સાહિત્યની પ્રજાજીવન ઉપર પ્રબળ છાપ ઉઠે છે. એકજ ભાષાના સાહિત્યમાં જ્યારે આવો વિરોધાભાસ દેખાય છે ત્યારે સમન્વયભર્યો માર્ગજ વધારે સાચો અને વાસ્તવિક ઠરે છે.

હિંદી ભાષા એ હિંદુસ્થાનના મોટા વર્ગની બોલચાલની ભાષા છે. પરંતુ એનું સાહિત્ય હજી ઘણી દૃષ્ટિએ ગરીબ અને ઊણું છે. એમા બંગાલી સાહિત્યની મૌલિક અને તેજસ્વી પ્રતિભા નથી, મરાઠીની વિદ્વતા અને શાસ્ત્રીયતા નથી અને ગુજરાતીની જીવનસમુત્ક્રાંતિ માટે મથતી એ સમર્થ અને વિવિધ સર્ગશક્તિ પણ નથી. એમા તો પંદરથી વીસ વર્ષના ગાળામાં વિકસતા મુગ્ધ યૌવન જેવો અસ્પષ્ટ રમણિયતા, બંધનોમાથી છુટવા વલવલતી મનોદશા અને ગમે તે સુંદર તત્ત્વોના સંસ્કાર ઝીલીને સમૃદ્ધ થવા તત્પર બનેલી મધુર મહત્ત્વાકાક્ષા છે. હિંદી સાહિત્યનું સ્વરૂપ હજી ઘડાતું જાય છે, એના રૂપમાં ઘણી રેખાઓની ઊણપ છે. છેલ્લા દસવર્ષના એના સર્જનો જોતા જણાય છે કે હિંદીએ પણ પોતાના તેજસ્વી, સુરેખ અને પ્રતિભાવંત યૌવન માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રયત્નો કરવા માડયા છે. આશા રહે છે કે એની મહત્ત્વાકાંક્ષાને એ મૂર્ત કરશે અને ભારતના સમુત્ક્રાંતિમાં એનો પણ કિંમતી અને અગત્યનો ફાળો હશે.

આ 'ઇતિહાસ' રચવામાં ઉપયોગી થએલા સંદર્ભગ્રંથોની સંખ્યા તો લગભગ પચીસેકની છે. પરંતુ એમાથી ખરી રીતે તો છ આઠ ગ્રંથોમાથીજ આ પુસ્તકનું વસ્તુવિધાન થયું છે. મિશ્રબંધુઓ કૃત 'વિનોદ' ના ત્રણ ભાગ અને 'નવરત્ન,' કાશી નાગરીપ્રચારિણી સભા વાળા પંડિત રામચંદ્ર શુક્લનો 'હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ,' અને બાબુ શ્યામસુંદરદાસનો 'હિંદીભાષાકા વિકાસ', તવારીખનવેસ પં. ગૌરીશંકર ઓઝાનો 'પ્રાચીન લિપિમાલા' અને ડા. ગ્રિયર્સન તથા કી ના " Modern vernacular Literature of Hindustan " અને "Sketch of Hindi Literature" ગ્રંથોનોજ વિશેષ ઉપયોગ થયો છે. તેમાય 'વર્તમાન-

યુગ ' ના છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણો માટે તો મારે પં. રામચંદ્ર શુક્લના 'હિંદી-સાહિત્યકા વિકાસ ' નું ઋણ સ્વીકારવુંજ રહ્યું. હિંદી સાહિત્યમાં છેલ્લા સો વર્ષના સાહિત્ય વિષે પ્રમાણભૂત, વિસ્તૃત અને સળંગ ઇતિહાસ જેવું હજી રચાયું નથી. એટલે શુક્લના એ પુસ્તક અને મારા અભ્યાસ ઉપરજ મારે મુખ્ય આધાર રાખવો પડ્યો છે. લિપિની સમુત્ક્રાંતિના નકશા માટે હું પં. ગૌરીશંકર ઓઝાનો આભારી છું.

આ પુસ્તકની રચનાનો વિચાર જેના સહચારમાં આવ્યો અને જેની સહાનુભૂતિથી સ્થિર થયો તે ભાઇ વિજયરાય (કૌમુદીકાર) નો અને જેની દ્વારા આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામે છે એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી અને તેના પ્રમુખ સેક્રેટરી તથા વિશેષે તેના આસિ. સેક્રેટરી ભાઇ હીરાલાલ પારેખનો જીગરથી અહેસાનમંદ છું.

આ પુસ્તકને પ્રથમથીજ વાત્સલ્યભાવે જોઇતપાસી, ચિંતનશીલ અને સમર્થ પ્રવેશક લખી આપી એને ગૌરવ અર્પનાર મુરબ્બી પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરનું ઋણ મને ઓશિંગણ બનાવે એટલું છે.

દોસ્તી તો અજબ દાનેશમંદી માગી લ્યે છે. પરંતુ મીસ્કીન અને યતીમ દોસ્તોની દિલાવરી વિચિત્ર હોય છે: એક આંસુ, જીગરની એકાદ ઠંડી 'હાશ'; બસ એવીજ કંઇ એની દોલત હોય છે. મારા દોસ્તો ભાઇ ચૌધરી અને ત્રિવેદીના અનેક મીઠાં સ્મરણોને એવાજ કંઇ ભાવથી આ પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

આમ જાહેર કરીને આ સૌનો બદલો નથી વળતો પણ ઋણ કબુલવાના છુપા આનંદની મધુર તૃપ્તિ થાય છે.

કિસનસિંહ ચાવડા

પ્રવેશક

હિન્દી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ઊડતી નજર

(પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર)

§ ૧: હિન્દમાંની આર્યભાષાઓનો વંશાવતાર.

આખા અને સામગ્ર લગી આપણે જોઇયે છિયે જે આપણા ગુજરાતી કવિઓ પોતાના કવનની ભાષાને 'ભાષા", "ભાખા", કે 'પ્રાકૃત' કહેતા સિદ્ધરાજ કુમારપાળના સમયમા "ગુર્જરમંડળ', 'ગુર્જરેશ્વર", અને "ગુર્જર" શબ્દ સાથે બીજા શબ્દ જોડીને રચાયલા સમાસો વપરાયા છે ખરા, પણ આપણા દેશનુ નામ "ગૂજરાતિ', 'ગુજરાત", પાડ્યુ લાગે છે મુસ્લિમોએ, અલાઉદ્દિન ખૂનીએ કરણ વાઘેલાને મારી કઢાડ્યો રઝળતો કરી દીધો અને આખા દેશને તાબે કરી પોતાને ફાવતી રીતે નવેસર વ્યવસ્થિત કર્યો તેની સાથે અને પ્રજા તથા તેની ભાષાનુ નામ પણ "ગુજરાતી" પડ્યુ, આખા હિન્દમા ફેલાયુ, અને રૂઢ થયુ 'આનર્ત"+ લાટ"*+સુ (સૌ) રાષ્ટ્રના ઇતિહાસના મુસ્લિમ યુગ દરમિયાન

આર્યાવર્તને માટે 'હિન્દુસ્થાન", 'હિન્દુ (દો) સ્તાન', નામનો ઇતિહાસ પણ આને મળતો છે 'પંજાબ" (પાચ નદીઓના મુલક)નુ જૂનામા જૂનુ નામ "સપ્તસિન્ધુ" છે એ નામ ચાલતુ હતુ ત્યારે આર્યાવર્તની હદ

---

* સિદ્ધપુર અને પાટણ જેના મધ્યમા એવા મહીથી આબુની દક્ષિણ ખીણો લગીનો પ્રદેશ આનર્ત, મહીથી દક્ષિણે સાતપુડા અને સહ્યાદ્રિની ખીણો પાસે પાસે આવી જાય છે ત્યા લગીનો પશ્ચિમે દરિયાની સીમાવાળો પ્રદેશ લાટ. લાટની દક્ષિણે કુ (કો) કણ આનર્ત અને લાટની પૂર્વ સીમા અનિશ્ચિત કેમકે કોંકણને સહ્યાદ્રિની આવી છે તેવી સીમા કુદરતે બક્ષેલી નહીં

સિન્ધુ નદી અને હિન્દુ શ પર્વતમાળની પણ પેલી તર્ફ હતી ઓખાગ-સમરકન્દ વગેરે એક સમય આર્ય પ્રજાના નિવાસસ્થાન હતા મહાભારત-માનો ગાંધાર દેશ તે હાલના કન્દહારની આસપાસનો પ્રદેશ યયાતિ એની રાણીઓ એના પુત્રો અને એના ગુરુ શુક્રાચાર્યને લગતા પુરાણની ભૂમિ આ ગાન્ધાર દેશ જણાય છે પણ એ અતિપ્રાચીન રાજ્યો રાજાઓ અને એમના કીર્તિદાન જે સમયે વર્તમાન સત્ત્વો હતા તે સમયે કે તેથી પણ પ્હેલા એ પ્રદેશથી પશ્ચિમે અને કઇક એ પ્રદેશમા જે આર્યભાષા ચાલતી હતી તે આપણી ભાષાઓના તે વખતના રૂપને મળતી આવતી હતી અને કઇક જૂદી પણ પડી હતી આપણા શબ્દોમાના સ એ (અવેસ્તિક Avestic) ભાષાના શબ્દોમા હ હતા-અસુર-અહુર, સિન્ધુ-હિન્દુ "સપ્તસિન્ધુ" શબ્દ એ ભાષામા 'હપ્તહિંદુ' બોલાતો

આપણી સંસ્કૃત જેમ યયાતિના સમયની આપણી આર્યભાષામાથી ઊતરી આવી છે, તેમ એ બીજી આર્યભાષામાથી એ મુલકની ફારસી ભાષા ઊતરી આવી છે ગૌતમ બુદ્ધના સમયથી થોડા સૈકા વહેલા એ પ્રદેશમા મોટા સામ્રાજ્યો બધાયા, તેની પૂર્વ સરહદ આપણી સિન્ધુ નદીની પ્હેલી હતી અને એ સિન્ધુ નદીને એ સામ્રાજ્યો "હિન્દુ" નામે ઓળખતા એ સામ્રાજ્યોનો સૌથી પૂર્વે આવેલો પ્રાન્ત હિન્દુ-પ્રાન્તને નામે ઓળખાતો. પછી એ પ્રજાઓનુ અને એમની જગાએ એ જ સ્થાને જે પ્રજાઓ આવી તેમનુ સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા આપણા દેશનુ જ્ઞાન વધતુ ગયુ તેમ તેમ તેઓ આખા ભરતખડને હિન્દુ મડલ હિન્દુ દેશ હિન્દુ સ્થાન, હિન્દોસ્તાન નામે જ ઓળખતા ગયા અને છેક અર્વાચીન કાલ લગી એમની પણ પશ્ચિમે આવેલા યુરોપના લોકોને આપણા વિષે માહિતી થોડી હતી તથા જે કઇ હતી તે એ વચ્ચે આવેલા લોકો મારફતે મેળવેલી હોવાથી, એમણે જે નામ આપણને આપેલુ ત જ યુરોપીય દુનિયામા આપણા દેશનુ અને આપણુ નામ છપાઈ ગયુ

ત્યારે હિન્દી–હિન્દવી ભાષા એટલે સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા અને બીજી સીમાઓ અનિશ્ચિત એવા પ્રદેશના લોકોની ભાષા. અને ભાષાનું આ નામ પરદેશીઓનું પાડેલું. એનું એ ભાષા બોલનારાઓનું પોતાનું નામ તો "ભાષા" અથવા "**પ્રાકૃત**".

પરન્તુ અર્વાચીન **હિન્દી**, **મરાઠી**, **બંગાળી**, **ગુજરાતી** આદિમાંથી કોઇ પણ ભાષાનું મૂળ **પ્રાકૃત** છે એમ કહેતાં કે સૂચવતાંની સાથે જ સવાલ ઊઠે છેઃ—કઈ **પ્રાકૃત**? અને આમ થવું કુદરતી છે. આર્ય પ્રજાની પ્રાકૃતોના લાંબા અતિ લાંબા અત્યન્ત લાંબા ઇતિહાસનો આદિ કાલ કોઇના જ જાણવામાં નથી. **સંસ્કૃત** ભાષા પણ **બ્રાહ્મણો** × અને **પાણિનિના** સમયથી જૂની છે; કેટલા સૈકા જૂની તે કોઇના જાણવામાં નથી. અને એ **સંસ્કૃત** કરતાં વેદની સંહિતાઓમાંની વેદભાષા અને તેની સાથે સામાન્ય લોક વ્યવહારમા "બોલી" લેખે ચાલતી "પ્રાકૃત" વળી વધારે જૂનીઓ છે. વેદભાષા અને **સંસ્કૃતની** વચ્ચેના સમયનો ગાળો એટલો તો લાંબો નિર્વિવાદ છે, કે **સંસ્કૃતને** વેદભાષાની ન્હાની બ્હેન કોઇ ગણતું નથી, વેદભાષાની પુત્રી કે પુત્રી જેવી જ સૌ ગણે છે. અને યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયાઓ મારેનાં સૂક્તોની વેદભાષા જ્યારે જીવતી ભાષા હતી, ત્યારે સાથે સાથે સામાન્ય વ્યવહારની "બોલી" જે **પ્રાકૃત** તે પણ સજીવન હતી. વેદભાષા અને આ આદિ-આર્યોની **પ્રાકૃત** એ બે બ્હેનો.

ઈ. પૂ. બારમા-આઠમા સૈકાથી **સંસ્કૃત** બંધાઈ અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, તો **ગૌતમ** બુદ્ધના સમય પહેલાના સૈકાઓમાં **પ્રાકૃતના** જે રૂપને **પાલી** ભાષા કહે છે તે બંધાઇ, અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, જો કે એનું નામ **પાલી** તે પછી બહુ મોડું સ્વીકારાયું. જેમ સંહિતાઓ વેદભાષામાં છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મના સૌથી જૂના

× અહીં બ્રાહ્મણો એટલે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓ નહીં પણ "બ્રાહ્મણ" ગ્રંથો, બ્રહ્મવિષયક ગ્રંથો, જે ગ્રંથોનાં છેવટનાં પ્રકરણો "ઉપનિષદો" કહેવાય છે તે.

ગ્રન્થો આ પાલી ભાષામાં છે. પ્રાકૃત એટલે આર્ય 'બોલી''નું મોથી જૂનું શિષ્ટ રૂપ તે પાલી. પ્રાકૃતોમાં સૌથી મોટી બ્હેન પાલી. આ ગ્રન્થો ઘણે મોટે ભાગે ગદ્યમાં છે. અને પાલીમાં ધર્મ વિષયક નહીં એવું ગદ્ય લખાણ પણ બહુ થોડું છે.

પાલી તો બન્ધાઈ ગઈ, પણ પ્રાકૃત બોલી વહેતી રહી, બદલાતી ગઇ, વ્યવહારના ગદ્યપદ્યમાં વિશેષ વપરાવા લાગી, એમાથી એ પ્રાકૃતના પ્રાન્તભેદ પ્રમાણે જૂદા જૂદા રૂપો પણ બન્ધાયા. પાલી પછી સૌથી પ્હેલી બન્ધાઇ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એની કવિતા આખા આર્યાવર્તમાં એકસરખો ફેલાવ પામી તે એટલે સુધી કે ઇસવી સનના આરમ્ભ પછીના વૈયાકરણોમાં પ્રાકૃત એટલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એવો સંકુચિત અર્થ થઇ ગયો.

આ મહારાષ્ટ્રી પાલી પછી બહુ થોડા સમયમાં બન્ધાઇ શિષ્ટ બનેલી લાગે છે અશોક અને શાલિવાહન વચ્ચેના સમયમાં તો આપણે તેને શિષ્ટ ભાષા લેખે વપરાતી જોઇયે પણ છિયે

અને મહારાષ્ટ્રી પછી જુદા જુદા પ્રાન્તના પ્રાકૃત બોલીઓ જુદે જુદે પ્રાન્તિક રૂપે બન્ધાઈ અને શિષ્ટ બની અને તેમાની એક મહારાષ્ટ્રી જેટલો લગભગ આખા આર્યાવર્તમાં વ્યાપેલો વિસ્તાર પામી શકી નહીં. શ્રીહર્ષ વર્ધન પછી જેમ કોઈ આર્ય ચક્રવર્તી નથી થયો, તેમ મહારાષ્ટ્રી પછી કોઇ પ્રાકૃત આખા આર્યાવર્તમાં ફેલાવો પામી નથી મહારાષ્ટ્રીથી જુદી મગધની પ્રાકૃત તે માગધી, મથુરાની આસપાસના પ્રદેશની તે શૌરસેની, પઞ્જાબ-કાશ્મીરની તે પૈશાચી

અને જેમ જેમ આપણે અર્વાચીન કાલ તર્ફ આવતા જઇયે છિયે તે તેમ પ્રાકૃત ભાષાઓના વૈયાકરણો પ્રાકૃતઃષડ્ભાષા, ૭ ભાષાઓ, જુદા જુદા ૭ પ્રદેશની શિષ્ટ ભાષાઓ, માત્ર બોલીઓ નહીં, એમ વધતી જતી સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે. ઉપર તો આપણે પાંચ પ્રાકૃતો ગણાવી; ત્યારે છઠ્ઠી।

છટ્ઠી (નારી જાતિ નહી, નર જાતિ;–છટ્ઠી નહીં છટ્ઠો ! –માતૃ-ભાષા નહીં, पितृ-व्याहारः !) તે **अपभ्रंशः** રાજશેખર કવિ કહે છે " **सुभव्योऽपभ्रंशः** "

અપભ્રંશ શબ્દના સંસ્કૃતમાં–અને આર્ય બોલીઓના લાંબા ઇતિહાસમાં પણ-**બે** જુદા જુદા અર્થ છે. વધારે જૂના અર્થમાં અપભ્રંશ શબ્દ વિશેષ નામ–ખાસ વ્યક્તિનું નામ–નથી. ખોટી વેદભાષા તે વેદભાષાનો અપભ્રંશ, ખોટી **સંસ્કૃત**, ખોટી **પાલી**, અશુદ્ધ **મહારાષ્ટ્રી**, *ઢેડગુજરી **અંગ્રેજી**, એ સર્વ અનુક્રમે **સંસ્કૃત, પાલી, મહારાષ્ટ્રી, અંગ્રેજીના** અપભ્રંશ છે. **भ्रष्टो वाग्व्याहारः=अपभ्रंशः** શહેરીઓ શબ્દોને ભ્રષ્ટ કરીને અપભ્રષ્ટ રૂપો વાપરે–તે " નાગર અપભ્રંશ " છે, ગામડિયાના અપ–શબ્દો અપ–પ્રયોગો અપ–ઉચ્ચારણો " ગામડી અપભ્રંશ " છે. શહેરી અપભ્રંશોમાં પણ " **અમદાવાદી**, " " **સુરતી** " " **મુમ્બઇગરા** " એવા પેટાભેદ પડે છે જ. એટલું જ નહીં પણ "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" એ જો ખરું, તો **લન્દન** જેવાં મહાનગરીમાં પૂર્વલન્દની, પશ્ચિમલન્દની, ઉત્તરલન્દની, દક્ષિણલન્દની, એમ એક **ને** એક શહેરે અનેક અપભ્રષ્ટ બોલી લહેંકાઓ પ્રવર્તે. **અમેરિકામા** તળપદી અંગ્રેજી બોલી " અપભ્રંશ " છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તળપદું **અમેરિકન** અંગ્રેજી "અપભ્રંશ" છે. સી ઇ એન ટી આર ઈ, એચ ઓ એન ઓ યુ આર,–આદિ જોડણીને જે શિષ્ટ ગણે તે ન્ટી ઈ આર અને એન ઓ આર આદિ જોડણીને અપભ્રષ્ટ ગણે, અને એથી ઉલટું બીજીને શિષ્ટ ગણનારા પ્હેલીને અપભ્રષ્ટ ગણે.

પરંતુ ઉપર ગણાવેલ પાંચથી જુદી છઠ્ઠી એક પ્રાકૃતભાષા છે, અને પ્રાકૃત ભાષાકુટુંબમાં છેલ્લી બ્હેન લેખે અવતરેલી એ પ્રાકૃતનું વિશેષ નામ જ **અપભ્રંશ** છે. આ ભાષા કોની, કઈ પ્રજાની, કયા પ્રદેશની, ક્યાંથી ક્યાં લગી ફેલાઈ ? કોઇને હજી ચોક્કસ ખબર નથી. એટલું જ કહી શકાય કે

* ઢેડ શબ્દ અર્ધ ભાથી થયો છે. ઢેડ=અર્ધો, અરધિયુ=વર્ણસંકર.

ગુર્જરો આહિરો જાટ લોક આદિ આર્ય (કે અનાર્ય ? કે મિશ્ર ? જાતિઓને અને આ જૂની ભાષાને નિકટ સમ્બન્ધ હોવો જોઇએ.

જૂના હિંદી કવિઓ, ગુજરાતી કવિઓ, મરાઠી કવિઓ, બંગાળી કવિઓ બધા જ કહે છે કે આ અમારી ભાષા "ભાષા" કે "પ્રાકૃત" છે. પણ પ્રાકૃત-કુળ તપાસતા એમા તો આપણે ૭ મુખ્ય વ્યક્તિઓ જોઈ. આર્યભાષાઓમાં પ્રાચીન કુલ વેદભાષા અને સંસ્કૃત. આર્યભાષાઓમાં મધ્યકાલીન કુલ આ ૭ પ્રાકૃતો અને તેમની સાથે સંલગ્ન બીજી બોલીઓ. આર્યભાષાઓમાં અર્વાચીન કુલ–આપણા હિન્દુસ્થાનના આર્ય વિભાગમાં હાલ વ્હેતી ભાષા-સરિતાઓ. આમાંની કોઇ પણ અર્વાચીન ભાષાને પ્રાચીન કરતાં મધ્યકાલીન ભાષાઓ સાથે વધારે લાગેવળગે છે. આપણી દરેક અર્વાચીન આર્યભાષામાં સંસ્કૃત અંશ છે–**तत्सम** શબ્દો, તે કરતાં **तद्भव** અંશ-પ્રાકૃત દ્વારા આવેલો અંશ વધારે છે. ભાષામાં શબ્દો કરતાં વિભક્તિઓ અને તેમના પ્રત્યયો વાક્યોમાં વિભક્તિ વિના જુદા જુદા સંબંધ સાધનાર શબ્દો અને શબ્દરૂપો, અને ક્રિયાપદોનાં જૂદા જૂદા કાળો, ભેદો, પુરુષો, વચનો, અને અર્થોનાં રૂપ, તેમ જ તે રૂપ સાધી આપતા પ્રત્યયો સહાયકો આદિ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણાં વધારે મહત્ત્વનાં છે; જે આ અર્વાચીન ભાષાઓમાં મોટે ભાગે પ્રાકૃતો દ્વારા જ આવેલાં છે. અને છેવટ આપણી દરેક અર્વાચીન આર્યભાષામાં **तत्सम** નહીં તેમ **तद्भव** પણ નહીં એવો ત્રીજો અંશ પણ જોવામાં આવે છે, જેનાં વળી બે પેટાં પડે છેઃ–**(अ)** દેશ્ય, **(ब)** વિદેશી.

આપણી આ અર્વાચીન ભાષાઓ પણ આજકાલની નથી. આજકાલ કરતાં ચારસો–પાંચસો વર્ષની તો થઇ ગયેલી છે. એ એમના પોતાના વિકાસે-તિહાસ તર્ફ હવે જરા નજર નાખિયે તો એમના પ્રાકૃતો સાથેના સંબંધને આપણે જરા વધારે સ્ફુટતાથી વર્ણવી શકીશું. અને આપણો મુખ્ય વિષય તો 'હિન્દી ભાષા છે, એ હકીકત દબાઇ ન જાય એમ આ વિવરણ આગળ ચલાવીશું.

તુલસી રામાયણ આદિ હિંદી સાહિત્યનો એક કીંમતી જથો "**પૂરબી**" અથવા "**અવધી**" છે. આમાં **માગધી પ્રાકૃત**ની અસર વધારે છે.

સૂરદાસ આદિ અષ્ટ સખાઓ અને તેમના અનુયાયીઓનાં લખાણનો એવો જ કીંમતી બીજો જથો છે, તેમાં **વ્રજમંડલ**ની એટલે **શૌરસેની** પ્રાકૃતની અસર વધારે છે.

કબીર, દાદૂ, અને **પદ્માવત** ગ્રંથના સૂફી મહાકવિ **મલિક મહમદ જાયસી** અને તેમના અનુયાયીઓના સાહિત્યનો એવો જ કીંમતી ત્રીજો જથો છે: **રાજપૂતાના માલવા** આદિમાં પેદા થયેલું ઉત્તમ કોટિનું હિંદી સાહિત્ય તેમ મુસ્લિમ અસર તળે આવેલા હિન્દી ગ્રન્થકારોનું સાહિત્ય પણ આ ત્રીજા જથામાં પડે, કેમકે એ નથી **વ્રજ** "ભાષા"નું, નથી **અવધી** "ભાષા"નું, છતાં "**હિન્દી**"છે. અને અંગ્રેજી અસર શરૂ થઇ અને વધતી જાય છે તેની સાથે દાયકે દાયકે હિન્દીમાં **વ્રજ** અને **અવધી**ના પાશ અને રંગ ઘટતા જઇ આ "ખડીબોલી"ની વિશિષ્ટતાઓ જ સર્વત્ર વ્યાપતી જાય છે, ઘોડાપૂરને વેગે.

§ ૨: હિન્દીભાષાનો જન્મ.

આ પ્રમાણેના વિશાલ મિશ્રણથી જન્મેલી અને ખીલતી આવતી હિન્દી ભાષા ક્યારે જન્મી વારુ ?

જલવિભાજક (waterparting) ધારની ઉંચામાં ઉંચી ટોચમાથી નીકળતું કોઇ પણ એક ઝરણ પરિણામે જે નદીમાં પડે છે, તે ઝરણને તે નદીનું મૂલ કહી શકાતું નથી. એવા કંઇક ઝરણો મળી જઇ વ્હેળિયું બને, કંઇક વ્હેળિયા મળીને શાખા બને, અને બને બાજુની જલવિભાજક ધારોમાથી આવતી શાખાઓ જ્યારે સંગમ પામતી પામતી ખીણની મોટી નદી બની રહે છે, ત્યારે તે નદીના મૂલ લેખે તેની મુખ્ય શાખાના મુખ્ય

વહેળિયા કે વહુળિયા-તૃથને જ ગણવામાં આવે છે. **अव्यक्तादीनि भूतानि** એ ન્યાયનો નદી જેવી વ્યક્તિનું આદિસ્થાન ઉકેલવાના શાસ્ત્રમાં આવો અર્થ થાય છે. અને મુખ્ય શાખા કઈ ગણાય એ વિષે મતભેદ થવા પામે અથવા જુદા જુદા નિર્ણયો થાય, તો તે નદીના આદિસ્થાન વિષે પણ મતભેદ કિંવા ભિન્ન ભિન્ન નિર્ણયો અપક્ષ શાસ્ત્રીયતાને પણ સ્વીકારવા પડે છે.

સાકેત અને અહિચ્છત્ર ભાંગતાં તેની વસતી આનર્ત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ત્યારથી આ પ્રાન્તના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં મહારાષ્ટ્રીની સાથે પૈશાચી પણ શાખાધર્મિણી બની. શ્રીમાલ-ભિન્નમાલ ભાંગતાં ત્યાંની વસતી પણ આ પ્રાન્તમાં આવી, પછી તુર્ત તેણે અહીંના પાટનગરની ઉથલપાથલમાં હાથ નાખી પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મૂલરાજ "સોળંકી"નો રાજ્યવંશ સ્થાપ્યો, અને તે પછી એ વંશના રાજાઓએ પોતાના પક્ષની જમાવટ માટે હજારો સંસ્થાનિકોને ઉદીચ્ય પ્રદેશોમાંથી અહીં આણીને ઠામઠામ વસાવ્યા, ત્યારથી અહીંના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં વ્રજની માતા શૌરસેનીનો અને પશ્ચિમ માગધી એટલે અવધીની માતાનો ફાળો પણ વધ્યો. સૌરાષ્ટ અને સિંધમાંથી પંજાબ તરફથી અને દરિયો ઉતરીને પૂર્વ પૂર્વોત્તર અને પૂર્વ-દક્ષિણ તરફ નાસિકથી ચિતોડ અને ઉજ્જયિની લગી ધસેલા આર્યાનાર્ય ક્ષત્રપ-મહાક્ષત્રપનાં અને સ્વતંત્ર રાજા-રાવળ બનેલાં રાજકુલો, તેમનાં સૈન્યો અને તેમનાં આશ્રિત મંડળોની સાથે, અહીં આવ્યાં ફેલાયાં, તે સહિત એમનો વાગ્વ્યાહાર અપભ્રંશ પણ આ પ્રાન્તની ભાષામાં ભળ્યો જ હતો, અને પાલીએ પોતાનું ભરણું પણ અશોકની આસપાસના સમયમાં કરેલું જ હતું. ગુજરાતી-માલવી-રાજસ્થાની "ભાષા" પરિણામે જે રૂપ પામી છે તેમાં પાલી-માગધી-પૈશાચીની અસર ઘણી ઓછી અને અપભ્રંશ-મહારાષ્ટ્રી-શૌરસેનીની મુકાબલે વધારે જોવામાં આવે છે, તો હિન્દી ઉપર પાલી પૈશાચી અને અપભ્રંશની અસર મુકાબલે ઓછી જણાય છે. એટલે હિન્દી ભાષાપ્રવાહનાં મૂલ, એટલે કે મુખ્ય મૂલ, પશ્ચિમ-ભાષાપ્રવાહ વહેતા પ્રવાહ-

માંથી સરોવર રૂપે શૌરસેનીમાં અને પૂર્વ—ભાષાપ્રવાહ સરોવર રૂપે માગધીમાં લગભગ બંધાઇ ગયેલો, તે સમયથી માંડીને એ સરોવરોમાંથી કહાડવા, આ છેડેથી કહિયે, તો ભૂતકાલમાં ત્યાં લગી લઇ જઇને તેમાંથી નીકળતાં જોવાં, એ જ મત શાસ્ત્રીય ઠરશે એમ લાગે છે.

નદી સનાતન સત્ત્વ હોવાથી એની જન્મતિથિ હોય નહી. ભાષાઓ સનાતન નથી. સંસ્કૃત લૅટિન આદિ મૃત ભાષાઓ છે (જો કે તેમનાં સાહિત્ય હજીયે સજીવન છે). હાલ જીવતી છે તે ભાષાઓ થોડા સૈકા પાછળ જઇને જોતાં દેખાતી જ નથી, કેમકે તે તે વખતે જન્મેલી પણ નહીં. અર્થાત્ ભાષાઓની જન્મતિથિ હોય તો ખરી. પણ તે નક્કી કરવામાં તેમનાં મૂલ-સ્થાનને નક્કી કરવા પડે તેથી ઓછી મુશ્કેલી નથી પડતી. ભાષા દાયકાઓ કે બે અઢી સૈકા લગી પણ બોલાયા કરતી હોય પછી તેમાં અમુક અકસ્માત જેવું બને,—કોઈ કાવ્ય કે સ્મૃતિપુરાણ રચાય, કોઇ કાયદો ઘડાય, બે શબ્દોના વિગ્રહને અંતે સન્ધિની શરતો નોંધવામાં આવે, કોઇ રાજાધિરાજ પોતાની દેશ દેશમાં પથરાયલી પ્રજાઓની જાણને માટે રાજભાષામાં (અને તેના તરજુમાઓમાં) જાહેરનામાં ચોતર્ફ મોટામોટા સ્તમ્ભોમાં કોતરાવીને ઊભા કરે, કોઇ ધર્માધિરાજનાં શાસનપત્ર આ પ્રમાણે કે સજીવન ઉપદેશકો દ્વારા દેશ દેશમાં ફેલાવવામાં આવે. અને પછી દાયકાઓ અને પેઢીઓ લગી લોકો તેના મહત્ત્વને લીધે આ વસ્તુને એ ને એ રૂપમાં ફરીફરીને વાચ્યા-ગોખ્યા કરીને તેને વિચારે, ચર્ચે અને ખંડનમંડનાદિ વડે ખિલવે. "બોલી" કે "ભાષા" આમ બોલી મટીને આવા કોઇ ઐતિહાસિક બનાવને લઇને શિષ્ટ દેહ પામવા માંડે અને બેડાની જાય, વ્યવહારોપયોગી લખાણ, જ્ઞાન-સંચય, સાહિત્ય આદિ એ નવા ઢાળામાં ઢળતાં જાય, અને પછીની પ્રજા એ ભાષાનો જન્મ (તેના બોલી લેખેના પ્રચારના આરંભકાળથી નહીં, કારણ તે તો અનિશ્ચિત જ રહે, પણ) આવા કોઇ બનાવના વર્ષ કે દાયકા કે અર્ધ-શતાબ્દીમાં સ્થપેલો ગણે. ભાષાની જન્મતિથિનો શાસ્ત્રીય નિર્ણય આથી અન્ય પ્રકારનો સમ્ભવે પણ નહીં.

પ્રજામાં વિદ્યા અને પુરાવસ્તુઓની શોધખોળ જાળવણી અને ઉકેલણી વધી, પ્રજાઓ વચ્ચે અન્યોન્ય જ્ઞાનવિચારવિનિમય વધે તેમ તેમ ઘણું અજ્ઞાત અને લુપ્ત થઇ ગયેલી અસલી ચીજો નવી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણા ભૂત કાલના જ્ઞાનમાંનાં સૈકાઓનાં ગાબડાં પૂરાતાં આવે છે. અને આમ બનતાં જે પ્રવાહને આપણે આપણા દેશની ભર ઉન્હાળાની નદી રૂપે જ ઓળખતા હતા, તથા દરિયા (એટલે વર્તમાનકાળ)થી ત્યાં લગી એ પ્રવાહ સળંગ દેખાય તેટલો જ એને ગણી તેની આગળનાં ઝીલ, ધૂના, ધરા, પાટ, આદિ ત્રુટિત વિખરાયલાં જલાશયોને અવગણતા હતા તેને બદલે તેને વધારે લાંબી ગણવા ગણાવવાનો પ્રશ્ન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોમાસામાં એ ને એ નદી જેમ ઘણી વધારે લાંબી સળંગતા વાળી બને છે, તેમ વિદ્યા અને શોધખોળનાં પૂર ચડતાં ભાષાપ્રવાહના પણ પ્રાચીન દટાઇ ગયેલા ખંડ આમ પાછા દેખાવા માંડે છે, એટલે કેટલાક વિદ્વાનો એવા જૂનામાં જૂના ખંડથી આજ લગીના પ્રવાહને એક આખો સળંગ પ્રવાહ માનવામનાવવા માટે રણે ચડે છે, અને અજબ હઠવાદ કરતા કરતા દાયકાઓ લગી ઝઘડે છે. અથરા આપણા દેશમાં તો સૂત્રકારોને જેમ કોઇ સૂત્રમાં એક માત્રા ઘટાડી શકે તો પુત્ર જન્મ્યા જેટલો આનંદ થાય, તેમ આર્યપ્રજા અને આર્યસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતામાં ઇ. પૂ. ૧૨૦૦ થી પાછળ જેટલા સૈકા જવાય તેટલી જાણે સાચેસાચી માતાઓ જ મળ્યાનો આનન્દ થતો જણાય છે. ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, આદિ ભાષાઓની બાબતમાં તો એટલી બધી પ્રાચીનતાની વાત જ નથી, પણ એ વિષયમાં યે કોઇ વિદ્વાન પોતાની માતૃભાષા ઇ. છટ્ઠા સૈકાથી તો કોઇ પાંચમા સૈકાથી ચાલી આવેલી માનવા-મનાવવા મથે છે, એ જોઇને કયા સમતોલ વિદ્વાનને પુરાવિદ્યાની આ ઝઘડાઝઘડીની તુચ્છતા ઉપર દયા આવ્યા વગર રહે વારુ ? કેમકે આ પણ નિર્વિવાદ છે–આપણા વાસ્તવિક ઇતિહાસનું સૌથી મોટું સૌથી ઊંડું સૌથી વ્યાપક વિશેષ લક્ષણ છે,–કે આપણા દેશ અને આપણા પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં માથાંઓના પિરામિડો અનેકાનેક વાર રચાયા છે, લોહીની નદીઓ મહાનદીઓ અનેકાનેક વાર વહી છે, શહેરો અને પરગણાં

આખાં ને આખાં અનેકાનેક વાર ભેળિયાં થયાં છે, હજારો અને લાખો કુટુંબોએ અનેકાનેક વાર ઉચાળા ભરી જન્મભૂમિની ધૂળ ખંખેરી નાખી જેમ અને તેમ આધી અને લાંબી દોડ કરી દોટ મૂકીને અનેકાનેક વાર બીજા પ્રાંતોમાં વાસ કર્યા છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં ઇટાલિ અને જર્મની નામે ઓળખાતા પ્રદેશોએ જ આટલા ભીષણ અને ક્રાન્તિકારક વારાફેરા જોયા હશે; અને ક્યાં આપણી એક આંગળીના માપનો ઇટાલી, ક્યાં આપણી એક હાથેળીના માપનો જર્મની, અને ક્યાં આપણો અતિકાય ભરતખંડ ! એટલે સમતોલ વિદ્વાનોને મન તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે વચ્ચે વચ્ચે આપણા સંસ્કૃતિ-પ્રવાહમાં જે ફાચરો વાગી છે, તૂટો પડી છે, પાતાળઊંડા ગર્ત પડ્યા છે, તે જ વાસ્તવ હકીકત છે. એટલે ઘણા આગલા કાળનું કંઈ મળી આવે તેટલા જ અનાવથી, તેને સમર્થક બીજા વચગાળાના પુરાવા વગર પણ, એ મળી આવતી વસ્તુની તારીખથી આજ લગીનો પ્રવાહ પાછો-ચોમાસાની નદી માફક-સંધાઈ જાય છે, એમ માનવામનાવવા જેવી ઘોર અશાસ્ત્રીયતા બીજી હોઇ જ શકે નહી.

જૂની ગુજરાતીના-બોલી લેખે નહીં-ભાષા લેખે હસ્તીના પુરાવા વિક્રમની તેરમી સદીથી મળી આવે છે, અને ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધથી તો શંકા ન રહે એટલા મળે છે. × આ પ્હેલાં ઠેઠ શ્રી હેમાચાર્ય એટલે સિદ્ધરાજ કુમારપાળના સમય સુધી વિદ્વાનો જૂની અતિજૂની ગુજરાતી **ભાષાનાં** ચિહ્નો જોઇ શકે એમ છે, જો કે એ બધાં ચિહ્નોનો એકત્ર વિચાર હજી કોઇએ કર્યો નથી, અને એ વિષય ખેડાશે તેમ તેમાં વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદો પણ ઊઠવાનો સંભવ છે. મુંબાઇની વિદ્યાપીઠ પણ જ્યાં હજી **લાવણ્યસમય, ભાલણ,** અને **પદ્મનાભથી** પુરાતન ભાષાપ્રદેશમાં પોતાની ઉંચામાં ઊંચી પદવીના અભ્યાસક્રમને માટે પણ ડગલું ભરવાનો વિચાર સરખો કરતી નથી

× જુવો રા. રા. મો દ. દેસાઇ સંકલિત "જૈન ગુર્જર કવિઓ" પૃ ૧-૭; મુનિજિનવિજયજી સંગ્રહિત (હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર) "પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ;" અને ર ભગવાનલાલ દલાલ સંગ્રહિત "પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (બરોડા ઓરિયેંટલ સીરિઝ)."

ત્યાં ગુજરાતમા આ વિષય હજી કયારે ખેડાવા માડશે તે કહી શકુ એમ પણ નથી.

જૂની મરાઠીના આદ્ય લેખકો મુકુન્દરાજ જ્ઞાનદેવ (શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાની જ્ઞાનેશ્વરીનામે સુપ્રસિદ્ધ ટીકાનો કર્તા) અને નામદેવ બારમા-તેરમા સૈકાના છે અને જૂનામા જૂના મરાઠી શિલાલેખો અને દાનપત્રો અગિયારમા સૈકાની પાછળ નથી જતા + ઉત્તર હિંદથી ફેલાતી અંધાધુંધી દક્ષિણાપથમા પહોંચી મોડી ત્યા જતા ઘસારાનું એટલું જોર પણ ન હોવાથી માત્સ્યન્યાયમાંથી × પાછો થોડા જ સમયમા દક્ષિણાપથ થાળે પડયો, વળી ત્યાં મહમ્મદ તઘલખ પછી જે મુસ્લિમ રાજ્ય અને તેના ફાંટા થયા તે પણ અસલી બંધારણ જૂના રીતરીવાજ, અને વંશપરંપરાના દેશમુખો સરંજામે પાટિલો આદિના હક્ક વગેરે બાબતોમા સ્થિતિરક્ષક નીતિએ વધારે ચાલેલાં, એટલે આર્ય-ભાષાનો આ દક્ષિણાપથમાનો વિકાસ જલદી થયો, વધારે દેશ્ય તત્ત્વોને પચાવીને વધારે સમૃદ્ધ થયો, અને પૂરેપૂરી વિશિષ્ટતા ખીલવી શકયો. ગોરખનાથના શિષ્યનો શિષ્ય નિવૃત્તિનાથ-જ્ઞાનદેવનો મોટોભાઇ-ઇ. ૧૦૭૦માં જન્મ્યો હતો.

બંગાળીનો પણ સૌથી જૂનો ગ્રંથ-" શ્રી કૃષ્ણકીર્તન "-જો કે મી સદીનો છે તો પણ એનાં જૂનામા જૂનાં પદ " ચર્યાપદ " (' બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા ' : સંપાદક, ડાક્તર હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી) અને ગોરખનાથી સંપ્રદાયના પદો-ગોપીચંદ, મત્સ્યેંદ્ર, જાલંદર, ગોપીચંદની માતા, વગેરે વિશેના-

---

+ જુઓ વિનાયક લક્ષ્મણ ભાવે "મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત' ગ્રંથ રજો પૂના, ૧૯૧૯

× અરાજકતા=માત્સ્યન્યાય, માછલીઓ ન્હાનીને ખાઇ જાય જરા મોટી તેને ખાય તેથી મોટી એમ જ છેક મોટાથી મોટા મગર લગી ચાલ્યા કરે, પવનવાસી પંખીમા અને જમીનવાસી પ્રાણીઓમાં જેટલી અવ્યવસ્થા તેટલી પણ આ જલવાસીઓમા નહીં, એટલે આપણા નીતિગ્રંથોમાં અરાજકતા (એનાર્કી anarchy) અને અંધાધુંધી માટે " માત્સ્યન્યાય " શબ્દ વપરાયલો છે. આપણે એને માછલીનીતિ કે જલચરશાસન પદ્ધતિ પણ કહી શકિયે

બારમા સૈકાના આરંભ લગભગ કે બહુ તો અગિયારમા સૈકા લગી જાય છે 'ચર્યાપદ'માં કર્તા લેખે અને કર્તાના ગુરુ લેખે આવતા કેટલાક નામોનો ઇતિહાસ તિબેટના વાઙ્મય અને બૌદ્ધ તંત્રોના સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપરથી ડાક્તર **બી. પી. ભટ્ટાચાર્યે** નક્કી કર્યો છે તે પ્રમાણે એ મહાયોગીઓ, તાન્ત્રિક અને **નાથ** સંપ્રદાયની શાખાઓમાં થયેલા મહાપુરુષો વધારે પ્રાચીન છે પરંતુ એમણે મૂળ લખેલાં પદો એમના શિષ્યોમાં ઉતરતાં ગયાં તેમ પેઢીએ પેઢીએ ભાષાના ફેરફાર સાથે ફરતાં ગયાં અને જે રૂપમાં આપણને મળી આવ્યાં છે તે રૂપમાં જે ભાષા જોવામાં આવે છે તેનો સમય બારમા સૈકાથી બહુ જૂનો નહીં, એ નિર્ણય જ શાસ્ત્રીય જણાય છે.* ભાષા પ્રવાહી રૂપમાં હોય છે ત્યાં લગી એક બે સૈકામાં તેમાં ઘણો ઘણો ફેર પડી જ જાય છે. નરસિંહ અને **મીરાં**ની કૃતિઓ આપણને મૂલ ભાષામાં નથી જ મળી એ આપણને વધારે જાણીતો દાખલો આ જ પ્રકારનો છે. ગોપીચંદ-ને લગતાં આપણે ત્યાં ગવાતાં પદો ઠેઠ બંગાળાથી અને નર્મદા પર્યટન કરનારી તેમ જ્યોતિર્લિંગની જાત્રાઓ કરનારી બાવાઓની જમાતો [illegible] આવેલાં એમ જણાય છે.

દાક્તર ગ્રીયર્સન, દાક્તર હૉર્નલી, વગેરેની એક કલ્પના કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં આવકાર પામી હતી તે પ્રમાણે આર્યસંસ્થાનિકોનું એક મોટું ટોળું મોડે અને નેપાલ સિક્કિમમાંથી હિંદમાં આવ્યું. તેમણે આગળથી આવેલા આર્યોને આઘા ધકેલ્યા અને આથી કરીને આર્ય વસ્તી બે વર્તુલે ગોઠવણ પામી, (૧) અંદરનું વર્તુલ—કોશલ મધ્યદેશ આદિ ભાગ પ્રદેશમાં વિંધ્યાચલ લગી, (૨) બહારનું વર્તુલ એથી પણ ભાગ પ્રદેશમાં—આસામ,

* જુઓ S. K. Chatterji (Origin and Development of the Bengali Language vol I) Grierson (Gorakhnath in the Cyclopaedia of Religion and Ethics) Ganapati Sastri ('टीकासर्वस्व' (Commentary on The अमरकोष by the Bengali सर्वानन्द—Trivendrum Sanskrit Series), વગેરે

બંગાળા, ઉડિયા, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત સિંધ પંજાબ, કાશ્મીરમાં. બ્હારના વર્તુલની આર્યભાષાઓમાં અન્યોન્ય નિકટતા અને અંદરના વર્તુલના ભાષાઓથી વિભિન્નતાનું મૂળ કારણ આનું પણ હોય નથી; આ એમની કલ્પના માટે વાસ્તવ આધાર નહીં જેવા જ છે, અને તે હવે કોઈને બહુ સંતોષકારક જણાતી નથી અને બંગાળી મહારાષ્ટ્રી તથા અપભ્રંશની શૌરસેની અને માગધીથી વિભિન્નતા આવી કોઈ કલ્પના વગર ના જ સમજી શકાય એમ પણ નથી અપભ્રંશ (ભાષાભેદે-પાલી, શૌરસેની, આદિની ભ્રષ્ટતા લેખે નહીં) પણ આઠમા નવમા સૈકાથી હવી જન્મેલી નથી, અને તેના સારા જૂનામાં જૂના નમૂના આપણને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાં (અગિયારમો બારમો સૈકો) અને 'પ્રાકૃત પૈંગલ' નામે ચૌદમા સૈકાના ગ્રંથમાં જ મળે છે હા, મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ નોંધ્યું છે કે આઠમા નવમા સૈકામાં સિન્ધમાં મુસ્લિમ હાકેમોના હુકમથી કુરાને શરીફનો હિન્દી કવિએ "હિન્દી ભાષા"માં ઉત્તમ પદ્યાનુવાદ કર્યો હતો અને મુસ્લિમ ફિલસૂફી અને નીતિનો અસરકારક બોધ કરે એવા કાવ્યો પણ રચ્યા હતા મસઉદ સાદ સલ્માન જેવા શાયરે પણ "હિંદી ભાષા"માં 'દિવાન' રચ્યું હતું વગેરે આ નોંધો ઉપરથી કેટલાક હિંદી ઉર્દૂ વિદ્વાનો આપણે જેને હાલ 'હિન્દી' અને 'ઉર્દૂ" ને નામે ઓળખીએ છીએ તે ભાષાઓને નવમા અને આઠમા સૈકા લગી પહોંચવાના મતના જણાય છે ખરા પરંતુ એવા સર્વ મત પણ અનૈતિહાસિક અને અશાસ્ત્રીય છે એ એકે ગ્રંથ અત્યારે ઉગર્યો નથી, અને ઉગર્યો હોત તો તે પૈશાચી, આભીરી, કે જૂની અપભ્રંશ × ભાષાનો જ જણાત એ વિષે ભાગ્યે મતભેદને માટે અવકાશ હોય હિન્દ બ્હારના લેખ હિન્દની કોઈ પણ આર્યભાષાને 'હિન્દી" કહે, તેનો એટલો જ અર્થ થાય

× દા. જેકોબી અપભ્રંશને પણ છઠ્ઠા સૈકા લગી પાછળ લઈ જવા દલીલો કરે છે (જુવો भविसत्त कहा, 1918, सनत्कुमार चरित, 1921, વગેરે)—પણ આવા પ્રયાસ વિશાળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની ખામીને લઈને જણાય છે. અથવા "જેની પાસે બેસવા જાય તેના ગીત ગાયા વગર રહેવાય જ નહીં, એવા વિદ્વાનો પણ હોય છે.

કે એ ભાષા હિન્દના તે પ્રાન્તમાં તે સમયે ચાલતી હશે તે જ ભાષા : આપણે હાલ જેને "હિન્દી"ને નામે ઓળખિયે છિયે તે હરગીજ નહીં.

ત્યારે હાલ આપણે જેને હિન્દી કહિયે છિયે તે ભાષા ક્યારે જન્મી ? પૃથુરાજ ચોહાણના સમયનાં કેટલાંક શાસનો, દાનપત્રો, અને કાગળપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાંની લખાવટ માત્ર બોલી જેવી છે. સંસ્કાર પામેલી ભાષા જેવી નથી. પૃથ્વીરાજ રાસૌ નામે મોટો ગ્રંથ ચંદ બરદાઇને નામે ચડેલો અત્યારે મળે છે તે વિશ્વસનીય નથી. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝા અને બીજા માનનીય વિદ્વાનોએ તેને બારીકીથી તપાસ્યો છે, પૂરેપૂરા વિશ્વસનીય શિલાલેખો સાથે તેમ મોટી મોટી ઐતિહાસિક બીનાઓ સાથે એને સરખાવીને, હાલ જે રૂપમાં એ મળે છે તેનો રચનાકાલ ઘણો મોડો હોવો જોઇએ એમ લગભગ સાબીત કરી દીધું છે, અને એ મોટા ઝઘડાનાં ખંડનમંડનનો સાર રા. રા. ભાઇ કિસનસિંહ ચાવડાએ એમના પ્રકરણ ચોથામાં એવા સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે કે અહીં એ વિષે આટલા ઇશારાથી જ સંતોષ માનીને આગળ ચાલિયે. પૃથ્વીરાજના સમકાલીન ચન્દેલના પરમર્દિદેવ ("પરમાલ") ને લગતું એના જ ભાણેજ જગનિકે મહાકાવ્ય રચ્યું (જગનાયકે-નામ બેય રૂપમાં મળે છે) હતું, જેનું નામ આલ્હ ખંડ હતું, એવી દંતકથા છે. પણ જેમ કુરાને શરીફનો ભાષાનુવાદ, અને જેમ (લખાયો હોય તો) પૃથ્વીરાજ રાસૌ, તેમ આ આલ્હ ખંડ પણ નામશેષ જ રહ્યો છે. "આલ્હા ગતિન વાળાઓ" કેટલાક સર્ગો કોણ જાણે ક્યારથી આજ લગી ગાતા આવ્યા છે, એ સર્ગોની ભાષા કુદરતી રીતે જ પેઢીદર પેઢી ફરતી આવી છે, કેમકે સાંભળનારાથી સમજાય નહીં એવી ભાષામાં ગાય તે ગાનાર કે પુરાણી કે માણભટ કે ભજનિકને સાંભળનાર આપે શું, અને જે કાવ્યો-આખ્યાનો -પવાડા-પુરાણો ગાવા સાંભળાવવાથી પ્રાપ્તિ નહીં; તે પેઢીએ પેઢીએ મોંએ કરી અથવા નકલો ઊતારીને સાચવે પણ કોણ ? અને એ સર્ગોનો સંગ્રહ છેક ઓગણીશમી સદીમાં એક અંગ્રેજ સિવિલિયને કર્યો અને છપાવ્યો, ત્યારે જ એ મૂલ મહાકાવ્યના કે કોણ જાણે શેના છેક વિન્ત અવશેષ છેક

આધુનિક ભાષામાં જ "હિન્દી" સાહિત્ય મન્દિરમાં કાયમ જળવાઇ રહે એવું રૂપ પામ્યા છે. + બીજા પણ ગ્રંથો નામશેષ જ છે તેમને ફરી લખીને સંભારણું શાને કરવું વારુ ?

હિંદીનો પ્હેલો ગદ્યગ્રંથ આજ લગીમાં મળ્યો છે તે-"ગોરખબોધ"-સત્તાવીશ ટુંકા ટુંકા બોધનો ગુટકો છે. મોટે ભાગે તરજૂમા જેવો જ છે- × અને તેરમા ચોદમા સૈકાનો છે. "ખડીબોલી"નો આદિ કવિ અમીર ખુશરો ચૌદમા સૈકાનો છે. વ્રજ ભાષામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના પુત્રના અષ્ટ સખાઓની સુંદર કૃતિઓ સોળમી સદીની છે અને તે ખેડાયલી ભાષાની એવી પરિપૂર્ણ દશા દર્શાવે છે * કે તે પહેલાં બે ત્રણ સૈકાથી એ ભાષાનું ખેડાણ શરૂ થયેલું હોવું જ જોઇએ, જો કે એમાનું કશું અત્યારે હાથ લાગતું નથી. વ્રજભાષા ભાષા લેખે હેમાચાર્યના

+ "The Lay of Alha" translated into English Ballad metre (Oxford, 1923), आल्ह खंड, compiled by Sir Charles Elliott (कनौज).

× રા. ભાઇ ચાવડાએ આપેલી સાલ બરાબર નથી. ગોરખ બારમા સૈકામાં થઇ ગયો. એના ગ્રંથોની મળેલી પ્રતમાંની ભાષા એટલી જૂની નથી. પ્રતોમાં "લખ્યા સાલ"ના હોય તો એ કાગળ શાહી અને અક્ષરના મરોડથી જે સમય નક્કી થાય તે સમયની એટલે તેરમા-ચૌદમા સૈકાની એ ભાષા; જેથી જૂની નહીં. ગોરખનાથ મહાપુરુષ હતા એવી કશી જ છાપ એમના મળી આવેલા ગ્રંથ ઉપરથી વાચકના મન ઉપર પડે એમ નથી.

* વલ્લભાચાર્યે વ્રજભાષાને જ સર કરી લીધી, શંકરાચાર્યે ચાર ખૂણે ચાર પીઠ બાંધી, જનકુલેશાચાર્યે નાથ, નાગ, પુરી આદિ સંન્યાસીઓનાં દશ આખાડા, તે મ્હેસ-ના કોઇ આચાર્યે જ્યોતિર્લિંગો સ્થાપ્યા. આ આચાર્યો અને સુગમપંથ એમાં કાશી અયો-ધ્યા કે ઉત્તર હિન્દના કયા વારૂ ! પણ હજીયે ઉત્તર હિન્દનું " हम सारे आर्यावर्त्तका मत्था ! " એ ગુમાન ઓસરતું નથી. મત્થાનો શ્રેષ્ઠ અંશ ગૌરવ અપનાવેલા સ્થૂળ ગુમાનને પ્રકટ કરનારો અંશ-વાગ્વ્યવહાર તો ભાષા લેખે હિન્દી-ઉર્દૂ એને ફરતી બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતીના જેટલી પર્યાપ્ત ગણાય કે ઉતરતી, તે ભાષાશાસ્ત્રીઓને પૂછી જોઇએ જરા ! હિન્દી-ઉર્દૂ બે છે એ જ કારણથી એની શક્તિ દ્વિધાવિભક્ત નથી થઇ જતી શું ?

સમય પછી જ જાણીતી થવા પામી એમ માનવાને એક મોટું કારણ આ પણ છે, કે જો એનો જન્મ હેમાચાર્ય પહેલા થવા પામ્યો હોત તો એ અદ્વિતીય વૈયાકરણ તેની કોઇ ને કોઇ ઠેકાણે નોંધ કર્યા વગર રહેત પણ ખરો વારુ ? અને હિન્દીની અવધી શાખામાં પણ 'ખડી બોલી' કરતાં વ્હેલો કોઇ મોટો અમર લેખક થયેલો જણાતો નથી. એટલે હિન્દીની મુખ્ય શાખા જો ખડી બોલી, હિન્દીભાષા પ્રવાહ જો-દિવસે નહીં એટલો રાતે અને રાતે નહીં એટલો દિવસે-વધારે "ખડી બોલી"-મય થતો જાય છે, થવાનો અને એ જ એનું ભાવિ હવે નિર્ણીત છે, એ જો સાચું;-તો શાસ્ત્રીય અન્વેશકે એના આદિ કવિ લેખે અમીર ખુશરોને સ્વીકારવો પણ પ્રાપ્ત થાય છે: નહીં ચંદ બારોટ, નહીં જગનાયક પરમાર, નહીં ગુરુ ગોરખ કાનફટો, નહીં બીજો કોઈ હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, કે શૈવ. અથવા ચારો તો કહો જે આપણા મુસ્લિમ બિરાદરોએ અહીં પોતાનો મમાસ કરવામાં અને "હિન્દી" બનવામાં જે અનેકાનેક ભાંગફોડ અને અગાધ વિનાશ કરી નાખ્યા, તેમાં આપણી ભાષાના જૂના કવિઓ અને લેખકોને પણ ઉડાવી દીધા, ન રહ્યાં નામ ન નિશાન, એટલે હવે તેમના ગ્રંથ દેખાડી શકાય એમ નથી રહ્યું, તેમાં દોષ આપણા ભાવિનો જ છે. "જે છતે છે તે મર્વત્ર છતે છે, જે હારે છે તે ફુલફુલાં હારી જાય છે (Nothing succeeds like success: nothing fails like failure)". યુધિષ્ટિર પાણ્ડવ દ્રૌપદીને પણ હાર્યો હતો, તો ઉત્તર હિન્દની પ્રજા પોતાની અમ્સ્વની ને પણ હારી ગઇ. *

§ ૩: હિન્દી સાહિત્ય.

મિશ્ર બન્ધુઓ હિન્દીને જેમ બને તેમ પુરાણી ગણાવવા મથે છે તેની સાથે સ્વીકારે પણ છે કે "હિન્દી"નો ૭૦૦ થી ૧૩૦૦ સુધીના ૭ સૈકા

* નાગરી લિપિ પણ ૯ મા ૬મા સૈકાથી ૧૩મા ૧૪મા સૈકામાં વિક ર૮ મે અંક અસરી છે.

હિન્દી ભાષાભક્તોમા પૂરતા જોરમા દેખાતું નથી. આપણા પૂર્વજો ન્યાય ઉપરાંત સહાનુભૂતિ અને તદુપરાત પૂજ્યભાવના પણ અધિકારી છે. પણ "પ્લેટો આપણા દોસ્ત, બલ્કે આપણા ઉસ્તાદ, તથાપિ આપણો ઉપાસ્ય દેવ તો સત્ય", એ જ ન્યાયે કવિતાકલા અને સાહિત્યની જે ભાવના અર્વાચીન દુનિયા અને તેની સાહિત્યસમૃદ્ધિના સંસર્ગથી આપણે જોવા પામ્યા છિયે, તેનું વાહન આપણી માતૃભાષાને પણ બનાવવી એ જ આપણું ઉચ્ચ અને અનન્ય કર્તવ્ય; બીજી બધીયે વફાદારીઓ એનાથી ગૌણ. પૂર્વજોના દોષ જોતા આપણા હૃદય ચીરાય તોપણ એ દોષ આપણે પોતાને હાથે પાછા થઇ ન જાય એટલે દરજ્જે તો આપણે સૌએ જોયે બતાવ્યે સાબીત કરી આપ્યે અને પ્રજા કને છોડાવ્યે જ છુટકો છે. આવું વલણ અર્વાચીન હિન્દી કવિઓ અને વિવેચકો અને અભ્યાસીઓમાં પૂરતું જોવામાં નથી આવતું તેનું કારણ અર્વાચીન હિન્દી લખાણ મ્હારા જોવામાં હજી બહુ ઓછું આવે છે,–હું આ પ્રદેશમા હજી અજાણ્યો છું, એ પણ હોય. અને વસ્તુસ્થિતિ એવી હશે તો મ્હારી આ અજ્ઞાનમૂલક ટીકાથી કોઇને કશી યે હાનિ થવાની નથી.

§ ૪: ભાવિ.

લિપિ. અને હિન્દી–ઉર્દૂ. હિન્દી અને ઉર્દૂ બે ભાષા છે કે એક જ? ડાક્તર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રથી માંડીને એક પછી એક ભાષાપંડિતે આ સવાલ તપાસ્યો છે અને ઘણાખરાએ ચોકખું જણાવ્યું છે જે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવો સવાલ પૂછનાર પણ ગમારમાં ખપે એવું છે. સંસ્કૃત-પ્રધાન અને નાગરી લિપિમાં લખાય તે હિંદી અને અ-સંસ્કૃત (ખાસ કરીને ફારસી-આરબી)–પ્રધાન તથા મુસ્લિમ લિપિમા લખાય તે ઉર્દૂ, એ શિવાય વ્યાકરણની કે રચનાની કોઇ પણ દૃષ્ટિએ બેમાં કશો ભેદ જ નથી. સર સૈયદ અહમદે હિંદુ–મુસ્લિમ બંધુઓને આદરે હિંદનાં બે નેત્ર કહ્યાં છે. પરંતુ પર્જન્યમતાના ઊછાળાના આ સૈકામાં આ બે નેત્રો પોતપોતાની દીવાના

વિષયમાં એક બીજા સામે એવું તો ઝેર વર્ષાવે છે, કે આપણા જેવો ત્રાહિત તેને વર્ષો લગી જોયા કરે તોપણ તેના કાતિલપણાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ભાગ્યે પામી શકે. યુક્તપ્રાન્તોની નિશાળોમાં ત્રીજી ચોપડીથી જ હિન્દી પાઠ્યપુસ્તકો ને ઉર્દૂ પાઠ્યપુસ્તકો જુદાં. અને એ રાજકારણી વિષ છે પણ એવું કે તે જેમ ફેલાય તેમ વધુ ઘાતક બને. ખ્રિસ્તી પંડિતો બીચારા ભોળે ભાવે સૂચવે કે ભાઇઓ ત્હમે પોતપોતાનો કક્કો છોડતા નથી, આમાનો કક્કો અપનાવવા કરતા તો સારા દેશને અભણતાના અંધકારમાં રાખવો બેહતર એમ ખરેખર માનો છો, તો જુવો આપણે એ બંને કક્કા છોડિયે, ત્હારો નાગરી નહીં, ત્હારો ફારસી નહીં, યુરોપનો ઇટલિક કક્કો ચલાવિયે અને ત્હમે બંને એક નિશાળે એકઠા એક જ પાઠ્યપુસ્તકો વાચો, એક જ છાપાં વાંચો, એક જ ગદ્ય અને કવિતા વાચો, ત્હમારા બંનેની સમૃદ્ધિ એવડાઇ જાય, અને ત્હમે એક બીજાને વધુ પિછાનતાં, ત્હમારાં મામમામા ઝેર પણ કંઇક ઓસરે. પરંતુ આ વિચિત્ર ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં અવ્યવહારૂ ભોળાને શાબાશી તો એ મળે છે, કે તેના ભોળપણને બંને દલીલા પક્ષકાર ઊંડો શયતાનિયત જ ગણે છે!

યુગ બદલાય નહીં ત્યાં લગી આનો ઉપાય જ નથી. "યુગ બદલાય" એટલે હું હિન્દુ હોવાથી હિન્દુ હિન્દ માનસ અને હિન્દુ સાહિત્ય હાલ છે તેને મકાબલે કઇ રીતે જુદાં બને તો યુગ સાચી દિશામાં પલટાયો ગણાય, તે જ પ્રથમ કહું છું. હિંદુઓ મ્હને શુદ્ધ જિજ્ઞાસા શુદ્ધ ઉદારતા અને શુદ્ધ બંધુભાવ એ ત્રણે મોટા ગુણોમા હજી મધ્યકાલીન માનસના એટલે કે અર્વાચીન યુગમાં પાછળ પડી ગયેલા કહેવા પડે એવા લાગે છે. હિંદુઓને પોતાની બુદ્ધિસત્તા વિષે ઉંચું મત છે. સાચી બુદ્ધિમત્તાનું એક લક્ષણ જિજ્ઞાસા છે. મુસ્લિમો હિન્દી છે, આપણા દેશબન્ધુઓ છે, પણ એમના વિષે એમના સંસાર વિષે એમના માનસ વિષે, એમના ઇતિહાસ ફિલસૂફી ધર્મ વિષે એમના ધાર્મિક અને બીજા સાહિત્ય વિષે એમની કલાઓ અને એમની જાહોજલાલી વિષે, આપણે પૂરતી જિજ્ઞાસા ધરાવિયે છ ખરા? બુદ્ધિમાં આપણાથી ચડતી

નહીં એવી યુરોપીય પ્રજાઓમા આ સર્વ વિષે જેટલી જિજ્ઞાસા છે, અને તેના ફલ રૂપે જેટલું અને જેવું સાહિત્ય અને વાડમય છે તેટલું અને તેવું હિન્દી કે બીજી કોઇપણ હિન્દની ભાષામા છે ખરું ? કુરાને શરીફનો તરજુમો પણ હિન્દની કેટલી ભાષાઓમા છે અને નથી તે તો જુવો. બન્ધુના અને માનવીને માનવો પ્રતિ ઘટે એવી ઉદારતાની વાત પણ ઉપલામાં જ આવી ગઇ. હિન્દના હિન્દુઓને છોડીને મુસ્લિમો વિષે હવે વિચાર કરતાં તેમનામા પણ ઉપર પ્રમાણે જ યુગપલટો આવશ્યક છે.

જેમ હિન્દુ અને મુસ્લિમ પ્રજાના ભાવિ વિષે તેમ તેમની ભાષા અને તેમના સાહિત્યના ભાવિ વિષે મૌલિક ટીકા કરવાની, સર્જક સૂચનાબીજ ફેંકવાનું, તે આ જ. આમાં જ બીજું બધું આવી જાય છે. તથાપિ મુકાબલે વિગતો જેવી પણ એ કેટલીક બાબતોને છેડું છું.

બંગાળી મરાઠી કે ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનો અંગ્રેજી શબ્દોને સ્વીકાર-વામાં જેટલી છૂટ રાખે છે તે કરતાં હિન્દી વિદ્વાનો ઘણી જ વધારે છૂટ રાખે છે. શાને વારુ ? શું હિન્દી વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં બંગાળી મરાઠી ગુજરાતી કરતાં એટલી વધારે પુષ્ટ છે કે તેમાં વિદેશી ભરણું ઘણું વધારે થાય, બિનજરૂરી પણ ગમે તેટલું થઇ જાય, તોયે હરકત નહીં ? ના. આમાં પણ પેલા રાજકારણી વિષનો જ પ્રભાવ હોય તો હોય. ઉર્દૂ વધારે વધારે અંગ્રેજી શબ્દો અપનાવતી જાય છે તેમ તેમ હિન્દી વધારે વધારે, અને હિન્દી વધારે વધારે તેમ ઉર્દૂ વધારે વધારે—એમ આ બે બ્હેનો વચ્ચે આની પણ ચરસાચરસી ચાલતી જણાય છે ! સુન્દ ઉપસુન્દ સગા ભાઇ હતા પણ તેમણે એક બીજાનો નાશ કર્યો, તિલોત્તમા મ્હને જ મળે મ્હને જ મળે એટલા ખાતર. હિન્દી-ઉર્દૂ કઇ તિલોત્તમા ઉપર વારી જાય છે—અંગ્રેજી શબ્દોના ભરણા ઉપર ! એકનું મન તિલોત્તમાથી ઉતરી જાય તો બીજાને પણ શુદ્ધિ આવેઃ પણ તે દિન કહાં !

હિન્દી વ્રજવલણ અને અવધીવલણથી આઘાં ખસતી ખસતી ખડી-બોલી-પ્રધાન બનતી જાય છે તેટલે દરજ્જે તે ઉર્દૂની સમીપ પણ આવતી જાય છે. પણ–વળી હું હિન્દુ હોવાથી મ્હારા હિન્દુ બન્ધુઓની ટીકા પ્હેલી કરીને કહીસ,–આથી વિશેષ સામીપ્ય સાધવાની જરૂર છે. હિન્દી લેખકોએ હિન્દીમાં અંગ્રેજી ભરણું વધારવા કરતાં તો ઉર્દૂ ફારસી આરબી ભરણું વધારવું બેહતર છે. કલા અને સમતોલતાની દૃષ્ટિએ પણ બેહતર આ રીતે કે સામાન્ય લેખકની વિવેકબુદ્ધિનો અંકુશ ફારસીઆરબી ભરણાને અત્યંત વધી જતાં જેટલો આપોઆપ અટકાવશે, તેટલો તે વધારે અપરિચિત અંગ્રેજી ભરણાને નહીં અટકાવી શકે. અને એ જ પ્રમાણે, ઉર્દૂ માટે અંગ્રેજી ભરણા કરતાં તો હિન્દી અને સંસ્કૃતનું ભરણું એક્કું આચડિયું નીવડશે બેશક.

કવિતામાં કેવલ શાબ્દિક લાલિત્ય, પ્રાસાનુપ્રાસ, અને સંગીતને જ કવિતાનો લય માની લેવાનું વલણ હિન્દી-ઉર્દૂ બંનેમા હજી અતિશય છે. કવિતા છે વિચાર પ્રવાહઃ કવિતામાંના વિચાર કલ્પનામય અને લાગણીરક્ત હોવા જોઇએ તે સ્વીકારીને પણ આપણા દેશની કવિતાના સૈકાઓના ઇતિહાસ સામે સ્થિર નજર રાખીને વહેતા વિચારના અંશ ઉપર બને તેટલો ભાર દેવો અત્યંત આવશ્યક છે. ઝાડોનાં જેટલાં નામ કોશમાં મળી આવે તે સર્વને વર્ણસગાઇએ છંદોબદ્ધ ગોઠવવાં એ નથી વનવર્ણન અને નથી કવિતા. ઉર્દૂમાં કડીએ કડીએ વિચાર તુટી જાય, નવી કડીએ નવો વિચાર, એમ છૂટા છૂટા મુદ્દાને પ્રાસથી અને છંદમાં અને એવા કોઇ બાહ્ય ઉપાધિથી સાધીને અમુક કડીઓની આખી કવિતા બનાવવામાં આવે તે કવિતા નથી કેમ કે તે પોતાની સજીવન પ્રવૃત્તિએ વહેતો વિચાર પ્રવાહ નથી. "પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?" આવા એક અંશ રૂપ મેરુમાં જુદા જુદા દૃષ્ટાન્તોના મણકાઓ ગોઠવીને રચના કરવામાં આવે, એ દૃષ્ટાન્તો વ્યવહારુ હોય, ચોટવાળાં હોય, એ રચનામા ભાષાશક્તિ અને પદ્યશક્તિ સારી હોય, તથાપિ એ રચના કવિતા નથી કેમ કે એ વિચાર પ્રવાહ નથી; અથવા તો

બ નીચી પંક્તિની જ કવિતા ગણાય એવી છે. હિંદી અને ઉર્દૂ બ-ંનેની કવિતાસમૃદ્ધિ કવિતાભાવનાના આવા આવા અર્વાચીન અંગોને સમઝાવવામાં અને અપનાવવામાં હજી પછાત છે.

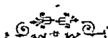
નવલ અને નવલિકામાં પણ જે ખામીઓ હિન્દીમાં છે તે ઉર્દૂમાં જોવામાં આવે છે. જે ખામીઓ ઉર્દૂમાં છે તે હિન્દીમાં પણ દેખાય છે. સર્જકતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય, અને સર્જકતામાં ન્યાય અને સમભાવની, વિધિ અને ચારિત્રની એકરસતા, સિદ્ધ કર્યાં હોય એવી નવલો કે નવલિકાઓ થોડી હિન્દીમાં કે શું ઉર્દૂમાં થોડાં જ જણાય છે.

ટુંકામાં અને છેવટે બંને ભાષાઓને બંને સાહિત્યોને બંને બન્ધુઓને –હિંદના મધ્યદેશો તથા મધ્યકાળીન આ યમલને મ્હારે અત્યંત નમ્રતાથી એક જ કહેવાનું છે, અને તે હું એકને પરિચિત શબ્દોમાં જ કહી શકું છું— કુરાને શરીફમાં એ ભાવ આથી પણ તેજસ્વી રૂપે અને મનોહર શબ્દોમાં હશે, પણ તે શબ્દો હું જાણું નહીં એટલે આપી શકું નહીં, એટલી મ્હારી અસમર્થતા માટે મુસ્લિમ ભાઈઓની માફી આગળથી માગી લઇને કહું છું:—

ॐ सहनाववतु ।
सह नौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु ।
मा विद्विषावहै ॥ *

નાગપાંચમ

આમીન !

* તૈત્તિરીય આરણ્યક.

હિંદી સાહિત્યનો ઈતિહાસ

૧

હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ.

જગતની સર્વ ભાષાઓના ઇતિહાસમાં કંઇને કંઇ તો કૌતુક હોય છે જ. પરંતુ જે ભાષાઓ જેટલી પ્રાચીન હોય છે, અને જેમણે પોતાના જીવનમાં સમુત્ક્રાંતિઓ જોયા જ કરી છે, તેમની રહસ્યકથા મનોરંજક અને રંગદર્શી હોય છે. આ રીતે ભારતીય ભાષાઓનો ઇતિહાસ ખૂબ જ મનોહર અને હૃદયંગમ છે. ભારતવર્ષમાં આજ સુધીમાં જેટલા ભયાનક વિપ્લવો, અદ્‌ભૂત ક્રાંતિઓ અને મહાન પરિવર્તનો થયાં છે એટલાં બીજા દેશોમાં નથી થયાં. રાજનૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનોનો પ્રભાવ અને અસર કોઇ જાતિની એકલી સ્થિતિ ઉપર જ નહિ પરંતુ એની ભાષા ઉપર પણ પડે છે. જુદી જુદી જાતિઓનો સંસર્ગ થવાથી પરસ્પર ભાવો અને એ ભાવોના ઘોતક શબ્દોની આપ લે સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. એ વખતે શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં પણ વિકાર આવી જાય છે. આ કારણથી ભાષાઓનું રૂપાંતર થઇ જાય છે અને સાથે સાથે તેમાં નવા શબ્દો પણ ઉમેરાય છે. આવી સ્થિતિમાં વૃદ્ધ ભારતની

ભાષાઓની આરંભની અવસ્થાથી માંડીને વર્તમાન અવસ્થા સુધીમાં આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર પડી ગયું હોય તો એમાં બહુ આશ્ચર્ય નથી.

ભાષાઓમાં પરિવર્તન તો નિરંતર થતું જ રહે છે; અને એ સ્થિતિ એના ઇતિહાસને જટિલ છતાં મનોહર બનાવી દે છે. ભાષાઓના વિકાસની સામાન્ય રીતે બે અવસ્થાઓ મનાય છે. એક વિયોગાવસ્થા અને બીજી સંયોગાવસ્થા. વિયોગાવસ્થામાં બધાય શબ્દો પોતપોતાના વાસ્તવિક અથવા પ્રારંભિક રૂપમાં જુદા જુદા રહે છે અને ક્યારેક કોઇ વાક્યમાં એમના સંસ્થાન અને અવધારણ અથવા સ્વરાઘાતથી એમનો પરસ્પરનો સંબંધ પ્રકટ થાય છે. ધીરે ધીરે પરિવર્તન થતાં કેટલાક શબ્દો તો પોતાના શરૂઆતના સ્વરૂપમાં જ રહી જાય છે અને કેટલાક પરિવર્તિત થઇને પ્રત્યય, વિભક્તિ વગેરેમાં કામ આવે છે. પછી આ પ્રત્યય વગેરે ઘસાઇ ઘસાઇને મૂળ શબ્દોની સાથે એવી રીતે મળી જાય છે કે એમનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું. એટલે પહેલાં જેઓ સ્વતંત્ર રહીને ભાવોને પ્રકટ કરી શકતા હતા તેઓ સંક્ષિપ્ત તથા વિકૃત રૂપ ધારણ કરીને ભાવદ્યોતકનાના સહાયક માત્ર બની રહે છે. આ રીતે ભાષા વિયોગાવસ્થામાંથી સંયોગાવસ્થામાં આવી જાય છે. પરંતુ જેમ જેમ જાતિઓની સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન થતું રહે છે તેમ તેમ ભાષા પણ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા ધારણ કરે છે.

હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે ભારતીય ભાષાઓનો પ્રાચીન અવસ્થાથી માંડીને આજ સુધીનો ઇતિહાસ સંક્ષિપ્તમાં જોઇ લઇએ.

પ્રાચીન આર્યોની ભાષાનું વાસ્તવિક રૂપ શું હતું એનો પત્તો મળવો મુશ્કેલ છે. એ પ્રાચીન ભાષાના પુસ્તકો કે લેખો કંઇ પણ મળતાં નથી. આર્ય જાતિનું સર્વથી પ્રાચીન પુસ્તક " ઋગ્વેદ " જ આપણને આજે

મળે છે. એની ઋચાઓની રચના જુદા જુદા સમયે અને જુદા જુદા સ્થળોએ થઇ છે. કોઇમાં ગાંધાર (આજનું કંદહાર), માં વસેલા આર્યસંઘના રાજા દીવોદાસનો ઉલ્લેખ છે અને કોઇમાં સિંધુ નદીને તીરે વસેલા આર્યોના રાજા સુદાસનું વર્ણન છે. એટલે વેદોમાં દીવોદાસ તથા સુદાસના સમયના બનેલા મંત્રોનો સમાવેશ કર્યો છે. સાથે સાથે કેટલાક મંત્રો ગાંધારમાં, કેટલાક સિંધુ કિનારે અને કેટલાક યમુના તટે પણ રચાયલા છે. પાછળથી જ્યારે સર્વ મંત્રોને સંપાદન કરીને ક્રમસર ગોઠવવામાં આવ્યા ત્યારે રચના-કાળ અને રચના-સ્થાનનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું ન હતું. એ વખતે જો આ બન્ને વાતોને ધ્યાનપૂર્વક દૃષ્ટિ સમીપ રાખવામાં આવી હોત તો અત્યંત સરળતાપૂર્વક પ્રાચીનતમ ભાષાનો નમુનો આપણે મેળવી શકત, તોપણ કાળજીપૂર્વક અને ધ્યાન દઇને વાંચવાથી મંત્રોની ભાષામાં ભેદ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રાચીન સમયમા જ્યારે આર્યો ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે એમની બોલચાલની ભાષાએ થોડું ઘણું સાહિત્યકરૂપ પકડયું હતું; પરંતુ બોલચાલની અથવા લૌકિક ભાષાઓમાં અનેક ભેદો હતા.

વેદોના સંપાદન કાળમા મંત્રોનો ભાષાભેદ ઘણોખરો દૂર કરવામા આવ્યો હતો; તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વેદોની ભાષાની સાથે સાથે એ સમયે કેટલીક લૌકિક અથવા દેશભાષાઓનો પ્રચાર પણ હતો. આમાંથી કોઇ એક ભાષાને લઇને વૈદિક મંત્રોનું સંપાદન કાર્ય થયું હશે; અને આ પ્રકારે એને સાહિત્યક રૂપ આપ્યું હશે. આજ વૈદિક ભાષા સમય જતાં પરિમાર્જિત અને સંશોધિત થઇને સંસ્કૃત કહેવાઇ.

ભારતમાં આવ્યા પછી આર્યોએ જોયું કે એમની પોતાની ભાષામા પૂર્વાગત આર્યો તથા ભારતના આદિમ નિવાસીઓના સંપર્કથી કેટલાક નવા શબ્દો આવે છે અને ઉચ્ચારણમાં પણ કંઇક પરિવર્તન થઇ રહ્યું છે. એટલે એમણે પોતાની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવા માટે એનો સંસ્કાર કર્યો અને એને સંસ્કૃત નામ આપ્યું. હવે આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા કેવળ સાહિ-

યની ભાષા બની ગઇ. પરંતુ પ્રચલિત બોલચાલની ભાષાનો પ્રભાવ તો જેવોને તેવો જ રહ્યો. એમાં તો પરિવર્તન થતું જ ગયું અને નવા નવા શબ્દો તથા ઉચ્ચારણો ઉમેરાતાં જ ગયાં. એ વખતનો સંસ્કારી વર્ગ પોતાના વ્યવહારમાં સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ કરતો હતો. અને પ્રાકૃત અથવા સર્વ સાધારણની બોલચાલની ભાષાનો-ઉપયોગ કરવો અનુચિત મનાતો. આજ કારણથી આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય લગભગ સંસ્કૃતમાં જ છે.

આર્યોની પ્રાચીન ભાષાને આપણે બે મુખ્ય ભાગોમાં વિભક્ત કરી શકીએ. એક વૈદિક ભાષા અને બીજી સંસ્કૃત. વૈદિક ભાષાના નમુના આપણને ઋગ્વેદની સંહિતામાં મળે છે અને આગળ ચાલતાં બ્રાહ્મણગ્રંથો તથા સૂત્રગ્રંથોમાં પણ મળે છે. આજ ભાષાના વિકાસ પછી સંસ્કૃતનો ઉદય થયો. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે વૈદિક ભાષા બોલચાલની પણ ભાષા હતી; અને જ્યારે એણે શુદ્ધ સાહિત્યક રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે તે સંસ્કૃત નામથી વિભુષિત થઇ. બીજા કેટલાક લોકોનું એમ કહેવું છે કે વૈદિક કાળમાં બોલચાલની જે ભાષાઓ હતી તેમાંથીજ એક મુખ્ય ભાષા લઇને તેમાં વેદના મંત્રોનું સંસ્કરણ થયું; અને અંતે જ્યારે વેદમંત્રોને એકત્રિત કરવામાં આવ્યા ત્યારે એ ભાષાને જરા પરિમાર્જિત કરીને એમાં યથા સંભવ સંવાહિતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્પષ્ટ પ્રમાણોના અભાવથી આ બન્ને મતો અનુમાનો પર સ્થિત છે, એટલે એ સંબંધમાં નિશ્રિત રૂપે કંઇપણ કહેવું સંભવિત નથી. તો પણ બન્ને મતમાંથી એટલું તો તથ નિકળે છે કે વૈદિક કાળના સુશિક્ષિત વર્ગની બોલચાલની ભાષામાં અને સંહિતાની ભાષામાં જે કંઇપણ અંતર હતું તે માત્ર નામનું જ હતુ સમય જતાં એ વૈદિક ભાષા જ્યારે વૈયાકરણીઓને પાલે પડી અને એ સાહિત્યક રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પૂર્ણ રૂપે વ્યવસ્થિત બની. મહર્ષિ યાર અને મહર્ષિ પાણિનિએ પહેલાં એને નિયમોથી બદ્ધ કરી અને ત્યાર પછ મહર્ષિ કાત્યાયન એને પાતંજલિએ અને શુદ્ધ સાહિત્યક રૂપ આપ્યું. મહ પાણિનિના સમયમાં એવા ઘણાય પ્રયોગોનો ઉપયોગ થતો; જેઓનો ઉપયો

પાછળથી એકદમ અશિષ્ટ મનાયો. અને કાત્યાયન તથા પાતંજલિના વખતમાં કેટલાક નવા પ્રયોગો વપરાશમાં આવ્યા ત્યારથી, ભાષાનું સ્વરૂપ વધારે વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી થયું. એવું એ વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી રૂપ સંસ્કૃતના કાવ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં વર્તમાન છે.

સંસ્કૃત કયારેય પણ કોઇ પ્રદેશમાં લોકસંઘની બોલચાલની ભાષા હતી કે કેમ એ વિષય વિવાદાસ્પદ છે. યાસ્ક અને પાણિનિ ભાષાઓના બે વિભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે પૂર્વ અને ઉત્તરમાં વસનારાઓમાં હતા. કાત્યાયન અને પાતંજલિ સ્થાનિક તથા પ્રાંતિક ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. આથી અનુમાન થઇ શકે છે કે ઇસ્વીસનની પાંચ છ શતાબ્દિ પૂર્વે સંસ્કૃતનો સાહિત્યમાં સંપૂર્ણ પ્રચાર તો હતો જ અને શિષ્ટ વર્ગના બોલચાલમાં પણ એનો ઉપયોગ થતો. સર્વ સામાન્ય ને બોલવાની ભાષા શિષ્ટોની ભાષાથી જુદી હતી.

ઇસુ પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા સૈકાના સમયમા આર્યાવર્ત એટલે કે હિમાલયથી તે વિંધ્યાચલ લગીના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ એક બીજીની ભગિનીઓ હતી અને બધીય અનાર્ય શબ્દો અને પ્રયોગોના વત્તા ઓછા ભેળ વાળી હતી, તેમ વેદની ભાષાની માતા જે મૂળ ગીર્વાણ ભાષા, તેમાંથી ઉતરી આવેલી હતી એમ લગભગ બધાજ વિદ્વાનો હવે સ્વીકારે છે. વ્યાકરણના નિયમોમાં સુવ્યવસ્થિત રહેવાથી સંસ્કૃત એક પ્રકારે સ્થિર અને અમર થઇ ગઇ અને એમાં કોઇ પ્રકારની નવીનતાના સમાવેશનો અવકાશ ન રહ્યો. લોકોએ વખતોવખત પ્રાકૃતને પણ નિયમિત અને બદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તથાપિ બોલચાલની ભાષાનો પ્રવાહ તો જેમનો તેમ વહેતો રહ્યો. એમાં કોઇ બંધ બાંધી શકયું નહિ. આજ પ્રાકૃત અથવા બોલચાલની આર્યભાષા ક્રમે કરીને આધુનિક ભારતીય દેશભાષાના રૂપમાં પ્રકટ થઇ.

શરૂઆતથીજ જનતાની બોલચાલની ભાષા પ્રાકૃત હતી. એ ભાષાના પ્રાચીન રૂપને આધારે જ વેદમંત્રોની રચના થઇ અને એનો પ્રચાર

બ્રાહ્મણગ્રંથો તથા સૂત્રગ્રંથોમા દેખાય છે. પાછળથી એ પરિમાર્જિત થઈને સંસ્કૃતના રૂપમાં પ્રયુક્ત થઇ. તો પણ બોલચાલની જે સર્વસામાન્ય ભાષા હતી તે તો નષ્ટ ન થતાં રહીજ. આજે એના પ્રાચીનતમ ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ નથી. એનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ આપણને અશોકના લેખો તથા પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથોમાં મળે છે. એનેજ આપણે પ્રાકૃત સાહિત્યનું સૌથી પ્રાચીન રૂપ માનીએ છીએ. આ શિષ્ટ પ્રાકૃત તે પાલીઃ બૌદ્ધોના ત્રિપીટકોની પવિત્ર ભાષા. ત્યારપછી મધ્યકાળની પ્રાકૃતો અને અંતમાં ઉત્તરકાળની પ્રાકૃતો અથવા અપભ્રંશોનો સમય આવે છે. આજ ઉત્તરકાળની પ્રાકૃતો અથવા અપભ્રંશો પછી આધુનિક દેશભાષાઓનો આવીર્ભાવ થયો છે.

પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વચ્ચેનો ભેદ અને અંતર બતાવતાં રાજશેખરે 'કર્પૂરમંજરી'મા લખ્યું છે:

परुसो सक्क अवंधो पाउअ (इय) वंधो वि होइ सु उमारो ।
पुरिसाणं महिलाणं जे त्तिय मिहंतरं तें त्तिय मिमाणं । *

આનો ભાવાર્થ એવો છે કે સંસ્કૃત કઠોર અને પ્રાકૃત સુકુમાર હોય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે તો પુરૂષ અને સ્ત્રીના જેટલું અંતર છે.

પહેલી પ્રાકૃત અથવા પાલીના ઉદાહરણો આપણને પ્રાચીન બૌદ્ધ સૂત્રગ્રંથો તથા શિલાલેખોમાં મળે છે. શિલાલેખોમાં અશોકના લેખ મહત્વના છે. આ લેખો ખરોષ્ઠી અને બ્રાહ્મી બે લિપિઓમાં લખેલા છે. શહબાજગઢી અને માનસેરાના લેખ ખરોષ્ઠીમાં અને બાકીના બધા બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. આ લેખોના અભ્યાસ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે અશોકના સમયમાં ચાર બોલીઓ બોલાતી હતી. એમાં સૌથી મુખ્ય

---

*परुषः संस्कृत बन्धः प्राकृत(V. L. ली)बन्धस्तु भवति सुकुमारः
पुरुषाणं महिलानं यावदिहान्तरं तावदनयोः ॥

માગધી હતી. આજ માગધીમા પહેલો શિલાલેખ લખાયો લાગે છે, અને એના આધારે ગિરનાર, જોગઢ અને માનસેગના લેખો લખાયા છે. તો પણ એક રીતે શહાબાજગઢી અને ગિરનારના લેખોની ભાષામા અને બીજી, માનસેરા, ધોલી અને જોગઢ આદિના લેખોની ભાષામા ઘણું-ખરૂં સામ્ય દેખાય છે. અને આજ સમાનતાના આધાર પર કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે અશોકના સમયની માગધી એ મુખ્ય ભાગમા વિભક્ત થઇ શકે છે.

પાલી અને માગધી પછી આપણને સાહિત્યક પ્રાકૃતના દર્શન થાય છે. આના મુખ્ય ચાર ભેદો મનાય છેઃ મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અર્ધમાગધી. આમાંથી મહારાષ્ટ્રી સર્વથી પ્રધાન છે અને કેટલાકના મત પ્રમાણે જુનામા જુની માગધીના જેટલી એ જુની છે. પ્રાકૃતના વૈયાકરણીઓએ મહારાષ્ટ્રીના વિષયમા ખાસ ધ્યાન દઇને લખ્યું છે અને બીજી પ્રાકૃતોના માત્ર વિશેષ નિયમો આપીને એટલો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે બાકીનું બધું મહારાષ્ટ્રી જેવું જ છે. પ્રાકૃતનુ અધિકાશ કવિતા સાહિત્ય પણ મહારાષ્ટ્રીમા જ લખાયલું મળે છે. શૌરસેની મધ્ય દેશની પ્રાકૃત છે અને શૂરસેન દેશ (આજનું વ્રજમંડળ) મા પ્રચાર હોવાને કારણે એ શૌરસેની કહેવાઇ. મધ્યદેશમા પણ સાહિત્યક સંસ્કૃતનો અભ્યુદય થયો હતો. ત્યાની બોલચાલની ભાષામાથી જ શૌરસેનીનો જન્મ થયો. જેમ પહેલી શિષ્ટ પ્રાકૃત પાલી ઉપર તેમ આ મધ્યદેશની શિષ્ટ પ્રાકૃત શૌરસેની ઉપર સંસ્કૃતનો વધારે પ્રભાવ પડ્યો હતો. આ કારણથી શૌરસેની અને સંસ્કૃતમા ઘણું સામ્ય જણાય છે. માગધીનો પ્રચાર મગધ (આજનું બિહાર) મા હતો

અર્ધમાગધી જૈન પવિત્રગ્રંથોની શિષ્ટ ભાષા છે જૈનોએ સ્વીકારેલા ઇતિહાસ પ્રમાણે પણ એ સૂત્રો, શ્રી મહાવીર સ્વામીના પછી પાચ સો વર્ષનું અંતર વીતી ગએલું, તે પછી લખા લેવાયા હતા અને, જો અર્ધમગધી ભાષા મહારાષ્ટ્રી અને માગધીને ઘણી મળતી આવે છે.

શૌરસેનીથી તો જુદી જ પડી જાય છે. આથી કરીને એવા અર્ધમાગધીના નામ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એનું મૂળ મગધ અને શૌરસેનની વચ્ચેના પ્રદેશની લૌકિક ભાષા હશે, એ મત ધરાવતા હતા તે હવે ઘણાને માન્ય નથી.

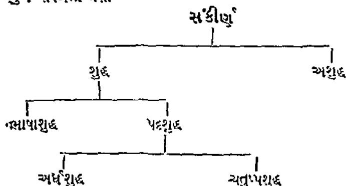
શૌરસેન એટલે કે હાલના વ્રજદેશની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલા આર્ય પ્રદેશની મૂળ લૌકિક તે પૈશાચી. વરરુચિએ પૈશાચીને પ્રાકૃતમાં ગણી છે.* આ ભાષામાં પણ સાહિત્ય ખેડાયું હતું, શિષ્ટ ગ્રંથો લખાયા હતા. ગુણાઢ્ય વિરચિત 'બૃહત્કથા' ગ્રંથ તો આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો; પરંતુ એ પ્રદેશ તો પરદેશીઓના હિંદ ઉપરના આક્રમણનો ધોરી માર્ગ એટલે, બૃહત્કથા કે બીજા શિષ્ટ પૈશાચીના બીજા કોઇ પણ ગ્રંથનો ભાગ રહેવા પામ્યો નથી. પરંતુ 'બૃહત્કથા'ના ક્ષેમેંદ્ર અને સોમદેવ નામના બે કાશ્મીરી પંડિતોએ કરેલા સંસ્કૃત અનુવાદ મળે છે. કાશ્મીર અથવા ઉત્તરખંડ પિશાચ દેશ કહેવાતો હતો અને કાશ્મીરમાં જ 'બૃહત્કથા'ના અનુવાદ મળવાથી પૈશાચી ભાષા ત્યાંની જ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાના વિદ્વાનોના જોવામાં કે કર્ણપરંપરાએ શીખવામાં આવ્યા પૈશાચી ગ્રંથો આવેલા તે ઉપરથી કાદંબરી, દશકુમાર ચરિત્ર વગેરે સંસ્કૃત અમર વાર્તાગ્રંથો રચાયા છે, એમ એ ગ્રંથોના કર્તાઓએ પોતે સ્વીકારેલું છે. માર્કંડેય અને રામશર્મા જેવા પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણભૂત વૈયાકરણીઓએ પોતાના વ્યાકરણોમાં આ ભાષાનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. ગ્રિયર્સને પોતાના એક લેખમાં રામશર્માના 'પ્રાકૃત કલ્પતરુ'ના એ અંશનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. એમાં પૈશાચી ભાષાનું વિવરણ છે. એ વિવરણમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે રામશર્માના મતાનુસાર પૈશાચિકા ભાષાના બે મુખ્ય ભેદ છેઃ એક શુદ્ધ અને બીજો સંકીર્ણ. પહેલીના

---

* જુઓ વરરુચિનો "પ્રાકૃત પ્રકાશ"

સાત અને બીજીના ચાર ઉપભેદો ગણાવ્યા છે. પહેલીના સાત આ પ્રમાણે: ૧ કૈકેય પૈશાચિકા ૨ શૌરસેની પૈશાચિકા ૩ પાંચાલ પૈશાચિકા ૪ ગૌડ પૈશાચિકા ૫ માગધ પૈશાચિકા ૬ વ્રાચડ પૈશાચિકા અને ૭ સુક્ષ્મભેદ પૈશાચિકા.

સંકીર્ણ પૈશાચિકાના પહેલા બે પ્રકાર કહ્યા છે: શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. પછી શુદ્ધના બે ભેદ કહ્યા છે: એક ભાષાશુદ્ધ અને પદશુદ્ધ. પદશુદ્ધ પૈશાચિકાના પાછા બે ભેદ કર્યા છે: અર્ધશુદ્ધ અને ચતુષ્પ શુદ્ધ. ટુંકાણમાં આ પૈશાચિકાના ભેદ અને ઉપભેદને આપણે નીચે પ્રમાણે ઓળખીએ તો ખુબ સરળતા થશે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રાકૃતની પૂર્વકાળની અને મધ્યકાળની અવસ્થાઓ આપણે જોઈ ગયા. એક નિર્વિવાદ સત્ય છે કે બોલચાલની ભાષામા જેટલું વહેલું પરિવર્તન થાય છે તેટલું વહેલું સાહિત્યની ભાષામાં નથી થતું. જ્યારે પ્રાકૃતે સાહિત્યમાં પૂર્ણ રીતે પ્રવેશ કરી લીધો અને એ શિષ્ટ લોકોના લેખન–વાચન અને ગ્રંથનિર્માણની ભાષા બની ગઈ ત્યારે બોલચાલની ભાષા પોતાની સ્વતંત્ર ધારામાં વહેતી વહેતી જનસમુદાયના પારસ્પારિક ભાવ વિનિમયમાં સહાય આપતી રહી. આજ બોલચાલની ભાષાને વૈયાકરણીઓએ 'અપભ્રંશ' નું નામ આપ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના અભ્યાસથી જણાય છે કે ઇસુની બીજી કે ત્રીજી સદીમાં અપભ્રંશ 'આભિરી' નામથી પ્રસિદ્ધ હતી અને સિંધ મુલતાન તથા ઉત્તર

પંજાબમાં બોલાતી હતી. ઇસુની છઠ્ઠી સદીમાં આનું ' અપભ્રંશ ' નામ મળે છે. એ વખતે આનું સાહિત્ય સર્જાતું હતું. નવમી સદીમાં તો આનો પ્રચાર ખુબ જ વધી ગયો અને જનતાની બોલચાલની ભાષા પણ બની ગઇ. તે વખતે (આર્યાવર્તના ઘણા પ્રદેશોમાં) પણ શિષ્ટ લોકોમાં તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો જ વધારે વાસ હતો. નવમી સદીમાં આ ભાષા દક્ષિણમાં સુરાષ્ટ્ર અને પૂર્વમાં મગધ સુધી ફેલાયલી હતી. અગીઆરમી સદીમાં તો આની અનેક ઉપશાખાઓ થઇ ગઇ અને એમાં સાહિત્યની રચનાઓ ભરપૂર થવા માંડી.

અપભ્રંશના ત્રણ ઉપભાગોનો ઉલ્લેખ મળે છે. નાગર, ઉપનાગર અને વ્રાચડ. આમાંથી નાગર અથવા શૌરસેની અપભ્રંશને કેટલાક મુખ્ય કહે છે. આનો મધ્ય પ્રદેશમાં વધારે પ્રચાર હતો એમ જણાય છે. વ્રાચડ સિંધમાં પ્રચલિત હતી અને ઉપનાગરનો પ્રચાર પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને દક્ષિણ પંજાબમાં હતો. ઉપનાગર, નાગર અને વ્રાચડથી બનેલી મિશ્ર ભાષા હતી. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે જેટલા પ્રકારની પ્રાકૃત હતી તેટલા જ પ્રકારની ' અપભ્રંશો ' પણ હતી અને દેશભેદને કારણેજ એના આટલા બધા ઉપભેદો થયા.

સમય જતાં પ્રાકૃતની જેમ ' અપભ્રંશ ' પણ વ્યાકરણના નિયમોથી બંધાઇ અને ઘડાઇ. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે એનો માત્ર સાહિત્યમાંજ ઉપયોગ થવા માંડયો. પરંતુ, એનો સ્વાભાવિક પ્રવાહનો વહેતો જ રહ્યો. ક્રમે કરીને લોકભાષા એક એવા સ્વરૂપમાં આવી પહોંચી કે એના કેટલાક અંશો આધુનિક ભાષાઓથી મળતા આવે છે, અને કેટલાક અપભ્રંશ સાથે પણ મળે છે. આધુનિક હિંદીભાષા અને શૌરસેની અપભ્રંશની મધ્યની અવસ્થાને કેટલાક વિદ્વાનોએ ' પ્રાચીન હિંદી ' નું નામ આપ્યું છે. પરંતુ આ અપભ્રંશનો ક્યારે અંત આવે છે અને ' પ્રાચીન હિંદી ' નો ક્યારથી આરંભ થાય છે એનો નિર્ણય કરવો કઠેલ છે.

સસ્કૃત, પ્રાકૃત અને હિદી તથા પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને હિંદી એમ અનુક્રમે આપણે શબ્દોના બદલાતા રૂપ જોઇએ

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	હિંદી
કર્મ્મ	કમ્મ	કામ
હસ્ત	હથ્થ	હાથ
ભગિની	બહિણી	બહિન
પૃષ્ઠ	પિટ્ઠો	પીઠ
વાર્તા	વત્ત	બાત
પુસ્તકમ્	પોત્થઓ	પોથી
દુગ્ધ	દુદ્ધ	દૂધ
કર્ણ	કન્ન	કાન
ઘૃતમ્	ઘિઅમ	ઘી
મેઘ	મેહો	મેહ
ગમ્ભીરમ્	ગહિગ્મ્	ગહિગ

હવે પ્રાકૃત, અપભ્રશ અને હિદી જોઇએ

પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	હિંદી
સામવો	સામનો	સામનો સાવગે સાવગ
ઘોડો	ઘોડો	ઘોડો, ઘોડા
જત્થ	જહિ	જહ, જહા
તત્થ	તહિ	તહ તથા
કત્થ	કહિ	કહ, કહા
એસો	એહો	એહ છહ યહ
કો	કવણ	કૌન
હ	હઉ	હૂ હૌ (હુના અર્થમા)

આ ઉપરથી પ્રાકૃત અને અપભ્રશ પછી હિદીનો જન્મકાળ સિદ્ધ (ય કે હિદીનો આદિકાળ જુદા જુદા અંગ્રેજ અને હિંદ ભાષાશાસ્ત્રીઓ

અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોએ પોતપોતાની રીતે નક્કી કર્યો છે. અહિં ટુંકાણમાં મળ્યા એટલા મતદર્શન નોંધીને અંતે છેવટનો નિર્ણય બાંધીએ.

"શિવસિંહ-સરોજ" ને આધારે હિંદી ભાષાના ઇતિહાસલેખક હિંદીનો જન્મકાળ સં. ૭૦૦ ની આસપાસ માને છે. અને એની પુષ્ટિ માં 'પુષ્પ' નામના એક કવિનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ કવિએ અલંકાર વિષે એક ગ્રંથની રચના કરી હતી એમ કહેવાય છે.

પરંતુ આ કવિની રચનાને હિંદી કહેવા કરતાં 'અપભ્રંશ' કહેવી વધારે ઠીક લાગે છે. કારણ પુષ્પ કવિએ પ્રસિદ્ધ રાજા ભોજના પુર્વપુરૂષ રાજા માનની પાસે અલંકારશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ભોજ રાજાના કાકા મુંજે પોતાના ભાઈ અર્થાત ભોજના પિતાની હત્યા કરીને સિંહાસન પચાવી પાડયું હતું. મુંજ રાજા ઉપરાંત ઉચ્ચ કોટિનો કવિ હતો. રંગદર્શી મુંજની રસિકતા અને કલા એ વખતે તો અપૂર્વ મનાતાં. આચાર્ય હેમચંદ્રે સં. ૧૧૬૮ માં લખેલા વ્યાકરણમાં મુંજની રચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જ્યારે સં. ૧૦૨૫ પછીની કવિ મુંજની રચના 'અપભ્રંશ' મનાય છે ત્યારે એનાથી ત્રણસો વરસ પહેલાની પુષ્પ કવિની રચનાને હિંદી કેમ કહેવાય? એટલે હિંદીનો આદિ કવિ પુષ્પ નથી એ સ્પષ્ટ એટલું જ પ્રમાણભૂત છે.

પ્રથમ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના સભાપતિ તરીકેના સં. ૧૯૬૭ ના વ્યાખ્યાનમાં પંડિત મદનમોહન માલવીઆએ સં. ૮૦૨ માં થયેલા એક કવિ વિષે થોડી માહિતી આપી છે. પરંતુ એનું નામ તથા એના ગ્રંથો કશું જ આજે તો ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એને વિષે કંઇ પણ કહી શકાય એમ નથી.

ત્યાર બાદ 'ખુમાનરાસો' ના વર્તમાન મળે છે. આ સં. ૮૯૦ પછીની રચના હોય એવું લાગે છે. કેમકે ચિતોડના રાવળ ખુમાનનો શાસનકાળ સં. ૮૬૬ થી ૮૯૦ સુધીનો છે. આ ગ્રંથની અસલ હાથપ્રત આજે મળતી નથી.

સં. ૯૯૦ ની લગભગ શ્રી દેવસેનસૂરિએ 'નયચક્ર' નામનો ગ્રંથ દુહામાં લખ્યો, જેને પાછળથી 'માઇલ્લ ધવલ' નામના વિદ્વાને પ્રાકૃતમાં ઉતાર્યો. આની ભાષા પણ હિંદી કરતાં અપભ્રંશને જ વધારે મળતી આવે છે.

વિક્રમ સંવતથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે મગધમાં પ્રસેનજીત નામનો એક રાજા થઈ ગયો. એની રાજધાની રાજગ્રહમાં હતી. કોઈ કવિએ અપભ્રંશ ભાષામાં એનું ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાંથી કેટલાક દુહા સં. ૧૦૫૯ માં લખેલા પોતાના 'કથાકોષ' નામના ગ્રંથમાં શુભશીલગણિએ લીધા છે. એમાંથી એક દુહો આ રહ્યો:

જે વિ સભા મહુઁ બોલિઉં તે અપમાન કિ માન ?
સો જિ સંભારી બિચારી કરિતો આરોગ ઉધાન.

આમાં તો અપભ્રંશ અને પ્રાચીન હિંદી ઉપરાંત એ વખતની બીજી પ્રાંતિક ભાષાની પણ છાંટ દેખાય છે.

રસિકચતુર મુંજનો શાસનકાળ અગીઆરમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં અનુમાન થાય છે. અંતિમ યુદ્ધમાં એ કલ્યાણના સોલંકી રાજા તૈલપને હાથે કેદ થયો. કેદમાં તૈલપની જોબનવંતી બહેન મૃણાલિની સાથે એને પ્રેમ થયો. મુંજે સુરંગમાં થઈને નાસી જવાનો પોતાનો મનસુબો મૃણાલને કહ્યો અને એ વાત મૃણાલે પોતાના ભાઈને કહી દીધી. એ પ્રસંગ આલેખતો એક દુહો આ રહ્યો. આ રચના મુંજની પોતાની મનાય છે.

" સાગર ખાઇ લંકગઢ ગઢવઇ દસસિરિ રાઉ
ભગ્ગ કખય સો ભજ્જિગય મુંજ ન કરિ બિસાઉ "

" સાગર જેની ખાઈ છે અને જેનો ગઢપતિ દસમાથા વાળો રાવણ છે એવો લંકાગઢ પણ ભાગ્યનો ક્ષય થવાથી જમીનદોસ્ત થઇ ગયો; માટે હે મુંજ ! વિષાદ ન કરીશ.

આ રચના પણ અપભ્રંશને વધારે મળતી આવે છે.

એમ કહેવાય છે કે સં. ૧૦૮૦ ની આસપાસ જ્યારે મહમદ ગિઝનીએ કલિંજરના રાજા નંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે નંદ રાજાએ એક છંદ લખીને સુલતાનની પાસે મોકલ્યો. એ છંદ સાંભળીને સુલતાન એટલો બધો પ્રસન્ન થયો કે એણે કલિંજર પર ચઢાઇ કરવાનો વિચાર છોડી દીધો; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે સર કરેલા પંદર કિલ્લા નંદને ભેટ કર્યા. આ છંદનું પણ અસ્તિત્વ આજે મળતું નથી.

દાક્ષિણ્યચિન્હસૂરિ જેનું બીજું નામ ઉદ્યોતન હતું, એમણે 'કુવલયમાલા'-ની રચના શક સં. ૭૦૦ એટલે વિ. સં. ૮૩૫ માં જબાલીપુરમાં કરી. એ વખતે ત્યાં વત્સરાજ રણહસ્તિ રાજ્ય કરતો હતો. આ ગ્રંથની વિ. સં. ૧૧૩૯ માં લખાયલી હાથપ્રત જેસલમીરના ભંડારોમાં મળે છે. એ 'કુવલયમાલા' માં લખ્યું છે કે મધ્ય દેશના લોકો "તેરે, મેરે, આઓ" એવી ભાષા બોલતા હતા. આ સમયનો એક પણ ગ્રંથ મળતો નથી. એટલે બોલચાલની ભાષા કદાચ હિંદીને મળતી હશે પણ રચનાઓ તો અપભ્રંશ કે પ્રાકૃતમાંજ થતી હશે એમ અનુમાન બંધાય છે.

બીકાનેરમાં સં. ૧૧૯૧ માં સાઇદાન ચારણે લખેલા 'સમંતસાર' ગ્રંથનો પત્તો મળે છે. ડીડવાણા (મારવાડ) ના અકરમ ફૈજનો જન્મ સં. ૧૧૭૯ માં મનાય છે. આ જયપુરના મહારાજ માધવસિંહજીનો આશ્રિત કવિ હતો અને એણે 'વર્ત્તપાલ' ની મૌલિક રચના કરીને 'વૃત્ત રત્નાકર' નો અનુવાદ પણ કર્યો છે.

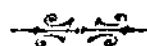
હિંદીના જન્મકાળને માટે આટલા બધા પ્રમાણો આપ્યાં છતાં એનું સ્પષ્ટ અને મૌલિક સ્વરૂપ તો આપણને ચંદના સમયમાં જ મળે છે. બારમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં જે ભાષા પ્રચલિત હતી તે પણ અપ-ભ્રંશનું જ રૂપ હતું. નીચેના બે દુહા એના ઉદાહરણ રૂપે જોઇએ.

'ભલ્લા હુઆ જુ મારિયા બહિણી મારા કંતુ,
'લજ્જે જંતુ વયંસિ અદ્દ' જઇ ભગ્ગા ઘરુ એંતુ.
પુત્રે જાએં કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુએણ,
'જા બાપીકી ભુંહડી ચમ્પિ જઇ અવરેણ.

આ બન્ને દુહા હેમચંદ્રમાં છે. હેમચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ અને મૃત્યુ ૧૨૨૯ માં થયું હતું. એટલે આ દુહાનો સમય સંવત ૧૨૦૦ ની આસપાસ માની શકાય છે. હવે હિંદીના આદિ કવિ ચંદના બે છંદ લઇએ. ચંદનો જન્મ સં. ૧૨૦૩ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૫૦ થયું.

ઉચ્ચિષ્ઠ છંદ ચંદહ બયન સુનત સિંજ પ્રિયનારી,
તનુ પવિત્ર પાવન કવિય ઉકિત અનૂઠ ઉધારી.
તાલી ખુલ્લિય બ્રહ્મ દિકિખ અસુર અદભ્ભૂત,
દિગ્ધ દેહ ચખ્ખ સીસ પુપ્પ કરુના જસ જપ્પત.

હેમચન્દ્ર અને ચંદની કવિતાઓ સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હેમચન્દ્રની કવિતા પ્રાચીન છે અને ચંદની કંઇક અર્વાચીન. હેમચન્દ્રના દુહા એ એમના પોતાના બનાવેલા નથી. કોઇક ગ્રંથમાંથી લીધા હોવા જોઇએ. કારણ કે બધા ઉદાહરણો મારા નથી એવો એમનો પોતાનો જ એકરાર છે. એટલે એમ માનવાને પ્રમાણિક કારણ મળે છે કે હેમચન્દ્રની પહેલાં હિંદીનો વિકાસ શરૂ થઇ ગયો હતો અને ચંદના સમયમાં એનું રૂપ સ્થિર થયું. એટલે હિંદીનો આદિકાળ ઇસ ૧૧૦૦ ની આસપાસ સિદ્ધ થાય છે અને હિંદી ભાષાના સ્પષ્ટ, મુખ્ય અને મૌલિક રૂપના ઘડનાર તરીકે હિંદીના આદિ કવિ ચંદબરદાઇનું નામ અમર બને છે.

૨

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ.

હિંદીના આદિ મહાકવિ ચંદબરદાયી પછી હિંદી ભાષાના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ રસિક અને રંગદર્શી છે. ચંદના સમકાલીન કવિ તરીકે બુંદેલખંડના પ્રતાપી રાજા પરમાલના દરબારી કવિ જગનિક બંદીજનનું નામ આવે છે. આજે એમના રચેલા એક પણ ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી. પરંતુ બાબુ શ્યામસુંદરદાસ, પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી, મિશ્રબંધુઓ, પંડિત બદરીનાથ ભટ્ટ અને રામનરેશ ત્રિપાઠી જેવા હિંદી ભાષા–સાહિત્યના અભ્યાસકોના કથન ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમના રચેલા ગ્રંથને આધારે જ શરૂઆતમાં "**आलहाखंड**" ની રચના થઇ હતી. આ ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રત હજી સુધી મળી નથી; પણ સંયુક્ત પ્રદેશમાં અને બુંદેલખંડમાં આનો ઘણો જ પ્રચાર છે અને લોકોમાં એકસરખી રીતે એ ગવાય છે. લિખિત પ્રત ન હોવાને કારણે એનું રૂપ સર્વથા "**आलहा**" ગાવાવાળાઓની સ્મૃતિ પર નિર્ભર હોવાથી એમાં ઘણા ભ્રષ્ટ અંશો મળી ગયા છે.

હિંદીનો જન્મકાળ ભારતવર્ષમાં રાજનૈતિક ક્રાંતિનો સમય હતો. મુસલમાનોના આક્રમણો શરૂ થઈ ચુક્યા હતા અને એમનો પગપેસારો ન રોકી શકાય એટલી બળજોરીથી વધતો જતો હતો ભારતવાસીઓ એ વખતે પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના જીવનનું સંરક્ષણ કરવામાં કરતા હતા એવી અસ્થિર અવસ્થામાં સાહિત્ય અને કલાની વૃદ્ધિની ચિંતા કોણ રાખે ? એ વખતે તો એવા કવિનું સન્માન થતું હતું કે જે માત્ર કલમ ચલાવવામાં જ શૂરા નહિ પરંતુ તલવાર ચલાવવામાં પણ નિપૂણ અને સિદ્ધહસ્ત હોય અને સેનાને મોખરે રહીને પોતાની પ્રેરક વાણીથી સૈનિકોમાં નવચેતના અને શૌર્ય આણે ચંદ અને જગનિક એવા કવિઓ હતા એટલે જ એમની સ્મૃતિ આજ સુધી અખંડિત જળવાઈ રહી છે

ચંદ અને જગનિક ઉપરાંત કેદાર કવિ અને બારદરખેણુના નામો મળે છે પરંતુ એમની કવિતા ક્યાંય મળતી નથી ત્યારપછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ સુધી હિંદીનું સિંહાસન સૂનું રહ્યું છે એટલે હિંદીનો આદિકાળ સં. ૧૧૯૦ ની આસપાસથી આરંભ થઈ ને સં ૧૩૮૦ સુધી ચાલે છે આ કાળમાં ખાસ કરીને વીરગાથાની રચનાઓ દેખાય છે આ સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ રાજપૂતાનાની ભાષાને મળતું આવે છે વળી વચ્ચે એક તરફ પ્રાચીન ગુજરાતી અને બીજી બાજુ પુરાતન પંજાબીનું મિશ્રણ નજરે પડે છે. શરૂઆતની હિંદીમાં એક વિશેષતા એ પણ હતી કે એ લગભગ પ્રાકૃત પ્રધાન ભાષા હતી એટલે એમાં નામોના પ્રાકૃતરૂપોનો વધારે પ્રયોગ થતો હતો રાજપૂતાનામાં આ પ્રાકૃત પ્રધાન ભાષાને 'ડિંગલ' નામ આપવામાં આવ્યુ છે ભાટચારણોમાં આ ભાષાનો ખુબજ પ્રચાર હતો અને હજી સુધી છે

ત્યારબાદ હિંદીના વિકાસના મધ્યકાળનો આરંભ થાય છે એ કાળ લગભગ ૫૮૦ વર્ષ સુધી ચાલે છે ભાષાના વિચારથી એ કાળને આપણે બે મુખ્ય ભાગમાં વહેંચી શકીએ એક સં ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી અને

બીજો સં. ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધી. પ્રથમ ભાગમાં હિંદીની પ્રાચીન બોલીઓ બદલાઇને ધીરે ધીરે વ્રજભાષા, અવધી અને ખડીબોલીનું રૂપ ધારણ કરે છે અને બીજા ભાગમાં એમાં પ્રૌઢતા અને ઓજસ આવે છે. અંતમાં અવધી અને વ્રજભાષાનું મિશ્રણ થઇ જાય છે. આ કાળના પ્રથમ ભાગમાં રાજનૈતિક પરિસ્થિતિ અસ્થિર હતી એ સ્થિર થઈ અને બીજા ભાગમાં દ્રઢતાને પહોંચીને પાછી અસ્થિર બની ગઈ.

કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે હિંદીની ખડી બોલીનું રૂપ પ્રાચીન નથી. એ લોકોનો મત છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૦ લગભગ લલ્લુજીલાલે પ્રથમ જ એને પોતાના ગદ્યગ્રંથ 'પ્રેમસાગર'માં આ રૂપ આપ્યું અને ત્યારથી 'ખડી બોલીનો પ્રચાર થયો. આવું માનનારાઓમાં ડૉ. ગ્રિયર્સન મુખ્ય છે. એમણે "**लालचंद्रिका**" વાળી પોતાની વિદ્વતાપૂર્ણ ભૂમિકામાં એક ઠેકાણે લખ્યું છેઃ—

"Such a language did not exist in India be fore.........when therefore, Lalluji Lal wrote hi Premsager in Hindi, he was inventing an alto gether new language.

(આવી ભાષા ભારતવર્ષમાં પહેલા ક્યાંય બોલાતી નહતી..... એટલે લલ્લુજીલાલે જ્યારે પ્રેમસાગર લખ્યો ત્યારે તેઓ એક તદ્દન નવી ભાષા સરજી રહ્યા હતા.)

લલ્લુજીલાલના પોતાના કથનાનુસાર એમની નોકરી ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજમાં સં. ૧૮૫૭ માં શરૂ થઇ અને ત્યારબાદ ઓગણીસ વર્ષ પાછ એમણે લાલચંદ્રિકા લખી. આ હિસાબે પ્રેમસાગરનો રચનાકાળ સં. ૧૮૫૮ અને ૧૮૭૬ ની વચ્ચે માની શકાય.

લખનૌ વિશ્વવિદ્યાલયના હિંદીના અધ્યાપક પ્રો. બદરીનાથ ભટ્ટ લલ્લુજીલાલની પહેલાની રચનાના બે ઉદાહરણો શોધ્યાં છે. એ રચનાન

કરનારાઓમાંથી મુંશી સદાસુખસિંહનો જન્મ દિલ્હીમાં સં. ૧૮૦૩ મા થયો અને મૃત્યુ સં. ૧૮૮૧ માં પ્રયાગમાં થયું. અને બીજા સૈયદ ઈશા અલ્લાહખાં જેઓ લખનૌના નવાબ સઆદતઅલ્લીખાંને ત્યાં આવીને રહ્યા હતા અને જેમનું મૃત્યુ સં. ૧૮૭૪ માં થયું તે. આ બન્નેની રચનાઓ લલ્લુજીલાલ કરતાં પહેલાંની લાગે છે. પ્રો. બદરીનાથ ભટ્ટે આ બન્ને ઉપરાંત લલ્લુજીલાલ અને એમના સમકાલીન સદલમિશ્રના નમુના આપીને પોતાનું મંતવ્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લલ્લુજીલાલના 'પ્રેમસાગર' ની સાથે જ સદલમિશ્રનું " નાસિકેતોપાખ્યાન " લખાયું છે.

પ્રો. ભટ્ટનું માનવું એવું છે કે ખડીબોલીના ગદ્યલેખકો મુંશી સદાસુખસિંહ પહેલા પણ થયા હશે. એમની રચનાઓના બે ત્રણ પ્રમાણો એમની પાસે મોજુદ પણ છે. સૈયદ ઈશાઅલ્લીખાંના પુસ્તક " રાની કેતકીકી કહાની " ને ગ્રિયર્સન સાહેબે પોતે સંવત ૧૮૫૮ લગભગની રચના માની છે. મુંશી સદાસુખસિંહનું ગદ્ય હજી છપાયું નથી પરંતુ એનો પરિચય હિંદી સાહિત્યના પ્રેમીને લાલા ભગવાનદીન અને શ્રી રામદાસ ગૌડના " હિંદી ભાષાસાર " નામના પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે. હવે આપણે ચારે લેખકોની શૈલીના ઉદાહરણો જોઇએ.

મુંશી સદાસુખસિંહ.

કિત્ને જન્માંધ કિસી ગૉવમેં બસતે થે. વહાઁ હાથી આય નિકલા. જિતને અંધે થે યહ બાત સુનકર બહુત ફુલે ઔર મુદિત હુએ. સબ મીલકર કહને લગે ચલો હાથી દેખીયે સબ મીલકર આયે. ઑંખો સે તો અંધે થે. કિસીને સૂંઢ પકડી હાથસે, ઉસને કહા હાથી અજગરકે બરાબર હૈ.

સૈયદ ઇશાઅલ્લાહખાં.

એક દિન બૈઠે બૈઠે યહ બાત અપને ધ્યાનમેં ચઢ આઇ, કોઇ કહાની ઐસી કહિયે જિસમે હિંદુઇ છુટ ઔર કિસી બોલી કી પુટ ન મિલે. તબ જા કે મેરા જી ફુલકી કલી કે રૂપસે ખીલે.

લલ્લુજીલાલ.

મહારાજ, સબ રાનિયાઁ તો દેવી કે ઠાર પર ધરતા દેયો મનાય રહીથી ગૌર ઉગ્રસેન વસુદેવ આદિ સબયાદવ મહાચિંતા મેં બૈઠે થે કિ ઇસ બીચ શ્રીકૃષ્ણ અવિનાશી દ્વારકાવાસી હઁસતે-હઁસતે જાંભવંતી કો લિયે આય રાજસભા મેં ખડે હુએ.

સદલમિશ્ર

ઇસ પ્રકારસે યમપુરી કા દક્ષિણ દ્વાર અતિ ડરાવના હૈ કિ જહાં ઠૂંતો કે બસ હોકર પાપી લોગ ઐસે મહાનરક મેં પડતે વો નાના ભાઁતિ કે દુઃખ કો સહતે હૈ.

હવે આ ચારે ઉદાહરણોને જોઇને વાચક પોતે જ નિશ્ચય કરી શકે છે કે પાછલા બે ઉદાહરણોની ભાષા ફૉર્ટ વિલિયમ કૅૅલેજમાં ઘડાઇ છે અથવા જેમાં અમીર ખુશરોએ પોતાની રચના કરી છે એ પુરાતન બોલીનું વિકસિત રૂપ છે. પહેલા બે ઉદાહરણો વાચકને પોતાનો મત સ્થિર કરવામા ઘણી મદદ કરશે; કેમકે એમનો ફૉર્ટ વિલિયમ કૅૅલેજની સાથે કશો જ સંબંધ નથી. આ ઉપરથી એમ નિર્ણય બાંધવાને પ્રમાણ મળે છે કે હિંદીગદ્યની ભાષા લલ્લુલાલની પહેલાથી ચાલતી આવી છે. કવિતામાં તો 'ખડીબોલી' તેરમી શતાબ્દિના મધ્યભાગ સુધી મળે છે. કવિતામાં 'ખડીબોલી' નો પ્રયોગ એકલા મુસલમાનોએ જ નહિ પણ હિંદુ કવિઓ એ પણ કર્યો છે. એ વાત સાચી છે કે 'ખડીબોલી' નું મુખ્ય સ્થાન મેરઠની આસપાસ હોવાથી અને ભારતવર્ષમાં મુસલમાની રાજ્યસંસ્થાનુ કેંદ્ર દિલ્હી હોવાથી પ્રથમ મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચેની વાતચિતને આજ ભાષાદ્વારા આરંભ થયો અને મુસલમાનોની ઉત્તેજનાથી એને વ્યવહાર વધ્યો. ત્યાર પછી મુસલમાન લોક દેશના અન્ય ભાગોમાં ફેલાઇ ભાષાને પણ પોતાની સાથે લેતા ગયા અને એ રીતે એમણે સમસ્ત ભારતમાં એને પાથરી દીધી. મૂળ તો આ ભાષા અહિંની હતી અ

મેરઠ પ્રાંતના નિવાસીઓ આજ ભાષામાં પોતાના ભાવો પ્રકટ કરતા હતા. મુસલમાનોએ એને અપનાવી એ કારણે એક રીતે એ એમની ભાષા મનાવા લાગી. હિંદુ કવિઓએ પણ પોતાની કવિતામાં મુસલમાનોની વાતો લગભગ આજ ભાષામાં આપી છે.

એટલે મધ્યકાળમાં હિંદીભાષા ત્રણ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. વ્રજભાષા, અવધી અને ખડીબોલી. જેમ આરંભકાળની ભાષા પ્રાકૃતપ્રધાન તેમ આ કાળની તથા ત્યારપછીની ભાષા સંસ્કૃતપ્રધાન થઇ ગઇ. સાહિત્યક ભાષાની શોભા અને લાલિત્ય વધારવા આદિકાળમાં જેમ પ્રાકૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થતો હતો તેમ મધ્યકાળમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ થવા માંડયો. ત્યાર પછીના કાળમાં અને આધુનિક સમયમાં 'વ્રજભાષા' અને 'અવધી' નો પ્રચાર ઘટતો ગયો અને 'ખડીબોલી' નો પ્રચાર વધતો ગયો. ખડીબોલીનો પ્રચાર તો એટલો બધો વધ્યો કે અત્યારે હિંદીનું બધું જ સાહિત્ય આજ ભાષામાં લખાય છે.

ઉપર જે કંઇ લખ્યું છે તેનો વિશેષ સંબંધ સાહિત્યની ભાષા સાથે છે. બોલચાલમાં તો હજી સુધી અવધી, વ્રજભાષા અને ખડીબોલી અનેક સ્થાનિક ભેદ અને ઉપભેદ સાથે પ્રચલિત છે. પરંતુ આજે સાધારણ બોલચાલની ભાષા 'ખડીબોલી' બનતી જાય છે.

હિંદીની ઉપભાષાઓના આજે મુખ્યત્વે ચાર ભેદ પાડી શકાય એમ છે: રાજસ્થાની, અવધી, વ્રજભાષા અને ખડીબોલી. બુંદેલખંડી વ્રજભાષાની અંતર્ગત આવી જાય છે એટલે એને જુદી ગણી નથી.

રાજસ્થાની

રાજસ્થાની ભાષા રાજસ્થાન (રાજપૂતાના) માં બોલાય છે. આના મુખ્ય ચાર બોલીઓ વિદ્યમાન છે: મારવાડી, જયપુરી, મેવાતી અને માલવી. આ બોલીઓના પાછા અનેક ભેદ અને ઉપભેદ છે. મારવાડીનું પ્રાચીન સાહિત્ય 'ડિંગલ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે લોકો વ્રજભાષામાં કવિતા કરતા

હતા એમની ભાષા પિંગલ કહેવાતી હતી. જયપુરીમાં પણ સાહિત્ય છે. દાદુ દયાલ અને એમના શિષ્યોની વાણી આજ ભાષામાં છે. મેવાતી અને માલવીમાં સાહિત્ય મળતું નથી. આ જુદી જુદી બોલીઓની બનાવટ પર સુક્ષ્મ રીતે ધ્યાન દેતાં જણાય છે કે જયપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી સાથે, મેવાતી વ્રજભાષા સાથે અને માલવી બુંદેલખંડી સાથે ખુબ મળતી આવે છે. સંજ્ઞા શબ્દોના એક વચનના.રૂપ તો લગભગ સરખાં જ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે રાજસ્થાની અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં બહુ થોડો ભેદ હશે. રાજસ્થાની અને જુની ગુજરાતીમાં લગભગ અભેદ જેટલું સામ્ય જણાવા ઐતિહાસિક કારણો જાણીતાં છે. ગુજરાતની બ્રાહ્મણ વાણીયા જ્ઞાતિઓમાં શ્રીમાળી, પોરવાડ, ઓસવાળ, મોઢ વગેરે નામો આજે પણ શ્રીમાળથી ભરૂચ સુધી પ્રજાના લોહીનું અજબ મિશ્રણ થઇ ગએલું હોવાનું સાક્ષી પુરે છે. મૂળરાજથી ભોળાભીમ અને સિદ્ધરાજ સુધીના ઇતિહાસમાં પણ ગુર્જરરાજનો અને માલવ, મેવાડી અને દીલ્હીના રાજવંશોના લોહી સંબંધ અને સરસતા માટે સ્પર્ધા ચાલ્યા કરેલાં છે.

અવધી

આ ભાષાનો પ્રચાર અવધ, આગરા, બુંદેલખંડ, છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં છે. આની પ્રચારસીમાની ઉત્તરે નેપાળની ભાષાઓ અને બોલીઓ. પશ્ચિમે પશ્ચિમી હિંદી, પૂર્વમાં બિહારી તથા ઉડિયા અને દક્ષિણમાં મરાઠી ભાષાઓ બોલાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં યમુના અને ગંગાના પ્રદેશમાં બે પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષા બોલાતી હતી. એક શૌરસેની પ્રાકૃત કે જેનો પ્રચાર પશ્ચિમમાં હતો અને બીજી માગધી કે જે પૂર્વમાં બોલાતી હતી. આ બન્ને પ્રાકૃત ભાષાની પ્રચારસીમાની વચ્ચે જે પ્રદેશ છે તે અવધીની સીમાની અંતર્ગત આવી જાય છે. અહિં એવી.ભાષાનો પ્રચાર હતો કે જેમાં શૌરસેની અને માગધી બન્નેની છાયા હતી. આ ભાષાને કેટલાક વિદ્વાનોએ ' પૂર્વીહિંદી ' પણ કહી છે.

. અવધીની અંતર્ગત ત્રણ મુખ્ય ઉપભાષાઓ છે : અવધી, બંઘેલી અને છત્રીસગઢી. અવધી અને બંઘેલીમાં ખાસ અંતર નથી. બુંદેલખંડમાં બોલાતી હોવાને કારણે અને કેટલાક ઉચ્ચારણભેદથી અવધીનું નામ બઘેલી પડી ગયું છે. છત્રીસગઢી ઉપર મરાઠી અને ઉડિયાનો પ્રભાવ પડવાથી એ અવધીથી કેટલેક અંશે જુદી પડે છે. હિંદી સાહિત્યમાં અવધીનું મુખ્ય સ્થાન છે. એના બે મુખ્ય પુરાતન કવિઓ મલિક મહમ્મદ જાયસી અને ગોસ્વામી તુલસીદાસ છે. મલિક મહમ્મદે પોતાના ' પદમાવત ' ગ્રંથનો આરંભ સં. ૧૫૯૭ માં અને તુલસીદાસે ' રામચરિત માનસ ' નો આરંભ સં. ૧૬૩૧ માં કર્યો હતો. બન્ને ગ્રંથો વચ્ચે ૩૪ વર્ષનું અંતર છે. પરંતુ ' પદમાવત ' ની ભાષા જેવી બોલાતી હતી તેવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છે અને ગોસ્વામીએ એને સાહિત્યક રૂપ આપવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. અવધીના પણ બે રૂપ મળે છેઃ પશ્ચિમી અને પૂર્વી. પશ્ચિમી હિંદી લખનૌથી કનોજ સુધી બોલાય છે. એટલે વ્રજભાષાની નિકટ પહોંચી જવાથી એના ઉપર વ્રજભાષાની અસર અને પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પૂર્વી અવધીનો ગોંડાથી માંડીને અયોધ્યા સુધી પ્રચાર છે. આ ભાષા શુદ્ધ અવધી રહી છે.

વ્રજભાષા.

વ્રજભાષા, શૌરસેની પ્રાકૃત અને શૌરસેની અપભ્રંશની ઉત્તરાધિકારિણી મનાય છે. એનું મુખ્ય સ્થાન વ્રજમંડળ છે. પરંતુ એનો પ્રચાર દક્ષિણમાં છેક આગરા, ભરતપુર, ધોળપુર અને કરૌલી સુધી તથા ગ્વાલીઅરના પશ્ચિમ ભાગ અને જયપુરના પૂર્વભાગ સુધી છે. ઉત્તરમાં એ ગુડગાંવ જીલ્લાના પૂર્વ ભાગ સુધી બોલાય છે. ઉત્તર-પૂર્વમાં એનો પ્રચાર બુલંદ શહેર, અલીગઢ, ચેટા, મૈનપુરી, બદાઉં, બરેલી અને નૈનીતાલના તરાઇ પરગણા સુધી પહોંચ્યો છે. વ્રજભાષાનું કેન્દ્રસ્થાન મથુરા છે અને ત્યાંનીજ ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે.

વ્રજભાષાના માધુર્યને મહત્તા અર્પતી એક કથા છે. રાજા શિવપ્રસાદે પોતાના નવા ગુટકામા એ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક ઇરાની શાયર વ્રજકવિતાને પરાજિત કરવા વ્રજમા આવ્યો હતો. મથુરામાં એણે એક કન્યાને મોઢેથી સ્વાભાવિક ઉક્તિમા "સીકરી ગલીનમેં કીકરા લગત હૈ" સાભળ્યું અને પોતાનો પરાજય સ્વીકારીને પાછો ચાલ્યો ગયો. એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે: મથુરાની સ્ત્રીઓની ભાષામાં મદનનો વાસ છે.

વ્રજભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિઓમા સૂરદાસ આદિ આઠ સખાઓ અને હરિવંશજી, સ્વામી હરિદાસજી વગેરે મહાત્માઓના અમર નામો આવે છે. સૂરદાસે પોતાના અંતરમાં રમી રહેલાં ભક્તિ અને સમર્પણના સંવેદનોને વ્રજભાષાસાજ સમર્થ રીતે મૂર્ત કર્યાં છે. તાનસેન, બૈજુ-બાવરો, ગોપાલ અને સ્વામી હરિદાસજી જેવા ભારતના સર્વશ્રેષ્ઠ ગવૈયા-ઓની સંગીતકલાને શોભાવનારી પણ વ્રજભાષા છે.

મહા કવિ બિહારીની 'સત સઇ'નું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમાં અજોડ છે. એ 'સતસઇ'ના ગૂઢ અને ચમત્કારિક ભાવોને પ્રકટ કરવાનો યશ પણ વ્રજ ભાષાને જાય છે. આજે ઘણીખરી કવિતાઓ લગભગ ખડી બોલીમાં રચાય છે પરંતુ વ્રજભાષા એ કવિતાની પરિમાર્જિત ભાષા છે એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદી સાહિત્યના નવયુગના પ્રથમ દ્રષ્ટા ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રની કવિતાએ પણ પોતાની પ્રતિભાના શણગાર તરીકે વ્રજભાષાને સ્વીકારી છે. આમ હિંદી જગતમાં વ્રજભાષાનું સ્થાન માનભર્યું અને અપૂર્વ છે.

વ્રજ ભાષાની શાખા જેવી અને એને મળતી ભાષા બુંદેલી છે. આ ભાષાની છાયા કેટલાક કવિઓની કવિતામાં બરાબર મળે છે. આનો પ્રચાર બુંદેલખંડ, ગ્વાલીઅર અને મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક જીલ્લાઓમાં છે. બુંદેલીનો સુંદર નમુનો 'આલ્હખંડ'મા મળે છે આ ગ્રંથની પ્રાચીન હસ્તપ્રત ન હોવાને કારણે એનું અસ્તિત્વ આલ્હા ગાનારાઓની સ્મરણશક્તિ ઉપર નિર્ભર

છે. એટલે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં એનું રૂપ જુદું જુદું દેખાય છે. એનું વાસ્તવિક પ્રાચીન રૂપ તો આજે દુર્લભ છે. મહાકવિ કેશવદાસ બુંદેલખંડના વાસી હતા એવું એમની ભાષામાં બુંદેલીના કેટલાક અંશ ઉપરથી દેખાય છે. બુંદેલી આખર તોય વ્રજભાષાની શાખા હોવાથી એનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ નથી.

ખડીબોલી.

આ ભાષા મેરઠ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં બોલાય છે. ખડી બોલીનો આદિ કવિ અમીર ખુશરો છે. એનો જન્મ સં. ૧૩૧૨ માં અને અને મૃત્યુ ૧૩૮૧ માં થયું. ખુશરોએ હિંદી અને અરબીફારસી શબ્દોનો પ્રચાર વધારવા તથા હિંદુ મુસલમાનોના ભાવવિનિમયમાં સહાય કરવાના ઉદ્દેશથી 'ખાલિક બારી' નામનો પદ્યમાં એક કોષ બનાવ્યો હતો. આ કોષને માટે એવી કથા છે કે એની લાખો પ્રતો લખાવીને ઉંટો પર લાદીને એનો પ્રચાર આખા દેશમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ખુશરો ઉપરાંત ભૂષણે પણ પોતાની 'શિવબાવની'માં અનેક ઠેકાણે આ ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

એટલે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ખડીબોલીનો પ્રચાર સોળમી સદીમાં અવશ્ય હતો. પરંતુ સાહિત્યમાં એનો જોઇએ તેટલો આદર ન હતો. સોળમી સદી પહેલાં ગદ્યમાં ખડીબોલીનો ઉપયોગ વિરલ હતો. મુંશી સદા સુખસિંહનો ભાગવતનો હિંદી અનુવાદ એ ભાષામાં છે. ત્યાર પછી અઢારમી સદીમાં તો ગદ્યનું સ્વરૂપ સ્થિર અને સુરેખ થયું અને ખડીબોલી માટેનો લોકાદર વધ્યો. લલ્લુજીલાલના પ્રેમસાગરથી સદલમિશ્રના નાસિકેતોપાખ્યાનની ભાષા વધારે સુંદર અને પુષ્ટ છે. પ્રેમસાગરમાં જુદા જુદા પ્રયોગોના રૂપ સ્થિર નથી દેખાતાં; સદલમિશ્રમાં એ ત્રુટિ નથી. ઇંશાઅલ્લાહખાંની રચનામાં શુદ્ધ તદ્દભવ શબ્દોનો પ્રયોગ છે. એમની ભાષા સરળ અને સુંદર છે, પરંતુ વાક્યોની રચના ઉર્દુના ઢંગપર કરી છે એ કેટલાક વિવેચકો એમને હિંદી કરતાં જુની ઉર્દુના કવિ તરીકે સ્વીકા

સ'મુગ્ગલાકાના સમય પછી અગ્રેજી અમલ દેશમા વૃદ્ધિ પામ્યો અને સ્થિર થયો. ત્યાર પછી હિંદીગદ્યમા ખડીબોલીનું મહત્વ વધ્યું. આજે ધીરે ધીરે વ્રજ અને અવધી કે જેમા સાહિત્યના અપૂર્વ સર્જનો થયા છે તેને ઠેકાણે ખડીબોલીનો પ્રચાર વધતો જાય છે અને ખડી બોલી જ હિંદી સાહિત્યની મુખ્ય ભાષા બની રહી છે.

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ કેવી રીતે અને ક્યારે થયો એ મહારાજ પૃથ્વીરાજના સમયથી માંડીને તે વખતના શ્રેષ્ઠ ભાષાવિશારદોના ઉદાહરણો-થી સહજ સમજાશે

હિંદી ગદ્યની સ્થિતિ મહારાજ પૃથ્વીરાજના સમયમા કેવી હતી તેનો યથાર્થ ચિતાર આ પત્રમા રજુ થયો છે.

સં. ૧૨૩૫

શ્રી હરિ એક લિંગો જયતિ શ્રીશ્રી ચિત્રકોટ બાઇ સાહેબ શ્રી પૃથુ કુવર બાઇકા વારણગામ મોઇ આચારજ ભાઇ રૂસિ કેસછ ઔાય જો અપન શ્રી દેવી સું ભાઇ લંગરી રાયજી આયા હૈ જો શ્રી દેવી સું શ્રી હજુરકો બી ખાસ રૂકા આયો હૈ જો મારાબી પદાગવા કી શીખવાદે ને દુવી કાકાજી પેદ હૈ જો કાગદ બાચત ચલા આવજો થાનેમા આગે જાઇગે પડેગા થાકે વાસ્તે એક બેટી હૈ શ્રી હજુરમી હુકમ એગીયો હૈ જેથે તાકીદ-સું આવજો. થામે અંદર વગે મ્યાવ કામાગ્થ અવાર કરોગા દ્દવી સુ આચ્યા પાછે કરોગા ઓર થે સવેરે જા અઠે આવસો સં. ૧૧૪૫ ચૈત સુદી ૧૩ સહી.

આ પત્ર વિક્રમ સંવત ૧૨૩૫ નો છે. એ સમયે જે સવત પ્રવર્તતો હતો તે વિક્રમ સંવતથી ૯૦ વર્ષ ઓછો હતો આ પત્રનો ગુજરાતી ભાવાર્થ આવો થાય:—

શ્રી હરિ એકલિંગજીની જય હો. મોઇગ્રામ નિવાસી આચાર્ય ભાઇ ઋષિકેશજીને ચિતોડથી બાઇ સાહેબ પૃથુકુંવરીના પ્રણામ વિશેષ ભાઇ શ્રી

ધંગરી રાયજી દિલ્હીથી આવ્યા છે. અને દિલ્હીથી શ્રી હજુરનો રૂક્કો પણ સાથે આવ્યો છે, જેમાં મને દિલ્હી આવવાની આજ્ઞા છે. કાકાજીનું શરીર અસ્વસ્થ છે. માટે કાગળ વાંચીને તરત આવજો. તમારે અમારાથી પહેલાં જવું પડશે. તમારે માટે જુદી ગાડીની વ્યવસ્થા કરી છે. શ્રી હજુરની પણ. એવી આજ્ઞા છે. માટે તમે તાકીદે આવજો. તમારા મંદિરની સ્થાપના જે મુલત્વી રાખવી પડી છે તે આપણે દિલ્હીથી આવ્યા પછી કરી લઇશું.. એટલા જલદી આવજો કે દિવસનું પ્રભાત તમારે ત્યાં ઉગે તો સંધ્યા અહિં નમે. મિતિ ચૈત્ર સુદ ૧૩ સં. ૧૧૪૫

ત્યાર પછીની એટલે લગભગ સં. ૧૩૧૯ ની હિંદીભાષા જાણવા માટે. એક સનદ મળે છે. ચિતોડના મહારાણા શ્રી સમરસિંહજીએ આ સનદ આચાર્ય ઋષિકેશજીને આપી હતી.

સં. ૧૩૧૯

સ્વસ્તિ શ્રી શ્રી ચિત્રકોટ મહારાજાધિરાજ તપેરાજ શ્રી રાવલજી શ્રી સમરસીજી બચનાતુ દાઅમા આચારજ ઠાકર ઋસીકેષ કસ્ય યાને દલી સુડામ જે લાયા અણી રાજમો ઔષદ થારી જાવેગા ઔષદ ઉપરે માલકીથાંકી હૈ ઓ જનાના મેં થારા બંસરા હાલ ઓ હુજો જાવેગા નહીં ઔર થારી બેઠક દલીમેં હોગી પ્રમાણો પરધાન બરોબ્બર કારણ હોવેગા.

આ પ્રમાણપત્રનો ગુજરાતી ભાવ આવો છે.

શ્રી ચિતોડના મહારાજાધિરાજ રાવલ શ્રી સમરસિંહજીની આજ્ઞાથી આચાર્ય ઋષિકેશ ને–તમને હું દિલ્હીથી લાવ્યો છું. રાજ્યમાં હવે તમારીજ દવા લેવાશે. દવાઓ ઉપર અધિકાર તમારો રહેશે અને અંતઃપુરમાં તમારા વંશજો સિવાય બીજો કોઇ નહિ જઇ શકે. દરબારમાં તમને દિલ્હીમાં મળતું તું તેમ પ્રધાનની જોડે આસન આપવામાં આવશે.

અમીર ખુશરો સં. ૧૩૭૫

અરબી અપની બોલીમેં દુસરી ભાષાકો નહીં મિલને દેતી, પર ફારસી

મેં યહ કમી હૈ કિ બિના મેલ કે કામ આને યોગ્ય નહીં હૈ. ઇસ કારણુ કે વહ શુદ્ધ હૈ ઔર યહ મીલી હુઇ હૈ. ઉસે પ્રાણ ઔર ઇસે શરીર કહતેં હૈં.

મહાત્મા ગોરખનાથજી સં. ૧૪૦૭

• સ્વામી તુમ્હે તો સતગુરૂ અમ્હે તો સિષ સબધ એક પૂછિબા, દયા કરિ કહિબા, મનન કરિબા રોસ. પરાધીન ઉપરાંતિ બંધન નાહીં, સુઆધીન ઉપરાંતિ મુકુતિ નાહીં.

ગોસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજી સં. ૧૬૦૦

જાેે કે સિખર પર શબ્દાયમાન કરત હૈ ત્રિબિધિ વાયુ બહત હૈ હે નિસર્ગ સ્નેહાર્દ્ર સખી તૂં સંબોધન, પ્રિયાજુ નેત્ર કમલ કું કછુક મુદ્રિત દૃષ્ટિ હોય કે બારંબાર કછુ સખી કહત ભઇ યહ મેરો મન સહચરી એક ક્ષણુ ઠાકુર કો ત્યજત નાંહીં.

ગંગાભાટ સં. ૧૬૨૧

ઇતનો સુનકે પાતશાહજી શ્રી અકબરશાહજી આદ સેર સોના નરહર દાસ ચારન કોદિયા ઇન કે ડેઢસેર સોના હો ગયા.

ગોસ્વામી ગોકુલનાથજી ૧૬૪૮

શ્રી ગુસાઇ જી કે સેવક એક પટેલ કી વાર્તા. સો વહ પટેલ વૈષ્ણુવ રાજ નગરમેં રહેતો હતો. વા પટેલ વૈષ્ણુવ કે દો બેટા હતે ઔર એક સ્ત્રી હતી.

નાભાદાસ સં. ૧૬૬૦

તબ શ્રી મહારાજ કુમાર પ્રથમ બશિષ્ટ મહારાજ કે ચરન છુઇ પ્રનામ કરત ભએ, ફિર અપર વૃદ્ધ સમાજ તિનસે પ્રનામ કરત ભએ ફિર શ્રી રાજાધિરાજ જુકો જોહાર કરિકે શ્રી મહેંદ્રનાથ દશરથ જુકે નિકટ બૈઠતે ભએ.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી સં. ૧૬૬૯.

સંવત ૧૬૬૯ સમયે કુઆર સુદી તેરસી બાર શુભ દિને લિખીત પત્ર

અનંદરામ તથા કન્હઇ કે અંશ વિભાગ પુર્વસુ આગે જે આચ્ય દુન હુ જને માગા જે આચ્ય હૈ શે પ્રમાન માના દુન હુ જને બિદિત તફસીલુ અંશ ટોડરમલ કે માહ જે વિભાગ પદુ હોત શ.

બનારસીદાસજી સં. ૧૬૭૦.

સમ્યગ દષ્ટિ કહા સો સુનો સંશય, બિમોહ, બિભ્રમ એ તીન ભાવ જામેં નાહીં સો સમ્યગ દષ્ટિ. સંશય, બિમોહ બિભ્રમ. કહા તાકો સ્વરૂપ દષ્ટાંત કરિ દિખાઇયતુ સો સુનો. '

જટમલ સં. ૧૬૮૦.

હે બાત કી ચીતૌડગઢ કો ગોરા બાદલ હુઆ હૈ જીન કી બાર્તા કીતાબ હીંદવી મેં બનાકર તૈયાર કરી હૈ.

સુરતિમિશ્ર સં. ૧૭૬૭.

રીસ ફૂલ સુહાગ અરૂ ભેંદા ભાગ એ દોઉ આ એ પાંવડે, સો હે સોને કે કુસુમ, તિન પર પૈર ધરિ આ એ હૈ.

દાસ સં. ૧૭૮૬.

ધન પાએ તે મૂર્ખ હૃ બુદ્ધિવંત હૈ જાતુ હૈ. ઔર સુવાવસ્થા પાએ તે નારી ચતુર હૈ જાતિ હૈ યહ વ્યંગ્ય હૈ. ઉપદેશ શબ્દ લક્ષણા સો માલુમ હોતા હૈ ઔ વાચ્ય હૃ મેં પ્રગટ હૈ.

લલિત કિશોરી અને લલિત માધુરી સં. ૧૮૦૦.

મલયગિરિ કો સમસી બન વાકી પવન સોં ચંદન હૈ જાય. વાકે કછુ ઇચ્છા નાહીં.

લલ્લુજીલાલ સં. ૧૮૬૦.

ઇસ બીચ અતિ વ્યાકુલ હો સુધિ બુધિ દેહ કી વિસારે મન મારે રોની યશોદારાની ઉદ્ધવજી કે નિકટ આય રામકૃષ્ણ કી કુશલ પૂંછ બોલી કહો ઉદ્ધવજી હરિ હમ બિન વહાં કૈસે ઇતને દિન રહે ઔર કયા સંદેશા ભેજા હૈ. કબ આય દર્શન દેંગે ?

સદલમિશ્ર સં. ૧૮૬૦.

કુંડમે કયા અચ્છા નિર્મલ પાની કિ જિસમે કમલ કે ફૂલોં પર ભૌરે ગુંજ રહે થે; તિસ પર હંસ સારસ ચકવાક આદિ પક્ષી ભી તીર તીર સોહાવન શબ્દ બોલતે, આસપાસ કે ગાછોં પર કુહૂ કુહૂ કોકિલૈં કુહુક રહે થે, જૈસા બસંત ઋતુકા ઘર હી હોય.

સરદાર સં. ૧૯૦૨.

બંશીબટ કે નિકટ આજ મૈંને નેક શ્યામ કો મુખ હેરો. નટ નાગર કે પટ પે તબ તે મેરો મન લટકો હૈ.

રાજા શિવપ્રસાદ સં. ૧૯૧૧.

જબ બિપત કે દિન આતે હૈં તો સારે સામાન ઐસે હી બંધ જાતે હૈં. નિદાન રાજા નલને ચલતે સમય દમયંતી કી સાડી કાટ કર આધી ઉસસેં સે અપને પહરને કો લી ઔર આધી ઉસકે વદન પર રહને દી. ઇસ મનુષ્યકા મન ભી વિધાતાને કિસ પ્રકાર પર રચા હૈ.

સ્વામી દયાનંદ સં. ૧૯૨૦.

વહ સત્યહી નહીં કહાતા જો સત્ય કે સ્થાન મેં અસત્ય ઔર અસત્ય કે સ્થાનમે સત્યકા પ્રકાશ કિયા જાય કિંતુ પદાર્થ જૈસા હૈ ઉસકો વૈસાહી કહના, લિખના ઔર માનના સત્ય કહાતા હૈ.

ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્ર સં. ૧૯૨૫.

ફિર મહારાજ અપવ્યયને ખુબ લુટ મચાઇ અદાલત ને ભી અચ્છે હાથ સાફ કીએ. ફેશનને તો બિલ ઔર ટોટલ કે ઇતને ગોલે મારે કી અંટાધાર કર દીઆ ઔર સિફારશ ભી ખૂબ હી છકાયા.

બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ સં. ૧૯૬૦

શબ્દકી આકર્ષણ શકિત ન્યુટનકી આકર્ષણ શક્તિ સે લબ માત્ર

ષી ક્રમ નહી કહી જા સકતી. બલ્કિ વિશેષ કહના ચાહિએ. ઇસ લિએ કિ જિસ આકર્ષણ શક્તિ કો ન્યૂટનને પ્રકટ કિયા વહ કેવલ પ્રત્યક્ષ મેં કામ દે સકતી હૈ.

પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી.

ઉનકે કથનકા અવતરણ દે કર મલ્લિનાથને ઉન્હે કહકાર બતાઇ હૈ ઔર લિખા હૈ કી પ્રસંગ ભી દેખતે હો યા મનમાની હાંકતે હો તુમ્હે ઇસ પ્રયોગ કો સહી સાબીત કરના હૈ તો પાણિની વ્યાકરણ કે પીછે ન પડકર ઔર વ્યાકરણ દેખો.

ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા

હિંદુઓકા દષ્ટિકોણ સદાસે નિવૃત્તિ માર્ગકી તરફ રહને કે કારણ ઉન્હોંને પ્રાચીન કાલસેહી વાસ્તવિક ઇતિહાસ કી ઓર ધ્યાન નહીં દીઆ, ઔર મનુષ્યોં કે ચરિત્ર અંકિત કરને કી અપેક્ષા ઇશ્વર કે અવતારોં યા દેવી-દેવતોં કે વર્ણન કરને મેંહી અપની લેખની કો કૃતાર્થ સમઝા.

બાબુ ગદાધરસિંહ

સંસારકી સ્થિતિ મેં યુદ્ધ એક ઉચે ઔર આવશ્યક સ્થાનકા અધિકાર રખતા હૈ. મનુષ્યત્વ કે સર્વોચ્ચ પ્રભાવ પ્રગટ હોને કી સમરક્ષેત્ર મે હી એક મહાન પ્રદર્શિની હૈ. વિના યુદ્ધ કે મનુષ્ય જાતિ કી ઉન્નતિકા માર્ગ રૂક જાતા હૈ ઔર વહ જાતિ ભ્રષ્ટ હોકર મૃત પદાર્થવાદ મેં લીન હો જાતી હૈ.

બાબુ શ્યામસુંદરદાસ

લલિત કલાઓ મેં સબસે ઉચા સ્થાન કાવ્ય-કલાકા હૈ. ઇસકા આધાર કોઇ મૂર્ત પદાર્થ નહીં હોતા. યહ શાબ્દિક સંકેતો કે આધાર પર અપના અસ્તિત્વ પ્રદર્શિત કરતી હૈ.

બાબુ પુરૂષોતમદાસ ટંડન

ઇશ્વરીય સૌન્દર્યકો, પ્રાકૃતિક કવિતા કો ભાષા કી છટા દ્વારા સંસારકો

દરસાનાહી કવિકા કર્તવ્ય હૈ. જિતના ગહરા વહ આપની પ્રતિભા દ્વારા ઇસઃ સૌન્દર્ય સાગરમેં ડુબતા હૈ, ઉતનાહી અધિક વહ અપને કર્તવ્યમેં સફલ હોતા હૈ.

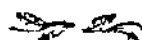
પંડિત પદ્મસિંહ શર્મા

બિહારી કી સખીકા પરિહાસ બડાહી જબાબ હૈ. રસિક મોહન સુનકર કડકડી હો ગયે હોંગે. ઇસસે અચ્છા સાફ, સચ્ચા, સીધા ઔર દિલમેં ગુદગુદી કરનેવાલા મીઠા મજાક સાહિત્ય સંસારમેં શાયદહી હો.

બાબુ પ્રેમચંદજી

જિસ પ્રકાર સૂર્યકા તાવ જલકા સોસ લેતા હૈ, ઉસી ભાંતિ શોક કે તાપને વિદ્યાધરી કા રક્ત જલા દીયા. મુખસે ઠંડી સાંસ નિકલતીથી, આંખો સે ગર્મ આંસૂ બહતેથે. ભોજનસે અરૂચિ હો ગઇ ઔર જીવનસે ઘૃણા.

હિંદી ભાષાનો ક્રમવિકાસ ઉપર બતાવેલા ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજે હિંદીમાં વધારે સૂચક અને મહત્વનો વિકાસ સધાતો જાય છે. સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક વગેરે જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં આજે હિંદી ભાષા પોતાના ભાવો સરસ અને સુંદર રીતે પ્રકટ કરી શકે. એટલી સમૃદ્ધ‌કાંત બની રહી છે.

अ = … अ	द = … द
आ = … आ	ध = … ध
इ = … इ	न = … न
उ = … उ	प = … प
ए = … ए	फ = … फ
क = … क	ब = … ब
ख = … ख	भ = … भ
ग = … ग	म = … म
घ = … घ	य = … य
ङ = … ङ	र = … र
च = … च	ल = … ल
छ = … छ	व = … व
ज = … ज	श = … श
झ = … झ	ष = … ष
झ = … झ	स = … स
ञ = … ञ	ह = … ह
ट = … ट	ळ = … ळ
ठ = … ठ	क्ष = … क्ष
ड = … ड	ज्ञ = … ज्ञ
ढ = … ढ	का = … का
ढ = … ढ	कि = … कि
ण = … ण	की = … की
ण = … ण	कु = … कु
त = … त	कू = … कू
थ = … थ	के = … के

નાગરીલિપિની સમુત્ક્રાંતિનો નકશો.

તૈયાર કરનાર પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા.

૩

નાગરી લિપિ.

માનવ પોતાની રચનામાં સદા પરિવર્તનશીલ હોય છે; એટલે એણે નિર્માણ કરેલી સમસ્ત વસ્તુઓમાં સમયની સાથે સદા પરિવર્તન થતુંજ રહે છે. દુનિયાની સર્વ લિપિઓમા છાપવાના યંત્રની શોધની પૂર્વે, સમયની સાથે ઘણુંખરૂં અંતર દેખાય છે. નાગરી લિપિ પણ એ અસરથી મુક્ત નથી. મધ્યએશિયા, જાપાન વગેરેથી મળતા આવતા નાગરી લિપિના પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને, આપણા દેશમાંથી મળેલા અસંખ્ય પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, ભુર્જપત્રો અને સિક્કાઓની 'નાગરી લિપિ અને, વર્તમાન્ નાગરી લિપિ વચ્ચે મોટું અંતર છે. આ અંતર સમયની સાથે ધીરે ધીરે થતું ગયું છે. જેને પ્રાચીન નાગરી લિપિનો બોધ ન હોય એવા વિદ્વાનની સામે જો અશોકના બ્રાહ્મી લિપિના લેખોના ફોટા મુકવામાં આવે તો એ વિદ્વાન એ લિપિને કદી નાગરી નહિ કહે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ વિલક્ષણ લિપિમાં પરિવર્તન થતાં તે આજની નાગરી લિપિ બની છે એ વાતનો પણ સહસા સ્વીકાર નાહે કરે.

વર્તમાન નાગરી લિપિનું મૂળ અર્થાત પ્રાચીનરૂપ મૌર્યવંશીના પ્રતાપી રાજા અશોકના શિલાલેખોની બ્રાહ્મી લિપિથી મળતુ આવે છે એ લેખો વિક્રમ સંવતથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વના છે, જે કાઠીઆવાડથી ઉડીસા સુધી અને નેપાળની તળેટીથી માઇસુર સુધીના અનેક સ્થાનોમા મળ્યા છે. ભારતવર્ષમા જેમ અત્યારે નાગરી લિપિનો પ્રચાર છે એવીજ અશોકના વખતમા આ મૂળ લિપિનો પ્રચાર હતો અશોકની પૂર્વે નાગરીનુ કયું રૂપ હતું અને એમા કેવા કેવા પરિવર્તનો થઇને તે એ સ્થિતિને પહોચી એ જાણવા માટે હજી સુધી જોઇએ તેટલા સાધનો ઉપલબ્ધ નથી અશોકના સમયની પૂર્વનો હજી સુધી માત્ર એક નાનો શો લેખ મળ્યો છે. એ લેખ નેપાળની તળેટીમા પિપ્રાવા નામના સ્થાનમા, શાક્ય જાતિના લોકોના બનાવેલા એક બૌદ્ધ સ્તુપમા એક નાનાશા પત્થર પર એકજ પંક્તિમા કોતરેલો છે. એમા નાગરી લિપિના માત્ર ૧૪ અક્ષરોની પ્રાચીન રૂપ મળે છે. એમા અને અશોકના લેખોની ૪૬ અક્ષરોવાળી બ્રાહ્મી લિપિમા ખાસ અંતર નથી ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે એમા દીર્ઘ સ્વરચિહ્નોનો અભાવ છે. એટલે અત્યારે તો આપણે અશોકના સમયની લિપિનેજ નાગરી લિપિનુ ઉત્પત્તિ સ્થાન માનવુ જોઇએ

અશોકના સમયની નાગરી લિપિ ભારતવાસીઓએજ નિર્માણ કરી કે બીજાઓ પાસેથી લીધી એ વિષયમા જુદા જુદા વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે એ વિવાદગ્રસ્ત વિષયને આ નાનાશા એક પ્રકરણમા ચર્ચી શકાય એમ નથી એ વિષે વધારે વિગતવાર, વિસ્તૃત અને પ્રમાણભૂત હકીકત જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા કૃત "પ્રાચીન લિપિમાલા"મા * 'પાલી લિપિ આર્ય લોકોએજ નિર્માણ કરી છે' એ લેખ

*પાલી–પ્રાચીન નાગરી યુરોપીઅન વિદ્વાનોએ અશોકના લેખોની લિપિનું નામ પાલી લિપિ રાખ્યુ છે પરંતુ એને માટે એઓ કોઇ પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત પ્રમાણો આપતા નથી

તથા "ઇંડિયન એંટિકવેરી "મા છપાયલો આર. શામશાસ્ત્રી. બી. એ. નો દેવનાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ વિષયક લેખ જોઈ લેવો. અશોકના સમયની લિપિનું નામ 'લલિતવિસ્તાર'માં 'બ્રાહ્મીલિપિ' મળે છે અને 'નિત્યાષોડષિકાર્ણવ'ના ભાષ્ય 'સેતુબંધ'માં ભાસ્કરાનંદ એનું નામ નાગર (નાગરી) લિપિ હોવાનું જણાવે છે. એના કારણમાં એ બતાવે છે કે નાગરી લિપિમાં એનું રૂપ ત્રિકોણ છે અને એવુંજ રૂપ અશોકના લેખોમાં મળે છે.

નાગરી શબ્દ એ દેવનાગરીનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે અને એ લિપિનું નામ દેવનાગરી હોવાનું કારણ શામ શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે એવું દેખાય છે કે દેવતાઓની પ્રતિમાઓ બની તે પૂર્વે એમની ઉપાસના સાંકેતિક ચિન્હોદ્વારા થતી હતી. એ ચિહ્નો કેટલાય પ્રકારના ત્રિકોણાદિ યંત્રોની મધ્યમાં લખવામાં આવતા હતા અને એ યંત્રો 'દેવનગર' કહેવાતાં. એ દેવનગરોની મધ્યમાં લખાયલાં અનેક પ્રકારના સાંકેતિક ચિન્હો કાળાંતરે અક્ષર મનાવા લાગ્યાં અને એ અક્ષરો 'દેવનાગરી' નામથી પ્રચલિત થયા. [૧]

જેમ વર્તમાનકાળમાં ભારતવર્ષની આર્ય લિપિઓમાં નાગરીનો પ્રચાર સૌથી વધારે છે; અને આખાય દેશમાં એનો આદર છે એવો અને એટલોજ આદર ઈ. સ. ની ૧૦ સદીના પ્રારંભથી માંડીને આજ સુધી ભારતના ઘણા પ્રાંતોમાં ટકી રહ્યો છે. રાજપૂતાના, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, કચ્છ, મધ્ય ભારત, સંયુક્ત પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રદેશ ઉપરાંત બિહાર અને બંગાળામાં પણ ૧૦ મી શતાબ્દિ સુધી તો આજ લિપિ રહેલી. અને બિહાર, બંગાળા, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કચ્છ સિવાય બાકીના પ્રદેશમાં તો આજેય નાગરીનું સામ્રાજ્ય છે. એક રીતે બંગાળી લિપિ નાગરીની પુત્રી છે, એવું ભારતીય લિપિઓના અભ્યાસક શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાનું કથન છે. પંજાબ અને કાશ્મીરમાં પણ આની બ્હેન શારદા લિપિનો પ્રચાર ૧૦ મી

---

૧ પ્રાચીન મિશ્રમાં (ઇજીપ્ત) હીરોગ્રીફીથમાથી લિપિના ઉત્પતિનો ઇતિહાસ કંઇક આનેજ મળતો આવે છે.

સદીની આસપાસથી થવા માંડયો. દક્ષિણના જુદા જુદા વિભાગમાં કે જ્યાં તેલગુ અને કાનડી ગ્રંથો તથા તામિલ લિપિનો પ્રચાર સતત ચાલુ રહ્યો હતો. તેની સાથે નાગરી–લિપિનો પ્રચાર પણ અખંડિત ચાલુજ હતો. એટલે જ ઉત્તર અને દક્ષિણ કોંકણ તથા કોલ્હાપુરના શિલારવંશી રાજાઓના શિલાલેખો અને દાનપત્રો, દક્ષિણ (માન્ય ખેટ) ના રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડો) નાં કેટલાંક દાનપાત્રો, પશ્ચિમના ચાલુકયો તથા સેઉણદેશ અને દેવગિરિના યાદવોના શિલાલેખો, દાનપત્રો અને વિજયનગરના રાજવંશોના કેટલાંય દાનપત્રોમાં નાગરી લિપિ મળે છે. વિજયનગરના રાજાઓની દાનપત્રોની લિપિ 'નંદનાગરી' કહેવાય છે અને આજ સુધી દક્ષિણમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોના લેખનમાં એનો જ પ્રચાર છે. ઇ. સ. ૧૯૨૯ ના ઑગસ્ટ મહિનાની મારી દક્ષિણની મુસાફરી દરમ્યાન મેં તાંજોર અને ત્રિચિનાપલ્લીમાં ૬૦૦ થી ૮૦૦ વર્ષની જુની પોથીઓ જોઇ તો તેમાં પણ બધું જ લખાણ નાગરીલિપિમાં જ મારા જોવામાં આવ્યું.

ઉત્તર ભારતમાં નાગરીનો પ્રયોગ ૧૦ મી સદીના પ્રારંભની આસપાળથી મળે છે, અને એ સૌથી પહેલાં કનોજના પ્રતિહારવંશી રાજા મહેંદ્રપાલ (પહેલો) ના વિદ્વાદબ્ઔલીથી મળેલા વિ. સં. ૯૫૫ ના દાનપત્રથી સમજાય છે. ત્યાર પછી એજ વંશના અન્ય રાજાઓ, મેવાડ, વાગડ આદિના ગુહિલો, સાંભર, અજમેર, નાડૌલ, જાલૌર અને ચંદ્રાવતી (ચાલુ) ના ચૌહાણો, હકુંદી, ધનોપ અને બદાઉના રાઠોડો, સોરઠ, ગુજરાત અને લાટના ચાલુકયો (સોલંકીઓ). માળવાના પરમારો, ગ્વાલીઅર, દલકુંક અને નરવરના કછવાહો. જેજાકભુક્તિ (જજોટી–બુંદેલખંડ) ના ચંદેલવંશીઓ ત્રિપુટી (તેવર). રત્નપુરના હૈહય (કલચુરી) વંશીઓ વગેરે અનેક રાજકુળોના શિલાલેખો. દાનપત્રો અને સામાન્ય પુરુષોના લેખોમાં આજસુધી બરાબર નાગરી લિપિ મળે છે.

ઇ. સ. ના ૧૦ મી સદીની ઉત્તરની નાગરી લિપિમાં કુટિલ લિપિના અ, આ, ધ, પ, મ, ય, ષ અને સનાં માથાં બે અંશોમાં વિભક્ત મળે

છે. પરંતુ અગીઆરમી સદીથી આ બન્ને અંશો મળી જઇને માથાની એક જ લકીર બની જાય છે, અને પ્રત્યેક અક્ષરનું માથું અક્ષરની લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણમાં જ લાંબુ દેખાય છે. અગીઆરમી સદીની નાગરી લિપિ વર્તમાન નાગરીને મળતી આવે છે અને બારમી સદીથી આજની નાગરીનું સુરેખ સ્વરૂપ બંધાય છે. કેવળ ઇ અને ધ માં જ પ્રાચીનતા દેખાય છે, અને વ્યંજનો સાથે આવનારી એ ઐ, ઓ અને ઔની માત્રાઓમાં કંઇક અંતર દેખાય છે.

દક્ષિણમાં વર્તમાન નાગરીથી વધારે મળતી લિપિ, ઉત્તર ભારતના ઇતિહાસને મુકાબલે પહેલાં અર્થાત ઈ. સ. ની આઠમી સદીથી મળે છે. સૌથી પહેલાં રાઠોડ વંશના રાજા દંતિદુર્ગના સામગઢથી મળેલા શક સં. ૬૭૫ (ઈ. સ. ૭૫૪) ના દાનપત્રમાં, ત્યાર પછી રાઠોડ રાજા ગોવિંદરાજ (બીજો) ના સમયના દુવીઆથી મળેલા શક સં. ૭૦૧ (ઇ. સ. ૭૮૦) ના દાનપત્રમાં, પૈઠણ અને વણીગાવથી મળેલા રાઠોડ ગોવિંદરાજ (ત્રીજા) નાં દાનપત્રોમાં—જે અનુક્રમે શકે ૭૧૬ અને ૭૩૮ (ઇ. સ ૭૯૪ અને ૮૦૮) નાં છે. એમા દેખાય છે. વડોદરાથી મળેલા ગુજરાતના રાઠોડ ધ્રુવરાજ (ધારા વર્ષ નિરૂપમ)ના શ. સં. ૭૫૭ (ઇ. સ. ૮૩૫) ના દાનપત્રમાં અને રાષ્ટ્રકુટ અમોઘવર્ષ અને એના શિલારવંશી સામંત પુલ્લશક્તિ (પહેલો અને બીજો) ના સમયના કન્હેરી લેખોમા જે અનુક્રમે શક, સં. ૭૬૫ અને ૭૭૩ (ઇલિ ૮૪૩ અને ૮૫૧) ના છે; મળે છે. એ સમય પછી દક્ષિણની લિપિઓની બરાબર સાથે સાથે નાગરી આજસુધી ચાલી આવે છે. ઉપરના બધા જ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો જુદા જુદા પુરૂષોના હાથે લખાયલા હોવાથી એની લેખનશૈલિ કંઇક નિરાળી છે. પરંતુ એની લિપિ તો નાગરી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ પ્રકારે નાગરી લિપિ ઇસ. ૮ મી સદીના ઉત્તરાર્ધ્ધથી વિસ્તૃતરૂપે લખાયલી મળે છે. કેટલાક તવારિખનવેશો તો એની પહેલાં પણ એનો વ્યવહાર હોવાનું માને છે. કારણ કે ગુર્જરવંશી રાજા જગભટ (ત્રીજો) ના કેલરા

સં. ૮૫૯ (ઇ સ ૭૦૬) ના દક્ષિણી શૈલિની પશ્ચિમી લિપિના દાનપત્રમાં એક રાજાના હસ્તાક્ષર "સ્વહસ્તો મમશ્રી જયભટ સ્ય" નાગરી લિપિ છે.

અશોકના સમયની નાગરી લિપિ વર્તમાન નાગરીથી વધારે સરળ હતી અને ગુજરાતી લિપિની જેમ એ અક્ષરોના માથા બંધાતા ન હતાં. પણ પાછળથી અનેક લેખકોને હાથે એના ઘણાં રૂપાતંરો થયાં. એ રૂપાંતરોના ત્રણ કારણો અનુમાન કરી શકાય છે

૧ અક્ષરોના માથા બાંધવા.

૨ અક્ષરોને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૩ ઝડપથી લખવું અને કલમ ઉઠાવ્યા વિના અક્ષર પુરો કરવો.

આ ત્રણે કારણોને નીચેની વ્યાખ્યાઓ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

ઝડપ : કલમ ઉપાડયા વગર લખાય એવાં બીબાં જેમ વધારે તેમ ઝડપ વધારે.

સરળતા : નુક્તા જેવા ચિન્હો વધારે હોય અને આવશ્યક હોય તેમ તે લિપિ લખવામાં ઝડપ અને સરળતા બન્ને ઘટે.

સુંદરતા : કાનો, ગોળ, અર્ધગોળ, વાંકી લીટી, વાંકી અર્ધલીટી વગેરે અમુક જ અંશોના મળીને અક્ષરો થાય જેમાં એ અંશોની મેળવણી આંખને રૂચે એવી થાય અને દરેક અક્ષરનું વ્યક્તિત્વ સધાય.

સુવાચ્યતા : દરેક બીબાનું વ્યક્તિત્વ એટલું જળવાય કે ગમે તેટલી ઝડપથી અને ગમે તેટલા ઝીણા અક્ષરે લખનાર લખે તથાપિ **પ પ** જ છે. **ય ય** જ છે એ વિષે ભ્રમ ઉત્પન્ન થવા જ ન પામે એવું નામ સંપૂર્ણ સુવાચ્યતા.

અશોકના સમયની લિપિમાં કેટલાં પરિવર્તનો થયા પછી એ વર્તમાન નાગરી લિપિ બની એ બતાવતો શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ અથાગ પરિશ્રમ લઇને તૈયાર કરેલો નકશો, એમના સૌજન્યથી અહિં મુક્યો

છે. એમાં પ્રથમ વર્તમાન નાગરી લિપિનો પ્રત્યેક અક્ષર મુકીને પછી=નું ચિહ્ન મુક્યું છે; ત્યાર પછી લગભગ પ્રત્યેક અક્ષરનું અશોકના સમયનું રૂપ તથા ત્યાર પછી સમય સમયનાં થએલાં રૂપાંતર મુકયાં છે. એ રૂપાંતરોનું વિવરણ શ્રી ઓઝાજીની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કર્યું છે.

अ = એનું પહેલું રૂપ ગિરનાર પર્વત ઉપર એક શિલા ઉપર કોતરાયલા અશોકના લેખમાંથી લીધું છે. (લગભગ બધા જ અક્ષરોનું પહેલું રૂપ અશોકના લેખોમાંથી લીધેલું હોવાથી દરેક અક્ષર આગળ આપણે એ વિવરણ નહિ કરીએ.) બીજું રૂપ કુશનવંશી× રાજાઓના લેખોમાં (જે ઇ. સ. ની બીજી સદીની આસપાસના છે) ઉચ્છકલ્પના મહારાજ સર્વનાથના તામ્રપત્રમાં (જે કલચુરી સં. ૨૧૪=વિ સ. ૫૨૦=ઇ. સ. ૪૬૩ નો છે). તથા મેવાડના ગુહિલવંશી રાજા અપરાજિતના લેખમાં (જે વિ. સં. ૭૧૮=ઇ.સ. ૬૬૧ નો છે) મળે છે. આમાં માથું બાંધવાનો પ્રયત્ન સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રારંભમાં અક્ષરોનાં માથાં બહુ નાનાં થતાં પરંતુ પાછળથી લગભગ આખા અક્ષરનું માથું બંધાવા લાગ્યું. ત્રીજું રૂપ બીજા રૂપ સાથે મળતું છે. અંતર માત્ર એટલું જ છે કે બીજા રૂપમાં નીચેની ડાબી બાજુએ સુંદરતાની દૃષ્ટિએ જે મરોડ આવ્યો છે. એનો સંબંધ મૂળ અક્ષરથી તોડી નાંખ્યો છે. ચોથા અને પાંચમાં રૂપમાં **अ**ની જમણી તરફ ઉભી લકીરને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે. આથી કરીને અક્ષરની આકૃતિમાં વધારે અંતર દેખાય છે. આ રૂપ ઇ. સ. ની ૯ મી સદીથી માંડીને તેરમી સદી સુધીના અનેક લેખો અને પુસ્તકોમાં મળે છે. **अ**=**अ** નું આ રૂપ આજે ઘણું કરીને દક્ષિણમાં લખાય છે. હવે તો ઉત્તર ભારતમાં પણ આ દક્ષિણનો **अ** સ્વીકારાયો છે. ઉપર લખેલા **अ** ના ત્રીજા રૂપને એની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં રહેવા દઇને અર્થાત

× કુશનવંશી રાજાઓના પ્રાચીન નાગરી લિપિના લેખો ખાસ કરીને મથુરા અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં મળે છે.

એમાં સુંદરતા લાવવાનો યત્ન કરવાથી આવી ઉત્પત્તિ થઇ છે. અનેક શિલા લેખો, તામ્રપત્રો અને હસ્ત લિખિત પુસ્તકોમાં એનું ચોથું અને પાંચમું રૂપ મળે છે, [1]

इ=નું બીજુ રૂપ ગુપ્તવંશી રાજા સમુદ્રગુપ્તના અલ્હાબાદના લેખમા (જે ઇ. સ. ની ચોથી સદીનો છે) તથા સ્કંદગુપ્તના સમયના કહાઉંના લેખમાં (જે ગુપ્ત સં. ૧૪૧=વિ. સ. ૫૧૭=ઇ. સ. ૪૬૦ નો છે) મળે છે. એમાં इની જે ટપકીઓ છે એની ઉપર માથું બાધવાનો પ્રયત્ન થયો છે. इ નું ચોથું રૂપ હૈહયવંશના રાજા જાજલ્લદેવના ચેદી સં. ८६६ (વિ. સં. ૧૧૭૧=ઇ. સ. ૧૧૧૪) ના લેખમાં તથા કેટલાક હસ્તલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોમાં મળે છે, પાચમું રૂપ ૧૩ મી સદીની આસપાસના શિલાલેખો તથા પુસ્તકોમાં મળે છે અને એ રૂપ વર્તમાન इ થી ઘણુંખરૂં મળતું આવે છે.

उ=ના બીજા રૂપમાં એનું માથુ બાંધ્યું છે અને સુંદરતાના વિચારથી કંઇક નીચે મોડ આપ્યો છે. કુશનવંશી રાજાઓના લેખોમાં આ રૂપ મળે છે. આ મોકને વધારવાથી ચોથું રૂપ બંધાયું છે જે અનેક લેખોમાં મળે છે.

प=ના બીજા રૂપમાં ત્રિકોણને ઉલટાવી દીધો છે જેથી ઉપર માથુ બાંધ્યું હોય એવું દેખાય છે. આ રૂપ ઉપર બતાવેલા સમુદ્રગુપ્તના લેખોમાં તથા બીજા ઘણા લેખોમાં મળે છે. ચોથાં રૂપમાં શુદ્ધ ત્રિકોણનું રૂપ પલટાવવાથી વર્તમાન रा નો પ્રાદુર્ભાવ દેખાય છે. આ રૂપ માળવામાં આવેલા મંદસોરથી મળેલા રાજા યશોધર્મના લેખમાં, (જે માલવ સં. ૫૮૯ ઇ. સ. ૫૩૨ નો છે) મારવાડના પરિહાર રાજા કંકુકના સમયના વિ. સ. ૯૧૮ (ઇ. સ. ८६१)ના લેખમાં તથા બીજા ઘણા લેખોમાં મળે છે. પાંચમું રૂપ વર્તમાન प નો ઘણું મળતું આવે છે. આ રૂપ રાઠોડરાજા ગોવિંદરાજ

---

૧ આ રૂપો અને બીજા અક્ષરોના રૂપો જેને મૂળ લિપિપત્રોમાં જોવા હોય તેમણે ગૌરીશંકરનું ઓઝાનું "પ્રાચીન લિપિમાળા" પુસ્તક જોવું.

ત્રીજાના શક સં. ૭૩૦ (વિ. સ. ૮૬૫=ઇ. સ. ૮૦૭) ના, પરમાર રાજા વાક્પતિરાજ (મુંજ) ના, વિ. સ. ૧૦૩૧ (ઇ. સં. ૯૭૪) ના, અને કલચુરી રાજા કર્ણદેવના કલચુરી સં. ૭૯૩ (વિ. સ. ૧૦૯૯=ઇ. સ. ૧૦૪૨) ના તામ્રપત્રોમાં તથા બીજા ઘણા શિલાલેખોમાં અને પુસ્તકોમાં મળે છે.

क=ના બીજા રૂપમાં માથુ બાંધવાનો પ્રયત્ન થએલો દેખાય છે; એટલે વચ્ચેની આડી લકીરને નમાવી દીધી છે. ત્રીજા રૂપમાં વચ્ચેની લકીરનો ઝુકાવ વધારી દીધો છે. આ રૂપ કલચુરી રાજા કર્ણદેવના તામ્રપત્રમાં મળે છે. ચોથું રૂપ તો અનેક લેખોમાં જોવામાં આવે છે.

ख=નું બીજું રૂપ કુશનવંશી રાજાઓના લેખોમાં તથા ગિરનાર ઉપર કોતરાયલા ક્ષત્રપવંશના રાજા રૂદ્રદામના ઇ. સની બીજી સદીના લેખમાં મળે છે. ત્રીજા રૂપમાં માથું બાંધવાને કારણે અક્ષરના બે ખંડ થઇ ગયા છે; જેમાં પહેલો ખંડ અર્થાત ઉભી લકીરના નીચેના ભાગને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન થએલો દેખાય છે. એ પ્રમાણે એ અક્ષરના र અને व એમ બે રૂપ બની ગયાં. ચોથા રૂપમાં આ ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ બન્ને જુદા ખંડોને જોડીને લખવાથી ख બને છે.

ग=खની જેમ ग ના રૂપાંતરોનું કારણ પણ એનું માથું બાંધવું છે. બીજા રૂપમાં ઉપરના કોણમાં વક્રતા દેખાય છે. આ રૂપ મથુરાના રાજા ક્ષત્રપ સોડાસ અને પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના જમાઈ શક ઉષવદત્તના લેખોમાં તથા બીજા કેટલાક લેખોમાં મળે છે. આ રૂપની ઉપર માથું બાંધવાથી તથા પહેલી ઉભી લકીર ને જરા ડાબી બાજુએ મરડી નાંખવાથી ત્રીજા રૂપની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એ રૂપ વર્તમાન ग સાથે મળતું આવે છે. ચોથું રૂપ પણ એને જ કંઇક મળે છે.

ङ=આ અક્ષર અશોકના કોઇપણ લેખમાં નથી મળતો. સૌથી પહેલાં આ ङ કુશનવંશીઓના સંયુક્ત અક્ષરોમાં મળે છે. એનું પહેલું રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખના એક જોડાક્ષરમાંથી લીધું છે. ત્યાર પછી એના

ભાગની ગોળાઇ વધતી ગઇ અને એની આકૃતિ ह જેવી થવા માંડી. એટલે ह થી જુદો પાડવા ખાતર એના માથાને અંતે એક ગાંઠ મુકવામાં આવી છે. (જુઓ રૂપ ૪ થું) કેટલેક ઠેકાણે આ ગાંઠ ત્રિકોણ, કેટલેક ઠેકાણે ગોળ અને કેટલેક ઠેકાણે ચોરસ મળે છે. આ ગાંઠનો પ્રાદુર્ભાવ ઇ. સ. ની આઠમી સદીની આસપાસ મળે છે. પાછળથી આ ચિહ્ન મીંડાના રૂપમાં અક્ષરનીમધ્યમાં મુકાવા માંડયું.

घ=ના બીજા ભાગમાં માથા ઉપરાંત ડાબી બાજુની નીચેના ભાગ પર આંણિ જેવું નિકળ્યું છે. ત્રીજા રૂપમાં વર્તમાન घ ની આકૃતિ કંઇક દેખાય છે અને ચોથા રૂપમાં એ સુરેખ બને છે.

छ=ના બીજા રૂપમાં ઉભી લકીર વૃત્તને પાર કરીને બહાર નિકળી ગઇ છે. ત્રીજું રૂપ કનોજના ગહરવાર વંશના પ્રસિદ્ધ રાજા જયચંદના વિ. સં. ૧૨૩૨ (ઇ. સ. ૧૧૭૫) ના અને માળવાના પરમાર વંશી મહાકુમાર ઉદયવર્માના વિ. સં. ૧૨૫૬ (ઇ. સ. ૧૨૮૦) ના તામ્રપત્રમાં મળે છે.

ज=ના બીજા રૂપમાં નીચેના ભાગને કંઇક આગળ વધારીને સુંદર બતાવવા માટે થોડો નીચે નમાવ્યો છે. એજ ભાગને ડાબી બાજુ ઘુમાવવાથી ત્રીજું રૂપ બન્યું છે. ચોથું રૂપ વર્તમાન ज થી મળતું આવે છે. પાંચમું રૂપ હજુ સુધી કયાંક કયાંક લખાયલું માલમ પડે છે.

म=क्क અક્ષર પ્રાચીન લેખોમાં ઓછો જોવામાં આવે છે. એનું બીજું રૂપ બ્રાહ્મણરાજા શિવગણના કંસવા (કોટાથી થોડે દૂર) ના વિ. સં. ૭૯૫ (ઇ. સ. ૭૩૮) ના લેખમાં અને ત્રીજા રાઠોડ રાજા ગોવિંદરાજના શક સં. ૭૩૦ (વિ. સં. ૮૬૪=ઇ. સ. ૮૦૭) ના તામ્રપત્રમાં મળે છે. ચોથું રૂપ म (क्क) થી મળતું આવે છે. क्क નું આ રૂપ કેટલાક છપાયલા જૈન પુસ્તકોમાં મળે છે અને રાજપૂતાનામાં ઘણુંખરું આજ રૂપનો ઉપયોગ થાય છે.

ञ=આ રૂપ ખાસ કરીને દક્ષિણમાં પ્રચલિત છે. એના ત્રણ રૂપ ઉપરના 'म' ના પહેલાના બે રૂપ જેવાં છે. ત્રીજા રૂપના નીચેના ભાગમાં ગાંઠ

મુકવાંથી ચોથું રૂપ બન્યું છે. આ રૂપ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે.

વર્તમાન નાગરીલિપિમાં જે क्क અક્ષર લખાય છે એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ એ મળતું નથી. કારણ કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એનો ક્યાંય પ્રયોગ મળતો નથી.

ञ=આ વર્ણ પ્રાકૃત લેખોમા મળે છે. અને સંસ્કૃત લેખોમાં ખાસ કરીને જોડાક્ષરોમાં દેખાય છે. એનું બીજું રૂપ મેવાડના ગુહિલરાજા અપરાજિતના સમયના વિ. સં. ૭૧૮ (ઇ. સ. ૬૬૧) ના લેખમાં અને ત્રીજા કુમારગુપ્તના વિ. સં. ૫૨૮ (ઇ. સ. ૪૭૨) ના લેખમાં મળે છે. ત્રીજા રૂપની જમણી બાજુની લકીરને ઉપર લઇ જવાથી ચોથું રૂપ બન્યું અને એ રૂપ વર્તમાન ञ ને મળતું આવે છે.

ट=નું બીજુ રૂપ પહેલાથી મળતું છતાં માથુ બંધાવાને કારણે એના ઉપરના ભાગમાં જરા પરિવર્તન દેખાય છે. ત્રીજું અને ચોથું રૂપ વર્તમાન ट ને મળતું આવે છે.

ठ=નું બીજું રૂપ માત્ર માથુ બાંધવાને કારણે જ બન્યું છે, બાકી એમાં અને પહેલા રૂપમાં કંઇ ભેદ નથી. ત્રીજા રૂપમાં માથુ તથા નીચેના વૃત્તાકાર ભાગની વચમાં નાની શી લકીર હોવાને કારણે બરાબર વર્તમાન ठ નું રૂપ બની ગયું છે.

म=ड નું આ રૂપ જૈન પુસ્તકોમાં મળે છે. અને રાજપૂતાનામાં હજી સુધી ड ઘણુંખરું म જેવોજ લખાય છે. એના બીજા રૂપમાં નીચેનો ભાગ જમણી તરફ વધારવામાં આવ્યો છે. આનું કારણ ઝડપથી લખવાનું અનુમાન થઇ શકે છે. આનાથી મળતું રૂપ ઓરીસ્સાની હાથીગુમ્ફા (કટકથી થોડે દૂર) માં કોતરાયલા જૈન રાજા ખારવેલના લેખમાંથી મળે છે. આ લેખ ઇ. સ. ની પૂર્વે બીજી શતાબ્દિનો છે. બીજા રૂપને સુંદર બનાવવા અને ઝડપથી લખવાને કારણે ત્રીજા અને ચોથા રૂપની રચના થઈ છે. પાંચમું રૂપ વર્તમાન म (ड) થી મળી જાય છે.

ह=આના પહેલા ચાર રૂપ તો ઉપરના म ના જેવાં જ છે. પાંચમાં રૂપમાં વચ્ચેનો ધુમાવ વધારી દેવાથી એની આકૃતિ ह જેવી બની ગઇ છે.

ढ=વર્તમાન નાગરી લિપિની વર્ણમાળામાં કેવળ એક ढ અક્ષર પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિમાં રહ્યો છે. માત્ર એનું માથુ બંધાયું એ જ પરિવર્તન.

ण=નું બીજું તથા ત્રીજું રૂપ કુશનવંશીઓના લેખમાં મળે છે. ચોથાથી છઠ્ઠા સુધીના રૂપ અનેક લેખોમાં મળે છે. છઠ્ઠા રૂપમાં માથું વધારી દેવાથી વર્તમાન ण બન્યો છે.

ण=ण નું આ રૂપ દક્ષિણમાં પ્રચલિત છે. એના ભેદ ઉપરના ण જેવા જ છે. એના ચોથા રૂપમાં માથુ બાંધી દેવાથી ण નું રૂપ બંધાયું છે.

त=નું બીજું રૂપ તો વર્તમાન त થી ઘણું મળતું આવે છે.

थ=નું બીજું રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખમાં મળે છે. ત્રીજાથી પાંચમા સુધીના રૂપ અનેક લેખોમાં મળે છે.

द=નું બીજું રૂપ અશોકના જેગડ (મદ્રાસ ઇલાકાના ગંજામ જીલ્લામાં ના લેખમાં તથા પભોસા (પ્રભાસ જે અલ્હાબાદથી ૩૨ માઇલ દૂર યમુના તીરે આવેલું છે) ના લેખોમાંથી મળે છે. આ લેખો ઇ. સ. બીજી શતાબ્દિના છે. ત્રીજું રૂપ કુશનવંશીઓના લેખોમાં અને ચોથું રૂપ તો અનેક લેખોમાં મળે છે. પાંચમું રૂપ વર્તમાન द ને મળતું આવે છે,

ध=નું બીજું રૂપ કનોજના પરિહાર રાજા ભોજદેવના ગ્વાલીઅરના લેખમાં (વિ. સં. ૯૩૩=ઇ. સ. ૮૭૬) તથા દેવળ ગામની પ્રશસ્તિમાં મળે છે. આ પ્રશસ્તિ વિ. સં. ૧૦૪૯ (ઇ. સ. ૯૯૨) ની છે. ત્રીજું રૂપ કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદના વિ. સં. ૧૨૩૨ (ઇ. સ. ૧૧૭૫) ના તામ્રપત્રોમાં મળે છે. ચોથું રૂપ વર્તમાન ध ને ઘણુંખરું મળતું આવે છે.

न=નું બીજું રૂપ ક્ષત્રપ રાજા રૂદ્રદામના લેખમાં તથા ત્રીજા નકરાજા લક્ષ્મણચંદ્રના સમયના વૈદ્નાથના લેખમા મળે છે, શ. સં. ૭૨૬ વિ. સ. ૮૬૧ અને ઇ. સ. ૮૦૪ ની આ વાત છે. ચોથું રૂપ ત્રીજાનું જ રૂપાંતર છે.

प=નું બીજું રૂપ પહેલા રૂપને મળતું છે. ત્રીજું રૂપ ઘણા લેખોમાં મળે છે.

फ=નું બીજું રૂપ પહેલાને મળતું આવે છે. ત્રીજું રૂપ સમુદ્રગુપ્તના લેખમાં મળે છે. ચોથું રૂપ ત્રીજાને ત્વરાથી લખવા માટે ઉત્પન્ન થયું હોય એવું લાગે છે. આ રૂપ અનેક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે. પાંચમું ચોથાને મળતું છે. અને એમાંથી છઠ્ઠું રૂપ બંધાયું છે.

ब=નું બીજું રૂપ રાજા યશોધર્મના લેખમા તથા બીજા કેટલાક લેખોમાં મળે છે. ત્રીજુ રૂપ **प** સાથે મળતું આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે **ब** ના જેવું પણ આ રૂપ મળે છે. **व** ને **प** અને **ब** થી ભિન્નરૂપ આપવાને કારણે વચ્ચે એક લકીર ખેંચવામાં આવી છે. એ એનું ચોથું રૂપ છે. પાંચમું રૂપ ચોથાને મળે છે અને ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભીમદેવના વિ. સ. ૧૦૮૬ (ઇ. સ. ૧૦૨૯) ના તામ્રપત્રમા મળે છે.

भ=નું બીજુ રૂપ કુશનવંશીઓના લેખમા અને બીજું ,ગુપ્તવંશના રાજા સ્કંદગુપ્તના સમયના ઇંદોરથી મળેલા તામ્રપત્રમાં મળે છે, જે ગુપ્ત સં. ૧૪૬ (વિ. સં. ૫૨૨ ઇ. સ. ૪૩૫) નો છે. ચોથું રૂપ ત્રીજાને મળતું આવે છે.

म=ના પહેલા ત્રણ રૂપ એક બીજાથી મળતા આવે છે અને ચોથું રૂપ વર્તમાન **म** ના જેવું જ છે.

य=ના પહેલા બે રૂપ અશોકના લેખોમા મળે છે. બીજાને કલમ ઉચક્યા વિના લખવાથી ત્રીજુ રૂપ બન્યું છે. અને ચોથો ભેદ છે તે વર્તમાન **य** જેવો જ છે.

ર=નું બીજું રૂપ પહેલા રૂપની ઉભી લકીરના અંતને સુંદરતાના વિચારે જમણી બાજુ કંઈક નીચે નમાવવાથી બન્યું છે. આ રૂપ બૌધ્ધ શ્રમણ મહાનમનના ગુપ્ત સં. ૨૬૯ (વિ. સં. ૬૪૫=ઇ. સ. ૫૮૮) ના લેખમાં મળે છે. ત્રીજું રૂપ વર્તમાન र ને મળતું આવે છે.

ल=નું બીજુ રૂપ હુણવંશી રાજા તોરમાણના (ઇ. સ. ૫૦૦) લેખમાં મળે છે. ત્રીજુ રૂપ તો કેટલાય લેખોમાં મળે છે. ત્રીજાને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ચોથું રૂપ ઘડાયું છે અને પાંચમું રૂપ વર્તમાન ल ને મળતું આવે છે.

व=ના પહેલા રૂપને કલમ ઉંચક્યા વિના લખવાથી બીજું રૂપ બન્યુ છે અને એના નીચેના રૂપમાં સુવાચ્યતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ત્રીજા રૂપની સૃષ્ટિ બની છે.

श=નું બીજું રૂપ પહેલાને મળતું આવે છે. ત્રીજું અને ચોથું રૂપ એ બંને એક બીજાના રૂપાંતરો છે. પાંચમું રૂપ ઘણા લેખોમાં મળે છે. છઠ્ઠું પાંચમાનું રૂપાંતર છે.

ष=આ અક્ષર અશોકના લેખમાં નથી મળતો. એનું પહેલું રૂપ ઘોસુંડી (મેવાડ) ના શિલાલેખમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. એ લેખ ઇ. સ. ની પૂર્વે બીજી સદીનો છે. બીજું રૂપ પહેલાની સાથે મળતું આવે છે. અને ત્રીજું ઘણા લેખોમાં દેખાય છે.

स=નું બીજું રૂપ પહેલા જેવું છે. ત્રીજું સમુદ્રગુપ્તના લેખોમાંથી મળે છે અને ચોથું ઘણા દાનપત્રો અને લેખોમાં નજરે પડે છે.

ह=નું બીજું રૂપ પહેલા જેવું જ છે. ત્રીજું રૂપ ઉચ્છકલ્પના મહારાજ શર્વનાથના વિ. સં. ૫૨૦ (ઇ. સ. ૪૬૩) ના તામ્રપત્રમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. ચોથું તો અનેક લેખોમાં મળે છે.

ळ=વેદોની અતિરિક્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અક્ષરનો પ્રયોગ નથી મળતો. પરંતુ સંસ્કૃત શિલાલેખોમાં એનો પ્રયોગ ल અથવા ड ને

સ્થાને કરેલો મળે છે. દક્ષિણના શિલાલેખોમા આ રૂપ ખાસ કરીને મળે છે. ગુજરાતથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી આ અક્ષર ळ બોલાય છે. રાજપૂતાનામાં પણ આ અક્ષર બોલાય છે. પરંતુ લખવામાં ळ ને બદલે ल લખાય છે. પરંતુ આજે આવો પ્રયોગ અશુદ્ધ મનાયો છે.

એનું પહેલું રૂપ મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામના લેખમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. બીજું રૂપ દક્ષિણના સોલંકીઓના ઇ. સ. ની નવમી સદીથી માંડીને ૧૧ મી સદી સુધીના લેખોમાથી મળે છે. ત્રીજું રૂપ બીજા સાથે એકદમ મળી જાય એવું છે.

क्ष=આ સ્વતંત્ર વર્ણ નથી પણ क અને ष નો બનેલો સંયુક્ત વર્ણ છે. ઇ. સ. ની દસમી સદી સુધીના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ અને પુસ્તકોમાં એના બન્ને વર્ણો બીજા જોડાક્ષરોની જેમ મેળવીને લખવામાં આવતા હતા. પરંતુ પાછળના લેખકોએ સુંદરતાની ધૂનમાં એનું રૂપ એવું વિલક્ષણ બનાવી દીધું કે એ વર્ણોનું સ્પષ્ટપણે અસ્તિત્વ ન રહેતા એક બીજું જ રૂપ બની ગયું. ત્યાર પછીના લેખકોએ એ જોડાક્ષરને સ્વતંત્રપણે વર્ણમાલામાં સ્થાન આપ્યું. જેમ હાલમાં ज્ઞ ને આપવામા આવે છે. એનું પહેલું રૂપ ક્ષત્રય રાજા સોડાસના મથુરાના લેખમાથી મળે છે. બીજું રૂપ પહેલાને મળતું આવે છે અને ત્રીજું હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી લીધું છે. બીજા બે રૂપ ત્રીજાના જ ભેદો છે.

ज्ञ=આ પણ સ્વતંત્ર વર્ણ નથી. સંયુક્ત વર્ણ છે. ज અને ञ મળીને આ અક્ષર બન્યો છે. ઉપર क्ष ના વિષયમા જે લખ્યું છે એ આ વર્ણને માટે પણ ચરિતાર્થ થાય છે. એનું પહેલું રૂપ રૂદ્રદામના લેખોમાં મળે છે. બીજું રૂપ પહેલા સાથે મળતું આવે છે અને છેલ્લા બે રૂપ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં મળે છે.

નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિનો ટુંકો ઇતિહાસ અહિં સમાપ્ત થાય છે. હિંદી

ભાષા સાહિત્યના વિદ્વાનો નાગરી લિપિને વધારે સુંદર અને ઝડપથી લખી શકાય એવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઘણા હિંદી લેખકોએ લખતી વખતે અક્ષરોના માથા બાંધવા મુકી દીધાં છે અને એથી કરીને સમયનો બચાવ થાય છે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મિશ્રબંધુઓ જેવા હિંદી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન નાગરી લિપિને સર્વ રીતે પર્યાપ્ત કરવા બીજી લિપિમાંથી કેટલાક અક્ષરોની આયાત કરવાનું સૂચવે છે. આ બધા સુધારાવધારા જોતાં નાગરીનું રૂપ લગભગ ગુજરાતી જેવું જ બની જવાનું. નાગરી લિપિને ગુજરાતી જેવું સ્વરૂપ આપીને એને રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવી એના કરતાં અત્યારની ગુજરાતી લિપિનો કેટલાક આવશ્યક સુધારા સાથે શા માટે રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે સ્વીકાર ન કરવો એ પ્રશ્ન વિદ્વાનોને આજે વિચારવો પડ્યો છે. છાપવામાં અને ટાઈપીંગમાં માથાં કેટલાં નડે છે એ વિષે બે મત નથી. ઉત્ક્રાંત લિપિના ચાર ગુણ–ઝડપ, સરળતા, સુંદરતા અને સુવાચ્યતા–બીજી બધી ભારતીય લિપિઓ કરતાં ગુજરાતીમાં વધારે છે એ મંતવ્ય સિદ્ધ થતું જાય છે. ગુજરાતીમાં રાષ્ટ્રલિપિ બનવાનાં વધારે લક્ષણો છે એ વાતને સંગીન ટેકો આપતા એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી વિવેચક અને ચિંતક પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર અને ગુજરાતને આજે પોતાનું કરીને બેઠેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બહુશ્રુત આચાર્ય કાકા કાલેલકરના વિચારો અહિં ટાંકું છું. . . .

શ્રી બલવંતરાય ઠાકોરે એમના "Indian Administration To the Dawn of Responsible Government માં" Education : 1854 to 1913" વાળા પ્રકરણમાં લખ્યું છે.

The place of the vernacular and of Indian culture subjects in our system of education is exciting more and more comment and heated partisanship. It is the inevitable consequence of the growth of nationalism. Tell the Maratha

that his 'Modi' script is an example of cumulative degradation or devolution; he will not listen. You might as well try to explain the matter to a tree. Tell him that the neighbouring Gujarati script is an example of cumulative improvement or evolution, and he will be interested. But ask him to exchange the degraded 'Modi' and the petrified Devnagri for the living and beautiful Gujarati script, and he will take you for a lunatic. That is nationalism. One of the great difficulties in the upward march of India is that the language literature and script claiming by birth the largest number of adherents in North India are so hopelessly inferior to the languages, literetures and scripts surrounding them. × Neither Bengali nor Marathi nor Gujarati will yield to Hindi. Nor will the Dravidian languages of the South to any langu-

× It is quite legitimate to seek to extend the use of Hindi Urdu merely as a Boli for ordinary purposes of commercial and other intercourse. But to teach it to boys and girls in the non-Hindi provinces in schools where every hour of the time table is so important is to deprive the vernacular or English of so much valuable time. *Hindi and Urdu again differ from each other in*

age, literature, and script of the North. Nor will the Muslim yield his Urdu or hotchpotch script, language and literature to one of Hindu origin and associations. The lesson Indian nationalists have to learn is that nationalism logically and intransigently followed can only break up India ..

કાકા કાલેલકરે નડીઆદમાં ભરાએલી નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે રાષ્ટ્રલિપિ નામક જે વિદ્વતા ભર્યો નિબંધ વાંચ્યો હતો એમાં ગુજરાતી લિપિ વિષે એમણે કહ્યું હતું :—

" મારી માન્યતા પ્રમાણે જો નાગરી લિપિ રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવી હોય તો જે ઢબે એ છપાય છે એ ઢબ આપણે છોડવી પડશે. એને ભલે લોકો બાળબોધ કહેતા હોય, પણ એ લેખસુલભ નથી જ. નાગરીના જે અનેક મરોડો હાલ પ્રચલિત છે એમાંનો જે મરોડ મૂળ છાપેલા અક્ષરને મળતો આવે છે અને છતાં લેખનસુલભ અને ચારુદર્શન છે એવો જ મરોડ આપણે રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે પસંદ કરવો જોઇએ. મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે એવો મરોડ તો ગુજરાતી જ છે. ગુજરાતી એ

---

more than the script. The U. P. after a long controversy have had to give up the use of common Readers in schools printed in Devnagri script for the Hindu children and Urdu script for the Muslims; since 1914 such common Readers are used only upto the vernacular standard III. See the whole question fully discussed in Curtes: Dyarchy, p. p. 308 311 323-5.

સ્વતંત્ર લિપિ નથી. પણ નાગરી લિપિ જ છે. ફક્ત લખવાની સુલભતા અને જોવાની સુંદરતા એમાં વિશેષ રીતે સાધી છે એટલું જ. કોઇ પણ મહારાષ્ટ્રી કે હિંદી માણસને ગુજરાતી લિપિ વાંચતાં અગવડ નથી પડતી. બહુ બહુ તો દસેક મિનિટની મહેનત પડે છે. હિંદીઓને અને મહારાષ્ટ્રીઓને ગુજરાતી લિપિ લખતા પણ જરાએ અગવડ નથી પડતી. થોડીક ટેવ પછી નાગરી કરતાં ગુજરાતીમા જ લખવું તેમને વધારે ફાવતું આવે છે.

લિપિ વિષેની આ સૂચના કોઇ ગુજરાતી કરત તો તે પ્રાંતીય અભિમાન ગણાત. મેં તો સાર્વત્રિક લાભનો વિચાર કરીને જ એ સૂચના મુકી છે. ”

રાષ્ટ્રલિપિ કોને બનાવવી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ગમે ત્યારે આવે પણ આજની ભારતીય લિપિઓમાં ગુજરાતી લિપિ વધારે ઉત્ક્રાંત છે એ વાત તો નક્કી. અને જતે દિવસે નાગરી પણ ગુજરાતી જ બની જવાની એમ માનવું એ આજની પરિસ્થિતિ જોતા અતિશયોક્તિ નથી.

૪

ચંદયુગ.

પ્રાકૃતકાળની અંતિમ અપભ્રંશ અવસ્થા પછી જ વિ. સં. ૧૦૫૦થી હિંદી સાહિત્યનો અભ્યુદય મનાય છે. એટલે હિંદી સાહિત્યના પ્રારંભિક સ્વરૂપની તેજસ્વિતા જોવા માટે આપણે અપભ્રંશની રચનાઓ ભણી દૃષ્ટિ માંડવી પડે છે. આ રચનાઓ ખાસ કરીને પરચુરણ પદોના રૂપમાં છે. આ પદ લોકોમાં પણ ગવાતાં હતાં અને રાજસભાઓમાં પણ પ્રચલિત હતાં. સાધારણ લોકસમાજમાં પ્રચલિત પદો ઘણુંકરીને નીતિ અને શૃંગાર સંબંધીના જ મળે છે. રાજસભાઓમાં જે પદોનો પ્રચાર હતો તેમાં શૃંગાર. નીતિ વગેરેના દુહાઓ ઉપરાંત વીરરસના છપ્પાઓ પણ હતા. રાજાશ્રિત કવિઓ અને ચારણો પોતાના રાજાઓનાં શૌર્ય, પરાક્રમ અને પ્રતાપના વર્ણનો પોતાની ઝમકદાર ભાષામાં કરતા અને કયારેક તો રણભૂમિમાં જઇને તલવાર ચલાવતા તથા પોતાની વીર વાણીથી સૈન્યમાં નવો રંગ અને શૌર્ય પુરતા. આવા કવિઓની રચના સુરક્ષિત રહે એ વધારે સંભવિત હતું. એ રચનાઓ રાજાના પુસ્તકાલયમાં સંભાળપૂર્વક રહેતી અને

ભાટચારણો આજીવિકાને વિચારે પોતાના વંશવારસો માટે પણ મુકી જતા. આજ સુરક્ષિત પરંપરાનો વિકાસ હિંદી સાહિત્યના આરંભકાળમાં મળે છે.

એ સમય ભારતના ઇતિહાસનો સંક્રાતિકાળ હતો. ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં મુસલમાનોના હુમલા સતત્ થતા હતા. આ હુમલાઓની પશ્ચિમ પ્રાંતના હિંદુઓપર વધારે અસર થતી. એ વખતે પશ્ચિમમાં હિંદુઓના મોટા મોટા રાજ્યો પ્રતિષ્ઠિત હતાં. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ધ્વંસ પછી આ પશ્ચિમનો વિભાગ જ ભારતીય સભ્યતા અને બળ-વૈભવનું કેંદ્ર હતું. આ વિભાગમાં કનોજ, દિલ્હી, અજમેર, અણહિલવાડ વગેરે મોટા રાજ્યો સમાતાં હતાં. આ વિભાગની જ ભાષા શિષ્ટ ભાષા મનાતી હતી અને કવિઓ તથા ચારણો આજ ભાષામા પોતાની કવિતા રચતા. પ્રારંભિક સમયનું જે સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ છે એનો આવિર્ભાવ એ જ ભાગમા થયો છે; એટલે સ્વાભાવિક છે કે એ વિભાગના લોકસંઘની ચિત્તવૃત્તિની છાપ એ સાહિત્યપર હોય. હર્ષવર્ધન પછી દેશમાં સામ્રાજ્યભાવનાનો અંત આવ્યો અને ખંડ ખંડ બની જઇને ચૌહાણ, ચંદેલ, પરિહાર અને માલંઈ વગેરે રાજપુત રાજ્યોએ પોતાના પ્રભાવ, પ્રતાપ અને બળની વૃદ્ધિને ખાતર માંહોમાંહે સમરાંગણ ખેલવા માંડયાં. એ વખતે યુદ્ધ કોઇ ખાસ કારણસર નહિ પરંતુ માત્ર બળ અને શૌર્યનું પ્રદર્શન કરવા ખાતર પણ થતું. વચમા વચમાં વળી મુસલમાનોના હુમલાઓ સામે પણ ટક્કરો લેવાતી. એટલે હિંદી સાહિત્યના અભ્યુદયનો કાળ દેશમાં લડાઇઓનો સમય હતો. વીરતા અને ગૌરવ એ વખતના જીવનલક્ષણો હતાં.

મહમૂદ ગઝનવી (મૃત્યુ સં. ૧૦૮૭) ના પાછા ફર્યા પછી ગઝની સુલતાનોનો એક હાકેમ લાહોરમાં રહેતો હતો. એ હાકેમ લુંટફાટ માટે દેશના જુદા જુદા ભાગો ઉપર હુમલાઓ કરતો અને ખાસ કરીને રાજપૂતાના પર એની આંખ ઠરી ગઈ હતી. આ હુમલાઓનું વર્ણન ફારસી તવારિખમાં નથી મળતું, પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે ઐતિહાસિક સંસ્કૃત કાવ્યોમા મળે છે. સાંભર (અજમેર)નો ચૌહાણ રાજા દુર્લભરાજ બીજો મુસલમાનો

સાથેના યુદ્ધમા માર્યો ગયો હતો. અજમેર વસાવનાર અજયદેવે મુસલમાનોને પરાજિત કર્યા હતા અજયદેવના પુત્ર અર્ણોરાજના સમયમા મુસલમાની સેના ફરીથી પુષ્કરરાજની ઘાટી ઓળંગીને નગર આગળ જઈ પહોચ્યા અર્ણોરાજે એ સેનાનો સંહાર કરીને વિજય મેળવ્યો. એ ઠેકાણે મુસ્લીમોનું લોહી પડયું હતું એટલે એ ભૂમિને અપવિત્ર માનીને અર્ણોરાજે ત્યા એક મોટુ તળાવ બંધાવ્યું. એ અર્ણવસાગર નામથી ઓળખાયું. અર્ણોના પુત્ર વિસલદેવના સમયમાં વર્તમાન કિસનગઢ રાજ્ય સુધી મુસલમાની સેના ચઢી આવી. એ સેનાને હરાવીને મુસલમાનોને દેશમાથી હાંકી કાઢવાના હેતુથી વિસલદેવ ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો. એણે દિલ્હી અને હાંસીના પ્રદેશને પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી લીધો અને એ વિભાગમાથી મુસલમાનોને સદાને માટે દેશવટો દીધો. આ વાતનો ઉલ્લેખ દિલ્હીના અશોક લેખવાળા શિવાલિક સ્થંભ ઉપર કોતરાયલા વિસલદેવના વિ સં. ૧૨૨૦ ના લેખ ઉપરથી મળે છે. શહાબુદીન ઘોરીની પૃથ્વીરાજ ઉપરની પહેલી ચઢાઇ (સં. ૧૨૪૭) પહેલા પણ ઘોરીઓની સેનાએ નાડોલ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાથી સખ્ત હાર ખાઇને એમને પાછા ફરવું પડયું હતું. આમ મહારાજ પૃથ્વીરાજના મરણ પછી અને દિલ્હી તથા અજમેર ઉપર મુસલમાનોના અધિકાર પછી પણ રાજપુતાનામા કેટલાક સ્વતંત્ર રાજપુત રાજાઓ હતા જેઓ વખતોવખત મુસલમાનો સાથે બાથ ભીડતા. આમાં મૌથી પ્રસિદ્ધ રણથંભોરના મહારાજ હમીરદેવનું નામ આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનોના શાસનકાળ સુધી હિંદુઓ પોતાની સ્વતંત્રના ખાતર બરાબર લડતા હતા.

રાજા ભોજની સભામાં ઉભા થઇને દાનશીલતાનું એકાદ લાંબુ પહોળું વર્ણન કરીને લાખો રૂપીઆ મેળવનાર કવિઓનો સમય વિતી ગયો હતો. રાજદરબારોમા શાસ્ત્રાર્થીનો બહુ આદર ન હતો પાંડિત્યના ચમત્કાર પર પુરસ્કારનો વિધિ પણ દીવો પડતો હતો એ વખતે તો જે ભાટ ચારણ

અથવા કવિ કોઇ રાજાના પરાક્રમ, વિજય, શત્રુ કન્યા હરણ વગેરેના રોચક ગીત ગાતો અને રણક્ષેત્રમા જઇને સૈન્યના હૃદયમા શૌર્યની ચિનગારીઓ મુકતો તેનુ સન્માન થતુ હતુ

આવી દશામા કાવ્ય અને સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોની પ્રાપ્ત અને સમૃદ્ધિનો સામુદાયિક પ્રયત્ન મુશ્કેલ હતો એ સમયે માત્ર વીરગાથાઓની ઉત્પત્તિ સંભવિત હતી આ વીરગાથાઓ આપણને બે રૂપમા મળે છે એક મુક્તકના રૂપમા અને બીજી પ્રબંધના પરચુરણ રચનાઓ છોડીને આપણે વીરગાથાત્મક પ્રબંધ કાવ્યોનો ઉલ્લેખ જોઇશુ જેમ યુરોપમા વીરગાથાઓનો પ્રસંગ 'યુદ્ધ અને પ્રેમ' હતો તેની રીતે અહિં પણ હતુ કોઇ રાજાની રૂપવતી કન્યાના સમાચાર સાભળીને પોતાના લશ્કર સાથે એના ઉપર ચઢાઇ કરવી અને એની કન્યાનુ હરણ કરી લાવવુ એ વીગેનુ ગૌરવ અને અભિમાન મનાતુ આ પ્રકારે આ કાવ્યોમા શ્રૃંગારની પણ આછી છાટ રહેતી હતી જ્યા રાજકીય કારણોમાં યુદ્ધ મડાતુ ત્યા પણ એ કારણોનો ઉલ્લેખ ન કરીને કોઇ રૂપવતી સ્ત્રીના જ કારણો કલ્પીને રચનાઓ થતી જેમ શહાબુદીનને ત્યાથી પૃથ્વીરાજ એક રૂપવતી સ્ત્રીને લઇ આવ્યો એજ લડાઇનુ મૂળ કારણ બતાવવામા આવ્યુ છે હમીર ઉપર અલ્લાઉદીનની ચઢાઇનુ પણ આજ કારણ કલ્પ્યુ છે એટલે આ પ્રકારે આ કાવ્યોમા પરંપરા અનુસાર કલ્પિત ઘટનાઓનુ મિશ્રણ વધારે હતુ

વીરકાવ્યોની પૂર્વેની રચનાઓના કેટલાક પરચુરણ દુહાઓ મળે છે એમની ભાષા અપભ્રંશના નિયમોથી એકદમ બંધાયલી નથી એ ભાષાને પ્રચલિત દેશભાષાનુ ઠીક રૂપ માની શકાય એમ નથી પરંતુ એમા દેશભાષાનો અધિક આશ્રય સ્પષ્ટ દેખાય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશના જે દુહાઓ આપ્યા છે એ બધા નાગર અપભ્રંશના નથી એમા જુદા જુદા સ્થળોના રૂપ અને પ્રયોગો મળે છે એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે ક

બૌદ્ધો અને જૈનોએ પોતાના ધર્મોપદેશને માટે દેશભાષાઓનું જ અવલંબન કર્યું હતું જૈનોમાં તો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના પઠન-પાઠનનો ક્રમ બરાબર ચાલતો આવે છે સૌથી પ્રાચીન રચનાઓના નમુના જૈન ગ્રંથોમાં જ મળે છે વિ સં ૯૯૦ માં દેવસેન નામનો એક જૈન ગ્રંથકાર થયો છે એણે 'શ્રાવકાચાર' નામક એક પુસ્તક દુહામાં જ બનાવ્યું હતું એની ભાષા અપભ્રંશના વર્તુલથી બહાર નિકળી ગઇ છે, અને કેટલેક ઠેકાણે પહેલાની કાવ્યભાષા સાથે બરાબર મળતી આવે છે

જો જિણ સાસણ ભાષિયઉ સો મઇ કહિયઉ સારૂ।
જો પાલે સઇ ભાઉ કરિ સો તરી પાવઇ પારૂ ॥

આજ પ્રકારના પરચુરણ દુહા હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં તથા કુમારપાળ-પ્રતિબોધ પ્રાકૃત-પિંગલસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં પણ મળે છે આ દુહાઓ એક જ સમયના બનેલા નથી મુંજ અને ભોજ (સં ૧૦૩૬) ના સમયથી માંડીને હમીરદેવ (સં ૧૩૫૩) ના સમય સુધીના છે જો લોકવાર્તા ઉપર વિશ્વાસ મુકીએ તો હિંદી ભાષામાં ગ્રંથ રચનાનો પત્તો વિક્રમની આઠમી શતાબ્દિમાં મળે છે શિવસિંહ સરોજમાં લખ્યું છે કે ભોજરાજના પૂર્વપુરુષ રાજા માન સં ૭૭૦ માં રાજ્ય કરતા હતા એમના દરબારમાં પુષ્ય બંદીજન નામના એક કવિએ દુહામાં એક અલંકાર ગ્રંથ રચ્યો હતો પરંતુ આ પુસ્તકનો કંઇ પત્તો નથી આ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક કવિઓ થયા છે અને તેમના નામો અને સમયનો ઉલ્લેખ પહેલા પ્રકરણમાં કર્યો છે પરંતુ એમાંથી એકકેય ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી એટલે જે ઉલ્લેખયોગ્ય ગ્રંથો મળે છે તે વીરગાથાના રૂપમાં જ મળે છે, અને એમની પરંપરા અને એમના જ સ્વરૂપનું યથાયોગ્ય વર્ણન આવશ્યક છે

ઉપર કહ્યું તેમ આ વીરગાથાઓ બે રૂપમાં મળે છે પ્રબંધકાવ્યના સાહિત્યિક રૂપમાં અને વીરગીતો (Ballads) ના રૂપમાં સાહિત્યિક પ્રબંધ રૂપમાં જે સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે તે પૃથ્વીરાજરાસો છે વીર ગીતના રૂપમાં આપણને સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક બિસલદેવરાસો મળે છે જો કે

એમાં સમયાનુસાર ભાષાનાં પરિવર્તનો દેખાય છે. જે રચના સેંકડો વર્ષોથી લોકોમાં નિયમીત ગવાતી હોય એની ભાષા મૂળ રૂપમાં રહી શકતી જ નથી એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ 'આલ્હા' છે. એના ગાનારા લગભગ આખા ઉત્તર ભારતમાં મળે છે.

અહિં આદિકાળના એવા ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેની પ્રતો મળી છે અથવા પ્રતોનો ઉલ્લેખ પણ મળ્યો છે.

ખુમાનરાસો

સં. ૮૧૦ અને ૧૦૦૦ ના વચગાળામાં ચિતોડમાં રાવળ ખુમાન નામના ત્રણ રાજા થયા છે. કર્નલ ટૉડે આ ત્રણે ને એક માનીને એમના યુદ્ધોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. એમના વર્ણનનો સારાંશ એ છે કે કાલભોજ પછી ખુમાન ગાદીએ બેઠો, જેનું નામ મેવાડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેના સમયમાં બગદાદના ખલીફા અલમામુને ચિતોડ પર ચઢાઈ કરી હતી. ખુમાનની સહાયે ઘણા રાજપૂત રાજાઓ આવી પહોંચ્યા અને ચિતોડ બચી ગયું. ખુમાને ૨૪ યુદ્ધ કર્યાં અને સં. ૮૬૯ થી ૮૯૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ આખુંય વર્ણન 'દલપત વિજય' નામના કોઈ કવિએ રચેલા "ખુમાનરાસો'ના આધારે લેવાયું છે. પરંતુ આજે ખુમાનરાસોની જે પ્રત પ્રાપ્ત છે તે અપૂર્ણ છે અને એમાં મહારાણા પ્રતાપસિંહ સુધીનું જ વર્ણન છે. કાલભોજથી માંડીને ત્રીજા ખુમાન સુધીની વંશપરંપરા આ પ્રમાણે છેઃ– કાલભોજ, ખુમાન, મત્તટ, ભર્તૃપટ્ટસિંહ, ખુમાન (બીજો), મહાયક, ખુમાન (ત્રીજો). કાલભોજનો સમય વિ. સં. ૭૯૧ થી ૮૧૦ છે અને ખુમાન ત્રીજાના ઉત્તરાધિકારી ભર્તૃપટ્ટ (બીજા) ના સમયના બે શિલાલેખ વિ. સં. ૯૯૯ અને ૧૦૦૦ ના મળ્યા છે. એટલે આ ૧૯૦ વર્ષનો વિચાર કરીને ત્રણે ખુમાનનો સમય નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરી શકાય છે.

ખુમાન પહેલો	વિ. સં	૮૧૦ થી ૮૩૫
ખુમાન બીજો	,,	૮૭૦ થી ૯૮૦
ખુમાન ત્રીજો	,,	૯૬૫ થી ૯૯૦

અબ્બાસિયા વંશનો અલમામન વિ. સં. ૮૭૦ થી ૮૯૦ સુધી ખલીફા હતો. આ સમયની પૂર્વેના ખલીફાઓના સેનાપતિઓએ સિંધદેશ પર વિજય મેળવ્યો હતો. અને ત્યાંથી રાજપૂતાના ઉપર ચડાઇઓ કરવા માંડી હતી. એટલે જો કોઇ પણ ખુમાન સાથે અલમામૂનની લડાઇ થઈ હોય તો તે ખુમાન બીજો હોવો જોઇએ અને એના જ નામથી ખુમાનરાસોની રચના થઇ હોવી જોઇએ. આજે જે ખુમાનરાસો મળે છે એમાં કેટલો અંશ પ્રાચીન છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમા મહારાણા પ્રતાપસિંહ સુધીનું વર્ણન મળે છે એટલે એટલું ચોક્કસ અનુમાન થઇ શકે છે કે જે રૂપમાં એ ગ્રંથ આજે મળે છે એ રૂપ એને વિ. સં. ની સત્તરમી સદીમાં મળ્યું હશે. શિવસિંહ સરોજના કથનાનુસાર એક અજ્ઞાતનામા ભાટે ખુમાનરાસો નામનો એક કાવ્યગ્રંથ લખ્યો હતો અને એમાં શ્રી રામચંદ્રથી માંડીને ખુમાન સુધીના યુદ્ધોનું વર્ણન હતું. એટલે દલપતવિજ્ય એ અસલ ખુમાનરાસોનો કર્તા હતો કે એના પાછલા પરિશિષ્ટોનો એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વીસલદેવરાસો.

નરપતિ નાલ્હ કવિ વીસલદેવ (વિગ્રહરાજ ચોથો) નો સમકાલીન હતો. એણે વીસલદેવરાસો નામનો ૧૮૦ પૃષ્ઠનો એક નાનોશો ગ્રંથ રચ્યો છે. એનું રૂપ વીરગીત કહી શકાય એવુ છે. ગ્રંથમાં જ નિર્માણકાળ જણાવ્યો છે.

બારહ સૈ બહોત્તર મંઝારી ।
જેઠ બદી નવમી બુધવારિ ॥
નાલ્હ રસાયન આરંભઇ ।
સારદા તુઠી બ્રહ્મ કુમારી ॥

' બારહ સૈ બહોત્તર ' નો અર્થ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે ૧૨૧૨ કર્યો છે. એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું છે કે ' બહોત્તર ' શબ્દ ' બરહોત્તર ' : ' દ્વાદશોત્તર ' નું રૂપાંતર છે એટલે એનો અર્થ ૧૨૧૨

થાય છે. આવો અર્થ જો લઇએ તો વિ. સં. ૧૨૧૨ ને જેઠ વદી નવમી અને બુધવાર નક્કી થાય છે. કવિએ પોતાના રાસોમાં બધે વર્તમાનકાળનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એટલે એ વીસલદેવનો સમકાલીન જણાય છે. વીસલદેવનો સમય પણ ૧૨૨૦ ની આસપાસ છે. એના શિલાલેખો પણ સં. ૧૨૧૦ અને ૧૨૨૦ ના મળ્યા છે. વીસલદેવરાસોમાં ચાર ખંડ છે. આ કાવ્ય લગભગ ૨૦૦૦ ચરણમાં સમાપ્ત થયું છે. એની કથાનો સાર આવો છેઃ—

ખંડ ૧=માળવાના ભોજ પરમારની પુત્રી રાજમતી (સાંભર) સાથે વીસલદેવનું લગ્ન થયું.

ખંડ ૨=વીસલદેવનું ઉડીસા વિજય અર્થે પ્રસ્થાન તથા ત્યા પહોંચીને વિજય મેળવવો.

ખંડ ૩=રાજમતીનું વિરહવર્ણન તથા વીસલદેવનું 'ઉડીસાથી પાછા ફરવું.

ખંડ ૪=ભોજે પોતાની પુત્રીને પોતાને ઘેર બોલાવી જવી અને વીસલદેવે ત્યાં જઇને રાજમતીને ચિતોડ પાછી બોલાવી લાવવી.

આપેલા સંવતના આધાર પ્રમાણે કવિ પોતાના ચરિત્રનાયકના સમકાલીન દેખાય છે. પરંતુ વધારે વિસ્તૃત અને ઉંડો વિચાર કરતાં વર્ણિત ઘટનાઓ પાછળથી લખાયલી જણાય છે. આ કાવ્ય ઘટનાત્મક નથી પરંતુ વર્ણનાત્મક છે. એમાં બે જ ઘટનાઓ છેઃ વીસલદેવનો વિવાહ અને ઉડીસા જવું. આમાંથી પહેલી વાત તો કાલ્પનિક જ દેખાય છે. વીસલદેવથી સો વર્ષ પહેલાં ધારના પ્રસિદ્ધ પરમાર રાજા ભોજનો દેહાંત થઈ ચુક્યો હતો. એટલે એની કન્યા સાથે વીસલદેવનો વિવાહ એ કવિની કલ્પના જ છે. એ સમયમાં માળવામાં ભોજ નામનો કોઈ રાજા મળતો નથી. વીસલદેવને પરમાર વંશની એક રાણી હતી એની એક વાત પરંપરાથી ચાલી આવતી લાગે છે. કારણ પૃથ્વીરાજ રાસોમાં પણ એનો ઉલ્લે-

આ રાણીનો આશરો લઇને કવિએ ભોજનું નામ ઉમેરી દીધેલું દેખાય છે. અથવા એવું પણ અનુમાન કરી શકાય કે ધારના પરમારોની ઉપાધિ ભોજ રહી હોય અને એના આધારે કવિએ કદાચ એવું ઉપાધિસૂચક નામ જ લખ્યું હોય અને મૂળ નામ ન આપ્યું હોય. પાછળના કોઈ પરમાર રાજાની કન્યા સાથે વીસલદેવનું લગ્ન થયું હોય એ સંભવિત છે. પરમાર કન્યાના સંબંધમાં જે વાકયો આવે છે એ જોતાં એમ લાગે છે કે જાણે ભોજનું નામ પાછળથી ઉમેરી દેવામાં આવ્યું હોય. "જનમી ગોરી તૂ જેસલમેર" "ગોરડી જેસલમેરકી" વગેરે જોતાં આબુના પરમારો પણ રાજપૂતાનામાં ફેલાયલા પડયા હતા. એટલે રાજમતી કદાચ એમાંથી કોઈ સરદારની કન્યા હોય એ પણ સંભવિત છે. ભોજ સિવાય બીજા પણ નામો જોડેલા માલમ પડે છેઃ "માઘ આચાર જ, કવિ કાલિદાસ."

અજમેરનો ચૌહાણ રાજા વીસલદેવ (વિગ્રહરાજ ચોથો) વીર અને પ્રતાપી રાજા હતો. એણે મુસલમાનો ઉપર ઘણી ચઢાઇઓ કરી હતી અને ઘણો પ્રદેશ એમની પાસેથી લઈ લીધો હતો. એની એ શૌર્યકથાઓનું વર્ણન એના રાજકવિ સોમદેવ રચિત "લલિત વિગ્રહરાજ નાટક" (સંસ્કૃત)માં મળે છે. આ નાટકનો કેટલોક અંશ મોટી મોટી શિલાઓપર કોતરાયલો મળ્યો છે, અને એને અજમેરના રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમમાં પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ કાળજીપૂર્વક સુરક્ષિત રાખ્યો છે. નાલ્હ કવિના આ વીસલદેવ રાસોમાં આ યુદ્ધો અને ચઢાઇઓનું અથવા એના શૌર્ય કે પરાક્રમો કશાનુંય વર્ણન નથી. આમાં તો માત્ર શૃંગારરસની દૃષ્ટિએ વિવાહ અને રીસાઇને પરદેશ જવું વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન છે. એટલે આ પુસ્તકને કેટલાક વિદ્વાનો વીસલદેવ જેવા વીરનો રાસો કહેતાં અને માનતા અચકાય છે.

ભાષા પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એ સાહિત્યક નથી પરંતુ રાજસ્થાની છે. જેમ સુકઇ છે (સુકાય છે) પાટણથી (પાટણથી) ભોજ

તણા (ભોજના) ખંડ ખંડરા (ખંડ ખંડના) વગેરે. આ દાખલા ઉપરથી એક વાત દેખાઇ આવે છે તે એક શિષ્ટ કાવ્યભાષામાં વ્રજ અને ખડીબોલીના પ્રાચીન રૂપનો જ રાજસ્થાનમાં ઉપયોગ થતો હતો. સાહિત્યની સામાન્ય ભાષા હિંદી જ હતી જે પિંગલ ભાષા કહેવાતી હતી. વીસલદેવરાસોમાં વચમાં કેટલેક ઠેકાણે બરાબર આ સાહિત્યક ભાષા (હિંદી) ને મેળવવાના પ્રયત્નો દેખાય છે. ભાષાની પ્રાચીનતા પર વિચાર કરતાં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી જોઇએ કે ગાવાની વસ્તુ હોવાને કારણે એની ભાષામાં સમયાનુકૂળ ઘણા પરિવર્તનો થયાં હશે, પરંતુ લેખિત વસ્તુ હોવાથી એનું પુરાતન ખોખું કંઇક જળવાઇ રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે મેલવિ=મેળવીને, ચિત્તહ=ચિતમાં, રણિ=મા, પ્રપી જાઇ=પ્રાપ્ત કરે, ઇણી વિધિ=આ વિધિ, ઇસ ઉ=એવું. એજ. પ્રકારે નયર (નગર) પસાઉ (પ્રસાદ) પયોહર (પયોધર) વગેરે પ્રાકૃત શબ્દો પણ છે જેમનો પ્રયોગ કવિતામાં અપભ્રંશ કાળથી માંડીને પાછળના કાળ સુધી થતો હતો.

એમાં આવેલા કેટલાક ફારસી, અરબી અને તુરકી શબ્દો તરફ પણ ધ્યાન જાય છે. જેમ મહલ, ઇનામ, નેજા, તાજ વગેરે. ઉપર જણાવ્યુ તેમ આ કાવ્યગ્રંથની ભાષામાં ફેરફાર થયા હોય તો આ શબ્દો પાછળથી પણ ઉમેરાયલા હોય એ સંભવિત છે. કવિના સમય પહેલાં જ પંજાબમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ થઇ ચુકયો હતો અને આજીવિકા મેળવવા તેઓ આસપાસ વિસ્તરવા માંડયા હતા; એટલે આવા સાધારણ શબ્દોનો પ્રચાર હોય એમાં નવાઇ નથી. વીસલદેવના સરદારોમાં તાજુદ્દીનમીઆં પણ આવે છેઃ—

મહલ પલાણ્યો તાજદ્દીન
ખુરસાણી ચાઢ ચાલ્યો ગોંડ

ઉપરના વિવેચન અનુસાર આ પુસ્તક વસ્તુવિચારથી કે ભાષાવિચારથી એના અસલ સ્વરૂપનું કહી શકાતું નથી. મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝાએ આને હમીરના સમયની રચના કહી છે. (જુઓ, રાજપૂતા-

નાનો ઇતિહાસ. ભૂમિકા પૃ. ૧૯) આ પ્રત નરપતિ નાલ્હની પોથીનું વિકૃત રૂપ મનાય છે. એના આધારે સાહિત્ય અને ભાષા વિષેના કેટલાક તથ્યો માટે અનુમાનો દોરી શકાય છે. આટલા વિવેચનમાંથી એક વાત જુદી તરી આવે છે, કે રાજપૂતાનાના એક ભાટે પોતાની રાજસ્થાની ભાષા સાથે હિંદીનો મેળ મેળવ્યો. જેમ " મોતીકા આખા કિયા, " ચંદન કાંઠેકા માંડવો " " સોનાકી ચોરી " " મોતી ઠી માલ " વગેરે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાદેશિક ભાષાઓની સાથે વ્રજ અથવા મધ્યદેશની ભાષાનો આશ્રય લઇને એક સામાન્ય સાહિત્યકભાષા પણ સ્વીકૃત થઇ ચુકી હતી, જે ચારણોમાં ' પિંગલ ' નામથી ઓળખાતી હતી. અપભ્રંશના યોગથી શુદ્ધ રાજસ્થાની ભાષાનું જે સાહિત્યક રૂપ હતું તે ' ડિંગલ ' કહેવાતું. પરંતુ હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તો માત્ર ' પિંગલ ' નું જ વિવેચન થઇ શકે એમ છે. બીજી વાત જે સાહિત્ય સાથે સંબંધ રાખે છે તે શ્રૃંગાર અને વીરરસનું તારતમ્ય છે. આ ગ્રંથમાં મૂળ શ્રૃંગારરસ રાખીને ક્યાંક વીરરસના રંગો પૂરવાના પ્રયત્નો થયા છે. પરંતુ મુખ્યત્વે તો કવિએ સંયોગ અને વિયોગના જ ગીત ગાયાં છે. ખુમાનરાસો પછી પૃથ્વીરાજરાસોના કર્તા અને હિંદીના આદિ કવિ ચંદનું નામ આવે છે.

ચંદબરદાઇ.

મહાકવિ ચંદ અને એના રાસો વિષે અનેક ઐતિહાસિક મતભેદો હોવા છતાં એક નાનીશી વિદ્વાનમંડળી સિવાય સૌએ એને હિંદીના આદિ કવિ તરીકે અને રાસોને હિંદીના પ્રથમ મહાકાવ્ય તરિકે સ્વીકાર્યાઃ છે. ચંદનો જન્મ લાહોરમાં થયો હતો. પંજાબ એ એના પૂર્વપુરૂષોનું નિવાસસ્થાન હતું. એના પિતાનું નામ રાવ બેન અને વિદ્યાગુરૂનું નામ ગુરૂપ્રસાદ હતું, ચંદ જગાત ગોત્રનો ભાટ હતો,

ચંદના જન્મ, મૃત્યુ અને રાસોની રચનાના સંવત વિષે વિદ્વાનોમાં ખુબ મતભેદ છે. એટલે ચંદ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન કવિ અને એનો

ભિન તથા સામત હોવાથી પૃથ્વીરાજના સવતોને આધારે ચદના સવતો અનુમાન્યા છે હવે પૃથ્વીરાજના સવતોને આપણે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોઇએ ચદે રાસોમા પૃથ્વીરાજનો જન્મસાલ સ ૧૧૧૫ મા દીલ્હીમા દત્તક જવુ ૧૧૨૨ મા કનોજ જવુ ૧૧૫૧ મા અને શહાબુદીન સાથેનુ યુદ્ધ ૧૧૫૮ મા લખ્યુ છે પરતુ શિલાલેખો અને દાનપત્રોમા જે સવતો મળે છે એમા અને રાસોના સવતમા લગભગ ૯૦-૯૧ વર્ષનુ અતર છે આજે જે શિલાલેખો અને દાનપત્રો મળ્યા છે એમા પૃથ્વીરાજના ચાર દાનપત્રો છે એનો સમય વિ સ ૧૨૨૪ અને ૧૨૪૪ ની વચ્ચેનો છે જયચદના સબધના બાર દાનપત્રોનો પત્તો લાગ્યો છે એમાથી બે પત્રો સ ૧૨૨૪ અને ૧૨૨૫ ના છે આમા જયચદને યુવરાજ તરીકે સબોધ્યો છે બાકીના એનો સમય સ ૧૨૨૬ અને ૧૨૪૩ ની વચ્ચેનો છે એમા મહારાજાધિરાજનુ સબોધન છે

કાલિંજરમા જે પરમર્દિદેવને પૃથ્વીરાજે પરાજિત કર્યો હતો એના ૭ દાનપત્રો અને શિલાલેખ વર્તમાન છે એનો સમય વિ સ ૧૨૨૩ થી ૧૨૫૮ સુધીનો છે એમાથી એક જે ૧૨૩૯ નુ છે તેમા પૃથ્વીરાજ અને પરમર્દિદેવના યુદ્ધનુ વર્ણન છે

આ સવતોથી પૃથ્વીરાજનો જે સમય નિશ્ચિત થાય છે એની પુષ્ટિ ફારસી તવારિખોથી પણ થઇ જાય છે શહાબુદ્દીન ઘોરીનો સમય ફારસી ઇતિહાસોથી સિદ્ધ છે, અને એ વિષયમા મતભેદ પણ નથી મેજર રેવર્ટી 'તબકાતે નાસરી' ના અનુવાદના ૪૫૬ પૃષ્ઠ ઉપર લખે છે કે ૫૮૭ હીજરી (ઇ સ ૧૧૯૦) મા શહાબુદ્દીન ઘોરીનુ પ્રથમ યુદ્ધ પૃથ્વીરાજ સાથે થયુ અને એનુ બીજુ યુદ્ધ જેમા પૃથ્વીરાજ પરાજિત થઇને મારો ગયો એ હીજરી ૫૮૮ (ઇ સ ૧૧૯૧=વિ સ ૧૨૪૮) મા થયુ

ઉપર જે જે સનસવતોનુ વર્ણન કર્યુ છે એ પૃથ્વીરાજ, જયચદ અને પરમર્દિદેવના દાનપત્રો તથા શિલાલેખોમાથી લેવામા આવ્યા છે

અને એ મતનો એક બીજાને અરસપરસ સિદ્ધ અને પ્રમાણિક ઠરાવે છે. આ સર્વમાંથી એક સિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે પૃથ્વીરાજ વિક્રમની ૧૩ મી સદીના પહેલા ચરણમાં અને ઇ. સ. ની ૧૨ મી સદીના બીજા ચરણમા વર્તમાન હતો અને એનું અંતિમ યુદ્ધ વિ. સં. ૧૨૪૮ (ઇ. સ. ૧૧૯૧) મા થયું હતું.

જે શિલાલેખોનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ સિવાય અર્ણોરાજ અને સોમેશ્વરના પણ શિલાલેખો અને દાનપત્રો મળ્યાં છે. આમાં લખેલા સંવતો પણ ઉપર લખેલા સંવતોની પ્રમાણિકતા અને ઐતિહાસિક સત્યતા સિદ્ધ કરે છે.

હવે આપણે રાસોના સન સંવતો પર વિચાર કરીએ. ચાર જુદા જુદા સંવતો પર વિચાર કરવાથી જણાશે કે અન્ય ઇતિહાસોમા આપેલા સંવતોથી એ કયાં સુધી મળે છે. ચંદે પૃથ્વીરાજનો જન્મકાળ સં. ૧૧૧૫, દિલ્હીમાં દત્તક જવું ૧૧૨૨, કનોજ જવું ૧૧૫૧ અને શહાબુદ્દીન સાથે યુદ્ધ ૧૧૫૮ માં લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ જેમાં પરાજિત થઇને બંદીવાન બન્યો એ અંતિમ યુદ્ધનો સમય "તબકાતે નાસરી" માં ૫૮૮ હીજરી (સં. ૧૨૪૮) આપ્યો છે. હવે જો સં. ૧૨૪૮ માંથી ૧૧૫૮ બાદ કરવામાં આવે તો બાકી ૯૦ વધે છે. એ સિવાય આ ચાર ભિન્ન ભિન્ન અવસરો પર આપણે પૃથ્વીરાજના વય-ક્રમનો વિચાર કરીએ તો એ સિદ્ધ થશે કે કથિત ઘટનાઓ ૧૨૦૫, ૧૨૧૨, ૧૨૪૧ અને ૧૨૪૮ માં બની. આ ભેદ બતાવવા બાબુ શ્યામસુંદરદાસે આપેલું એક કોષ્ટક આ નીચે ઉતાર્યું છે.

ઘટનાઓ	રાસોના સંવત	પૃથ્વીરાજની ઉમ્મર	બીજા ઇતિહાસ ના સંવત	અંતર
જન્મ	૧૧૧૫-૧૬	૦	૧૨૦૫-૬	૯૦-૯૧
દત્તક જવું	૧૧૨૨-૨૩	૭	૧૨૧૨-૧૩	૯૦-૯૧
કનોજ જવું	૧૧૫૧-૫૨	૩૬	૧૨૪૧-૪૨	૯૦-૯૧
અંતિમ યુદ્ધ	૧૧૫૮-૫૯	૪૩	૧૨૪૮-૪૯	૯૦-૯૧

આ ઉપરથી પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને એમ લાગે છે કે ચંદે પોતાના ગ્રંથમાં ૯૦–૯૧ વર્ષની ભુલ કરી છે. પરંતુ બધા સ્થાનોમાં સમભેદ હોવાથી એને ભુલ કહેવી ઠીક નથી લાગતું. ચંદે ૯૦–૯૧ વર્ષનું અંતર પોતાના ગ્રંથમાં કેમ રાખ્યું એ વિષે બે ચાર વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મત અને અનુમાન બાંધ્યા છે. રાસો ઉપર સંશોધનની દષ્ટિએ મહેનત કરનારાઓમાં અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રી મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડયા, બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસ, બાબુ શ્યામસુંદરદાસ અને પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાના નામો મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત મિશ્રબંધુઓ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ પોતાના મતો અને અનુમાનો પ્રકટ કર્યાં છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા તરફથી રાસોના સંપાદનનું કામ પહેલા ત્રણ વિદ્વાનોએ કર્યું છે. તેમાં એ કાર્ય દરમ્યાન જ પહેલા બે વિદ્વાનોનો દેહાંત થઈ જવાથી બાબુ શ્યામસુંદરદાસે રાસોનું સંપાદન કાર્ય સમાપ્ત કર્યું છે.

ચંદે જે ૯૦–૯૧ વર્ષનું અંતર વિ. સં. સાથે રાખ્યું છે એના સમર્થનમાં પંડિત મોહનલાલ પંડ્યાએ જે ખોજ કરી છે તેને બીજા સમર્થ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી બાબુ શ્યામસુંદરદાસે સિદ્ધ કરી છે, હવે આપણે એ અંતર વિષેની વાતો જોઈએ.

- પંડિત મોહનલાલે રાસોના ૧૩૮ મા પૃષ્ઠ ઉપરના નીચે લખેલા બે દુહા ઉપરથી પોતાનું અનુમાન દોર્યું છે.

> **એકાદસ સૈ પંચદહ બિક્રમ સાક અનંદ ।**
> **તેહિ રિપુ જયપુર હરનકો ભય પૃથિરાજ નરિંદ ॥**
> **એકાદસ સૈ પંચદહ બિક્રમ જિમિ ધ્રમ સુત ।**
> **ત્રતિય સાક પૃથિરાજ કો લિખ્યો બિપ્ર ગુન ગુપ્ત ॥**

૯૭ સુધી 'અનંદ' શબ્દનો અર્થ આનંદ અથવા શુભ થતો હતો. પરંતુ પંડિત મોહનલાલ પંડયાએ એને અર્થ 'નંદરહિત' કર્યો છે. એમણે

"નંદ"નો અર્થ નવ કર્યો છે, કારણ " નવ નન્દા પ્રકીર્તના " એવું ભાગવતમાં લખ્યું છે. 'અ' નો અર્થશૂન્ય કર્યો છે." અંકાનાં વામતો ગતિ " અનુસાર આનંદ નો અર્થ ૯૦ થશે અને આ સંખ્યાને વિક્રમ સંવતમાંથી બાદ કરતા ચંદનો સંવત મળી રહે છે. ' અનંદ'નો બીજો અર્થ પણ છે. મૌર્ય વંશનો પહેલો રાજા ચંદ્રગુપ્ત મહાનંદની દાસીનો પુત્ર હતો. આ વંશના રાજાઓ નંદવંશીય કહેવાતા હતા. સંભવ છે કે મેવાડના અભિમાની રાજાઓએ જાણીજોઈને આ રાજાઓના કાળની ગણના ન કરવાના ઉદ્દેશથી પ્રચલિત વિક્રમ સંવતમાંથી એમનો શાસનકાળ કાઢી નાંખ્યો હોય; અને આ ' અનંદ વિક્રમ સંવત'નો પ્રચાર કર્યો હોય. બાબુ સ્યામ સુંદરદાસે આ વાતોમાંથી એક નવું જ અનુમાન બાંધ્યું છે. જયચંદ પોતાને અનંગપાલનો ઉત્તરાધિકારી માનતો હતો અને દીલ્હીની ગાદી પર પૃથ્વીરાજ કરતાં પોતાનો વધારે હક્ક છે એમ બતાવતો હતો. એ વાત ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આજ કારણે બન્નેમાં છેવટ સુધી વેર અને જુદાઇ રહ્યાં અને અંતે બન્નેનો વિનાશ થયો. કનોજના રાજાઓએ જયચંદ સુધી માત્ર ૯૦–૯૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એટલે એ પણ સંભવ છે કે એમના શાસન કાળની ગણત્રી ન કરવાના હેતુથી એમને નંદવંશીઓ જેવા માનીને આ નવીન સંવતનો પ્રચાર કર્યો હોય.

પૃથ્વીરાજના એક પરવાના પર જે મહોર છે એ ઉપરથી એનો ગાદીનશીનનો સમય ૧૧૨૨ જણાય છે. આ પણ ચંદે આપેલા સંવતને મળતો આવે છે.

રાસોના દીલ્હીદાન સમયમાં લખ્યા અનુસાર અનંગપાલે પોતાના દૌહિત્રને રાજસિંહાસન ૧૧૨૨ ના માગશર સુદી ૫ મે આપ્યું.

મેવાડમાં આજ સુધી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વકાળમાં બે વિક્રમ સંવત ચાલતા હતાં. આ ઉપરથી ચંદે અનંદ સંવત જાણી જોઇને રાસોમાં આપ્યો છે, ભુલથી નથી આપ્યો એ વાત સાબીત થાય છે. બારમી સદીમાં

મેવાડમાં 'સનંદ વિક્રમસંવત' અને 'અનંદ વિક્રમસંવત' એમ બે સંવતો ચાલતા હતા અને બન્નેમાં ૯૦–૯૧ વર્ષનું અંતર હતું.

આ જુદાં જુદાં પ્રમાણો જોયા પછી આપણે છેલ્લો નિર્ણય સરળતાથી કરી શકીએ છીએ કે પૃથ્વીરાજનો જન્મ સં. ૧૨૦૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮ માં થયું. લોકકથા પર આધાર રાખીએ તો ચંદનો જન્મ અને મૃત્યુ પણ પૃથ્વીરાજની સાથે જ થયાં હતાં એટલે પૃથ્વીરાજના જન્મ અને મૃત્યુનો સંવત એ જ ચંદના જન્મ અને મૃત્યુનો સંવત ઠરે છે. એટલે ચંદનો જન્મ પણ સં. ૧૨૦૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૨૪૮ માં થયું એમ મનાય છે. પૃથ્વીરાજ અને ચંદની ઉમર પણ સમાન એટલે ૪૩ વર્ષની આથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ મિશ્રબંધુઓ આનાથી વિરૂદ્ધ મત બાંધીને જુદોજ નિર્ણય આપે છે. એમનું કહેવું એવું છે કે એક ઠેકાણે પૃથ્વીરાજે ચંદનું કહેવું ન માન્યું ત્યારે તેણે એવું કહ્યું કે "પૃથ્વીરાજ ધન અને વયમાં મત્ત બનીને સારૂં કહેવું સાંભળતો નથી." આ ઉપરાંત બીજું પ્રમાણ મિશ્રબંધુઓ એ માને છે કે પૃથ્વીરાજની બહેન પૃથાકુંવરીના લગ્નમાં ચંદના પુત્ર જલ્હનના ગુણ પર ખુશ થઇને એને રાવળ સમરસિંહે હઠ કરીને દાયજામાં માગી લીધો હતો. એ વખતે એની ઉમ્મર નિદાન ૨૫ વર્ષની હશે, અને ચંદની ૪૫ વર્ષની હશે. ૧૨૪૮ માં પૃથ્વીરાજના મૃત્યુ વખતે જ્યારે ચંદનું પણ મૃત્યુ થયું ત્યારે તેની ઉમ્મર ૬૫ વર્ષની હશે.

મિશ્રબંધુઓનું આ અનુમાન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત નથી લાગતું અને બીજા બધા વિદ્વાનોએ ચંદની ઉમ્મર ૬૫ નહિ પરંતુ ૪૩ જ માની છે.

ચંદ અને પૃથ્વીરાજના સંબંધો વિષે આટલું લાંબુ અને વિસ્તૃત વિવેચન કર્યા પછી હવે આપણે ચંદના જીવન અને એના મહાગ્રંથ 'રાસો' ઉપર કંઇક વિચાર કરીએ. *

---

* ઉપર પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાનું નામ આવે છે. તેને લીધે ચંદના

ચંદ પૃથ્વીરાજના રાજકવિ ઉપરાંત એનો મિત્ર અને સામંત હતો. ચંદ ષડભાષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, છંદશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, પુરાણ અને નાટક વગેરે ઘણી વિદ્યાઓમાં નિપુણ હતો. કહેવાય છે કે એને જાલંધરી માતા પ્રસન્ન હતાં અને એમની કૃપાથી એ અદૃષ્ટકાવ્ય પણ કરી શકતો હતો. યુદ્ધમાં, સભામાં, યાત્રાઓમાં ચંદ સદાય મહારાજાની સાથે જ રહેતો હતો. પૃથ્વીરાજની ખાનગી મંત્રણાઓમાં પણ ચંદ તો હંમેશા સાથે જ રહેતો. ચંદ કવિ ઉપરાંત એક કુશળ લડવૈયો હતો. પૃથ્વીરાજના ત્રણ મુખ્ય મંત્રીઓ કૈમાસ, ગુરુરામ અને ચંદ હતા. પરંતુ પૃથ્વીરાજનો સૌથી વિશ્વાસુ અને દિલબર મિત્ર તથા મંત્રી તો ચંદ જ હતો. પૃથ્વીરાજના દરબારમાં ચંદની ખુબ પ્રતિષ્ઠા હતી. ચંદની તહેનાતમાં પુષ્કળ હાથી, ઘોડા, રથ અને માણસો રહેતા હતા. પૃથ્વીરાજને અંદીવાન બનાવીને જ્યારે ઘોરી લઇ ગયો ત્યારે ચંદ એને છોડાવા ગયો અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

સમય વિષે અને પૃથ્વીરાજ રાસોની ઇતિહાસ લેખે વિશ્વસનિયતા માટે પંડિતજી ઉપર પ્રમાણેનો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે એવો ભ્રમ વાચકને થઈ જાય તો તેથી પંડિતજીને અન્યાય થાય; માટે અહિં ટુંકામાં ચોકખું જણાવી દેવાની ફરજ છે કે, પંડિતજી પૃથ્વીરાજરાસોના કર્તાને વિ. સં. ૧૬૨૭ ની પછી થએલો માને છે; એનો સમય ૧૬૧૭ થી ૧૭૩૨ સુધીમાં મુકે છે. રાસોની ભાષા વિ. સં. ના તેરમા સૈકાની હોઈ શકે જ નહિ એ દલીલ ઉપર એઓ ભાર મુકે છે અને ઇતિહાસ લેખે તો રાસોને છેક અશુદ્ધ અને જરા પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નહિ એવો ગણે છે. મૂળ રાસો નાનો હતો તેમાં પછી ક્રમે ક્રમે ઉમેરો થતો ગયો અને ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ એમાં જે નાની મોટી બેસુમાર ભુલો દેખાય છે, તે આ પ્રમાણેના વધારા થતા ગયા તેને આભારી છે, એવો બચાવ પણ પંડિતજી સ્વીકારતા નથી. તેઓ બતાવે છે કે ચંદના વંશજ જદુનાથે વિ. સં. ૧૮૦૦ ના સુમારમાં "વૃત્તવિલાસ" લખ્યો તેમાં

પૃથ્વીરાજરાસો અઢી હજાર પાનાનો વિશાળ ગ્રંથ છે. એમાં ૬૯ સમય એટલે સર્ગો છે. પ્રાચીન સમયમાં પ્રચલિત હતા એટલા બધા છંદોનો એમાં પ્રયોગ થયો છે. એમાંથી કવિત્ત (છપ્પા) દુહા, તોમર, ત્રોટક, ગાહા અને આર્યા મુખ્ય છે. જેમ કાદંબરીના સંબંધમા પ્રસિદ્ધ વાત છે કે એનો અધુરો પાછલો ભાગ બાણના પુત્રે પુરો કર્યો તેમ રાસોનો અધુરો ભાગ પણ ચંદના પુત્ર જલ્હને પુરો કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. રાસો અનુસાર શહાબુદ્દીન ઘોરી જ્યારે પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને ગઝની લઇ ગયો ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે ચંદ પણ પાછળ ગયો. જતી વખતે કવિએ પોતાના પુત્ર જલ્હનના હાથમાં રાસો મુકયો અને એને પૂર્ણ કરવાનો સંકેત કર્યો. જલ્હનના હાથમા રાસો સોંપવાનો અને એને પૂર્ણ કર્યાનો ઉલ્લેખ રાસોમાં છેઃ—

પુસ્તક જલ્હન હાથ દે ચલિ ગજ્જન નૃપ કાજ,

× × ×

રઘુનાથ ચરિત હનુમંત કૃત ભૂપ ભોજ ઉદ્ધરિય જિમિ,
પૃથ્વીરાજ સુજસ કવિ ચંદ કૃત ચંદ નંદ ઉદ્ધરિય તિમિ.

રાસોનો પ્રથમ ઉલ્લેખ શિવસિંહસરોજમાં મળે છે. પરંતુ સરોજકારે પણ એ ગ્રંથને જોયો ન હતો. સાંભળી સાંભળીને જેટલી હકીકત મળી એ

જદુનાથે રાસોની લંબાઇ વિષે જણાવ્યું છે કે "એક લાખ રાસૌ કિયૌ સહસ પંચ પરિમાણ, પૃથ્વી નૃપ કો સુજ સુ જાહર સકલ જિહાન" પોતાના પૂર્વજનો રાસો શુદ્ધ રૂપમાં પોતે ઘડેલો હોય તે ઉપરથી જદુનાથ આ પ્રમાણે લખે એ અનુમાન જ પંડિતજીને યોગ્ય લાગે છે. એટલે કે સં. ૧૮૦૦ થી તો હાલ રાસો આપણી પાસે છે તેજ ગ્રંથ રાસો તરીકે હતો એમ પંડિતજી સિદ્ધ ગણે છે. વળી રાસોની જુનામાં જુની પ્રત સં. ૧૬૪૨ ની જ છે એ હકીકત પણ પંડિતજીના અનુમાનોના લાભમાં જાય છે.

સાર્થ એકત્રીત કરીને એમણે રાસો વિષે લખ્યું છે. કર્નલ ટૉડે પોતાનો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ રચવામાં આ ગ્રંથની ખુબ સહાય લીધી છે. ત્યાર પછી જ પરદેશી અને દેશી વિદ્વાનોનું લક્ષ એ તરફ દોરાયું, ત્યારબાદ બીમ્સ સાહેબે બંગાલની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના આશ્રય નીચે એ ગ્રંથના સંપાદનનો ભાર ઉપાડયો. પરંતુ તેઓ એક સર્ગ પણ પુરો ન કરી શકયા. ડૉકટર હૉર્નલીએ પણ વચમાં એના સંપાદનનું તથા એના અનુવાદનું કાર્ય શરૂ કરેલું. પરંતુ એ સમયમાં ઉદયપુરના કવિરાજા શ્યામલદાસજી એ એશિયાટિક સોસાયટીની પત્રિકામાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમાં રાસો ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી તથા પૃથ્વીરાજના સમયનો પણ બનેલો નથી, અને એમાં ઘણી ઐતિહાસિક ભુલો છે એવી વાતો પ્રકટ કરેલી. ત્યારપછી જ રાસો વિષે વધારે ઐતિહાસિક અને પ્રમાણભૂત માહિતી એકઠી થવા માંડી.

રાસોમાં આબુના યજ્ઞ કુંડમાંથી ચાર ક્ષત્રિય કુલની ઉત્પત્તિ તથા ચૌહાણોની અજમેરમાં રાજ્યસ્થાપનાથી માંડીને પૃથ્વીરાજ કેદ થયો ત્યાં સુધીનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આ ગ્રંથ અનુસાર પૃથ્વીરાજ અજમેરના ચૌહાણ રાજા સોમેશ્વરનો પુત્ર અને અર્ણોરાજનો પૌત્ર હતો. સોમેશ્વરનો વિવાહ દીલ્હીના તોમર રાજા અનંગપાલની કન્યા સાથે થયો હતો. અનંગપાલને બે કન્યાઓ હતીઃ સુંદરી અને કમળા. સુંદરીનો વિવાહ કનોજના રાજા વિજયપાલ સાથે થયો જેના સંયોગથી જયચંદ્ર રાઠોડનો જન્મ થયો અને બીજી કન્યા કમળાનો વિવાહ સોમેશ્વર સાથે થયો જેનાથી પૃથ્વીરાજ થયો. અનંગપાલે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધો એટલે અજમેર અને દીલ્હીનું રાજ્ય એક થઇ ગયું. જયચંદ્રને આ વાત ઠીક ન લાગી એટલે એણે એક રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સર્વ રાજાઓને યજ્ઞના જુદા જુદા કાર્યને માટે નિમંત્ર્યા અને યજ્ઞની સાથે સાથે પોતાની લાવણ્યમયી કન્યા સંયોગિતાનો સ્વયંવર પણ રચ્યો. રાજસૂય યજ્ઞમાં બધા રાજાઓ આવ્યા. પણ પૃથ્વીરાજ ન આવ્યો. આ ઉપરથી જયચંદે ગુસ્સે થઇને પૃથ્વીરાજની સુવર્ણમૂર્તિને પોતાના સિંહદ્વાર પર દ્વારપાલ તરીકે મુકી. સંયોગિતાનો

અનુરાગ પહેલાથી જ પૃથ્વીરાજ પર હતો એટલે • જ્યારે જયમાળ પહેરાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેણે એક પણ જીવંત રાજમૂર્તિને એ વરમાળા ન પહેરાવતાં પૃથ્વીરાજની સુવર્ણમૂર્તિના કંઠમાં • પહેરાવી. આથી જયચંદ્રે એને ઘરમાંથી કાઢી મુકીને ગંગા કિનારે એક મહેલમાં મોકલી દીધી. આ બાજુ પૃથ્વીરાજના સામંતોએ આવીને યજ્ઞમાં ભંગાણ પાડયું અને પૃથ્વીરાજ ગુપ્ત રીતે આવીને સંયોગિતા સાથે ગાંધર્વ–વિવાહ કરી એનું હરણ કરીને ચાલ્યો ગયો. જયચંદ્રને આ વાતની જાણ થતાં એણે લશ્કર મોકલ્યું. રસ્તામાં ખુબ યુદ્ધ થયું પણ અંતે પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાને સહીસલામત લઈને દીલ્હી પહોંચ્યો. દીલ્હીમાં પૃથ્વીરાજે સંયુક્તા સાથે ભોગવિલાસ માણવામાં પાછું વાળીને જોયું નહિ. આ વિલાસમાં એટલો બધો સમય રોકાવા લાગ્યો કે રાજકાર્ય તરફ પણ દુર્લક્ષ થવા માંડયું.

બળનો કેટલોક હ્રાસ તો જયચંદ્ર તથા બીજા રાજાઓની સાથે લડતાં લડતાં થઇ ચુકયો હતો અને કેટલાક મુખ્ય સામંતોના મરણો પણ નીપજ્યાં હતાં. આ અનુકૂળ અવસર જોઇને શહાબુદ્દીન ઘોરી ચઢી આવ્યો પણ હાર્યો અને પકડાયો. પૃથ્વીરાજે એને વીરના ધર્મ પ્રમાણે મુક્તિ આપી છોડી દીધો. પરંતુ શહાબુદ્દીને પોતાના હુમલાઓ સતત ચાલુ રાખ્યા અને છેલ્લા હુમલામાં એ પૃથ્વીરાજને બંદીવાન બનાવી ગઝની લઇ ગયો. એક દિવસ ચંદના ઇસારાથી પૃથ્વીરાજે શબ્દવેધી બાણ મારી શહાબુદ્દીનને હણ્યો અને પોતે અરસપરસ એક બીજાને મારીને મુક્ત બન્યા. શહાબુદ્દીન અને પૃથ્વીરાજના વેરનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે શહાબુદ્દીન પોતાની બાંદી એક પઠાણ સુંદરી પર આશક હતો; પરંતુ એ હુસ્નની પરી બીજા એક પઠાણ સરદાર હુસેનશાહને પ્યાર કરતી હતી. જ્યારે આ બન્ને આશક-માશુક શહાબુદ્દીનથી કંટાળ્યા ત્યારે એમણે પૃથ્વીરાજનો આશરો લીધો. શહાબુદ્દીને પૃથ્વીરાજને કહેણ મોકલ્યું કે એ બન્ને માણસોને પોતાને સ્વાધીન કરે. પરંતુ શરણે આવેલાને એવફા થતો નથી એવું વળતું કહેણ

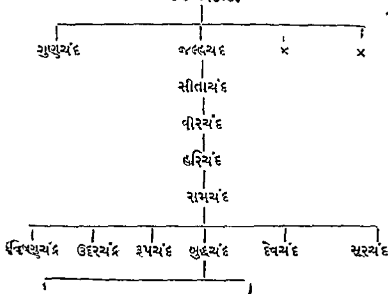
પૃથ્વીરાજે કહેવડાવ્યું, આ સેરની ઝાળને મનોબળ શહાબુદ્દીન વારંવાર દીલ્હીપર હુમલા કરવા લાગ્યો. આ પૃથ્વીરાજનું મુખ્ય ચરિત્ર થયું. આ સિવાય વચમાં વચમાં ઘણા રાજાઓ સાથેના પૃથ્વીરાજના યુદ્ધનું તથા અનેક રાજકન્યાઓ સાથેના પૃથ્વીરાજના વિવાહનું રસભર વર્ણન છે.

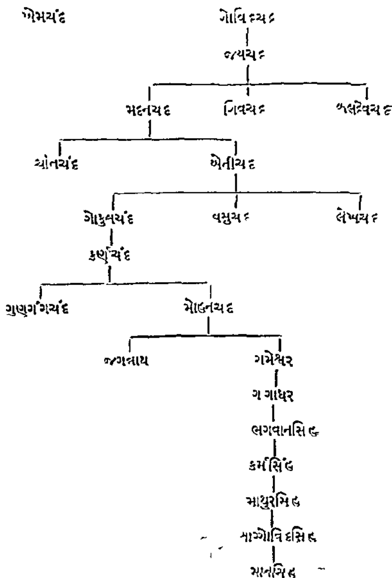
રાસો વિષે અને એના સંવતો વિષે પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાનું મંતવ્ય આગળ જુદી નોંધમાં જણાવ્યું છે. એમણે રાસોમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓને અને સંવતોને માત્ર ભાટોની કલ્પના જ માની છે. પૃથ્વીરાજની રાજસભાના કાશ્મીરી કવિ જયાનકે સંસ્કૃતમાં "પૃથ્વીરાજ-વિજય"ની રચના કરી છે એ કાવ્ય હજી સંપૂર્ણ મળ્યું નથી. એ કાવ્યમાં જે સંવત તથા ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઐતિહાસિક શોધ અનુસાર પ્રમાણભૂત છે કે એમાં પૃથ્વીરાજની માતાનું નામ કર્પુરદેવી લખ્યું છે અને એનું સમર્થન હાંસીના શિલાલેખથી થાય છે. એ ગ્રંથ અનુસાર પણ સોમેશ્વરનું લગ્ન દીલ્હીના તોમર રાજા અનંગપાલની પુત્રી સાથે થવું, પૃથ્વીરાજનું દત્તક જવું તથા ગણા સમરસિંહે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં લડવું વગેરે વાતો અસંગત દેખાય છે. આજ પ્રકારે આબુના યજ્ઞથી ચૌહાણ આદિ ચાર અગ્નિકુળોની ઉત્પત્તિની કથા પણ શિલાલેખોની તપાસ ઉપરથી કલ્પિત ઠરે છે. કારણ કે એમાંથી સોલંકી વગેરે કુળના પ્રાચીન રાજાઓના શિલાલેખ મળ્યા છે ને એમાં એમને ચંદ્રવંશી કહ્યા છે, અગ્નિકુળના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી.

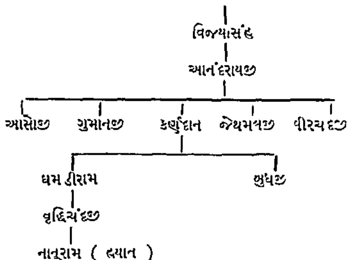
આમ રાસોની ઐતિહાસિક પ્રમાણિકતા વિષે આજે ભિન્નમત છે. બન્ને પક્ષો પોતપોતાની દલીલો અને પ્રમાણોથી પોતાનો મત સિદ્ધ કરવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ હજી છેવટનો નિર્ણય બંધાયો નથી. ઇતિહાસમૂર્તિ પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાના મંતવ્યને સંગીન ઐતિહાસિક પ્રમાણો હોવાથી નવા સંશોધક તેમના મતને પ્રમાણભૂત માને છે.

બીજી બાજુ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ મહામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી એ સન ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી રાજપૂતાનામાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક

કાવ્યોની શોધ માટે ત્રણ યાત્રાઓ કરી હતી. એ યાત્રાઓનું વિવરણ બંગાલની એશિયાટિક સોસાઇટીએ છાપ્યું છે. એ વિવરણમાં પૃથ્વીરાજ રાસો સંબંધી ઠીક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમનું કહેવું છે કે કેટલાક માણસો ચંદના પૂર્વ પુરૂષોને મગધમાંથી આવેલા બતાવે છે પરંતુ પૃથ્વીરાજ રાસોમાં લખ્યું છે કે ચંદનો જન્મ લાહોરમા થયો હતો. કહેવાય છે કે ચંદ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરના સમયમાં રાજપૂતાનામાં આવ્યો અને પહેલા સોમેશ્વરનો દરબારી અને પાછળથી પૃથ્વીરાજનો મંત્રી તથા મિત્ર બની ગયો. પૃથ્વીરાજે નાગોર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં ઘણી જમીન ચંદને આપી હતી. શાસ્ત્રીજીનું કહેવું છે કે નાગોરમા આજ સુધી ચંદના વંશજો હયાત છે. એજ વંશના વર્તમાન પ્રતિનિધિ નાનુરામ ભાટની સાથે શાસ્ત્રીજીને મેળાપ થયો, અને એમની પાસેથી એમને એક વંશવૃક્ષ પણ પ્રાપ્ત થયું. એ વંશવૃક્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

ખેમચંદ
ગોવિંદચંદ
જયચંદ
મદનચંદ
નિવચંદ
જલદેવચંદ
ચોનચંદ
એતીચંદ
ગોકુલચંદ
વસુચંદ
લેખ્યચંદ
કર્ણચંદ
ગુણગંગચંદ
મોહનચંદ
જગન્નાથ
ગમેશ્વર
ગંગાધર
ભગવાનસિંહ
કર્મસિંહ
માથુરસિંહ
માગોવિંદસિંહ
માનસિંહ

નાનૂરામનુ કહેવુ છે કે ચંદના ચાર પુત્રો હતા. જેમાથી એક મુસલમાન થઇ ગયો, બીજાનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્રીજાના વંશ જ આમેર વસ્યા અને ચોથા જલ્હનનો વંશ નાગોરમા ચાલ્યો

રાસોમા ચંદે દસ પુત્રોના નામ આપ્યા છે. આમ રાસો વિષે અને એના કર્તા વિષે ઘણી વિરોધી હકીકતો મળે છે. નાનૂરામનું કહેવુ છે કે ચંદે ત્રણ ચાર હજાર શ્લોકમા પોતાનો કાવ્યગ્રંથ લખ્યો હતો ત્યારપછી એના પુત્રે, બાકીના છેલ્લા દસ સમયો લખીને ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો પાછળથી લોકો એમા પોતાની રુચિ અને આવશ્યકતા અનુસાર સુધારો વધારો કરતા ગયા અંતમા અકબરના સમયમા આ ગ્રંથે એક પ્રકારનુ પરિવર્તિત રૂપ ધારણ કર્યું. અકબરે આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથને સાંભળ્યો હતો એમ પણ કહેવાય છે નાનૂરામ આગળ એમ પણ કહે છે કે અસલી પૃથ્વીરાજરાસોની પ્રતિલિપિ એમની પાસે છે. એની મહોબા સમયની એક નકલ એમણે શાસ્ત્રીજીને આપી હતી. એ નકલને શાસ્ત્રીજીએ જેમની તેમ છાપી દીધી છે એમાથી નમુનાના બે દોહરા આ રહ્યા.

ગોહુબરાજ ચંદેલ કર વોહો બલવંતરાજાન,
પંચગ્ર દિય કે પ્રચંડ મહાવીર બલવાન.

× × ×

સુનહિ બાત ભ્રાતન હિગ ન ઉપકરંત અમ્મેર,
માંનૂ કોધ મેં કોપ કર કરમેં કર સમસેર.

રાસોમાં વીર અને શૃંગારરસ મુખ્ય છે. ચંદના વર્ણનો સ્વાભાવિક અને સરસ છે. રાસોનો સમય સં. ૧૨૨૫ થી ૧૨૪૮ નો છે. એ સમયે પ્રાકૃત ભાષાનો અંત આવતો હતો અને હિંદીનું સુરેખ અને સ્પષ્ટ રૂપ ઘડાતું હતું. ચંદની ભાષામાં માધુર્ય અને પ્રસાદ ઓછા છે પણ ઓજસ સભર ભર્યું છે. ચંદે શુદ્ધ હિંદી લખવાની અતિશય કાળજી ભરી મહેનત કરી છે છતાં એની ઉપર પ્રાકૃતની છાયા આવી ગઇ છે. નવા સંશોધકો ચંદની ભાષાને 'ડિંગલ' પણ કહે છે. પ્રાકૃતનું પ્રમાણ હોવાથી એમાં અનુસ્વારાંત શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. ચંદના ભાષાવૈભવથી એનું અગાધ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. ચંદની ભાષા એકદમ સમજવી કઠણ છે. જ્યાંસુધી એના એક વાક્યને વાંચીને એના ઉપર [illegible] શાંતિપૂર્વક વિચાર ન કરીએ ત્યાંસુધી એનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો ન[illegible] [illegible] તે એનું

રાસોનું કદ, એનો વિસ્તાર અને વિષય વધારે સ્પષ્ટ થાય એ માટે એના ૬૯ સમયો (સર્ગો) નો અનુક્રમ નીચે આપ્યો છેઃ—

૧ આદિપર્વ ૨ દસમ સમય ૩ દિલ્લી કિલ્લી કથા ૪ લોહાના આજાન બાહુ સમય ૫ કન્હપટ્ટી સમય ૬ આખેટક વીર વરદાન ૭ નાહરરાય કથા ૮ મેવાતી મુગલકથા ૯ હુસેનકથા ૧૦ આખેટક ચૂક વર્ણન ૧૧ ચિત્રરેખા સમય ૧૨ ભોલારાય સમય ૧૩ સલખ યુદ્ધ સમય ૧૪ ઇન્છની બ્યાહકથા ૧૫ મુગલ યુદ્ધકથા ૧૬ પુંડિર દાહિમી વિવાહ કથા ૧૭ ભૂમિસ્વપ્ન પ્રસ્તાવ ૧૮ દિલ્લી દાન પ્રસ્તાવ ૧૯ માધો ભાટ કથા ૨૦ પદ્માવતી વિવાહકથા ૨૧ પૃથા વિવાહ કથા ૨૨ હોળી કથા ૨૩ દીપમાલિકા કથા ૨૪ ધન કથા ૨૫ શશિવ્રતાવર્ણન ૨૬ દેવગિરિ સમય ૨૭ રેવતટ સમય ૨૮ અનંગપાલ સમય ૨૯ ઘઘર નદીકા યુદ્ધ ૩૦ કર્નાટીપાત્ર સમય ૩૧ પીપાયુદ્ધ ૩૨ કટહરા યુદ્ધ ૩૩ ઇન્દ્રાવતી વિવાહ ૩૪ જૈતરાવ યુદ્ધ ૩૫ કાંગુરાયુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૩૬ હંસાવતી નામ પ્રસ્તાવ ૩૭ પહાડરાય સમય ૩૮ વરુણાકથા ૩૯ સોમબધ ૪૦ પજ્જુન છોગા નામ પ્રસ્તાવ ૪૧ પજ્જુન ચાલુક પ્રસ્તાવ ૪૨ ચંદ દ્વારકા ગમન ૪૩ કૈમાસ યુદ્ધ ૪૪ ભીમબધ ૪૫ વિનય મંગલનામ પ્રસ્તાવ ૪૬ પંગયદી વિધ્વંસ વર્ણન ૫૦ સંયોગિતા નામ પ્રસ્તાવ ૫૧ હાસીપુર પ્રથમ યુદ્ધ ૫૨ દ્વિતીય હાસી યુદ્ધ ૫૩ પજ્જુન મહુવા પ્રસ્તાવ ૫૪ પજ્જુન પાતિસાહ યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫૫ સામંત પંગયુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫૬ સમરપંગ યુદ્ધ નામ પ્રસ્તાવ ૫૭ કૈમાસ યુદ્ધ સમય ૫૮ દુર્ગાકેદાર સમય ૫૯ દિલ્લી વર્ણન ૬૦ જંગમ કથા ૬૧ કનવન કથા ૬૨ શુકચરિત્ર ૬૩ આખેટક શાપ પ્રસ્તાવ ૬૪ ધીરપુંડીર પ્રસ્તાવ ૬૫ વિવાહ સમય ૬૬ બડી લડાઇ સમય ૬૭ બાન બેધ સમય ૬૮ રાજા રૈણસી નામ પ્રસ્તાવ ૬૯ મહોબા ખંડ

ઉપર્યુક્ત અનુક્રમ જોતા ગ્રંથના વિસ્તાર અને વિષયનું આછું દર્શન આપણને થાય છે. રાસોનું અસલી સ્વરૂપ આજે મળવું દુર્લભ છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ રાસોનું જે સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમા મહોબા સમયને સંદિગ્ધ બતાવ્યો છે. બંગાલની એશિયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તકા-

ગ્રંથમાં રાસો એ ખંડમાં મળ્યો છે પરંતુ કાશી નાગરી પ્રચારિણીવાળા ગ્રંથમાં અને આ ગ્રંથમાં જમીન આસમાન જેટલું અંતર છે. માનવું એ છે કે હજી સુધી મૂળ રાસોનો પત્તો લાગ્યો નથી. રાસોની સૌથી પ્રાચીન પ્રત સંવત ૧૬૪૨ ની લખેલી મળી છે.

ચંદ બરદાઇની સાથે સાથે ભટ્ટ કેદાર અને મધુકર કવિની કવિતાનો સમય આવે છે.

ભટ્ટ કેદાર અને મધુકર કવિ.

ચંદબરદાઇએ જેમ પૃથ્વીરાજની યશકીર્તિ ગાઇ છે તેવી જ રીતે ભટ્ટ કેદારે કનોજના સમ્રાટ જયચંદના ગુણ ગાયા છે. રાસોમાં એક ઠેકાણે ચંદ અને કેદારના સંવાદનો પણ ઉલ્લેખ છે. કેદારે 'જયચંદ પ્રકાશ' નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું હતું અને તેમાં જયચંદના પ્રતાપ અને પરાક્રમનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું હતું. આજ પ્રસંગનો "જય મયંક જસ ચંદ્રિકા" નામક મોટો ગ્રંથ મધુકર કવિએ પણ લખ્યો હતો, પરંતુ દુર્ભાગ્યે આ બન્ને ગ્રંથો આજે પ્રાપ્ય નથી. માત્ર સિંધાયચ દયાલદાસ કૃત 'રાઠોડાંરી ખ્યાત' માં એમનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ 'રાઠોડાંરી ખ્યાત' ગ્રંથ બીકાનેરના રાજપુસ્તક ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. એમાં લખ્યું છે કે દયાળદાસે આદિથી માંડીને કનોજ સુધીનો વૃત્તાંત એ બે ગ્રંથોને જ આધારે લખ્યો છે. એટલે એ બન્ને ગ્રંથો એક વખત વિદ્યમાન હતા એનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળે છે.

વિક્રમની તેરમી સદીના આરંભમાં ઉત્તર ભારતમાં બે મુખ્ય રાજ્યો હતા. એક તો રાઠોડવંશ (ગહરવાર) નું રાજ્ય કે જેની રાજધાની કનોજમાં હતી અને જેની અંતર્ગત આખોય મધ્યદેશ અને કાશીથી કનોજ સુધીનો પ્રદેશ હતો. અને બીજું રાજ્ય તે ચૌહાણોનું કે જેનું પાટનગર દીલ્હી હતું. એમના તાબામાં દીલ્હીથી અજમેર સુધીનો પશ્ચિમી પ્રાંત હતો. આ બન્નેમાં રાઠોડોનું સામ્રાજ્ય વધારે વિશાળ, સમૃદ્ધ

અને સમર્થ હતું. રાઠોડોની બે રાજધાનીઓ હતીઃ ૧ કનોજ અને બીજી કાશી. એટલે રાઠોડોનો શિરતાજ કાશીરાજ કહેવાતો. જેમ પૃથ્વીરાજનો પ્રભાવ રાજપૂતાનાના રાજાઓ ઉપર હતો તેમ રાઠોડોનો પ્રભાવ બુદેલખંડના રાજાઓ ઉપર હતો. મહોબાના ચંદેલ રાજા પરમર્દિદેવ જયચંદ્રના મિત્ર અને સામંત હતા એટલે જ પૃથ્વીરાજે એમના ઉપર ચઢાઇ કરી હતી.

કેદાર અને મધુકરના ગ્રંથો વિષે તથા તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે આટલી જ માહિતી આપીને મન વાળવું પડે છે. એમના ગ્રંથો જો આજે પ્રાપ્ત હોત તો એમને વિષે આપણને થોડું વધારે જાણવાનું મળત અને એમની કાવ્યપ્રતિભા તથા લેખનશૈલિ વિષે વિસ્તૃત માહિતી મળત.

જગનિક (સં. ૧૨૩૦)

કાલિંજરના રાજા પરમાલને ત્યાં જગનિક નામના એક ભાટ રહેતા હતા અને એમણે મહોબાના બે પ્રસિદ્ધ વીર—આલ્હા અને ઉદલ (ઉદયસિંહ)—ની શૌર્યકથા અને વીરજીવનનું વર્ણન વીરગીતના રૂપમાં કર્યું હતું અને તે ખુબ જ લોકપ્રિય થયું હતું. જગનિકના મૂળ કાવ્યોનો આજે ક્યાંય પત્તો મળતો નથી પરંતુ એ કાવ્યોના આધારે પ્રચલિત થએલાં ગીતો હિંદીભાષા બોલતા પ્રાંતોમાં ગામે ગામ ગવાય છે. આ ગીતો 'આલ્હા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ખાસ કરીને વર્ષાઋતુમાં ગવાય છે. ઉત્તરહિંદના ગામોમાં 'વરસાદના દિવસોમાં એક તરફ મેઘગર્જના થતી હોય, રતિના નયનબાણ સમી વિદ્યુતલેખા કાળાં વાદળાઓ સાથે સંતાકુકડી રમતી હોય ત્યારે બીજી બાજુ ઘેરા અવાજવાળા એક મોટા ઢોલની સાથે તાલબદ્ધ "આલ્હા" ની રમઝટ જામી હોય. કુદરત અને માનવ—આત્મા વચ્ચેની મધુર સંવાદિતા જાણે મૂર્તિમંત ન થતી હોય એવું શાંત અને ગંભીર વાતાવરણ બની રહે છે. 'આલ્હા' નો એક નમુનો આ રહ્યો :—

બારહ બરિસ લૈ કૂકર જીએં ઔ તેરહ લૈ જીએં સિયાર
બરસ અઠારહ છત્રી જીએં આગે જીવન કે ધિક્કાર

આમ સાહિત્યક રૂપમાં ન રહેવા છતાં લોકસમાજના કંઠમાં જગનિકનું સંગીત અનેક વળ ખાતું ખાતું આજ સુધી અખંડિત ચાલ્યું આવ્યું છે. લાંબો સમય અને લોકસંઘની પલટાતી પરિસ્થિતિ એ બન્ને કારણોને લઇ એનું કલેવર ઘણું બદલાઇ ગયું છે; દેશ અને કાળને અનુકૂળ ભાષામાં પણ પરિવર્તન થયું છે અને વસ્તુનું પણ રૂપાંતર થયું છે. જુના જુના અસ્ત્રશસ્ત્રોની સાથે નવાયુગના શસ્ત્રો બંદુક, તમંચા, કિરીચ વગેરે અને જુની જુની જાતિઓ ઉપરાંત નવી જાતિઓ ફિરંગી વગેરે નામો ઉમેરાયાં છે. એનો કોઇ ગ્રંથ સાહિત્યક પ્રબંધ પદ્ધતિ પર લખાયેલો હોત તો કોઇને કોઇ રાજપુસ્તકાલયમાં એ ગ્રંથ સંઘરાયો હોત. પરંતુ આ ગીતો જનતામાં ગાવા માટે જ રચાયલાં અને લોક સમાજમાં જાહેર સંપત્તિ તરીકે સોંપાયલા એટલે એનું મૂળ રૂપ આજે નજ મળે. આપણા લોકગીતોની જેમ આજે એના પણ અનેક પાઠાંતરો થઇ ગયાં છે અને થતાં જાય છે. એક આલ્હા એક ગામમાં જે રીતે ગવાતો હોય તેના જ સ્હેજ જુદા રૂપમાં બીજા ગામમાં ગવાતો હોય એવું સ્વાભાવિક રીતેજ બને છે. લોકહૃદયમાં એ ગીતોનું ગુંજન આજે દેખાય છે પણ એનું મૂળ શાબ્દિક રૂપ મળવું દુર્લભ છે. જે વખતે લોકગીતો શોધવાની અને શોધીને સંઘરવાની કોઇને પડેલી નહિ એવા વખતમાં ફરૂકાબાદના કલેક્ટર ચાર્લ્સ ઇલીયટે ખુબ જહેમત કરીને આ ગીતોનો પ્રથમ સંગ્રહ 'આલ્હાખંડ' નામથી લગભગ ૬૦–૬૭ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આજે તો ઘણા લોકસાહિત્યપ્રેમીઓ એની શોધ પાછળ જહેમત ઉઠાવે છે. આલ્હાનો પ્રચાર એમતો આખાય ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં છે પણ એનું મુખ્ય કેન્દ્ર બૈસવાડા મનાય છે. ત્યાં મૂળ હલક અને લય પ્રમાણે એના ગાવાવાળાઓ મળે છે. બુંદેલખંડમાં ખાસ કરીને મહોબાની આસપાસ એનો પ્રચાર છે.

જગાનકની સાથે સાથે ચંદના પુત્ર જલ્હનનો પણ ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય લાગે છે. એનો રચનાકાળ ચંદના મરણ પછી એટલે સં. ૧૨૪૮ પછીનો

લાગે છે. જલ્હને રાસોના અંતિમ દસ સર્ગો પુરા કર્યા હતા અને એ ઉપ-રાંત થોડાં કાવ્યો પણ રચ્યાં હતાં. જલ્હનની કવિતાનું સ્વરૂપ આ છંદ પરથી સમજાય છે.

પરયો સભરી રાય દીસૈં ઉત્તંગા; મનૌ મેર બજ લુય શ્રૃંગ ભંગા
જિને બારબાર સુરતાન સાહુયૌ જિને ભીજકે ભીમ ચાલુક્ક ગાયૌ.

જેમ ચંદની ફઝેલાંના કવિઓના વિષયમાં નિશ્ચિત રૂપે હકીકત મળતી નથી એવું જ કંઇ જલ્હન પછીના તરતના કવિઓ માટે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ની શોધમાં મોહનલાલ દ્વિજ નામનો એક કવિ મળી આવ્યો છે. એનો ગ્રંથ "પત્તસિ" સં. ૧૨૪૭ માં રચાયો હતો એવી હકીકત મળે છે. આ ગ્રંથ મથુરા જીલ્લાના બલદાઉ ગામના શ્યામલાલ શર્માની પાસે છે. એમાં કૃષ્ણ ભગવાનના વિવાહમાં નંદના વર્ણનોના છંદો સુંદર છે. એની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં લીધું છે.

સુનો ક્હૌ યહ સંવત જાનો બારહ સૈ જો સૈતાલાનો ।
સાવન સુધી સાતન મન રંગી છંદ હિમ્રંગી પત્તસિ ચંગી ॥
શીશભાલ શ્રુતિ વા સકા ગ્રીવા ઉર કટિ બાહુ ।
મૂલપાની અંગુરી ચરન ભૂપન રચી અબગાહૂ ॥

આ ઉપરાંત અનન્યદાસ નામના એક કવિનો ઉલ્લેખ મળે છે અને એના ગ્રંથનું નામ 'અનન્યયોગ' છે. પરંતુ એમને વિષે કંઇ પણ પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી.

શિવસંહ સરોજમા સં. ૧૩૦૦ ની લગભગ અણુહિલવાડના મહારાજા કુમારપાલના નામપર 'કુમારપાલ-ચરિત્ર'ની રચના અને સં. ૧૩૧૬માં નવલદાસ નામના કવિની રચના આપી છે. નવલદાસની ભાષામાં આધુનિક અંશો ઘણા હોવાથી એ પ્રાચીન મનાતી નથી. ત્યારબાદ સં. ૧૩૨૭ માં કોઇ કવિના રચેલા ગ્રંથ "સપ્તક્ષેત્રિરાસ"નો ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ એના કર્તાનું નામ મળતું નથી.

ઇ. સ. ૧૩૫૩ ની લગભગ 'હમીરરાસો' અને 'હમીરકાવ્ય'ના કર્તા સારંગધરનું નામ આવે છે. મહારાજ પૃથ્વીરાજના મરણ પછી શહાબુદ્દીને પૃથ્વીરાજના પુત્ર ગોવિંદરાજને પોતાની સત્તા નીચે અજમેરની ગાદીએ બેસાડયો. પૃથ્વીરાજના ભાઇ હરિરાજે મુસલમાનોનું સ્વામીત્વ સ્વીકાર્યું, એટલે અજમેર ગોવિંદરાજ પાસેથી લઇ લેવાયું અને ત્યાં હરિરાજ ગાદીનશીન થયા. આમ થવાથી ગોવિંદરાજ રણથંભોર ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આજ ગોવિંદરાજના વંશજ પ્રખ્યાત હમીરદેવ થયા. હમીરદેવે પોતાના સામર્થ્ય અને શૌર્યથી મુસલમાનો સામે લાંબો સમય ટક્કર ઝીલી અને આખરે ૧૩૫૮ ની અલાઉદ્દીનની બીજી ચડાઇમાં માર્યા ગયા. ૧૩૫૭ ની અલાઉદ્દીનની પહેલી ચડાઇમા જ્યારે અલાઉદ્દીનને હાર ખાઇને પાછા ફરવું પડયું હતું તે વખતે હમીરદેવના શૌર્ય અને પ્રતાપના પરસ્પુરણ કવિનો લોકોમા પ્રચલિત હતાં એમાંથી કેટલાક મળે છે પણ ખરાં.

નયનચંદ્રસૂરિએ 'હમીર મહાકાવ્ય' નામનો એક બૃહદ્ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો છે. એવા જ સારંગધરના બે ગ્રંથો "હમીર રાસો" અને "હમીર કાવ્ય" પ્રસિદ્ધ છે. આજે જે 'હમીર રાસો' મળે છે એમાં ઘણા આધુનિક અંશો ભળી જવા પામ્યા છે. સારંગધરના ત્રીજા સંગ્રહગ્રંથનો પણ એક ઠેકાણે ઉલ્લેખ મળે છે. એ ગ્રંથનું નામ "સારંગધર-પદ્ધતિ" છે. એમની કવિતાનો એક નમુનો અહિં મુકયો છે. એમની ભાષામાં વ્રજ અને અવધીના મળેલા ઘણા પ્રયોગો થયા છે.

સિંહ ગમન સુપુરૂષ બચન કદલિ ફરૈ ઇક બાર
તિરિયા તેલ હમીર હઠ ચઢૈ ન દુજિ બાર

સારંગધર પછી નલ્લસિંહ ભટ્ટ અને એમના ગ્રંથ 'વિજયપાલરાસો' વિષે માહિતી મળે છે. આ કવિનો સ. ૧૩૫૫ ની આસપાસ મનાય છે. એમની ભાષામાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ઘણા અંશો છે. એમના ગ્રંથમાં કરૌલીના રાજા વિજયપાલના યુદ્ધોનું વર્ણન છે.

ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૧ માં થએલા અંબદેવ જૈનનું નામ આવે છે. એમણે "સંઘપતિ સમરારાસ" નામના ગ્રંથની રચના કરી છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

સારંગધર પહેલાં એટલે લગભગ સં. ૧૩૨૫ ની આસપાસ મહારાષ્ટ્રમાં દામોદર પંડિતે મરાઠી હિંદી મિશ્રિત "વત્સહરણ" ગ્રંથ રચ્યો અને સં. ૧૩૫૦ ની આસપાસ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર અને મુક્તાબાઇએ હિંદીને અપનાવી. નામદેવની કવિતાનો સમય પણ લગભગ આજ કાળમાં મનાય છે.

અહિં આદિકાળ અથવા ચંદયુગ પૂરો થાય છે. એને બાબુ રામચંદ્ર શુક્લે વીરગાથાકાળ કહ્યો છે. ચંદયુગના છેલ્લા પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે સારંગધરનું નામ આવે છે. હમીરદેવ સુધી દેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિ યુદ્ધો અને હુમલાઓથી ઘેરાયલી હતી. એટલે એ વખતની લોકસમાજની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ વીરગીતો અને એવા જ બીજા વીરરસના કાવ્યોનો ઉદ્‌ભવ થયો છે. આ યુગમાં શ્રૃંગારરસ પણ વર્ણવાયો છે પરંતુ ગૌણ રીતે. આ યુગનો મુખ્ય રસ વીરરસ કહેવાય છે. હિંદી સાહિત્યના અભ્યુદયના કાળમાં જ એને વિચિત્ર અને અનેકધારા સંજોગોમાંથી પસાર થવું પડયું છે એટલે જેટલો સમગ્ર વિકાસ એનો થવો જોઇએ એટલો નથી થયો. તોપણ એવા સંક્રાંતિયુગમાં હિંદી સાહિત્યને ચંદબરદાઇ જેવો પ્રતિભાશાળી મહાકવિ સાંપડયો એ એની સુભાગી શરૂઆતનું ધન્ય ચિહ્‌ન છે.

૫

ભક્તિયુગ,

(પૂર્વકાળ)

દેશમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયા પછી હિંદુજનતાના હૃદયમાંથી ગૌરવ, અભિમાન અને ઉત્સાહ ઓસરતાં જતાં હતાં. એમની જ સામે એમનાં દેવમંદિરો જમીનદોસ્ત થતાં હતાં: એમની જ દૃષ્ટિ સમીપ એમની દેવમૂર્તિઓ અને પૂજ્ય પુરૂષોનું અપમાન થતું હતું. હિંદુજનતા જાણે પોતાનું પૌરૂષ હારી બેઠી હતી. એ વિષમકાળમાં પૌરૂષ અને સામર્થ્યથી હતાશ બનેલી જાતિમાં ભગવાનની શક્તિ અને કરૂણાનો સંદેશ લઇને કવિઓએ નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો. કાળના પ્રતિનિધિ કવિએ સમાજના હૃદયને સંભાળવા અને લીન રાખવા ભક્તિનું મધુર સંગીત ગાયું. ધીરે ધીરે ભક્તિનો પ્રવાહ એટલો વિશાળ અને પ્રબળ બનતો ગયો કે હિંદુઓ જ નહિ પરંતુ સહૃદય મુસલમાનો પણ એનાથી ભિંજાયા. પ્રેમસ્વરૂપ ઇશ્વરને સન્મુખ રાખીને ભક્ત કવિઓએ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેને. માનવતાનું એક સમાન રૂપ દેખાડયું; અને ભેદભાવના દરવોને પાછળ મુકી દીધાં.

ભક્તિનો એક ધમમસતો પ્રવાહ જે દક્ષિણ તરફથી ઉત્તરમાં આવી રહ્યો હતો એને રાજનૈતિક પરિવર્તનને કારણે સૂના પડેલા લોકસમાજના હૃદયમા ફેલાવાનું પુરું સ્થાન મળ્યુ. રામાનુજાચાર્યે (સં. ૧૦૭૩) શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ભક્તિનુ જે નિરૂપણ કર્યું હતુ એ તરફ સમાજ આકર્ષાતો જતો હતો

ગુજરાતમા સ્વામી માધવાચાર્યજીએ (સં. ૧૨૫૪ થી ૧૩૩૩) પોતાનો દ્વૈતવાદી વૈષ્ણવ સપ્રદાય ચલાવ્યો હતો એ તરફ પણ લોકોનો વધો ઝુકાવ હતો દેશના પૂર્વ ભાગમા જયદેવના કૃષ્ણપ્રેમ સંગીતનું ગુંજન વધુ વિરોધી બળો વચ્ચે પોતાની ચોક્કસ અમર પાથરી રહ્યુ હતુ; એમા મિથિલાના ગોકિલકવિ વિદ્યાપતિએ પોતાનો સૂર મિલાવ્યો ઉત્તર અને મધ્યભારતમા ઇસ્વીસનની પંદરમી સદીમા રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરામા સ્વામી રામાનંદ થયા એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામની ઉપાસના પર જોર દીધુ અને એક જુદો જ સંપ્રદાય જમાવ્યો બીજી બાજુ વલ્લભાચાર્યે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને લઇને જનતાને રસમગ્ન કરવા માંડી. આ રીતે કૃષ્ણભક્તિ અને રામભક્તિના ઉપાસકોની આખી પરંપરા ચાલી. આ પરંપરામા હિંદીકાવ્યને પ્રૌઢતા અને ગુરુતા અર્પનાર ઘણા તેજસ્વી સંતો થયા

એક બાજુ પ્રાચીન સગુણ ઉપાસનાનુ આ કાવ્યક્ષેત્ર તૈયાર થઇ ગયું હતુ ત્યારે બીજી બાજુ મુસલમાનોના વસવાટથી દેશમા જે નવી પરિસ્થિતિ જન્મી, તેની દૃષ્ટિથી હિંદુ મુસલમાન બન્નેને માટે એક સામાન્ય ભક્તિમાર્ગનો વિકાસ પણ થવા માંડ્યો. આ માર્ગ એકેશ્વરવાદનું એક અનિશ્ચિત સ્વરૂપ લઇને તૈયાર થયો જે ક્યારેક બ્રહ્મવાદ તરફ પણ ઢળતો અને ક્યારેક પયગંબરી ખુદાવાદ તરફ પણ ઝુકાવતો આ ભક્તિવાદ 'નિર્ગુણપંથ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાદ તરફ ધસડી જનારી સૌથી પહેલી પ્રવૃત્તિ લક્ષિત થઇ તે ઉંચનીચ અને જાતપાતના ભેદભાવનો ત્યાગ અને પ્રભુની ભક્તિ માટે મનુષ્ય માત્રના સમાન અધિકારનો સ્વીકાર હતો આ ભાવનો

પ્રચાર અને વિસ્તાર બંગદેશમા જેમ ચૈતન્ય પ્રભુ દ્વારા થયો તેજ પ્રકારે મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યદેશમા નામદેવ અને રામાનંદજી દ્વારા થયો. નામદેવ સતારા જીલ્લાના નેરૂસી ગામના દરજી હતા. ભક્તમાળમાં એમના ઘણા ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ છે. એમના મહાત્મ્યે એ વખતે સિદ્ધ કરી આપેલું કે "જાતિ પાતિ પુછે નહિ કોઇ, હરિકો ભજે સો હરિ કા હોઇ". નામદેવ જો કે સગુણોપાસક હતા છતા મુસલમાનોના અત્યાચારથી પીડા પામીને એમણે અનેક સ્થાને 'રામ, રહીમ'ની એકતા સમજાવવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ કર્યો છે.

આ ઉપરથી નિર્ગુણવાદીઓ પણ પોતાની પરંપરાની શરૂઆતમાં એમનું નામ લે છે. ગુરૂ નાનકે પોતાના ગ્રંથસાહેબમાં એમનાં ઘણાં પદો લીધાં છે. નામદેવે ભક્તિપૂર્વક ભગવાનની અવતારલીલાના પણ પદો ગાયાં છે. એ ઉપરાંત એમણે કટાક્ષભરી ભાષામાં જ્ઞાનચર્ચા પણ કરી છે જેનું અનુકરણ પાછળથી કબીરસાહેબ વગેરે નિર્ગુણપંથીઓએ કર્યું છે.

માઇ ન હોતી બાપ ન હોતા કર્મ ન હોતી કાયા,
હમ નહિ હોતે તુમ નહિ હોતે કૌન કહાં તે આયા.

નામદેવે ફારસી શબ્દો અને વાક્યોથી ભરેલાં પદો પણ રચ્યાં છે.

દરિયાવ તૂ દિહંદ તૂ બિસિયાર તૂ ધની
દેહિ લેહિ એક તૂ દીગર કોઇ નહિ.

"નિર્ગુણ માર્ગ"ના પ્રધાન પ્રવર્તક તરીકે તો મહાત્મા કબીર સાહેબનું જ નામ આવે છે. કબીર સાહેબે એક તરફ રામાનંદજીના શિષ્ય બનીને ભારતીય અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્થૂલ વાતો ગ્રહણ કરી અને બીજી બાજુ કેટલાક સુફી ફકીરો અને ઓલીઆઓ પાસેથી સુફીધર્મના સંસ્કાર પણ ઝીલ્યા. એટલે એમની વાણીમાં તથા નિર્ગુણવાદ વાળા બીજા સંતોના વચનોમાં કેટલેક ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની ઝલક મળે છે, કેટલેક ઠેકાણે સુફીઓના પ્રેમતત્ત્વની અને કયાંક પયગંબરી ખુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે.

એટલે તાત્વિક દષ્ટિએ એમને પુરા અદ્વૈતવાદી પણ કહી શકાતા નથી અને પુરા એકેશ્વરવાદી તરીકે પણ ઓળખી શકાતા નથી એમની વાણીમા બન્ને ભાવો દેખાય છે. એમનું લક્ષ એક એવી સામાન્ય ભક્તિ પદ્ધતિનો પ્રચાર હતો કે જેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને સાથ દઇ શકે. એટલે જ એમણે કોઇ પણ એક પથનો પ્રચાર ન કરીને શુદ્ધ ઇશ્વર પ્રેમ અને સાત્વિક જીવનનો પ્રચાર કરવાનો હેતુ રાખ્યો હતો.

આ રીતે દેશમાં સગુણ અને નિર્ગુણના નામથી ભક્તિકાવ્યોની એ ધારાઓ વિક્રમની ૧૫ મી સદીના અતિમ ભાગથી માંડીને ૧૭ મી સદીના અંતસુધી સમાંતરે વહેતી રહી. ભક્તિના ઉત્થાનકાળમા હિંદીભાષાની વિસ્તૃત રચના પહેલાં કબીર સાહેબની મળે છે. એમની પહેલા થોડા નાના કવિઓ થયા છે. હવે આપણે ક્રમસર ઇતિહાસ શરૂ કરીએ.

અમીર ખુશરો.

ચંદયુગ પછી ભક્તિયુગના આરંભમા મીઠી જબાન માટે વિખ્યાત અમીર ખુશરોનું નામ આવે છે. ખુશરોનો દેહાત સં. ૧૩૮૨ મા થયો. ખુશરો ફારસીના પ્રસિદ્ધ કવિ હતા; પરંતુ એમણે હિંદીમા પણ પોતાના છંદોની રચના કરી છે. હિંદીભાષાના ક્રમવિકાસવાળા પ્રકરણમા અમીરખુશરોને ખડીબોલીના આદિ કવિ કહ્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ કોષ "ખાલકબારી" ખુશરોની અમર રચના છે. "ખાલકબારી"ની રચનાનો સમય ફારસી અને હિંદીના સંયોગથી જન્મેલી વર્તમાન ઉર્દુનો જન્મકાળ કહેવાય છે. ખુશરોની ભાષા મીઠી અને સરસ છે. એની કવિતાનું એક સુંદર ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

અંધા ગૂંગા બહરા બોલે ગૂંગા આપ કહાએ
દેખ સફેદી હોત અંગારા ગૂંગેસે લીઃજાએ
બાંસકે મંદિર વાકા બાસા બાસે કા વહ ખાજા
સંગ મીલે તો સરપર રાખો વાકે રાવલ રાજા
સીસી કર કે નામ બતાયા ત મેં બૈઠા એક
ઉલ્ટા સીધા હીર ફીર દેખો વહી એકકા એક

મુલ્લા દાઉદ પણ અમીરખુસરાનો સમકાલીન હતો એની કવિતાનો સમય ૧૩૮૫ ની આસપાસ મનાય છે એણે નૂરક અને ચન્દાની પ્રેમકથા પદ્યમા લખી .

મહાત્મા ગોરખનાથજી

ગુજરાતી પછી ગોરખનાથજીનુ નામ દેખાય છે ગોરખનાથના રચનાકાળ સં ૧૪૦૭ થી આરંભ થાય છે ગોરખનાથ પહેલા બ્રાહ્મણ કવિ હતા અને મહાત્માઓમા એમણે જ પહેલા સંસ્કૃતની સાથે હિંદીમા પણ પોતાની રચનાઓ કરી છે ગોરખનાથ એક પ્રસિદ્ધ પંથપ્રવર્તક અને વિખ્યાત મત્સ્યેન્દ્રનાથના શિષ્ય હતા એટલે બીજા પંથપ્રવર્તકોની જેમ એમણે પણ દેશભાષામા જ પોતાના પંથનો પ્રચાર કરવો ઉચિત માન્યો આથી કરીને હિંદીને નવો વેગ મળ્યો અને પંડિત સમાજમા સંસ્કૃતની સાથે હિંદીને પણ સ્થાન મળ્યુ ગોરખનાથના ગ્રંથોમા લહીઆઓની અસાવધાનતાથી કેટલાક ભેદ ભાવ થયા છે ઈ સ ૧૯૦૨-૩ ની શોધમા એમના ૧૧ ગ્રંથો મળ્યા છે – ગોરખબોધ દત્ત ગોરખ સંવાદ ગોરખનાથજીરા પદ ગોરખનાથજી કે સ્ફુટગ્રંથ જ્ઞાન સિદ્ધાંત યોગ જ્ઞાનતિલક યોગેશ્વરી સાખી નરવૈબોધ વિરાટપુરાણ ગોરખ સાગર અને ગોરખનાથકી બાની આ ગ્રંથો સિવાય એમણે ગોરખશતક (જ્ઞાનશતક) ચતુર શીત્યાસન જ્ઞાનામૃત યોગ ચિંતામણિ યોગ મહિમા યોગ માર્તંડ યોગ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ વિવેક માર્તંડ અને સિદ્ધ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ રચ્યા હતા ગોરખનાથ શૈવ હતા અને ગોરખપુરમા એમનુ મંદિર પણ છે એઓ દેવની જેમ એમના શિષ્ય મંડળમા પૂજાતા હતા એમનો ચલાવેલો પંથ ગોરખપંથ કહેવાય છે અને ઉત્તરભારતમા અને દેશના બીજા વિભાગોમા એના લાખો અનુયાયીઓ આજે પણ વસે છે ઉપરના ગ્રંથો સિવાય સં ૧૯૦૨ ની શોધના ૪૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર બીજા ૨૭ નાના મોટા ગ્રંથોના નામો આપ્યા છે ગોરખનાથનો લખેલો એક ગદ્યગ્રંથ પણ મળ્યો છે એને સૌથી પ્રથમ ગદ્યલેખક તરીકે ગોરખનાથનુ નામ સૂચાય છે એમની કવિતા સાધારણ પંક્તિની છે –

અખધુ રહિયા હાટે બારે રૂપ બિરખ કી છાયા
તજિયા કામ ક્રોધ લોભ મોહ સંસાર કી માયા.

એમના ગદ્યનો નમુનો પણ અહિં ઉદાહરણ માટે મુકયો છેઃ—

" શ્રી ગુરૂ પરમાનંદ તિનિકો દંડવત હૈ. હૈ કૈસે પરમાનંદ આનંદ સ્વરૂપ હૈ. શરીર જિન્હિકો, જિન્હિકે નિત્ય ગાયે તે સરીર ચેતન્નિ અરૂ આનંદમય હોતુ હૈ. "

વિદ્યાપતિ ઠાકુર.

ગોરખનાથજી પછી મૈથિલ કોકિલ મહાકવિ વિદ્યાપતિનો રચનાકાળ આવે છે. વિદ્યાપતિનો જન્મ મિથિલા દેશના બિસપી ગામમા થયો હતો એઓ મૈથિલ બ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતાનું નામ ગણપતિ ઠાકુર, દાદાનું નામ જયદત્ત ઠાકુર અને વડદાદાનું નામ ધીરેશ્વર ઠાકુર હતું. એમનો જન્મકાળ મળતો નથી. પરંતુ, એમને બિસપી ગામ રાજા શિવસિંહ તરફથી મળ્યું હતું એનું દાનપત્ર હજી એમના વંશજોની પાસે છે. એ લક્ષ્મણસેનના પ્રચારિત સન ૨૯૩ નું લખેલું છે, જેનો વિક્રમ સંવત ૧૮૫૬ થાય છે. એટલે અનુમાન કરીને મિશ્રબંધુઓએ એમનો જન્મ સં. ૧૪૨૦ મા માન્યો છે. એ રીતે એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૪૪૫ મા પડે છે. વિદ્યાપતિ સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા; અને એમણે એ દેવવાણીમા પાચ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથોની બિહારમા ખુબ નામના છે. એમણે મૈથિલ ભાષામાં પણ કેટલાંક પદો રચ્યાં છે જે બિહાર અને બંગાલમા પણ બહુ લોકપ્રિય છે. બિહાર અને બંગાલનો લોકસમાજ એમની કવિતાને પૂજ્ય દ્રષ્ટિએ જુએ છે. આરા નાગરી પ્રચારિણી સભાએ એમની કવિતાના સંગ્રહની પોતાના ઉપહારમા લ્હાણી કરીને પ્રશંસનિય કામ કર્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં નગેન્દ્રનાથ ગુપ્તે એમની પદાવલિને સંકલિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં ૮૪૧ પદ રાધાકૃષ્ણના શ્રૃંગાર વિષયક, ૪૮ પદ શિવપાર્વતીના અને ૩૧ પદ વિવિધ વિષયનાં છે. વિદ્યાપતિની કવિતામાં શ્રૃંગારરસ પ્રધાન —

છે. એમની ભાષા મુખ્યત્વે બિહારી છે પણ સુંદર છે. કાવ્યપ્રતિભાની દૃષ્ટિએ મિશ્રબંધુઓએ એમને સેનાપતિની સાથે મુક્યા છે. બીજા કેટલાક હિંદી વિવેચકોએ એમની સરખામણી પ્રસિદ્ધ બંગાલી કવિ ચંડીદાસ સાથે કરી છે. ચંડીદાસની જેમ વિદ્યાપતિની કવિતા પણ ચૈતન્ય પ્રભુને ખુબ પ્રિય હતી. વિદ્યાપતિની કાવ્યપ્રતિભા ઉંચા પ્રકારની મનાય છે. એમની કવિતાના મુખ્ય ગુણ ભાવ અને માધુર્ય છે. વિદ્યાપતિએ કાવ્યો ઉપરાંત 'પારિજાત હરણ' અને રૂકિમણી પરિણય' નામના બે નાટકગ્રંથો પણ રચ્યા છે. વિદ્યાપતિ હિંદીના પ્રથમ નાટ્યકાર છે. એકંદરે એમની કવિતા સહજ, મધુર અને ભાવપૂર્ણ છે. એમની કવિતાનાં એક બે ઉદાહરણો અહિં મુક્યાં છે.

મધુપુર મોહન ગેલે રે મોરા વિહુરત છાતિ
ગોપી સકલ બિસરતનિ રે જત છિલ અહિવાતિ

× × × ×

અંગને આઓબ રસિયા પલટિ ચલબ હમ ઇષત હંસિયા

× × × ×

સરસ બસંત સમય ભલ પાઓલિ દછત પવન બહુ ધીરે
સપન હુ રૂપ બચન ય. ભાષય મુખસે દુરિ કરૂ ચીરે

ચિતોડના પ્રસિદ્ધ મહારાણા કુંભકર્ણે સં. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯ પર્યંત રાજ કર્યું હતું. એઓ પણ હિંદીના કવિ હતા અને એમણે ઘણા કવિઓને આશ્રય આપ્યો હતો. એમણે ગીતગોવિંદ પર ટીકા લખી હતી એમ કહેવાય છે પરંતુ એ ગ્રંથનો પત્તો મળતો નથી. ઘણા લોકોનો ભ્રમ છે કે મીરાંબાઇ આ કુંભકર્ણની પત્ની હતાં. પણ એ વાત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બીલકુલ અસત્ય અને અશુદ્ધ છે. . . . .

સંવત ૧૪૫૩ માં નારાયણદેવ કવિએ "હરિચંદ પુરાણ કથા" નામક સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રની જીવનકથા લખી હતી. આ ગ્રંથની

ભાષા પ્રાચીન ભાષાને મળતી આવે છે. એમા છંદની પ્રમાણતા જળવાઇ નથી.

વૈષ્ણવ મતના સંસ્થાપક આચાર્ય રામાનંદજી સં. ૧૪૫૬ ની આસપાસના કાળમાં થયા છે. એમને વિષે કહેવાય છે કે એઓ સિદ્ધપુરુષ હતા. કબીરસાહેબ આજ રામાનંદજીના શિષ્ય હતા અને ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ આજ રામાનંદી પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. રામાનંદી પંથના સાધુઓ, મઠો અને અખાડાઓ, ભારતના જુદા જુદા ભાગમાં આજેય હસ્તિ ધરાવે છે. એમણે હિંદીમાં કેટલાંક પદ રચ્યાં છે એટલે આચાર્ય ઉપરાંત કવિ તરીકે પણ સાહિત્યમાં એમનું સ્થાન આવે છે. એઓ મહાત્મા રાઘવાનંદના શિષ્ય હતા.

રાઘવાનંદ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્ય મનાય છે. વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં એમનો સમય આવે છે. એમનું નિવાસસ્થાન કાશી હતું. એમની છેલ્લી અવસ્થામાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોની રક્ષા કોણ કરશે એ પ્રશ્ને એઓ ખુબ ચિંતિત રહેતા. એજ સમયે પ્રયાગના પુણ્યસદન શર્માને ઘેર રામાનંદજીનો જન્મ થયો. રામાનંદની માતાનું નામ સુશીલા હતું. ૭ વર્ષની વયે યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર પછી એમને વિદ્યાભ્યાસ માટે રાઘવાનંદજીના આશ્રમમાં મુકવામાં આવ્યા. એમની લોકોત્તર પ્રતિભા અને જ્ઞાનતેજ જોઇને અંતે રાઘવાનંદે સંપ્રદાયનું આચાર્ય પદ રામાનંદજીને જ સોંપ્યું અને પોતે નિરાંતે પરલોકવાસી થયા. રામાનંદજીએ ત્યાર પછી આખાય ભારતવર્ષમાં ફરીને પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. તત્વદષ્ટિએ એઓ રામાનુજાચાર્યના મતાવલંબી હોવા છતાં પણ એમણે પોતાની ઉપાસના સ્વતંત્ર રીતે કરી. પોતાની ઉપાસનાને માટે એમણે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ન લેતાં લોકસંઘમાં પોતાની અવતાર લીલાંનો વિસ્તાર કરી ગએલા રામચંદ્રનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. એમના ઇષ્ટ દેવ રામચંદ્રજી થયા અને એમનો મૂળ મંત્ર 'રામ નામ' સંપ્રદાયમાં ગુંજન કરી રહ્યો. આ પરિવર્તનની સાથે જ એમણે ઉદારતાપૂર્વક મનુષ્ય માત્રને આ સુલભ-

ભક્તિનો અધિકારી માન્યો અને દેવભેદ તથા વર્ણભેદ આદિ વિચારોને પોતાના માર્ગથી દૂર જ ગણ્યા રામાનુજ સંપ્રદાયના દીક્ષા કેવળ બે જ જાતિઓને અપાતી હતી પરંતુ રામાનંદે રામભક્તિના દ્વાર સર્વને માટે ખુલ્લા મુક્યા એમણે એક વિરક્તસંઘની સ્થાપના કરી જે આજે પણ 'વિરાગી' અથવા 'બૈરાગી' નામના સાધુઓથી પ્રસિદ્ધ છે આ સંઘના મુખ્ય સ્થાનો અયોધ્યા અને ચિત્રકૂટ છે

રામાનંદજીએ બ્રહ્મસૂત્ર પર 'આનંદ ભાષ્ય' "શ્રી ભગવદ્‌ગીતાના ભાષ્ય", "વૈષ્ણવ મતાતર ભાસ્કર" "શ્રી રામાર્ચન" પદ્ધતિ વગેરે ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની રચના કરી છે એમાંથી થોડી પંક્તિઓ અહિં મુકી છે —

આરતિ કિજૈ હનુમાન લલાકી દુષ્ટ દલન રઘુનાથ કલાકી
જા કે બલભર તે મહિ કૈંપે રોગ સોગ જા કે દ્દિગ ન ચૈંપે
અંજનીસુત મહાબલ દાયક સાધુ સંત પર સદા સહાયક
બાંયે ભૂજ સબ અસૂર સંઘારી દાહિન ભૂજ સબ સંતઉબારી.

જયદેવ મિથિલનો સમય પણ સં. ૧૪૫૭ માં જ આવે છે જયદેવ વિદ્યાપતિના સમકાલીન હતા એમનો કોઇ ગ્રંથ હજી સુધી મળતો નથી પરંતુ એમના પદો લોકવિખ્યાત છે

એજ સમયમાં સેનનાઇ રીવાવાળીનું નામ પણ મળે છે એઓ રામાનંદજીના શિષ્ય હતા એમની કવિતા શીખોના ગ્રંથમાહેબમાં મળે છે. શિવસિંહ સરોજમાં સેનનો સમય સં. ૧૫૬૦ લખ્યો છે પરંતુ એ સેન આ સેનનાઇથી જુદી જ વ્યક્તિ છે. એમ કહેવાય છે કે રીવાના મહારાજા આ મહાત્માના શિષ્ય હતા

આ ઉપરાંત ૧૪૫૭ ના ગાળામાં રામાનંદજીના શિષ્ય સ્વામી ભવાનંદજી, પીપા મહારાજ, ધના ભગત અને રૈદાસના નામો મળે છે ભવાનંદજીએ 'અમૃતધાર' નામનો ચૌદ અધ્યાયનો એક વેદાંતગ્રંથ રચ્યો

છે. પીપા મહારાજની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે ખુબ હતી. કહેવાય છે કે એઓ ગાગરૌનગઢના રાજા હતા પરંતુ બધું છોડીને સાધુ બની જઈ સ્વામી રામાનંદ સાથે દ્વારકા ચાલ્યા ગયા હતા. ધનાભગત અને રૈદાસના નામો કવિ કરતા ભક્ત તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એટલે જ એમના ભજનો આજ સુધી લોકસમાજની સંપત્તિ બની રહ્યા છે. રૈદાસ કાશીના ચમાર હતા પરંતુ એમની વિશુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિને લઇને સંતોમાં એમની ખુબ પ્રતિષ્ઠા અને માન હતા ઇ સ ૧૯૦૨ ની શોધમા "રૈદાસજી વાણી" "રૈદાસકી બાણી" "રૈદાસકા પદ" નામના ત્રણ ગ્રંથો મળ્યા છે

વિ સં. ૧૪૫૭ થી ૧૪૬૧ સુધીમા બીજા પણ ત્રણ નામો મળે છે. એક તો ભકતમાળમા જેનો ઉલ્લેખ છે તે મહાત્મા અંગદ, વિદ્યાપતિના સમકાલીન ઉમાપતિ મૈથિલ અને ઝીમાચારણ. અંગદની રચનાઓ ગ્રંથ સાહેબમા મળે છે. ઉમાપતિના પદો વિદ્યાપતિના પદો સાથે ઘણાખરા મળી ગયા છે છતા એમના ઘણા ભજનો બિહારમા ખુબ પ્રસિદ્ધ છે ઝીમાચારણની કવિતાનો પત્તો નથી

મહાત્મા કબીર.

હજી સુધી ચન્દ્રબરદાઇ અને વિદ્યાપતિ ઠાકુરને બાદ કરીએ તો હિંદીનો કોઈ પ્રતિભાશાળી કવિ થયો ન હતો સં. ૧૪૭૫ ની આસપાસ હિંદી જગતમા એક તેજસ્વી અને પ્રતિભાવાન મહાકવિ અને મહાત્માનાં દર્શન થાય છે. એ વિભૂતિ તે મહાત્મા કબીર

કબીરના જન્મ અને મૃત્યુનો સમય વિવિધ ગ્રંથોમા જુદી જુદી રીતે લખાયલો દેખાય છે. 'કબીર કસોટી'મા જન્મ સ. ૧૪૫૫ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫, "ભક્તિ–સુધા–બિંદુ–સ્વાદ" મા સં. ૧૪૫૧ અને ૧૫૫૨ અને કબીર સંપ્રદાયમા સં. ૧૨૦૫ અને ૧૫૦૫ એમ વિવિધ સંવતો લખેલા મળે છે. ડૉ હંટરે કબીરનો જન્મકાળ ૧૪૩૭ અને વિલ્સને મૃત્યુ-કાળ ૧૫૦૫ બતાવ્યો છે વેસ્કટે "Kabir and the Kabir

Panthā–કબીર અને કબીરપંથ " મા આ કાળને ૧૪૫૭ અને ૧૫૭૫ વર્ણવ્યો છે. પંડિત અયોધ્યા સિંહ ઉપાધ્યાયે જન્મ સમય ' કબીર કસૌટી ' નો માન્યો છે અને મૃત્યુ સંવત ' ભક્તિ–સુધા–બિંદુ–સ્વાદ' નો સ્વીકાર્યો છે. કબીર સાહેબ બાદશાહ સીકંદર લોદીના સમયમાં હતા. એમની અવસ્થા ૧૨૦ વર્ષની મનાય છે. ' હિંદી નવરત્ન ' ના કર્તા મિશ્રબંધુઓએ પણ પંડિત અયોધ્યાસિંહનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો છે. 'કબીર કસૌટી'માં જન્મ કાળ સાફ સાફ સં. ૧૪૫૫ ની જેઠ સુદ પૂનમ લખ્યો છે અને 'ભક્તિ–સુધા–બિંદુ–સ્વાદ'માં એજ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે "શ્રી કબીરજી સં. ૧૫૪૯ માં મગહર ગયા અને ત્યાં સં. ૧૫૫૨ ની માગશર સુદ અગીઆરસે પરમધામ પહોંચ્યા." આ હિસાબે કબીર સાહેબની ઉમ્મર લગભગ ૯૭ વર્ષની નીકળે છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે કબીરનો જન્મકાળ સં. ૧૪૫૬ ના જેઠ સુદી પૂર્ણિમા અને સોમવાર માન્યો છે.

કબીરસાહેબના જન્મ વિષે એવું કહેવાય છે કે કાશીમાં સ્વામી રામાનંદનો એક બ્રાહ્મણ ભક્ત રહેતો હતો. એની વિધવા કન્યાને સ્વામીજીએ ભૂલથી પુત્રવતી થવાનો આશીર્વાદ આપી દીધો. એના ફળરૂપી એક બાળકનો જન્મ થયો. બાઇ વિધવા હોવાથી લોકલાજના ભયથી એ બાળકને કાશીના લહરતારા તળાવની પાસે મુકી આવી. એ વખતે નીરૂ જુલાહો (મુસલમાનની એક જાત) પોતાની સ્ત્રી નીમા સાથે એ રસ્તે થઇને જતો હતો. એ દંપતિએ આ બાળકને જોયું અને એ અનાથને પોતાને ઘેર લાવીને પોતાના બાળકની પેઠે ઉછેર્યું. મિશ્રબંધુઓ આ લોકકથાને કલ્પિત માને છે. એમનો મત છે કે કબીર ખરી રીતે નીરૂ અને નીમાના જ પુત્ર હતા. કબીર બાળપણથી જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા અને એમને ઉપદેશ સાંભળવો ખુબ ગમતો હતો. બીજી લોકકથા એવી પણ છે કે સ્વામી રામાનંદ એક પ્રહર રાત્રિ રહેતાં હંમેશાં ગંગાસ્નાન કરવા જતા હતા. એક દિવસે એ સમયે કબીર પણ એ ઘાટ ઉપર જઇને સુતા હતા. અચાનક રામાનંદનો પગ કબીર ઉપર પડયો અને એમણે સળવળાટ કર્યો. રામાનંદે

તરત કહ્યું " ભાઇ રામ રામ કહો. " કબીરે આને જ ગુરુમંત્ર માની લીધો અને પોતાને રામાનંદના શિષ્ય કહેવડાવવા લાગ્યા. ગમે તેમ હો પરંતુ એમણે રામાનંદને ગુરૂ કર્યા હતા એ વાત સિદ્ધ છે.

કબીરસાહેબના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પરથી જણાય છે કે એમને સુફીમતનું ઉંડું જ્ઞાન હતું. એ અથવા બીજા કોઇ કારણોને લઇ મૌલવી ગુલામ સરવરે " ખજીન તુલ અસફિયા "માં કબીરને ઝાંસીવાળા શેખ તકીના શિષ્ય કહ્યા છે. સરવરનું કહેવું છે કે કબીરસાહેબને હિંદુ લોકો 'ભગત કબીર' અને મુસલમાન લોક 'પીર કબીર' કહેતા હતા. કબીરે પોતાની કવિતામાં સેખ તકીનું નામ લખ્યું છે પણ એ પોતાના ગુરૂ હતા એવું ક્યાંય લખ્યું નથી. એથી ઉલટું કબીરસાહેબે વારંવાર પોતાની કવિતામાં રામાનંદજીને પોતાના ગુરૂ કહ્યા છે. એટલે કબીરના ગુરૂ તરીકે રામાનંદજી જ હતા; શેખ તકી નહિ એ ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે.

કબીરસાહેબ અભણ હતા. એમણે જેટલી કવિતા રચી છે તે બધી મૌખિક જ છે. 'બીજક'માં એમણે પોતે લખ્યું છે કેઃ—

મસિ કાગજ છુવો નહીં કલમ ગહો નહિં હાથ
ચારિઉ જુગકા મહાતમ કબિરા મુખહિ જનાઇ બાત

કબીરસાહેબ સેંકડો કાવ્યોની રચના કરતા અને ઘણો સમય જ્ઞાનચર્ચા કરતા તો પણ પોતાના બાપદાદાનો ધંધો એમણે મુકી દીધો ન હતો. એમણે એક ઠેકાણે કહ્યું છેઃ

કાસીકો મૈં બાસી બ્રાંભન નામ મેરા પરબીના
એક બાર હરિ નામ બિસારા પકરિ જો લાહા કિના
ભાઇ મેરે કૌન બિનેગો તાના.

કબીરસાહેબના લગ્ન વિષે એવું કહેવાય છે કે એમણે બનખંડી બૈરાગીની પાલક કન્યા લોઇ સાથે વિવાહ કર્યો હતો. લોઇ ખુબ જ રૂપાળી

સ્રી હતી અને કબીરના સદ્‌ગુણો પર મોહ પામીને એણે કબીરનો સંગ સ્વીકાર્યો હતો. આજ બાઇથી કબીરસાહેબને કમાલ અને કમાલી નામનાં પુત્ર અને પુત્રી અવતર્યાં હતાં.

કબીરસાહેબે આખા દેશમાં ભ્રમણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. એઓ ઘણા મતના આચાર્યો, યોગીઓ અને સાધુઓને મળ્યા હતા; અને દરેકની સાથેના અનુભવો વિષે એમણે કવિતા કરી છે.

કબીરના મૃત્યુ વખતે એમના હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યોમાં અંતિમ સંસ્કાર વિષે ઝઘડો ઉઠ્યો. શબ ઉપર ચાદર ઓઢાડીને તો વિવાદ કરતા હતા. પછી ચાદર ઉઘાડીને જુએ છે તો શબને ઠેકાણે ફૂલનો ઢગ માલૂમ પડ્યો. આ ફૂલના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા. એક ભાગ હિંદુઓ કાશીમાં લાવ્યા અને એની ઉપર કબીરચોરો બંધાવ્યો અને બીજા ભાગને મુસલમાનોએ મગહરમાં દાટીને એની ઉપર કબર બનાવી. આ બન્ને સ્થળો આજે પણ છે.

કબીર એક સિદ્ધ યોગી હતા. એમના ધાર્મિક વિચારો બહુ ઉચ્ચ કોટિના હતા. કબીર સાહેબના ઘણા શિષ્યો એમના જીવનકાળમાં જ થઇ ગયા છે. એમની હયાતી બાદ કબીરપંથ આજ સુધી અખંડિત ચાલી રહ્યો છે. ભારતમાં લગભગ એક લાખ માણસો કબીરના અનુયાયી હશે.

રીવાં નરેશ મહારાજા વિશ્વનાથ સિંહે કબીર સાહેબનું ખુબ સન્માન કર્યું હતું. એમણે એમના બીજક ઉપર એક ટીકા પણ લખી હતી એમ કહેવાય છે. કબીર સાહેબના મૃત્યુ પછી એમના મતની બાર શાખાઓ થઇ અને એના જુદા જુદા નેતાઓ નીચે પ્રમાણે હતાઃ ૧ શ્રુતગોપાલ ૨ ભગ્ગુદાસ ૩ નારાયણદાસ ૪ સુડામણિદાસ ૫ જગ્ગુદાસ ૬ જીવનદાસ ૭ કમાલ ૮ ટાકશાલી ૯ જ્ઞાની ૧૦ સાહેબદાસ ૧૧ નિત્યાનંદ ૧૨ કમલાનંદ.

કબીર સાહેબે પોતે એકેય ગ્રંથ લખ્યો નથી. એ તો માત્ર મુખેથી બોલતા અને એમના શિષ્યો એને લિપિબદ્ધ કરતા. આ કારણે એમની કવિતામાં અને એમના ગદ્યમાં અશુદ્ધિનો સંભવ વધારે જણાય છે.

કબીર સાહેબની ફીલસુફી સ્પષ્ટ છે. એઓ રામનામનો મહિમા ગાતા હતા; એક જ ઇશ્વરને માનતા હતા; કર્મકાંડના ઘોર વિરોધી અને સખી ભાવના અવિચલ ભક્ત હતા. અવતાર, મૂર્તિ, રોઝે, ઇદ, મસીદ, મંદિર આદિને એઓ બીલ્કુલ માનતા ન હતા. અહિંસા, મનુષ્ય માત્રની સમતા તથા સંસારની અસારતા એમણે વારંવાર ગાઇ છે. એમણે માત્ર એક 'રામનામ' સત્ય માન્યું જેને એઓ 'સત્યનામ' પણ કહેતા. આજે પણ 'સત્યનામ' કબીરપંથીઓનો મૂળ મંત્ર છે.

મહાત્મા કબીરદાસના ઘણા ગ્રંથો મળે છે. જે ૭૫ ગ્રંથો આજ સુધીની શોધને પરિણામે પ્રાપ્ત થયા છે એમનો ઉલ્લેખ મિશ્રબંધુ વિનોદમાં મળે છે:—

૧ અમરમુલ ૨ અનુરાગ સાગર ૩ ઉગ્રજ્ઞાન મૂલ ।સિદ્ધાંત ૪ બ્રહ્મ નિરૂપણ ૫ હંસમુક્તાવલી ૬ કબીર પરિચયકી સાખી ૭ શબ્દાવલી ૮ પદ ૯ સાખીયાં ૧૦ દોહે ૧૧ 'સુખનિધાન ૧૨ ગોરખનાથકી ગોષ્ઠી ૧૩ કબીરપંજી ૧૪ બલકકી રમૈની ૧૫ વિવેકસાગર ૧૬ વિચારમાલા ૧૭ કાયાપંજી ૧૮ રામરક્ષા ૧૯ અઠપહરા ૨૦ નિર્ભયજ્ઞાન ૨૧ કબીર ઔર ધર્મદાસ કી ગોષ્ઠી ૨૨ રામાનંદ ગી ગોષ્ઠી ૨૩ આનંદરામ ૨૪ સાગર મંગલ ૨૫ અનાથમંગલ ૨૬ અક્ષરભેદકી રમૈની ૨૭ અક્ષરખંડકી રમૈની ૨૮ અલિફનામા ૨૯ અર્જનામા ૩૦ આરતી ૩૧ ભક્તિકા અંગ છપ્પય ૩૩ ચૌકા ધરકી રમૈની ૩૪ જ્ઞાનગુદરી ૩૫ જ્ઞાનસાગર ૩૬ જ્ઞાન સ્વરોદય ૩૭ કબીરાષ્ટક ૩૮ કરમખંડકી રમૈની ૩૯ મુહમ્મદ બોધ નામ મહાત્મ્ય ૪૦ પિયા પહિચાન બે કો અંગ ૪૧ પુકાર, કબીરકૃત ૪૨ શબ્દ અલહટુક ૪૩ સાધુકો અંગ ૪૪ સતસંગકો અંગ ૪૫ સ્વાંસ ગુંજાર ૪૬ તીસા જંત્ર ૪૭ જન્મબોધ ૪૮ જ્ઞાન સંબોધ ૪૯ મખહોમ ૫૦ નિર્ભયજ્ઞાન ૫૧ સતનામ અથવા સતકબીર ૫૨ બાની ૫૩ જ્ઞાન સ્તોત્ર ૫૪ સતકબીર બંદી છોરો ૫૫ શબ્દવંશાવલી ૫૬ ઉગ્રગીતા ૫૭ વસંત ૫૮ હોલી ૫૯ રેખ્તા ૬૦ ઝુલના ૬૧ ખસરા ૬૨ હિંડોલા

૬૩ બારહમાસા ૬૮ આયરા ૬૫ ચૌતીસા ૬૬ રેખતી ૬૭ બીજક ૬૮ આગમ ૬૯ રમૈની ૭૦ મોંગલ ૭૧ કબીરજી કે કૃત ૭૨ શબ્દપારખા ૭૩ આદિ ગ્રંથ ૭૪ જ્ઞાનગર્જીતી અને ૭૫ જ્ઞાનતિલક.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાંથી કેટલાક ગ્રંથ સંદિગ્ધ પણ છે. કબીર સાહેબને મુખ્ય ગ્રંથ તો ' બીજક ' અને " આદિ ગ્રંથ " છે. બેલ્વેડિયર પ્રેસ –પ્રયાગે ચાર ભાગમાં ' શબ્દાવલી ' પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ સિવાય મહાત્મા પૂર્ણદાસ કૃત બીજકની ટીકા અને મનોરંજન પુસ્તકમાળામાં ' કબીર વચનાવલી ' પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે. પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયે ' વચનાવલી ' ને અતિશય શ્રમ અને ચતુરાઇપૂર્વક સંપાદન કરી છે. કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ અત્યંત કાળજી અને શ્રમપૂર્વક સંપાદન કરાવેલી કબીર ગ્રંથાવલી 'કબીર સાહિત્ય'માં મૂલ્યવાન ઉમેરો છે.

કબીર સાહેબ કવિ કરતાં ઉપદેશક, ધર્મપ્રચારક અને પંથપ્રવર્તક હતા, એટલે તુલસી કે સુર જેટલી એમની કાવ્યપ્રતિભા તેજસ્વી અને પ્રસિદ્ધ નથી લાગતી. કબીરની કવિતામાં શાંતરસ કરતાં અદ્ભૂતરસ, ભયાનકરસ અને બીભત્સ રસ વધારે છે.

કબીરના સમય વખતે હિંદીભાષા એની પ્રારંભિક દશામાં હતી. એમની પહેલાંના સંતકવિઓમાં માત્ર ચંદ અને વિદ્યાપતિની જ ગણના થાય છે. એટલે એમના સમયમાં હિંદીનો વિકાસ અને વિસ્તાર અવશ્ય સધાયા છે

કબીર સાહેબનું વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. હિંદીની રચનાઓ કરનારાઓમાં ગોરખનાથ, કબીર, તુલસી, સૂર અને નાનક વગેરે સર્વોત્કૃષ્ટ પુરૂષો કહેવાય છે. ઇશ્વર સંબંધી ભાવોને જેટલી વિવિધ રીતે, સ્પષ્ટ અને બુદ્ધિપૂર્વક કબીર સાહેબે કહ્યા છે એ રીતે કોઇપણ કવિએ કહ્યા નથી.

કબીર સાહેબની કવિતા ઉપર લખતા વર્તમાન ભારતના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એમને સંતકવિ કહ્યા છે અને એમના કેટલાક પદોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે કાવ્યપ્રતિભાની દૃષ્ટિએ મિશ્રબંધુઓએ

એમનું સ્થાન "હિંદી નવરત્ન" માં કેશવદાસ અને મતિરામની વચમા રાખ્યું છે. વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ કબીર સાહેબ તુલસી અને સૂરદાસની સાથે આવે છે. પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કબીરનું સ્થાન કેશવદાસની પાછળ છે. કબીરની ભાષામાં ખડીબોલી, અવધી અને પૂર્વીનું મિશ્રણ છે.

કબીર સાહેબના ઘણા પદો ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહિં એમની કવિતાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

કબીર સાહેબ પછી એમના શિષ્ય ભગ્ગુદાસ અને શ્રુતિગોપાલનાં નામો આવે છે. ભગ્ગુદાસે 'બીજુ ગ્રંથ' રચ્યો છે અને શ્રુતિ ગોપાલે 'સુખનિધાન' ગ્રંથની રચના કરી છે. એમનો સમય સં. ૧૪૭૭ ની આસપાસ આવે છે.

નામદેવ.

નામદેવ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયવાળા સ્વામી જ્ઞાનદેવના શિષ્ય હતા. એમનો કવિતા કાળ સં. ૧૪૮૦ નો મનાય છે. એમનાં પદો નાનક સાહેબે એમના ગ્રંથસાહેબમા મુકયા છે. "નામ દેવ કી બાની" નામનો એમ ગ્રંથ એક શોધમાં મળ્યો છે. નામદેવની ભાષા વ્રજભાષા છે. એમની કવિતા ભક્તિ ભાવ ભરી છે. એક ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

અભિઅંતર કાલા રહૈ બાહેર કૈરૈ ઉન્નસ
નામ કહૈ હરિ ભગતિ બિનુ નહ ચૈ નરક નિવાસ
અંભ અંતર રાતો રહૈ બાહેર રહૈ ઉદાસ
નામ કહૈ મૈ પાઇઓ ભાવ ભગત બિસવાસ.

ત્યાર પછી સં. ૧૪૯૨ માં વિષ્ણુદાસનું નામ આવે છે. એમનું નિવાસ સ્થળ ગોપાચલગઢ (ગ્વાલિયર) માં હતું. પ્રથમ ત્રૈ. શોધમાં એમના ત્રણ ગ્રંથો મળ્યા છે. "મહાભારત કથા", "સ્વર્ગારોહણ", "રૂકિમણી મંગલ". ત્યારબાદ ૧૫૦૭ માં કબીરના પુત્ર કમાલે પણ થોડી રચનાઓ કરેલી દેખાય છે.

દામો કવિએ સં. ૧૫૧૬ માં લક્ષ્મણસેન–પદ્માવતી નામની એક પ્રેમકથા લખી છે. એમાં લક્ષ્મણ સેનના બે વિવાહ વર્ણવ્યા છે. એમની ભાષા રાજસ્થાની ભાષા સાથે મળતી આવે છે.

ધરમદાસ

ધરમદાસ બાધવગઢના રહેવાસી અને જાતના વાણિયા હતા. બાલપણથી જ એમના અંતરમાં ભક્તિના અંકુરો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા અને સાધુસંતોનો સમાગમ એમનો મનગમતો વ્યવસાય હતો. મથુરાથી પાછા ફરતાં કબીર સાહેબ સાથે એમનો મેળાપ થયો. એ વખતે સંતસમાજમાં કબીર સાહેબ વિખ્યાત થઇ ચુક્યા હતા. કબીર સાહેબનું ઈશ્વનતેજ જોઇને એમણે 'સતનામ' ની દીક્ષા લીધી અને એઓ કબીરના મુખ્ય શિષ્યોમાંથી એક બની ગયા. કબીરના મૃત્યુ પછી એમની ગાદી ધરમદાસને મળી હતી એમ કહેવાય છે. કબીર સાહેબ પાસે દીક્ષા લીધા પછી એમણે પોતાની બધીય સંપત્તિ લુંટાવી દીધી હતી એવી લોકકથા છે. ધરમદાસ કબીરની ગાદી પર લગભગ ૨૦ વર્ષ રહ્યા અને અત્યંત વૃદ્ધ થઈ ને એમણે દેહત્યાગ કર્યો. ધરમદાસની શબ્દાવલીનો સંતોમાં ખુબ આદર છે, એમની રચના થોડી હોવા છતાં ખુબ સહૃદયતાભરી છે. એમાં કઠોરતા અને કર્કશતા બીલકુલ નથી. એમણે પૂર્વી ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. એમની અન્યોક્તિઓના વ્યંગચિત્રો સુંદર અને માર્મિક છે. કારણકે એમણે ખંડન મંડન સાથે વિશેષ સંબંધ ન રાખતાં માત્ર પ્રેમ તત્ત્વને જ સન્મુખ રાખીને પોતાની વાણીનો વિસ્તાર અને પ્રચાર કર્યો છે. એમણે 'દ્વાદશ પંથ', 'નિર્ભય ગાન' અને 'કબીર બાની' નામના ત્રણ ગ્રંથ બનાવ્યા છે. એમની મીઠી વાણીનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

ઝરી લાગી મહલિયા ગગન ઘહરાય
ખન ગરજૈ, ખન બિજુલી ચમકૈ, લહરિ ઉઠૈ સોભા બરનિ ન જાય
સુન્ન મહલસ અમૃત બરસૈ પ્રેમ અનંદ હૈ સાધુ નહાય

ખુલી કેવરિયા, મિટી અંધિયરિયાં ધનિ સતગુરૂ જિન દિયા
લખાય ધરમદાસ વિનવૈ કરજોરી સતગુરૂ ચરનમે રહુત સમાય

ધરમદાસ પછી સં. ૧૫૩૭ માં ચરણદાસજીએ "જ્ઞાન સ્વરોદય" નામના ગ્રંથની રચના કરી અને સં. ૧૫૪૦ માં અલિભગવાનજીએ પોતાના પરચુરણ પદો રચ્યાં.

ગુરૂનાનક

ગુરૂનાનકનો જન્મ સં. ૧૫૨૬ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે લાહોર જીલ્લાના તિલવંડી ગામમાં થયો હતો. એમના પિતા કાલુચંદ ખત્રી તિલવંડીના સુબા બુલ્લાર પઠાનના કારભારી હતા. એમની માતાનું નામ તૃપ્તા હતું. ગુરૂનાનક બચપણથી જ સાધુ સ્વભાવના હતા. સં. ૧૫૪૫ માં એમનું લગ્ન ગુરૂદાસપુરના મુલચંદ ખત્રીની કન્યા સુલક્ષણી સાથે થયું હતું. સુલક્ષણીથી એમને શ્રીચંદ અને લક્ષ્મીચંદ નામના બે પુત્રો થયા. શ્રીચંદ તો પાછળથી ઉદાસી સંપ્રદાયના પ્રવર્તક થયા.

નાનકના પિતાએ એમને ગૃહસ્થ બનાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયા. કહેવાય છે એક વખત એમના પિતાશ્રીએ વેપાર કરવા કેટલુંક ધન આપ્યું તેને નાનકજીએ સંતોમાં લુંટાવી દીધું,

પંજાબમાં મુસલમાનોનો વધારે પ્રભાવ અને વસવાટ હોવાથી એમના કટ્ટર એકેશ્વરવાદના સંસ્કાર પ્રબળ બની ગયા હતા. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને જ્ઞાનચર્ચાનો લગભગ અભાવ થઇ ગયો હતો. ધર્મ અને ઉપાસનાના ગૂઢ તત્ત્વો સમજવાની અને સાક્ષાત કરવાની લોકશક્તિ ધીરે ધીરે ઘસાતી જતી હતી. એટલે જ્યાં ઘણા લોકોને જબરજસ્તીથી મુસલમાન બનાવવામાં આવતા હતા ત્યાં કેટલાક લોકો શોખથી અને સ્વેચ્છાથી પણ ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કરતા હતા. એવી નાજુક અવસ્થામાં કબીરદ્વારા પ્રવર્તિત નિર્ગુણ મતમને ખુબ સહાય કરી અને પ્રજાની ધાર્મિક ભાવનાનો વિનાશ થતો બચાવ્યો.

નાનક શરૂઆતથી ભક્ત હતા એટલે એમનું આવા મત તરફ આકર્ષિત થવું સ્વાભાવિક હતું. એમને પણ એવી જ કોઇ ઉપાસના જોઇતી હતી કે જે હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેને ગ્રાહ્ય હોય. આ અભિલાષાને લઇને એમણે દેશદેશાંતરમાં ખુબ ભ્રમણ કર્યું અને પોતાની મહેચ્છા છીપાવવા માટે એમને વિશાળ અનુભવ અને જ્ઞાનની સહાય મળી. અંતે કબીરની નિર્ગુણ ઉપાસનાનો એમણે પંજાબમાં પ્રચાર શરૂ કર્યો અને હિંદુ મુસલમાન બન્નેમાંથી નવીજ શીખ જાતિનું બીજ રોપ્યું; અને શીખસંપ્રદાયના આદિ પુરૂષ બન્યા. કબીર સાહેબની જેમ નાનક પણ બહુ ભણ્યા નહતા. ભક્તિભાવમાં લીન થઇને એઓ જે ભજનો ગાતા અને રચતા એનો સંગ્રહ 'ગ્રંથ સાહેબ' રૂપે થયો છે. એમાં કેટલાંક ભજનો પંજાબીમાં છે અને કેટલાંક હિંદીમાં છે. નાનકે ભક્તિ, નમ્રતા, સહૃદયતા અને વિનયના ભાવો સાદી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યા છે. જેના અંતરમાં ભાવોનું દર્શન સ્પષ્ટ અને સુરેખ હોય છે એનું નિરૂપણ પણ એટલુંજ સ્પષ્ટ અને સચોટ હોય છે. વિચાર સ્પષ્ટ હોય તો ભાષા એની મેળે એ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. આનું મૂર્તિમંત ઉદાહરણ નાનક છે. એમનો દેહાત સં. ૧૫૫૬ માં થયો. સંસારની ક્ષણભંગુરતા, ભગવદ્‌ભક્તિ અને સાધુ સ્વભાવ એ એમના પદોના મુખ્ય વિષયો હતા. એમના પદોમાંથી ઉદાહરણ તરીકે બે પદ અહિં મુક્યાં છે.

જો નર દુખમેં દુખ નહિ માને ।

સુખ સનેહ અરૂ ભય નહિં જાકે કંચન માટી જાનૈ ॥
નહિ નિંદા નહિ અસ્તુતિ જાકે લોભ મોહ અભિમાના ।
હર્ષ શોકમેં રહે નિયારો નાહિં માન અપમાના ॥
આસા મનસા સકલ ત્યાગી કૈ જગત રહે નિરાસા ।
કામ ક્રોધ જેહિ પરસૈ નાહિન તે હિં ઘટ બ્રહ્મ નિવાસા ॥
ગુરૂ કિરપા જેહિ નરપે કિન્હી તિનય જુગતિ પિછાની ।

નાનક લીન ભયો ગોવિંદસો જ્યોં પાની સંગ પાની ॥

× × × ×

ગુન ગોવિંદ ગાયો નહિં જનમ અકારથ કીન
નાનક ભજીરે હરિમના જેહિ બિધિ જલકો મીન
બિષયન સોં કાહે રચ્યો નિમિષ ન હોય ઉદાસ
કહિ નાનક ભજુ હરિમના પૈરે ન જમકી પાસ

ગુરુ નાનક પછી સં. ૧૫૫૭ માં અનંતદાસનું નામ મળે છે. એમના ગ્રંથો "રૈદાસકી પરિચઇ," "કબીરાસકી પરિચઇ" અને "ત્રિલોચન-દાસકી પરિચઇ" છે. એમની કવિતા સામાન્ય કોટિની લાગે છે.

વલ્લભ મહાપ્રભુ.

સં. ૧૫૬૦ માં વૈષ્ણવમતના આચાર્ય સ્વામી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુની કવિતાનો સમય આવે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૫૩૫ અને મૃત્યુ ૧૫૮૭ માં થયું. વલ્લભપ્રભુ સંસ્કૃતના ધુરંધર પંડિત અને સુકવિ હતા. એઓથી પોતાના વલ્લભી સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર મનાતા અને આજ એજ ભાવે એમના ભક્તો એમની પૂજા કરે છે. એમના સંસ્કૃતમાં લખેલા ઘણા ગ્રંથો છે, હિંદીમાં પણ એમણે કેટલાંક ઉત્તમ પદોની રચના કરી છે. હિંદીના ઉન્નત અને પ્રગતિકાળ પર વલ્લભાચાર્યના જીવનતેજની અને એમના ભક્તોની કાવ્યપ્રતિભાની અમર અસર છે. વલ્લભપ્રભુની કાવ્યભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. વ્રજભાષાનું કાવ્ય સાહિત્ય ઉપર જે સામ્રાજ્ય જામ્યું અને એનું મહત્વ તથા ઓજસ વધ્યાં એનું કારણ વલ્લભી સંપ્રદાયના મોટા મોટા ભક્તો અને મહાકવિઓએ પોતાની રચના વ્રજભાષામાં જ કરી એ હતું. વલ્લભ મહાપ્રભુના જીવનની અસર સમાજ ઉપર અને એ વખતના કાવ્ય સાહિત્ય ઉપર કેવી અને કેટલી પડી એ બીજા પ્રકરણમાં જરા વિસ્તારથી જોઇશું,

વલ્લભાચાર્ય પછી 'મૃગાવતી'ના ગ્રંથકાર કુતબન શેખનું નામ મળે છે કુતબન બુરહાન ચિશ્તીના શિષ્ય અને શેરશાહના પિતા હુસેનશાહના આશ્રિત હતા એમનો સમય વિક્રમની સોળમી સદીના મધ્ય ભાગમા એટલે લગભગ સ ૧૫૫૦ મા કહેવાય છે એમણે 'મૃગાવતી'ની રચના દુહા ચોપાઇમા હીજરી સન ૯૦૯ (સ ૧૫૫૮) મા કરી એમા ચન્દ્રનગરના રાજા ગણપતિ દેવના રાજકુમાર અને કંચનપુરના રાજા રૂપમુરારિની કન્યા 'મૃગાવતી'ની પ્રેમકથાનુ વર્ણન છે આ પ્રેમકથા દ્વારા કવિએ પ્રેમ ધર્મના ત્યાગ, ભક્તિ અને કષ્ટનુ નિરૂપણ કરીને સાધકના ભગવદ પ્રેમનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે વચ્ચે વચ્ચે સૂફીઓની શૈલી પ્રમાણે સુંદર અને રહસ્યમય આધ્યાત્મિક ભાવો પણ વર્ણવ્યા છે

નિર્ગુણોપાસક ભક્તોની બીજી શાખા સૂફી કવિઓની છે આ કવિઓએ પ્રેમકથાઓના રૂપમા ઇશ્વરને પામવાના પ્રેમતત્ત્વનુ વર્ણન કર્યુ છે સૂફીઓ દિવ્ય અને અલૌકિક પ્રેમનો આભાસ લૌકિક પ્રેમમા મળે છે એમ માને છે આ સંપ્રદાયનો કુતબનશેખ પહેલો કવિ છે એની કવિતાની થોડી પંક્તિઓ આ રહી

રૂકમિનિ કિ પુનિ વૈસ હિ મરિ ગઇ ।
કુલવંતી સત સોં સાત ભઇ ॥
બાહર વહ ભીતર વહ હોઇ ।
ઘર બાહર કો રહૈ ન જોઇ ॥
બિધિ કર ચરિત ન જાનૈ આનૂ ।
જો સિરજા સો જાહિ નિ આનુ ॥

એ સિવાય એ સમયમા એટલે લગભગ સ ૧૫૬૦ મા સરોજકારે સેન કવિનો સમય લખ્યો છે, અને કહ્યુ છે કે એમના ૭૬ કાળીદાસ કૃ 'હજારા'મા છે સેનની કવિતા મધુર છે પણ ભાષામા ઘણા વર્તમાન અંગો મળે છે

અહિં ભક્તિયુગના પૂર્વકાળની સમાપ્તિ થાય છે. પૂર્વ માધ્યમિક હિંદીનો સમય પણ અહિં પુરો થાય છે. આ કાળમાં વિદ્યાપતિ અને કબીર જેવા મહા કવિઓએ હિંદીનું મુખ ઉજ્જવલ અને પ્રતિભાવાન બનાવીને એનુ વાસ્તવિક મૌલિક રૂપ સર્જ્યું. મહાત્મા રામાનંદ, ગુરૂનાનક અને વલ્લભ મહા પ્રભુ જેવા લોકોત્તર પુરૂષોએ પણ આજ કાળમાં પોતાની રચનાઓથી હિંદી નું મહત્વ અને તેજસ્વીતા વધાર્યાં. પ્રસિદ્ધ મહારાણા કુંભકર્ણે પણ હિંદીને અપનાવી અને એના કવિઓને ખોબા ભરી ભરીને નવાજ્યા. આ સમયમાં હિંદીનું સામ્રાજ્ય છેક પંજાબથી બિહાર સુધી વિસ્તર્યું હતું. રાજાઓના યશકિર્તનની પ્રથાનો અસ્ત થઇ ગયો હતો અને ધાર્મિક સાહિત્યનો વિકાસ અને પ્રગતિ પ્રબળ રીતે સધાઇ રહ્યાં હતાં. આ કાળમાં ઘણા કવિઓ, સંતો અને એમના શિષ્યો જ નીકળશે. બીજી બાજુ દામો અને કુતબન શેખે ચંદ અને મુલ્લા દાઉદની ચલાવેલી પ્રેમકથા લખવાની પ્રણાલિને દૃઢ કરી અને એને એક પગલુ આગળ વધારી. કાવ્યસાહિત્યની ભાષા ઉપર વ્રજભાષાનું પ્રભુત્વ વધ્યું અને સરયુગ માટેના પોતાના સામર્થ્યના એણે દર્શન કરાવ્યા.

૬

ભક્તિયુગ

(મધ્યકાળ)

વિક્રમની પંદરમી અને સોળમી સદીના લોકજીવન ઉપર વૈષ્ણવધર્મના પ્રભાવબળે અદ્ભુત અસર કરી છે. ચૈતન્યમહાપ્રભુ જેવા સમર્થ અને અલૌકિક ભક્તના જીવનરંગથી બંગાલનો લોકસમાજ નવારંગે રંગાતો હતો; ઉત્તરભારતમાં મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય અને મહાત્મા હિતહરિવંશની લોકોત્તર જીવનપ્રતિભા જનતાનું આંતરજીવન પલટી રહી હતી. વૈષ્ણવધર્મના ઉદયકાળની આ સમર્થ ત્રિપુટીએ કૃષ્ણભક્તિનો જે અનુપમ અને વિસ્તીર્ણ સ્રોત વહેવડાવ્યો એમાં પૂર્વ અને ઉત્તરભારતનું સમસ્ત લોકજીવન ભિંજાયું અને પાવન થયું; અને એ પ્રવાહના નીર અનેક રીતે સમગ્ર દેશમાં ફરી વળ્યાં. એ પલટાયલા લોકજીવનમાંથી ભક્ત મહાકવિઓ જન્મ્યા અને ભિંજાયલા અંતરના પ્રકટ સ્વરૂપ જેવાં મધુર અને અમર કાવ્યોનું સર્જન થયું. હિંદી અને બંગાલી કાવ્યસાહિત્ય ઉપર આ સમયની અસરે ન ભુંસાય એવો અપૂર્વ ભાગ ભજવ્યો છે.

વૈષ્ણવમતની ચાર મુખ્ય શાખાઓ: માધ્વ, વિષ્ણુ, નિંબાર્ક અને રામાનુજ. આ ચારે સંપ્રદાયમાં રામ અને કૃષ્ણની ઉપાસનાની ઉપશાખાઓ છે. માધ્વસંપ્રદાયમાં નારાયણની ઉપાસના છે. ચૈતન્યપ્રભુ આજ સંપ્રદાયના હતા. ચૈતન્યે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને પ્રધાનતા આપી અને નામકિર્તનને જ ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ માન્યું. ચૈતન્ય વલ્લભાચાર્યના સહપાઠી હતા એમ કહેવાય છે. ચૈતન્યપ્રભુનો મુખ્ય વસવાટ બંગાલ અને જગન્નાથપુરીમાં જ હતો એટલે ઉત્તરભારતમાં વલ્લભાચાર્યની અસરે જ વધારે વિસ્તાર લીધો છે. ચૈતન્ય પ્રભુનો સંપ્રદાય ગૌડીય સંપ્રદાય પણ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયી બંગાલમાં વિશેષ છે. એમાં પણ લલિતકિશોરી, કુંદનલાલ અને લલિતમાધુરીજી જેવા કવિઓ થઇ ગયા છે.

વિષ્ણુસંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રધાન છે. મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય આ સંપ્રદાયના હતા. ચોરાસી અને બસોબાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં આજ સંપ્રદાયના મહાત્માઓનું વર્ણન છે. વલ્લભાચાર્યે વેદાંતસૂત્રો અને ગીતાજી ઉપર પોતાના સ્વતંત્ર ભાષ્યની રચના કરીને શુદ્ધાદ્વૈતવાદની સ્થાપના કરી. એમના મત પ્રમાણે સત્ ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાનુસાર આ ત્રણે સ્વરૂપોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ કરે છે. જડ જગત પણ બ્રહ્મ જ છે અને એણે પોતાના ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપોનો પૂર્ણ તિરોભાવ કર્યો છે અને સત્ સ્વરૂપનો અંશતઃ આવિર્ભાવ કર્યો છે. ચેતન જગત પણ બ્રહ્મ જ છે અને એમાં સત્, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે સ્વરૂપોનો કંઇક આવિર્ભાવ અને કંઇક તિરોભાવ છે. માયા બ્રહ્મની શક્તિ છે અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ એ વિભક્ત થાય છે એટલે માયાત્મક જગત મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. જીવ પોતાના શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપને ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મટી જાય છે. આ વાત કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહથી જ, જેને " પુષ્ટિ " અથવા પોષણ કહે છે તેનાથી જ થાય છે. એટલે દાર્શનિક પક્ષમાં વલ્લભાચાર્યનો મત જેમ શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે તેમ ભક્તિપક્ષમાં 'પુષ્ટિમાર્ગ' કહેવાય છે.

વલ્લભાચાર્યે પોતાના આ મતનો પ્રચાર સમગ્ર દેશમાં કરીને કર્યો અને અંતે પોતાના ઉપાસ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિ વ્રજમાં આવીને પોતાની ગાદી સ્થાપી. વલ્લભાચાર્યના વ્રજમાં આવવાથી વ્રજભાષામાં નવું ઓજસ અને માધુર્ય આવ્યું અને ઉર્મિગીતિનો સ્રોત સદીઓ સુધી અખંડિત વહ્યો. મહાકવિ સૂરદાસ અને બીજા 'અષ્ટ છાપ' કવિઓ આ સંપ્રદાયના મશહૂર કવિઓ છે.

નિંબાર્ક સંપ્રદાયમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન મુખ્ય છે. મહાકવિ ઘનાનંદજી અને મહાત્મા હરિદાસજી આ સંપ્રદાયના હતા. હરિદાસજીએ ઉત્તરભારતમાં પ્રચલિત 'ટટ્ટીવાળી' શાખા ચલાવી અને વિરક્તિ તથા બ્રહ્મચર્ય પર વધારે ઝોક આપીને મૂર્તિપૂજાનું બળ ઓછું કર્યું. પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા નાગરીદાસજી તથા સીતલદાસજીએ આજ સંપ્રદાયને શોભાવ્યો છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયમાં નારાયણભક્તિ પ્રધાન છે. એમાં ભગવાનના શરણાગતભાવ તથા યજ્ઞાદિક તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. મહાત્મા રામાનંદજી આ સંપ્રદાયના હતા. વલ્લભાચાર્યે જેમ શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસ્ય દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા તેમ રામાનંદજીએ રામચંદ્રજીને પોતાના ઇષ્ટદેવ માન્યા અને રામભક્તિની ધૂન મચાવી. આ પ્રકારે રામાનુજ સંપ્રદાયની શાખારૂપ રામાનંદી સંપ્રદાય ચાલ્યો. ગોસ્વામી તુલસીદાસ અને અયોધ્યાના મહંત એ રામાનંદી સંપ્રદાયના ભક્તો હતા.

ગોસ્વામી હિતહરિવંશને એક દિવસ રાધાજીએ સ્વપ્નમાં મંત્ર આપ્યો હતો એમ કહેવાય છે, ત્યારથી એઓ પોતાને રાધાજીના શિષ્ય માનવા લાગ્યા અને હિતસંપ્રદાય નામનો નવો જ સંપ્રદાય ચલાવ્યો. આ સંપ્રદાયને રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાય પણ કહે છે.

હવે ભક્તિ અને એના ભાવો વિષે જરા સ્પષ્ટીકરણ કરીને આપણે ઇતિહાસ શરૂ કરીએ. ભક્તિ પાંચ ભાવોથી કરી શકાય છે. શાંત, દાસ, વાત્સલ્ય, સખ્ય અને શૃંગાર એ ભાવોના પાંચ સ્વરૂપો છે. પ્રહ્લાદની

ભક્તિ શાંત ભાવની હતી; હનુમાન, રામાનંદ અને તુલસીદાસ વગેરેની ભક્તિ દાસભાવની કહેવાય છે, વલ્લભીય સંપ્રદાયવાળા વાત્સલ્ય ભાવની ભક્તિ કરતા હતા પરંતુ એમાં સૂરદાસે અને બીજા કેટલાક કવિઓએ વાત્સલ્યની સાથે સખ્યભાવ પણ ગુંથ્યો હતો, શ્રૃંગાર ભાવની ભક્તિમાં ભક્ત પોતાને પ્રિયા અથવા માશુક સમજે છે. હરિદાસજી, હિતહરિવંશજી અને ચૈતન્યપ્રભુની ભક્તિ આ ભાવની હતી. શ્રૃંગાર અથવા સખીભાવનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ ઇશ્વર જ પુરુષ છે અને સર્વ ભક્તો એના આશ્રિત છે એટલે એમાં માશુકભાવ છે. કૃપાનિવાસ, અગ્રદાસ અને નાભાદાસ સખીભાવના ભક્તો હતા, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની રામાનંદી શાખાનો દાસભાવ અને વલ્લભીય શાખાનો ભાવ વાત્સલ્ય છે. બાકીના સંપ્રદાયોમાં સખીભાવ જ પ્રાધાન્ય છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાંથી સૌથી પહેલાં વલ્લભીય શાખાનો પ્રભાવ સાહિત્ય ઉપર પડ્યો. એ દૃષ્ટિએ મહાત્મા સૂરદાસનું નામ પ્રથમ આવે છે.

સૂરદાસ.

સૂરદાસના જન્મકાળ વિષે ચોક્કસ સાલ મળતી નથી. પરંતુ 'ભક્તમાળ' 'બસો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા' અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના નિર્ણયને આધારે એ સમય સં. ૧૫૪૦ ની આસપાસ નક્કી થાય છે. એમની જન્મભૂમિ વિષે પણ એવા જ અનિશ્ચિત મતો છે. મિશ્રબંધુઓએ 'નવરત્ન' માં એમની જન્મભૂમિ દીલ્હી પાસેનું સીહી ગામ બતાવ્યું છે. પંડિત રામચંદ્ર શુકલે ચોરાસી વૈષ્ણવની ટીકાનુસાર રૂનકતા ગામ (રેણુકાક્ષેત્ર) જે મથુરાથી આગ્રા જનારી સડક ઉપર આવ્યું છે તે માન્યું છે. એ વાર્તાનુસાર એઓ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. 'ભક્તમાળ' માં પણ એમને બ્રાહ્મણ જ કહ્યા છે; અને આઠ વર્ષે એમને યજ્ઞોપવિત આપેલું લખ્યું છે. સૂરદાસની 'દૃષ્ટિકુટ' પર લખેલી એક ટીકા મળે છે. એમાં

૧૧૬ પદ અલંકાર અને નાયિકા ભેદના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામા આવ્યા છે ટીકાની નીચે સૂરદાસનુ નામ મળે છે આ ટીકાને અંતે એક મોટુ પદ છે એમા સૂરદાસે પોતાના વંશનો પરિચય આપ્યો છે એ પ પ્રમાણે તો એઓ બ્રહ્મભટ્ટ હતા અને મહાકવિ ચંદબરદાઇના વંશજ હતા ચંદ કવિના કુળમા હરિચંદ થયા અને એ હરિચંદના સાત પુત્રોમા સૌથી નાના સૂરજદાસ હતા એ જ આ ભક્ત સૂરદાસ બાકીના ૬ ભાઇઓ મુસલમાનો સાથેના યુદ્ધમા જ્યારે માર્યાં ગયા ત્યારે અંધ સૂરદાસ ઘણા દિવસ સુધી ભટકતા રહ્યા એક દિવસ રખડતા એક કુવામા પડી ગયા અને ૬ દિવસ સુધી એ કુવામાથી એમને કોઇએ કાઢ્યા જ નહિ સાતમે દિવસે ભગવાન પોતાના કૃષ્ણ સ્વરૂપે એમની સમીપ પ્રકટ થયા અને સૂરદાસને દૃષ્ટિ આપીને પોતાના રૂપનુ દર્શન કરાવ્યુ ભગવાને કહ્યુ કે દક્ષિણના એક સમર્થ અને બળવાન બ્રાહ્મણકુળ દ્વારા શત્રુઓનો નાશ થશે અને તુ પણ સર્વ વિદ્યાઓમા નિપૂણ થઇશ ત્યાર પછી સૂરદાસે વર માગ્યો કે જે નેત્રોથી મે ભગવાનનુ રૂપદર્શન કર્યું, એ નેત્રોથી હવે હુ બીજુ કશુ જ જોઇ ન શકુ અને સર્વદા આપનુ ભજન કરૂ સૂરદાસજી કુવામાથી નીકળ્યા પછી અંધ જ રહ્યા અને વ્રજમા વાસ કર્યો

આ પદ ઘણા કારણોસર પ્રમાણભૂત મનાયુ નથી, સૂરદાસના જીવનકથનના લેખક અને વિવેચક કોઇએ એને સાચુ માન્યુ નથી એટલે ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તા અને ભક્તમાળની હકીકત ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને આગળ ચાલવુ પડે છે એ વાર્તાનુસાર સૂરદાસ મથુરા અને આગ્રાને રસ્તે થોડે છેટે ગઉઘાટમા રહેવા લાગ્યા મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્ય જ્યારે ભ્રમણ કરતા કરતા ત્યા પધાર્યા ત્યારે સૂરદાસે એમની પાસેથી દીક્ષા લીધી અને સદ્ગુરૂ તરીકે સ્વીકાર્યાં ગુરુની આજ્ઞાથી સૂરદાસે ભાગવતની કથાને પદોમા ઉતારી અને એ ગ્રંથ ‘સૂરસાગર’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો સૂરસાગરમા સવા લાખ પદો કહેવાય છે પરંતુ હાલ

સુધી છ સાત હજાર પદોથી વધારે મળ્યા નથી કેટલાક ભક્તોનું માનવું છે કે સૂરદાસ ઉદ્ધવના અવતાર હતા અને એમની ભક્તિ અખંડ સખ્ય ભાવની હતી સૂરદાસનુ મૃત્યુ પારસોલી ગામમા ગોસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીની દૃષ્ટિ આગળ સ ૧૬૨૦ ની લગભગ થયુ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય પછી એમના પુત્ર ગોસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજી ગાદી પર બેઠા એ સમય સુધીમા કેટલાય પુષ્ટિમાર્ગી કવિઓએ સુદર પદોની રચના કરી હતી વિઠ્ઠલનાથજીએ એ કવિઓમાથી આઠ સર્વોત્તમ કવિઓને વિણીને "અષ્ટછાપ" ની પ્રતિષ્ઠા કરી એ અષ્ટ છાપમા સુરદાસ કુભનદાસ પરમાનદદાસ, કૃષ્ણદાસ, છીતસ્વામી ગોવિન્દસ્વામી ચતુર્ભુજદાસ, અને નદદાસ ને લીધા

કૃષ્ણભક્તિની પરપરામા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમમૂર્તિને દૃષ્ટિસમીપ રાખીને પ્રેમતત્ત્વની ખુબ વિસ્તારપૂર્વક વ્યજના થઇ છે આ કૃષ્ણભક્તોના કૃષ્ણ, પ્રેમરેલી અને સ્મોન્મત ગોપીઓથી વેરાયેલા શ્રીકૃષ્ણ છે, મોટા મોટા ભૂપાળો યોદ્ધાઓ અને રાજપુરુષોની વચ્ચે લોકવ્યવસ્થા સરક્ષતા દ્વારિકાના શ્રીકૃષ્ણ નથી કૃષ્ણના જે મધુર સ્વરૂપને ભક્તોએ વર્ણવ્યુ છે એ રૂપ તો જીવન ઓવારી નાખવાનુ સમર્પણ જગાવે એવુ દિવ્ય અને અનુપમ છે એ સાર્વભૌમ પ્રેમતત્ત્વની સન્મુખ ભક્તનો અતરાત્મા એક જુદા જ પ્રેમલોકમા વિહરે છે કૃષ્ણભક્તો એવા પ્રેમરગમા મસ્ત રહેનાર જીવો હતા સમાજ કઇ તરફ જાય છે એ વાતની એમને પરવા ન હતી પોતાના ભગવદ્પ્રેમની પુષ્ટિને માટે જે શ્રુગારમયી લોકોત્તર છટાથી અને આત્મોત્સર્ગની અભિવ્યજનાથી જેમણે જનતાને સ્મોન્મત અને વેની બનાવી દીધી તેની અસર લૌકિક અને સ્થૂલ દૃષ્ટિ રાખનાર વિષયવાસનાથી ભરેલા જીવો ઉપર કેવી થશે એનુ એમણે બીલકુલ ધ્યાન ન રાખ્યુ જે રાધાકૃષ્ણના દિવ્ય પ્રેમને પોતાની નિગૂઢ અને અપૂર્વ ભક્તિનો સકેત બનાવ્યો એનો આશરો લઇને પછીના જમાના હિંદી કવિઓએ શ્રૃગારની ઉન્માદ અને આવેશભરી ઉક્તિઓથી હિંદીકાવ્યને ભરી દીધુ

કૃષ્ણચરિત્રના ગાનમાં ઉર્મિગીતીની જે ધારા પૂર્વમાં જયદેવ અને વિદ્યાપતિએ વહાવી એનું અવલંબન વ્રજના ભક્ત કવિઓએ પણ કર્યું. પછીના અલંકાર કાળના કવિઓએ પોતાની શૃંગારમયી મુક્ત કવિતાને માટે રાધા અને કૃષ્ણનો જ પ્રેમ લીધો. આ પ્રકારે કૃષ્ણ સંબંધીની કવિતાનું સ્ફુરણ પ્રબંધના ક્ષેત્રમાં ન થતા મુક્તકના ક્ષેત્રમાં જ થયું. ઘણા સમય પછી લગભગ ૧૮૦૯ માં વ્રજવાસીદાસે ' રામચરિતમાનસ 'ના ઢંગ પર દુહા અને ચોપાઇમાં પ્રબંધકાવ્યના રૂપમાં કૃષ્ણચરિતનું વર્ણન કર્યું પણ ગ્રંથ બહુ જ સામાન્ય કોટિનો બન્યો અને એનો એટલો પ્રસાર પણ ન થયો.

કૃષ્ણભક્ત કવિઓની પરંપરા પોતાના ઇષ્ટદેવની કેવળ બાળલીલા અને યૌવનલીલાને લઇને જ અગ્રેસર થઈ. એ સમયો પ્રબંધ કાવ્ય કરતાં ઉર્મિ અને મુક્તક કાવ્યને માટે વધારે ઉપયુક્ત હતા; અને કાવ્યના આ ક્ષેત્રમાં કૃષ્ણભક્ત કવિઓએ અને આલંકારિક કવિઓએ શૃંગાર અને વાત્સલ્ય રસની પરાકાષ્ઠા બતાવી આપી છે.

સૂરદાસના પાંચ ગ્રંથો છે. એમાંથી ત્રણતો જાણીતા છે. બાકીના બે છેલ્લી શોધમાં મળ્યા છેઃ ૧ સૂરસાગર ૨ સૂરસારાવલી ૩ સાહિત્યલહરી (દ્દષ્ટિકુટ) ૪ નળ દમયંતિ અને ૫ બ્યાહલો.

સાહિત્ય લહરીને સૂરદાસે સં. ૧૬૦૭ માં સંકલિત કરી હતી. આમાં કેટલાંક પદો સૂરસાગરમાંથી અને કેટલાક કુટ મુક્યાં છે. આ લહરીની સૂરદાસના નામથી એક છંદોબદ્ધ ટીકા પણ છે. પરંતુ આ ટીકાની વાસ્તવિકતા વિષે શંકા છે. ટીકામાં પ્રત્યેક પદના અલંકાર, નાયિકા આદિનું વર્ણન છે. પરંતુ સૂરદાસે રીતિબદ્ધ કવિતા કરી જ નથી. સ્વાભાવિક રીતે જે વર્ણન જ્યાં ઉચિત હતું તે કર્યું છે. એટલા માટે મિશ્રબંધુઓએ આ ટીકા માટે શંકા બતાવી છે. સરદાર કવિએ પોતાની ટીકામાં પહેલાં ૧૧૭ પદ આપ્યાં છે અને ૬૩ બીજાં લખ્યાં છે. આ રીતે એમની પ્રતમાં કુલ ૧૮૦ પદ છે. આ કુટોમાં નાયિકા અને અલંકારના વિષયો મળે છે; પરંતુ ટીકાની સહાયતા વિના સમજવાં અઘરાં છે.

સૂરસારાવલીમા સૂરદાસે સૂરસાગરની સૂચિ જ જાણે આપી છે એમા ૧૧૦૭ પદ છે પરતુ આખાય ગ્રથમા એક જ છદ હોવાને કારણે વાચવાનું રૂચિકર નથી લાગતુ જો આ દૂષણને છોડી દઇએ તો આ ગ્રથમા સૂરદાસની એજ અદ્ભૂત છટા દેખાય છે

સૂરસાગર બાર સ્કધમા સમાપ્ત કર્યો છે સાગરમા ભાગવતના દશમ સ્કધની કથા જ મોટે ભાગે લેવાઈ છે એજ કથાને એમણે વિસ્તારથી ગાઈ છે બાકીના સ્કધોની કથા સક્ષિપ્તમા થોડા પદોમા કહેવાઇ છે

સૂરસાગરમા કૃષ્ણજન્મથી માડીને શ્રીકૃષ્ણના મથુરા ગમન સુધીની કથા અત્યત વિસ્તારથી ગાઇ છે જુદી જુદી લીલાએ પ્રસ આ રસમગ્ન કવિએ મધુર અને મનોહર પદોની વર્ષા કરી છે. આ પદોના સબધમા સૌથી પહેલી વાત ધ્યાનમા આવે છે તે એ છે કે પ્રચલિત વ્રજભાષામા સૌથી પ્રથમ સાહિત્યક રચના હોવા છતા પણ એ પદો સપૂર્ણ સપ્રમાણ અને પરિમાર્જિત છે પહેલી સાહિત્ય રચના અને તેય એટલી પ્રગલ્ભ, વિશદ અને કાવ્યાગપૂર્ણ છે કે પાછળ થએલા કવિઓની શૃંગાર અને વાત્સલ્યની ઉકિતઓ સૂરદાસની એઠી કવિતા લાગે છે એક કવિએ કહ્યુ છે :—

કર અમિત વિષય વર્ણન વિશદ સભી પરમ સુદર કહે,
સબ કવિયોં કે હિત યે વિષય દાસ .નિકે જુઠે રહે.

સૂરસાગરમા ઉર્મિગીતોની પરપરાનો ખુબ વિકાસ સધાયો લાગે છે. રામભક્તોમા જેમ તુલસીદાસનુ નામ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે તેમ કૃષ્ણ ભક્તોમા સૂરદાસનુ છે હિદી કાવ્યસાહિત્યના આકાશના આ બે મહાકવિઓ સૂર્ય અને ચદ્ર કહેવાય છે જે તન્મયતા આ બન્ને ભક્તકવિની વાણીમા મળે છે તેની કદક ઝલક માત્ર મીરાબાઇમા મળે છે હિંદીકવિતા આ જ તેજસ્વી રત્નોથી અમર બની છે, એમની જ સત્સગાથી હિદીનો લીનમનીનો કાવ્યસ્રોત આજસુધી અખડિત વહેતો રહ્યો છે

સૂરદાસના વિષયમાં એ દોહરો ખુબ પ્રસિદ્ધ છે.

કિધૌ સૂરકો સર લગ્યો કિધૌ સૂરકી પીર
કિધૌ સૂરકો પદ લગ્યો બેધ્યો સકલ સરીર.

સૂરદાસનું કાવ્યક્ષેત્ર તુલસીના જેટલું વ્યાપક નથી કે જેમાં જીવનની અનેક દશાઓનો સમાવેશ થઇ શકે; પરંતુ જેટલી પરિમિત ભૂમિમાં એમની પુણ્યવાણીનો સંચાર થયો છે ત્યાં એક તસુ જગ્યા પણ સિંચાયા વિનાની નથી રહી. શ્રૃંગાર રસને વાત્સલ્યના ક્ષેત્રમાં જ્યાંસુધી સૂરની દ્રષ્ટિ પહોંચી શકી છે, ત્યાં સુધી કોઇ કવિની દ્રષ્ટિ પહોંચી નથી. કવિના બાળ ચેષ્ટાનાં સ્વાભાવિક અને મનોહર ચિત્રો જુઓ.

૧ કાહેકો આરિ કરત મેરે મોહન ! યોં તુમ આઁગન લોટી
જો માઁગહુ સો દેહું મનોહર યહે બાત તેરી ખોટી
સૂરદાસ કો ઠાકુર ઠાઢો હાથ લકુટ લિયે છોટી
૨ સોભીત કર નવનીત લિયે
ઘુટરન ચલત, રેનુ-તન-મંડિત મુખદધિ લેપ કિયે
૩ સિખવત ચલન જસોદા મૈયા
અરબરાય કર પાનિ ગહાવત ડગમગાય ધરૈ પૈયા

બાળકોના સ્વાભાવિક ભાવોની વ્યંજનાના કોણુ જાણે આવાં કેટલાંય પદો છે. સ્પર્ધાનો સુંદર ભાવ આ પદમાં વ્યક્ત થાય છે :—

મૈયા કબહિં બઢેગી ચોટી
કિતી બાર મોહિં દૂધ પિયત ભઇ યહ અજહૂં હૈ છોટી
તૂજો કહતિ । બલકી બેની જ્યોં હૈ હૈ લાંબી મોટી

એવી રીતે ક્ષોભના આ વચનો સરસ છે :—

ખેલત મેં કો કાકો ગોસૈંયા ?
જાતિ પાઁતિ હમ તેં કછુ નાહિં ન બસત તુમ્હારી છૈયાં
અતિ અધિકાર જનાવત યાતે અધિક તુમ્હારે હૈ કછુ ગૈયાં

વાત્સલ્યની જેમ શ્રૃંગારના સંયોગ અને વિયોગ બન્ને પક્ષોનો આટલો પ્રચુર વિસ્તાર બીજા કવિમાં નથી મળતો. ગોકુળમાં જ્યાં સુધી શ્રી કૃષ્ણ રહ્યા ત્યાં સુધીનું એમનું આખું જીવન જ સંયોગપક્ષ છે. દાણલીલા, માખણલીલા, ચીરહરણલીલા, રાસલીલા આદિ કેટલીય લીલાઓ પર હજારો પદો સૂરદાસે રચ્યાં છે. રાધાકૃષ્ણના પ્રેમના પાદુર્ભાવની કેવી સ્વાભાવિક અવસ્થાઓ ચિતરી છે.

૧ કરિ લ્યો નારિ, હરિ આપનિ ગૈયાં
નહિં ન બસાત લાલ કછુ તુમ સોં સબૈ ગ્વાલ એક ઠૈયાં।

૨ ઘેનુ દુહત અતિહી રતિ બાઢી
એક ધાર દોહ નિ પહૂઁચાવત, એક ધાર જહઁ પ્યારી ઠાઢી
મોહન કરતેં ધાર ચલતિ પય, મોહ નિ-મુખ અતિહી છબિબાઢી.

શ્રૃંગારની અંતર્ગત ભાવપક્ષ અને વિભાવપક્ષ બન્નેનાં અત્યંત વિસ્તૃત અને અપૂર્વ વર્ણનો સૂરસાગરમાં લ્હેરાય છે. રાધાકૃષ્ણના રૂપવર્ણનના જ સેંકડો પદો એણે ગાયાં છે. એ પદોમાં ઉપમા, રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષાનો પાર નથી. આંખ ઉપર જ કેટલી ઉક્તિઓ રચી કાઢી છે.

દેખિરી હરિ કે ચંચલ નૈન।
ખંજન મીન મૃગજ ચપલાઇ, નહિં પટતર એક સૈન ॥
રાજિવદલ, ઈંદીવર, શતદલ, કમલ કુશે શય જાતિ।
નિસિ મુદ્રિત પ્રાતહિ વૈ બિગસત, યે બિગસે દિન રાતિ ॥
અરૂન અસિત સિત ઝલક પલક પ્રતિ કો બરનૈ ઉપમાય।
મનો સરસ્વતી ગંગ જમુન મિલિ આગમ કિન્હો આય ॥

નેત્રો પ્રતિ કેટલેક ઠેકાણે ઉપાલંભ પણ મનોહર છેઃ
અરે નૈના વિરહ કી બેલિ બઇ।
સીંચત નૈન-નીર કે સજની મૂલ પતાર ગઇ ॥

બિગસતિ લતા સુભાય આપને છાયા મવન ભઇ।
અબ કૈસે નિરૂવારી સજની સબતન પસરી છઇ ॥

આ ગીતની સાથે મીરાના 'ગિરિધગ ગોપાન' વાળા ગીતની "અસુ બન જલ સિંચ સિંચ પ્રેમ બેનિ બોઇ' નો ભાવ ખુબ મળતો આવે છે આ ઉપરથી એક વસ્તુ જડે છે કે બન્નેનુ દદ લગભગ એક સરખુ હોય છે. એમની ઉંડી અસહ્ય વેદના પછી એમના અકથ્ય વનવનાટ પછી લાધેલું ભાવદર્શન કેટલુ સૌમ્ય અને શાત છતા કેટલુ દર્દભયુ હોય છે એવુ લાગે છે જાણે આસુની શાહીથી શરીરની ચામડીના બનાવેના કાગળ ઉપર ન લખ્યુ હોય ?

આ ઉપરાત કાલિંદીના તટ ઉપર કે વ્રજની મધુકુંજોમા અથવા શરદની જ્યોત્સનામા રચાયના રાસના શોભાવર્ણનો સૂરદાસે પોતાની સ્થૂળ દૃષ્ટિ બધ હોવા છતા અતરદૃષ્ટિથી નિરખ્યા છે અને પ્રેમલોકના એ આનન્દને પોતાનામા સાક્ષાત્કાર કરતા જે રોમાચ અને આનદના આસુ શબ્દમા મૂર્ત કર્યા છે એ જોતા તો સૂરદાસની કાવ્યપ્રતિભા ઉપર ભાવ ગ્રહણવાની અને પ્રકટ કરવાની એની અદભૂત શક્તિ ઉપર વારી જવાય છે

કૃષ્ણના મથુરા જવા પછી ગોપીઓને જે વિરહ સાલ્યો એનુ એવુ વ અને એટનુ જ દર્દ જાણે સૂરદાસને પોતાને થતુ હોય એવી સ્વાભાવિ રીતે સૂરદાસે પોતાના સર્જનોમા એ વિરહવેદના અને ગાડાઇ બતાવ્યા છે વિયોગની જેટલા પ્રકારની દશા હોઇ શકે એ સર્વનો સમાવેશ એમણે સૂર સાગરમા કર્યો છે નમતી સધ્યાના વિવિધ રગોથી આકાશ શ્રીકૃષ્ણન ઉત્તરરગ જેવુ સ્યામસુદર બન્યુ હોય ત્યારે એ સામ્ય જોઇને ગોપીઓને સ્મૃત્તિ જાગે છે

એહિ બેરિયાં બન તે ચલિ આવતે।
દૂર હિં તે વહ બેનુ અધર ધરી બારબાર બજાવતે ॥

પોતાના નિરસ જીવનને જોઇને ગોપીઓનું અદેખું અંતર વૃંદાવનના હરિયાળાં ખેતરોની શોભા પણ સહન કરી શકતું નથીઃ—

મધુબન ! તુમ કત રહત હરે ?
બિરહ વિયોગ શ્યામસુંદર કે ઠાઢે કયોં ન જરે ?
તુમહો નિલજ લાજ નહિં તુમકો ફિર સિર પુહુપ ધરે.
સસા, સ્યાર ઔ બનકે પખેરૂ ધિકધિક સબન કરે,
કૌન કાજ ઠાઢે રહે બનમેં કાહેન ઉકઠિ પરે ?

સૂરસાગરનો સૌથી મર્મસ્પર્શી અંશ 'ભ્રમરગીત' છે. આવું સુંદર ઉપાલંભ કાવ્ય વિરલ છે. ઉદ્ધવ પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાન અને યોગકથા દ્વારા ગોપીઓને પ્રેમથી વિરક્ત કરવા માગે છે અને ગોપીઓ, પોતાની વેદના ઉદ્ધવ સમજતો નથી એ કારણે એને પેટ ભરીને બનાવે છે; કયારેક વિવશતા અને દીનતા નિવેદન કરે છે અને કયારેક વેદનાભર્યું મૌન રાખીને ઉદ્ધવને અવાક બનાવી મુકે છે ગોપીઓ ઉદ્ધવને પુછે છે:

નિર્ગુણ કૌન દેસકો વાસી ?
મધુકર હંસી સમજાય; સૌંહ દે બુઝતિ સાંચ ન હાંસી !

અને કહે છે કે ચારે તરફ ભાસતી સગુણ સત્તાનો નિષેધ કરીને તું શા માટે એના અવ્યક્ત અને અનિર્દિષ્ટ પક્ષની તરફેણ કરીને વ્યર્થ બોલબોલ કરે છે:

સુનિ હૈ કથા કૌન નિર્ગુનકી રચિ પચિ બાત બનાવત
સગુન સુમેરૂ પ્રગટ દેખિયત તુમ તૃન કી ઓર દુરાવત

અને બતાવો તો ખરા કે એ નિર્ગુણ અને અવ્યક્તનો માનવહૃદય સાથે શું સંબંધ છે ?

રેખા ન રૂપ, બરન જાકે નહિં તાકો હમૈ બતાવત,
અપની કહૌ, દરસ ઐસે કો તુમ કબ હૂઁ હો પાવત ?
મુરલી અધર ધરત હૈ સો પનિ ગોધન બનબન આરત,
નૈન બિસાલ, ભૌંહ બંકટ કરિ દેખ્યો કબહું નિહારત ?

તન ત્રિભંગ કહી નટવર વપુ ધરી પિતાંબર તેહિ સોહત,
સૂરશ્યામ જ્યોં દેત હુમૈં સુખ ત્યોં તુમકો સોઉ મોહત ?

અંતે હારીને ગોપીઓ ઉધ્ધવને કહે છે કે તમારા એ નિર્ગુણ કરતાં તો અમને શ્રીકૃષ્ણના અવગુણો વધારે ગમે છે.

ઉનો કર્મ કિયો માતુલ બધિ, મદિરા મત્ત પ્રમાદ
સૂરશ્યામ એ તે અવગુનમેં નિર્ગુન તેં અતિ સ્વાદ

સૂરદાસનું આ 'ભ્રમરગીત' ઉત્તરભારતમાં લોકવિખ્યાત છે અને સૂરની શ્રેષ્ઠ રચનાઓમાંનું એક છે.

સૂરદાસની કવિતામાં સૌથી પ્રધાનગુણ ભક્તિ છે. એમના પદોમાંથી એમની અનંત ભક્તિ નીતરે છે. કવિનું કાવ્ય ઉત્કૃષ્ઠ ત્યારે જ બને છે જ્યારે એ અંતરથી સાચો હોય છે. સૂરદાસે ભક્તિને માનવ હૃદયનો શણગાર માની છે. સૂરદાસની ભક્તિ વાત્સલ્ય અને સખ્ય ભાવની હતી. એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. સૂરની કવિતાનો બીજો ગુણ એ વિષયનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે. આ ગુણમા એમની બરોબરીનો હિંદી સાહિત્યમાં કોઇ કવિ નથી થયો, એવો હિંદીના પ્રસિદ્ધ વિવેચક મિશ્ર બંધુઓનો મત છે. સૂરદાસની કવિતાનું પોત ભાવ અને વર્ણનના તાણાવાણાથી ઘટ્ટ અને મોહક બન્યું છે અને એમાં પુરેલો રૂમખ એ સૂરદાસની જીવનસાધનાનો નિચોડ છે. ભકિત ઉપરાંત માધુર્ય અને પ્રસાદ એ સૂરની કવિતાના બીજા આગળ પડતા ગુણો છે. એમનાં અર્થગાંભીર્ય ઉપમા અને પદલાલિત્ય નિરખીને એક કવિએ કહ્યું છે,

ઉત્તમપદ કાવ્ય ગંગ કે ઉપમાકો બલબીર (બીરબલ)
કેસવ અરથ ગંભીરતા સૂર તીન ગુન ધીર.

રીવાં નરેશ મહારાજા રઘુરાજસિંહજી વ્રજ કવિતાના ધીટ અભ્યાસી મનાય છે. એમની વિવેચનાનું હિંદી સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન છે. એમણે એક કાવ્યમા પોતાના અનુભવોનો સાર લખ્યો છે.

મતિરામ, ભૂષન, બિહારી, નિલકંઠ, ગંગ,
બેની, સંભુ, તોષ, ચિંતામની, કાલિદાસકી
ઠાકુર, નેવાજ, સેનાપતિ, સુખદેવ, દેવ
પજન, ધનાનંદરૂ ઘનશ્યામ દાસકી
સુંદર, મુરારિ, બોધા, શ્રીપતિ હૂ દયાનિધિ
જુગલ, કબિંદ્ર ત્યોં ગોબિંદ, કેસોદાસકી
'રઘુરાજ' ઔર કબિગનકી અનુઠી ઉકિત
મોહિં લગી ઝુઠી જાનિ જૂઠી સૂરદાસકી

સૂરદાસને વિષે હિંદી અને અંગ્રેજ વિવેચકોનો મત બંધાયો છે કે સૂરદાસ અંગ્રેજીમાં જેને Poets of General Visions સર્વવ્યાપક દષ્ટિનો કવિ કહે છે એવા સતકવિ હતા. મિશ્રબંધુઓએ 'હિંદીનવરત્ન'મા સૂરદાસને તુલસીદાસ પછી બીજું સ્થાન આપ્યું છે. સૂરદાસને હિંદી સાહિત્ય ના વાલ્મીકી કહીને હિંદી વિવેચકોએ એ મહાકવિને પોતાની પ્રેમળ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી છે.

કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણદાસ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય હતા. 'અષ્ટછાપ'ના કવિઓમાં કૃષ્ણ-દાસનું નામ આવે છે. એઓ જાતિએ શુદ્ર હોવા છતા સાચા વૈષ્ણવ હોવાથી એમને શ્રીનાથજીના મંદિરના વ્યવસ્થાપક નીમવામાં આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે એક દિવસ વિઠ્ઠલનાથજી ઉપર ચિડાઇને એમણે એમની દેવડી બંધ કરી દીધી. વિઠ્ઠલનાથજીને આથી ખુબ કષ્ટ થયું. આ દશા સાંભળીને વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય મહારાજા બીરબલે એમને કેદ કર્યાં હતા. આ વસ્તુ-સ્થિતિને માટે વિઠ્ઠલનાથજીને પાછળથી એટલો શોક થયો કે એમણે અન્નજળનો પણ ત્યાગ કરેલો. આ જોઇને બીરબલે એમને મુકત કર્યા અને વિઠ્ઠલનાથજીએ ફરીથી એમની વ્યવસ્થાપક તરીકે નીમણૂક કરી. કૃષ્ણદાસે 'જુગલમાન ચરિત્ર,' 'ભકતમાલપર ટીકા' 'ભ્રમર ગીત' અને 'પ્રેમસત્ત્વ નિરૂપ' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. કવિતામાં એઓ સૂરદાસ સાથે પણ હરિફાઈ

કરતા એનું કહેવાય છે છેલ્લા ગાળામાં એમનો "વૈષ્ણવનંદન" નામનો એક ગ્રંથ મળ્યો છે. શિવસિંહ સરોજમાં એમના 'પ્રેમરસ–રાસ' ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ કૃષ્ણદાસ નામના બીજા પણ કવિઓ થઇ ગયા છે એટલે એ નિશ્ચય નથી થતો કે બધા ગ્રંથો એમના જ રચેલા છે કે બીજા કોઇના. કૃષ્ણદાસે પણ રાધાકૃષ્ણના પ્રેમને લઇને ભક્તિપૂર્ણ શૃંગારરસનું જ વર્ણન કર્યું છે. એમના બીજા છુટક પદો પણ મળે છે. સૂરદાસ અને નંદદાસની કવિતા આગળ કૃષ્ણદાસની કવિતા ઝાંખી લાગે છે. એમની કાવ્ય ભાષા વ્રજ છે. એમની રચનાઓ ભાવપૂર્ણ, નિર્દોષ અને સોહામણી છે. લગભગ સં. ૧૬૦૦ ની આસપાસ એમનો સમય આવે છે. કૃષ્ણદાસનું ચરિત્ર ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તાઓમાં પણ આવે છે. એમની કવિતાના ઉદાહરણ રૂપ એક પદ અહિં મુક્યું છે.

રાસ રસ ગોબિંદ કરત બિહાર ।
સુરસુતા કે પુલિન રમ્ય મહૈં ફુલે કુંદ મંદાર ।
અદભૂત સતદલ બિકસિત કોમલ મુકુલિત કુમુદ કલ્હાર ।
મલય પવન બહ સારદ પુરન ચંદ મધુપ ઝુંકાર ।
સુઘરરાય સંગીત કલાનિધિ મોહન નંદકુમાર ।
વ્રજ ભામિનિ સંગ પ્રમુદિત નાચત તન ચરચિત ઘનસાર ।
ઉભૈ સ્વરૂપ સુભગતા સીવાં કોક કલાસુખ સાર ।
કૃષ્ણદાસ સ્વામી ગિરિધર પિય પહિરે રસમૈ હાર ।

પરમાનંદદાસ.

પરમાનંદદાસ પણ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય અને 'અષ્ટછાપ' ના કવિ હતા. એમનું નિવાસસ્થાન કનોજ હોવાથી એમને કનોજીઆ બ્રાહ્મણ માનવામાં આવ્યા છે. એમની કવિતા ખુબ મનોરંજક બનતી. આ કવિએ કૃષ્ણના બાલચરિત્ર અને ગોપીઓના પ્રેમનું ખુબ વર્ણન કર્યું છે. એમના છુટક પદો મળે છે. એ સિવાય મિશ્રબંધુ વિનોદમાં 'પરમાનંદસાગર'

નામના એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સં. ૧૯૦૨ ની શોધમાં "પરમાનંદદાસજી કે પદ" અને 'દાનલીલા' પણ મળ્યાં છે. કહેવાય છે કે એમનું એક પદ સાંભળીને વલ્લભાચાર્ય એક વખત એટલા પ્રેમોન્મત્ત બની ગયા હતા કે દિવસો સુધી એમને દેહભાન પણ ન હતું. એમની કવિતામા તલ્લીનતા મુખ્ય છે. સં. ૧૬૦૬ એમની કવિતાનો સમય છે. પ્ર. ત્રૈ. શોધમા એમનો 'ધ્રુવ-ચરિત્ર' નામનો બીજો પણ ગ્રંથ મળ્યો છે. પરમાનંદદાસની પણ વ્રજભાષા છે. એમની કવિતા ભાવપૂર્ણ અને લલિત છે. એમનું એક પદ આપ્યું છે.

કહા કરૌ બૈકુંઠહિ જાય.
જહઁ નહિ નંદ જહઁા નહિ જસોદા જહઁ નહિ ગોપી ગ્વાલ ન ગાય
જહઁ નહિ જલ જમુના કો નિરમલ ઔર નહિ કદમન કી છૈંાય
પરમાનંદ પ્રભુ ચતુર ગ્વાલિની વ્રજ રજ તજિ મેરી જાય બલાય.

કુંભનદાસ.

કુંભનદાસનું નામ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય અને 'અષ્ટ છાપ'ના કવિ કરતાં એ વખતના 'ઋષિ' તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એઓ પરમાનંદદાસના સમકાલીન હતા. એક વખત અકબરશાહે એમને ફતેહપુરસીક્રી બોલાવ્યા અને ખુબ સત્કાર કર્યો. પણ પાછા આવ્યા પછી એ ખેદ ગયો જ નહિ. એમની કવિતામાં શૃંગારરસનું પ્રાધાન્ય છે પણ એ રસ કૃષ્ણાનંદનો છે. એમની કવિતા સામાન્ય કોટિની હતી. એમનો રચેલો એકેય ગ્રંથ હજી સુધી મળ્યો નથી. કેટલાંક છુટા પદો મળ્યા છે. એઓ જીવનભર ગરીબ રહ્યા પણ કોઇ ધનવાન પાસેથી એમણે પાઇ પણ ન લીધી. એમનો કાળ પણ સં. ૧૬૦૬ જ કહેવાય છે. એઓ ગૌરવા બ્રાહ્મણ હતા. એમના સાત પુત્રોમાથી એક ચતુર્ભુજદાસ હતા. એમના પૌત્ર ગધવદાસ પણ અચ્છા કવિ હતા. એમનું એક પદ અહિં લીધું છે.

સંતન કો સિકરી સન કામ
આવત જાત પનહિયૉ ટૂટી બિસરી ગયો હરિનામ

જિનકો સુખ દેખે દુખ ઉપજત તિનકો કરિયે પંરી સલામ
કુંભનદાસ લાલ ગિરિધર બીન ઔર સબૈ બે કામ.

ચતુર્ભુજદાસ.

ચતુર્ભુજદાસ સ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય અને કુંભનદાસના પુત્ર હતા. એમણે 'મધુમાલતી રી કથા' અને 'ભક્તિપ્રતાપ' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. એમનો સમય સં. ૧૬૨૫ લગભગ હતો. 'સમૈયા કે પદ' અને 'દ્વાદશ યશ' ગ્રંથનો ઉલ્લેખ મિશ્રબંધુ વિનોદમાં મળે છે. શોધમાં એમનો "હિતજીકો મંગલ" નામક એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની કવિતા સામાન્ય કોટિની મનાય છે. વિષય પણ બીજા કવિઓની જેમ કૃષ્ણભક્તિ છે.

છીતસ્વામી.

છીતસ્વામી પણ ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા. એઓ મથુરાના પંડા અને બીરબલના ગોર હતા. પહેલી અવસ્થામાં એઓ ચુસ્ત બદમાસ હતા; અને ગુંડાશાહી એમનો વેપાર હતો. વિઠ્ઠલનાથજીના દર્શન પછી એમનામાં પરિવર્તન થયું અને એઓ કૃષ્ણભક્ત બન્યા. એમનો સમય ૧૬૧૩ ની આસપાસ છે. એમનો કોઇ ગ્રંથ નથી પણ છુટક પદો મળે છે. એમની કવિતા પણ સાધારણ શ્રેણિની મનાય છે.

નંદદાસ.

નંદદાસનો કવિતાકાળ સં. ૧૬૨૩ માં આવે છે. અનેકાર્થ નામમાલા, રાસપંચાધ્યાયી, રૂક્મિણીમંગલ, હિતોપદેશ, દશમસ્કંધભાગવત, દાનલીલા, માનલીલા, જ્ઞાનમંજરી, અનેકાર્થમંજરી, રૂપમંજરી, નામમંજરી, નામ ચિંતામણિ માલા, રસમંજરી, વિરહમંજરી, નામમાલા, નાસકેતુ, પુરાણગદ્ય અને સ્યામ સગાઇ નામક એમના ગ્રંથો મળે છે. એમની ગણના પણ 'અષ્ટ છાપ' માં થઈ છે. એઓ સ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા. એમને વિષે કહેવાય છે કે એક વખત એઓ દ્વારકા જતા હતા ત્યાં રસ્તો ભુલવાથી સાનંદ નામના ગામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં એક ખત્રીની સ્ત્રી પર આશક થયા.

પેલી સ્ત્રીના સંબંધીઓ આ સ્થિતિને ટાળવા ગોકુલ તરફ રવાના થયા. નંદદાસ પણ પાછળ પાછળ ગોકુલ ગયા. ત્યાં એમનો વિઠ્ઠલનાથજી સાથે મેળાપ થયો અને એમનો મોહ ગળી ગયો. એમના વિકારી પ્રેમનું રૂપાંતર થયું અને વિશુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક એમણે કૃષ્ણભક્તિ કરી. ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તામાં આ હકીકત મળે છે. નંદદાસ સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતા. એમની કવિતા મધુર, ઓજસ્વિની, ગંભીર અને મનોહારિણી છે. મિશ્રબંધુઓએ એમની ગણના પદ્માકરની કક્ષામાં કરી છે. સં. ૧૬૨૫ પછી એમની કવિતાનો સમય મનાય છે. એમને તુલસીદાસના ભાઇ ગણવામાં આવ્યા છે પણ એ વાત પ્રમાણભૂત નથી. એમના ચાર પુસ્તકો હજી સુધી પ્રકાશિત થયાં છે. ૧ રાસપંચાધ્યાયી ૨ ભ્રમરગીત ૩ અને કાર્થમંજરી અને ૪ અનેકાર્થ-માળા. આમાંથી રાસપંચાધ્યાયી અને ભ્રમરગીત લોકપ્રસિદ્ધ છે. રાસપંચાધ્યાયી રોળાછંદમાં લખાઇ છે. એમાં નામ પ્રમાણે કૃષ્ણની રાસલીલાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમની ભાષા મધુર અને સરસ છે. મિશ્રબંધુઓએ એમનો એક ગ્રંથ 'વિજ્ઞાનાર્થ પ્રકાશિકા' છત્રપુરમાં જોયો છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં ઉતાર્યું છે.

પરમ દુસહ શ્રી કૃષ્ણ બિરહ દુખ બ્યાપ્યો તિનમે
કોટિ બરસ લગિ નરક ભોગ દુખ ભુગતે છિનમે
સુભગ સરિત કે તીર ધીર બલ બીર ગએ તહું
કોમલ મલય સમીર છબિનકી મહા ભીર જ હું
કુસુમ ધરિ ધુધરી કુંજ છબિ પૂંજનિ છાઇ
ગુંજન મંજુ મકરંદ બેનુ જનુ બજતિ સોહાઇ
ઇતમહકતિ માલતી ચારૂ ચંપક ચિત ચોતી
ઉતઘન સારૂ ઉસારૂ મલય મંદારૂ ઝકોરત
નવ મરકત મનિશ્યામ કનકમનિ મય બ્રજમાલા
બૃંદાવન ગુન રિઝી મનહુ પહિરાઇ માલા

ગોવિંદસ્વામી.

ગોવિંદસ્વામી અંતરીના નિવાસી સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતા. એઓ વિરક્તની માફક આવીને મહાવનમાં રહેવા લાગ્યા. પાછળથી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય થયા અને એમના પદોથી પ્રસન્ન થઈને ગોસ્વામીએ એમને અષ્ટછાપમાં લીધાં. ગોવિંદ સ્વામી ગોવર્ધન પર્વત ઉપર રહેતા હતા અને ત્યાં એમણે કદંબનું એક સુંદર ઉપવન બનાવ્યું હતું. હજી સુધી એ ઉપવન " ગોવિંદસ્વામીકી કદંબ ઢંડી " કહેવાય છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૨૭ પછી આવે છે, ગોવિંદસ્વામી કવિ ઉપરાંત ઉત્તમ કોટિના ગવૈયા હતા; અને ક્યારેક તો તાનસેન પણ એમનું સંગીત સાંભળવા આવતા. આજે પણ એમની કવિતા સરસ રીતે તો ગવૈયાઓ જ ગાઇ શકે છે. એમનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ નથી, છુટક પદો છે. એમની કવિતા સરસ અને મધુર છે.

પ્રાત સમૈ ઉઠિ જસુમતિ જનની ગિરધર સુતકો ઉબરિન્હુવાવતિ
કરિસિંગાર બસન ભુપન સજિ ફુલન રચિ રચિ પાગ બનાવતિ
છુટબંદ બાગે અતિ શોભિત આજીકી છબિ કછુ કહુતિ ન આવતિ
સુથનલાલ ફુંદના સોભિત આજીકી છબિ કછુ કહુતિ ન આવતિ
વિવિધ કુસુમકી માલા ઉરધરી શ્રીકર મુરલી બેંત ગહાવતિ
લૈ દરસન દેખૈ શ્રી મુખકો ગોવિંદ પ્રભુ ચરન શિર નાવતિ

ગોસ્વામી હિતહરિવંશજી.

રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાયના આદિ પ્રવર્તક ગોસ્વામી હિતહરિવંશનો જન્મ સં. ૧૫૫૯ માં મથુરાથી ચાર માઇલ દક્ષિણે બાદગામમાં થએલો મનાય છે. મિશ્રબંધુઓએ એમનું જન્મસ્થાન સહરાનપુર પાસેનું દેવબંદ માન્યું છે. રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાયના પંડિત ગોપાલપ્રસાદ શર્માએ ગોસ્વામીનો જન્મ સં. ૧૫૩૦ માન્યો છે. મિશ્રબંધુઓએ તો એ સંવત ઉપરાંત વૈશાખ વદ ૧૧ નો દિવસ પણ બતાવ્યો છે. ઓડછા નરેશ મહારાજ મધુકર શાહના

ગજપુર નીં હરિરામ વ્યાસ સં ૧૬૨૭ ની આસપાસ એમના શિષ્ય થયા હતા એટલે પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે હિતહરિવંશનો જન્મ સં ૧૫૫૯ માં ચો છે હિતજી ગૌડ બ્રાહ્મણ હતા અને એમના પિતાનું નામ કેશવદાસ મિશ્ર અને માતાનું નામ તારાવતી હતુ

હિતહરિવંશ પહેલાં માધ્વાનુયાયી ગોપાલ ભટ્ટના શિષ્ય હતા પાછળથી સ્વપ્નમાં રાધિકાજીએ મંત્ર આપ્યો અને એમણે પોતાનો સ્વતંત્ર સંપ્રદાય ચલાવ્યો એટલે હિતસંપ્રદાયને માધ્વ સંપ્રદાયની અંતર્ગત માનવામાં હરકત નથી હિતજીની સંતતિ વિષે પણ મતભેદ છે રામચંદ્ર શુક્લે એમને ચાર પુત્રો હતા એમ લખ્યું છે અને મિશ્ર બંધુઓએ ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ગોસ્વામીએ સં ૧૫૮૨ માં શ્રી રાધાવલ્લભની મૂર્તિની વૃંદાવનમાં પ્રતિષ્ઠા કરી અને ત્યાંજ નિવાસ કર્યો હિતજી સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને હિંદી રચના મર્મજ્ઞ હતા એમણે ૨૭૦ શ્લોકોનો રાધા સુધાનિધિ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે વ્રજ ભાષામાં એમની રચના બહુ નથી, પરંતુ જેટલી છે એટલી ભાવપૂર્ણ સરસ અને મનોહર છે ગોસ્વામીના ૮૪ પદોનો સંગ્રહ 'હિત ચૌરાસી' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છ એમની દ્વારા વ્રજભાષાની કાવ્યશ્રીના પ્રસારમાં ખુબ સહાયતા મળી છે હરિરામ વ્યાસે એના મૃત્યુ ઉપર અંતરને અડકે એવા કરુણ પદો ગાયા છે હિતજીની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ માધુર્ય છે એ મુખ્ય ગુણને લઇને એમ મનાય છે કે એઓશ્રી કૃષ્ણની વંશીનો અવતાર હતા એમનો રચનાકાળ સં ૧૬૦૦ થી ૧૬૪૦ મનાય છે બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસના મત પ્રમાણે એમના બીજા છુટક પદો પણ મળે છે એમની ભાષા મૃદુ અને સુષ્ઠ છે હિતહરિવંશની કવિતા કવિતા માટે નથી રચાઇ એ તો એમના વિશુદ્ધ અને પવિત્ર જીવનનો એક અંશ છે છેલ્લી શોધમાં 'સ્ફુટ' નામનો એ ગ્રંથ મળ્યો છે એમની 'હિત-ચોરાસી' ઉપર લોકનાથ કવિએ એક ટીકા પણ લખી છે એમના પદોમાંથી એક પદ અહિં મુકયું છે

ચલ હિ કિન માનિનિ કુંજ-કુટીર
તો બિન કુંવર કોટિ બનિતા જુત મથત મદન કી પીર
ગદ ગદ સુર બિરહાકુલ પુલકિત શ્રવત બિલોચન નીર
ક્વાલિ ક્વાલિ વૃષભાનુ નંદિની બિલપત બિપીન અધીર
બંસી બિસીખ બ્યાલ માલાવલિ પંચાવન પીક કીર
મલયજ ગરજ હુતાસન મારુત સાખા મૃગ રિપુ ચીર
હિત હરિબંસ પરમ કોમલ ચિત ચપલ ચલી પિય તીર
સુની ભય ભિત બ્રેજકો પિંજર સુરત સ્કુર રન બીર

ગૌસ્વામી હિતહરિવંશ પછી સં. ૧૫૬૩ માં કોઇ ચંદ નામના કવિએ ' હિતોપદેશ ' નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો અને સં. ૧૫૭૫ માં છીહલે ' પંચ સહેલી ' નામક એક પ્રેમકથા લખી. આ કવિ મારવાડના દેખાય છે. એમના ગ્રંથમાં પાંચ સખીઓની વિરહવેદનાનું વર્ણન છે. કવિતાની દષ્ટિએ એઓ સામાન્ય કોટિના કવિ છે. ત્યાર પછી રાયબરેલીના કંદોઇ કવિ લાલદાસે સં. ૧૫૮૫ માં ' હરિચરિત ' અને સં. ૧૫૮૭ માં " ભાગવત દશમ સ્કંધ " રચ્યાં. આ બન્ને પુસ્તકો સામાન્ય છે.

પ્રસિદ્ધ કવિ મહાપાત્ર નરહરિ બંદીજનનો જન્મ સં. ૧૫૬૨ માં અને મૃત્યુ ૧૬૬૭ માં થયું. એટલે એમની અવસ્થા ૧૦૫ વર્ષની નિકળે છે. એમાંથી એમનો કવિતાકાળ ૭૭ વર્ષનો મનાય છે. મહાપાત્રની ઉપાધિ એમને અકબરના દરબારમાં મળી હતી. બંદીજન અસની (ફતેહપુરસીક્રી) ના રહીશ હતા. અકબરના દરબારમાં એમનું બહુમાન હતું. એમણે છપ્પા અને કવિતો કહ્યાં છે. એમના રચેલા બે ગ્રંથો " રૂકિમની મંગલ " અને " છપ્પય નીતિ " પરંપરાથી પ્રસિદ્ધ છે. એમનો ત્રીજો ગ્રંથ ' કવિત સંગ્રહ ' પણ શોધમાં મળ્યો છે. કવિતાની દષ્ટિએ એમની ગણના તોષની કક્ષમાં થાય છે. એમનો જે દોહરો સાંભળીને અકબરે ગૌવધ બંધ કરાવ્યો હતો, એ આ રહ્યો.

અરિ હુ દંત તિનુ ધરૈ તાહિ નહિં મારી સકત કોઇ
હમ સંતત તિનુ ચરહિં વચન ઉચ્ચારહિ દિન હોઇ
અમૃત પયિ નિત સ્ત્રવહિ બચ્ચ મહિં થંભના જાવાહં
હિંદુહિ મધુર નઃ હિ કટુક તુરક હિ ન પિયાપહિ
કહ કવિ નરહરિ અકબર સુનો બિનવતિ ગઉજોરે કરન
અપરાધ કૌન માહિં મારિયત મુએકુ સામ સેવઇ ચરન

નરહરી, બંદીજનના સમયમાં જ બિલગ્રામના શાહ મહમ્મદ અને એમની સ્ત્રી ચંપાએ પણ કવિતા કરી છે. આલમની રચનાઓનો પણ આજ સમય મનાયો. ત્યાર પછી સ્વામી નિપટ નિરંજનનો કવિતાકાળ આવે છે, એઓ હિંદીના પ્રકૃષ્ટ કવિ અને સિદ્ધ તરીકે મશહૂર હતા. એમનો સમય સં. ૧૫૬૫ માં આવે છે. એમની કવિતામા વેગ અને વાસ્તવિકતા ખુબ હતાં. એમના 'સંતસરસી' અને "નિરંજન સંગ્રહ" નામના બે ગ્રંથો મળ્યા છે. એમણે કબીર સાહેબની જેમ સામાન્ય વાતોમાં પણ જ્ઞાનચર્ચા કરી છે. એમણે ખડીબોલીમાં કવિતા કરી છે એવું દેખાય છે, કારણ મુખ્ય અંશ એનો છે.

કૃપારામ.

સં. ૧૫૮૯ ની આસપાસ કૃપારામ કવિનું નામ આવે છે. એમના વિષયમાં વિગતવાર માહિતી મળતી નથી. એમણે સં. ૧૫૯૮ મા 'હિત તરંગિની' નામનો એક રસગ્રંથ બનાવ્યો છે. એમાં ઘણા રસોનું વિસ્તારપૂર્વક છંદોમાં વર્ણન છે. આ કવિની ભાષા સુષ્ઠ વ્રજભાષા છે. આ ગ્રંથમાં ૩૯૯ છંદ છે અને લગભગ બધા જ દોહરા છે. રીતિગ્રંથના આચાર્ય તરીકે વિદ્વાનોએ મહાકવિ કેશવદાસને મુક્યા છે, પરંતુ મિશ્રબંધુઓએ કૃપારામને રસરીતિના આદિ કવિ કહ્યા છે. એમની કવિતાનું ઉદાહરણ આ રહ્યું:—

લોચન ચપલ કટાચ્છ સર અનિયારે વિષ પુરિ
મન મૃગ બેધૈ મુનિન કે જગ જન સોહત બિસૂરિ

આજુ સભારે હૌ ગંઇ નંદલાલ હિત તાલ
કુમુદ કુમુદિની કે જાદુ નિરખે ઔરે હાલ
પતિ આયો પરદેસતે ઋતુ બસંત કી માની
ઝુમકી ઝુમકી નિજ મહલમેં ટહલે કરૈ સુરાની

માલક મોહમદ જાયસી.

કૃપારામ પછી પ્રસિદ્ધ સુફી કવિ મલિક મોહમદ જાયસીનો રચનાકાળ આવે છે. જાયસી પ્રસિદ્ધ સુફી ફકીર શેખમોહિદિના શિષ્ય હતા અને જાયસમાં રહેતા હતા. એમણે શેરશાહના સમયમાં અર્થાત ૧૫૯૭ની આસપાસ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'પદ્માવત'ની રચના કરી હતી. એમણે પુસ્તકના આરંભમાં રચનાકાળ આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

સન નૌસો સેતાલિત અહા, કથા અરંતિઐન કવિ કહા.

પદ્માવતની હસ્તલિખિત પ્રતો અધિકતર ફારસી અક્ષરોમાં લખેલી મળેલી છે. એમાં ઘણા લોકોએ હિજરી સન ૯૨૭ જોયો છે. આ સન શેરશાહના રાજત્વકાળ સાથે મળતો નથી. પદ્માવતનો એક પ્રાચીન અનુવાદ બંગાલી ભાષામાં મળે છે, એમાં પણ હિજરી સન ૯૨૭ જ લખ્યો છે. આ ઉપરથી કેટલાકોએ અનુમાન દોર્યું છે કે કદાચિત જાયસીએ ૯૨૭ માં આ ગ્રંથનો આરંભ કર્યો હોય, અને કોઇ ખાસ કારણે વચમાં મુલત્વી રાખી પાછળથી શેરશાહના સમયમાં પુરો કર્યો હોય. પરંતુ આ અનુમાન સંગત નથી લાગતું. ફારસી અક્ષરોમાં "નૌસૈં સૈતાંલિસ" ને બદલે "નૌસૈં સતાઇસ" વાંચવું સંભવિત છે.

જાયસી એ સમયના સિદ્ધ ફકીરોમાં ગણાતા હતા. અમેઠીના રાજધરાણામાં એમનું બહુ માન હતું; કારણ એમની દુઆથી અમેઠીના રાજાને પુત્ર થયો હતો. અમેઠીના રાજાના કોટની સામે જ એમની કબર હજી છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે એમણે ત્યાં જ શરીર છોડયું હશે. જાયસી કણા આરે કેપાપે કુપરા હતા. એમની હયાતીમાં જ એમના શિષ્યો એમના

બનાવેલા ભાવપૂર્ણ દોહા ચોપાઇઓ લોકસમાજમાં ગાતા ફરતા હતા. એમણે બે ગ્રંથો રચ્યા છે. પદ્માવત અને અખરાવટ. અખરાવટમાં વર્ણમાળાના એક એક અક્ષરને લઇને સિદ્ધાંત સંબંધી તત્ત્વોથી સભર ચોપાઇઓ કહી છે. આ નાનાશા પુસ્તકમાં ઇશ્વર, સૃષ્ટિ, જીવ, ઇશ્વરપ્રેમ આદિ વિષયો ઉપર જાયસીએ પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. પરંતુ જાયસીની અક્ષય કીર્તિનો આધાર તો 'પદ્માવત' છે. આ ગ્રંથના વાચનથી સમજાય છે કે જાયસીનું હૃદય કેટલું કોમળ અને 'પ્રેમની પીર'થી ભરેલું હશે. લોકપક્ષ અને અધ્યાત્મપક્ષ બંને તરફ જાયસીની ગૂઢતા, ગંભીરતા અને સરસતા વિલક્ષણ દેખાય છે.

કબીરે પોતાના કટાક્ષભર્યા શબ્દબાણોથી હિંદુઓ અને મુસલમાનોનું કટ્ટરપણું દૂર કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અધિકતર ચિઢ ચઢે એવો દેખાય છે; હૃદયને સ્પર્શ કરે છે પણ સોંસરો નહિ, વળ ખાઇને. માનવ માનવ વચ્ચે જે એક રાગાત્મક સંબંધ છે તે એમના દ્વારા " " જેટલી અને તેવી રીતે વ્યક્ત નથી થયો. પોતાના નિત્યના જીવનમાં અંતર-સામ્યનો અનુભવ માણસ ક્યારેક કરે છે એની અભિવ્યંજના એમનાથી નથી થઇ. કુતબન, જાયસી આદિ સુફી કવિઓએ પ્રેમનો એ શુદ્ધ માર્ગ બતાવવાની સાથે મનુષ્ય માત્રના હૃદય ઉપર જેનો પ્રભાવ પડે એવી સામાન્ય જીવનદશા પણ સુઝી. મુસલમાન અને હિંદુઓના હૃદયનો અંતરભેદ ભુંસી નાખનારાઓમાં જાયસીનું નામ મોખરે આવે છે. એમણે મુસલમાન થઇને હિંદુઓની વાતો, હિંદુ દૃષ્ટિએ, હિંદુઓની ભાષામા સહૃદયતાપૂર્વક કહીને જીવનની મર્મસ્પર્શી અવસ્થાઓની સાથે પોતાના ઉદાર હૃદયનું સંપૂર્ણ સામંજસ્ય કરી બતાવ્યું. કબીરે કેવળ ભિન્ન પ્રતીત થતી પરોક્ષ સત્તાની એકતાનો આભાસ કરાવ્યો હતો. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જીવનની એકતાનું દૃશ્ય દૃષ્ટિ સમીપ લાવનાર તો જાયસી જ.

પદ્માવતમાં પ્રેમગાથાની પરંપરા પૂર્ણ પ્રૌઢતાએ પહોંચેલી દેખાય છે. એ પરંપરાનો સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ પદ્માવત છે. પદ્માવતની કહાણીમાં એક

વિશેષતા પણ છે. એમા ઇતિહાસ અને કલ્પનાનો સુયોગ છે. ચિત્તોડની મહારાણી પદ્મિનીનો ઇતિહાસ હિંદુ હૃદયના મર્મને સ્પર્શ કરે એવો રંગ દર્શી છે. જાયસીએ જો કે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નાયક અને નાયિકા લીધાં છે; પરંતુ પોતાની કહાણીનું રૂપ તો કલ્પનાના ઉત્કર્ષદ્વારા સાધારણ જનતાના હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત હતું એજ લીધું છે. આ રીતે આ પ્રેમકથાનો પૂર્વાર્દ્ધ કલ્પિત અને ઉત્તરાર્દ્ધ ઐતિહાસિક છે. 'પદ્માવત'ની કથાનો સારાંશ આવો છેઃ—

" સિંહલદ્વિપના રાજા ગંધર્વસેનની એક પરમ રૂપવતી કન્યા હતી. રૂપ અને ગુણમા પદ્મિની હોવાથી માબાપે એનું નામ પદ્મિની જ રાખ્યું હતું. એ કન્યા પાસે હિરામણ નામનો એક ચતુર પોપટ હતો. એક દિવસ રાજાના ક્રોધથી પોપટ ઉડી ગયો. એ પોપટ એક શિકારીને હાથ આવ્યો અને (ચિ)તોડના મહારાણા રતનસેનને વેચ્યો. એ પોપટે રતનસેન આગળ (પદ્મિ)નીની રૂપકથા એવી ચતુરાઈથી કહી કે મહારાણા પદ્મિની શોધમાં યોગી થઇને ચાલી નિકળ્યા. ખુબ મુશ્કેલી અને અપાર દુઃખ પછી પદ્મિનીનું લગ્ન રતનસેન સાથે થયું અને મહારાણાનું મનમાન્યું થયું. રતનસેન અને પદ્મિની ઘણા દિવસ સુધી સુખી જીવન જીવ્યાં. એક દિવસ રતનસેનની સભાના પંડિત રાઘવચેતનને કેટલાક કારણોસર સભામાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો. આ પંડિતે રાણા ઉપર વેર વાળવા દીલ્હીના બાદશાહ અલ્લાઉદીન આગળ પદ્મિનીનું રૂપવર્ણન કર્યું. આવું અદ્‌ભૂત અને રંગદર્શી વર્ણન સાંભળીને બાદશાહને મોહ થયો અને વાસના જાગી. એણે પોતાના સમગ્ર બળ સહિત ચિતોડપર ચઢાઈ કરી. લડાઇ બાર વર્ષ ચાલી પણ બાદશાહને પદ્મિની કે દુર્ગ બેમાંથો કંઇ મળ્યું નહિ. એક દિવસ સંધીની મસલતને બહાને અપાર યુક્તિથી દર્પણદ્વારા શાહે પદ્મિનીનું રૂપ જોયું અને ત્યાંથી રતનસેનને કેદ કરીને દીલ્હી લઇ ગયો. રાણી પદ્મિનીની ખાતર ગોરા અને બાદલ નામના વીરો પોતાના પરાક્રમથી મહારાણાને છોડાવી લાવ્યા. ગોરાનું રસ્તામા જ વીરમૃત્યુ થયું, પાછળથી મહારાણા રતનસેન

અને રાજા દેવપાલ વચ્ચે પણ પદ્મિની ખાતર જ યુદ્ધ થયું તેમા બન્ને માર્યા ગયા રતનસેનનુ શબ ચિતોડ લાવવામા આવ્યુ, એમની બન્ને રાણીઓ પદ્માવતી (પદ્મિની) અને નાગમતી પતિ સાથે સતી થઇ. પાછળથી જ્યારે સેના સહિત બમણા બળ મહિત અલ્લાઉદ્દીન પદ્મિની મેળવવા ચિતોડ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે ત્યા એણે પદ્મિનીને બદલે એની રૂપાળી દેહની રાખનો ઢગલો જોયો. "

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રેમગાથાની પરંપરામા પદ્માવત સૌથી પ્રૌઢ અને સરસ ગ્રંથ છે. પ્રેમમાર્ગી સૂફી કવિઓની બીજી કથાઓ કરતા આ કથામા જે વિશેષતા છે તે એ છે કે આવા વર્ણનો અને રૂપકોથી સાધનાના માર્ગ એની મુશ્કેલીઓ અને સિદ્ધિના સ્વરૂપની પણ વ્યંજના થાય છે. કવિ ગ્રંથની સમાપ્તિ વખતે કહે છે.

તન ચિત્ત ઉર, મન રાજા કીન્હા
હિય સિંઘલ, બુદ્ધિ પદ્મિનિ ચીન્હા
ગુરૂ સુઆ જેઇ પંથ દેખાવા
બિન ગુરૂ જગતકો નિરગુન પાવા
નાગમતી યહ દુનિયા ધંધા
બાંચા સોઇ ન એહિ ચિત બંધા
રાઘવ દૂત સોઇ સૈતાનૂ
માયા અલાઉદ્દી સુલતાનૂ.

'પદ્માવત' ની રચના સંસ્કૃત. પ્રબંધકાવ્યની સર્ગબદ્ધ પદ્ધતિ પર નથી પણ ફારસી શૈલી પર છે; તો પણ શૃંગાર વીર આદિ રસવર્ણનો ચાલી આવતી ભારતીય કાવ્યપરંપરા અનુસાર જ છે. પદ્મિનીનું જે રૂપવર્ણન જાયસીએ કર્યું છે એ વાચકને સૌંદર્યની લોકોત્તર ભાવનામાં લયલીન કરી મૂકે છે. અનેક પ્રકારના અલંકારોની પણ એમા સુંદર યોજના છે

સરવર તીર પદ્મિની આઇ ખોંપા છોરિ કેસ મુકલાઇ
સાંસ સુખ અંગ મલયગિરિ બાસા
નાગિનિ ઝાંપી લીન્હ ચહું પાસા
ઓ નઇ ઘટા પરી જગ છાંહા
સસિ કે સરન લીન્હ જનુ રાહા
ભૂલિ ચકોર દીઠિ મુખ લાવા મેઘ ઘટા મંહ ચંદ દેખાવા.

પદ્મિનીના રૂપવર્ણનમાં જાયસીએ કોઇ ઠેકાણે તો જેના વિરહથી આખીય સૃષ્ટિ વ્યાકુળ બનીને વેદના ખમી રહી છે એ અનંત સૌન્દર્યની તરફ પણ સુંદર સંકેત કર્યા છેઃ—

બરૂની કા બરનૌ પ્રમિ બની સાધે બાન જાનુ દુઇ અની,
ઉન બાનન્હ અસ કો જો ન મારા બેધિ રહા સગરો સંસારા
ગગન નખત જો જાહિં ન ગને વૈ સબ બાન ઓહિ કે હને
ધરતી બાન બેધિ સબ રાખી સાખી ઠાઢ દેહિં બસ સાખી
રોવઁ રોવઁ માનુસ તન ઠાઢે સૂત હિં સૂત બેધે અંસ ગાઢે
બરૂનિ-બાન અસ ચોપ હૂઁ બેધે રનબન ઢાંખ -
સૌજ હિતન સબ રોવાઁ પંખ હિતન સબ પાઁખ.

આવી રીતે જોગી રતનસેનના કઠિન માર્ગના વર્ણનો દ્વારા સાધકના માર્ગના વિઘ્નો (કામ ક્રોધ આદિ વિકારો) પણ બતાવ્યા છે.

ઓાહ મિલાન જો પહુંચૈ કોઇ તબહમ કહબ પુરૂષ ભલ સોઇ
હૈ આગે પરબટ કે બાટા વિષમ પહાર અગમ સુઠિ ઘાટા
બિચ બિચ નદી ખોહ ઔનારા ઠાવ હિં ઠાઢૈં બૈઠ બટ પારા.

જાયસીની ભાષા જોકે ગ્રામરી પૂર્વી હિંદી છે છતાં એમાં સ્વાભાવિક માધુર્ય ભર્યું છે.

ગદાધરભટ્ટ

જાયસીના-સમયમાં જ ગદાધરભટ્ટનું નામ મળે છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લના અનુમાન પ્રમાણે તો એઓ ચૈતન્ય પ્રભુના શિષ્ય હતા. એમનો રચનાકાળ ૧૬૮૦ ની આસપાસ મનાય છે. આ હિસાબે એમનો સમય સૂરદાસની સાથે પડે છે. ગદાધરભટ્ટ સંસ્કૃતના પંડિત હતા એટલે શબ્દો ઉપરનો એમનો કાબુ સુંદર હતો. એમની ભાષા નિર્દોષ અને કવિતા ભાવવાળી છે.

મીરાંબાઇ

સુફી કવિ જાયસીના સમય પછી તરત જ મૂર્તિમંત કરુણા સમી ભક્તિઘેલી મીરાંનો સમય આવે છે. વૈષ્ણવધર્મના ઉદય કાળે ભક્તિની બીજ સરીખડી મીરાંબાઇ મેડતિયાના રાઠોડ રત્નસિંહની પુત્રી, રાવ દૂદાજીની પૌત્રી અને જોધપુર વસાવનારા પ્રસિદ્ધ રાવ જોધાજીની પ્રપૌત્રી હતી. મીરાંનો જન્મ સં. ૧૫૭૩ માં ચોકડી નામના ગામમાં થયો હતો. અને એનો વિવાહ ઉદયપુરના યુવરાજ ભોજરાજજી સાથે થયો હતો. મીરાં બાલ્યાવસ્થાથી જ કૃષ્ણભક્તિના રંગે રંગાતી જતી હતી. પીયરમાં વૈષ્ણવધર્મના સંસ્કાર બળે એના અંતરમાં ભક્તિ સ્વાભાવિક જ ઉગી હતી. વિવાહ પછી થોડા વખતમાં જ એના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો. બીજા કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એના પતિ મીરાંની પાછળ વૃંદાવન સુધી ગએલા. મીરાંબાઇ વિષે ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો અને માહિતી ન હોવાથી કશું જ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. મીરાંની ભક્તિ દિવસે દિવસે વિસ્તરતી ગઇ. મીરાં પ્રેમભક્તિમાં લીન થઇને સંતોની સાથે ધૂન લગાવીને નાચતી એ એનાં સાસરિયાંને અણગમતું લાગ્યું. આવાં આવાં કારણોથી ઉશ્કેરાઇને એમણે મીરાંને ઝેર દેવાના અને બીજા ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં હતા. પરંતુ ભગવાની કૃપાએ એ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી ઉગરી ગઇ. ઘરનાં માણસોના આવા દુષ્ટ આચરણોને લઇ મીરાં આખરે ઘર છોડીને ચાલી નીકળી અને પોતાના પ્રિયતમની ક્રીડાભૂમિ વ્રજમાં વાસ કર્યો. મીરાંની ભક્તિની ધૂનથી આખું વ્રજ ગાજી ઉઠ્યું અને જ્યાં ત્યાં મીરાં ભક્તિની અસર છવાઇ રહી.

મીરાની ઉપાસના 'શ્રૃંગાર' ભાવની હતી. એને મન તો શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ પુરૂષ હતા. પોતે માશૂકભાવે એની પૂજા કરતી. મીરાનું નામ અને ગુણગાન નાભાદાસ, ધ્રુવદાસ, વ્યાસજી, મલુકદાસ, રસિક આદિ પ્રસિદ્ધ ભક્તકવિઓએ કર્યાં છે. મીરાંના પદોની ભાષા રાજસ્થાની મિશ્રિત વ્રજ ભાષા છે. એના પદોના ઘણાં પાઠાંતરો થઇ ગયાં છે. કેટલાક તો શુદ્ધ ગુજરાતી જ બની ગયાં છે. મીરાંની કવિતા ભાવભક્તિ અને માધુર્યથી ભરપુર છે. એના દરેક પદમા અખંડ ભક્તિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. વિરહદર્દ અને નિગૂઢ ભક્તિના સદોદિત વાસથી મીરાંના અંતરમાં થતાં તિવ્ર સંવેદનો એ જે શબ્દરૂપ ધર્યું છે, એની અસર તો ગાનાર કે વાચનાર ઉપર પણ થયા વિના નથી રહેતી. મીરાના રચેલા ચાર ગ્રંથો પણ છે. નરસીજી કા માયરા, ગીત ગોવિંદની ટીકા, રાગ સોરઠા કે પદ અને રાગ ગોવિંદ. મીરાંના પદોમાંથી ત્રણ ભજનો અહિં લીધાં છે.

નયના લલચાવત જીયારે ઉદાસી
    શ્યામલ બનમેં બાજે શ્યામલકી બાંસી
નેનામેં રેનામેં મોહે નીંદ ન આવે
    પ્રીતમકો સ્વાસ મીરાં કુસુમ સુવાસી

બસો મેરે નૈનમેં નંદલાલ
મોહન સૂરતિ, સાંવરી સૂરતિ નૈના બને રસાલ
મોર મુકુટ મકરાકૃત કુંડલ અરૂન તિલક દિયે ભાલ
અધર સુધારસ મુરલી રાજતિ ઉર બૈજંતિ માલ
ક્ષુદ્ર ઘંટિકા કટિ તટ સોભિત નૂપૂર શબ્દ રસાલ
મીરાં પ્રભુ સંતન સુખદાઇ ભક્ત બછલ ગોપાલ

.કુંજન બન છાંડી હે માધો કોન ગુના તકસીર ?
જલ મેં હોતી જલકી મછલીયાં
    પ્રભુ કરતે જબ સ્નાન ચરન છુ લેતી હે માધો

જો મેં હોતી બનકી કોયલીયાં
    ગૌંવા ચરાવન આત બોલીયાં સુનતી હે માધો
જો મેં હોતી છીપકો મોતી
    ગલે બન રહતી હાર હીયે પર રહતી હે માધો
જો મેં હોતી બાંસકી મોરલીયાં
    કરતી મુખ પર રાસ અધરરસ પીતી હે માધો
જો મેં હોતી મોરકી પંછીયા
    પ્રભુ કરતે સિંગાર મુકુટ ચઢ રહતી હે માધો
જો તુમ ચાહો દરસ મીલનકો
    મીરાં કે ઘનશ્યામ દરસ બીન બ્યાકુલ હે માધો.

નરોત્તમદાસ.

મીરાંબાઇ પછી નરોત્તમદાસનું નામ મળે છે. "બિસવાઁ કવિ મંડળ" ના ભૂતપૂર્વ મંત્રી સ્વ. પંડિત દેવીદત્ત ત્રિપાઠીએ એમને સિતાપુર જીલ્લામા નાડી કસ્બાના રહીશ બતાવ્યા છે; અને એવું પણ લખ્યું છે કે સં. ૧૬૦૨ સુધી એઓ વિદ્યમાન હતા. શિવસિંહ સરોજમા એમનો સં. ૧૬૦૨ બતાવ્યો છે. એઓ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો 'સુદામાચરિત્ર' ગ્રંથ લોક પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુદામાની દરિદ્રતા અને સંપત્તિ બન્નેનું બહુજ સુંદર અને યથાર્થ વર્ણન છે. સુદામાનો સંતોષ અને જીવન વિષેના ઉચ્ચ વિચારો વગેરે પ્રસંગો આ ગ્રંથના ભાવવાહી આલેખનો છે. એમનો શૃંગારરસનો એક ઉત્તમ છંદ મિશ્રબંધુઓ પાસે છે. એમની કવિતા સ્વાભાવિક, સરસ અને હૃદયંગમ છે. કાવ્યભાષા વ્યવસ્થિત અને પરિમાર્જીત છે. એમની કાવ્ય પ્રતિભા એમની ભાવુકતાનો પરિચય આપે છે. એમના એક ખંડકાવ્ય 'ધ્રુવ ચરિત્ર'નું નામ પણ મળે છે, આ ઉપરાંત 'વિચારમાળા' નામક એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ પણ મિશ્રબંધુ વિનોદમાં છે. સુદામાચરિત્રનું એમનું નીચેનું કવિત બહુ પ્રસિધ્ધ છે.

સીસ પગા ન ઝંગા તન મૈ પ્રભુ જાને કો આહિ બસૈ કેહિ ગામા
ધોતી ફટીસી લટી દુપટી અરૂ પાયઁ ઉપાનહીકી નહિ સામા
દ્વાર ખરો દ્વિજ દુર્બલ એક રહ્યો ચકિ સો બસુધા અભિરામા
પૂછત દીનદયાલ કો ધામ બતાવત આપનો નામ સુદામા

ગૌસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પણ આજ કાળમાં થઇ ગયા છે. મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય અને પુત્ર તરીકે અને સૌથી વધારે તો 'અષ્ટછાપ' ના કર્તા તરીકે એમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમનો જન્મ સં. ૧૫૭૨ અને મૃત્યુ સં. ૧૬૪૨ મા થયું. વિઠ્ઠલનાથજી કવિ કરતાં ગદ્યલેખક તરીકે વધારે મનાય છે. ત્રીજી ત્રૈવાર્ષિક શોધમાં એમના બે ગ્રંથો 'યમુનાષ્ટક' તથા 'નવરત્ન સટીક' મળ્યા છે.

ગોસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજી પછી સ્વામી હિતહરિવંશના શિષ્ય શ્રીસેવકજી અને હરિવંશઅલીના નામો આવે છે. સેવકજીનો જન્મકાળ સં. ૧૫૭૦ લગભગ જણાય છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૧૦ મનાય છે. એમણે 'બાની' નામક એક ગ્રંથ રચ્યો છે અને એમાં ગુરૂના યશનું વર્ણન કર્યું છે. હરિવંશઅલીએ બે 'અષ્ટકો' રચ્યાં છે.

સ્વામી હરિદાસ.

ટટ્ટી સંપ્રદાયના સંસ્થાપક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા હરિદાસ અકબરના સમયમાં એક સિદ્ધ ભક્ત અને સંગીત કલાકોવિદ તરીકે વિખ્યાત હતા. પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય તાનસેન એમને ગુરૂ માનતા. લોક કથા કહે છે કે એક દિવસ અકબરને તાનસેનના ગુરૂનું સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થઇ. મોટો બાદશાહ તોપણ એના પ્રભાવ કે સત્તાથી હરિદાસ ગાય એમ હતું નહિ; એટલે એક દિવસ તાનસેન અને અકબર સાથે હરિદાસને ત્યાં ગયા. તાનસેને એક ગીત શરૂ કર્યું અને વચમાં ખોટો આલાપ માર્યો એટલે તરત જ એને સુધારવા હરિદાસે આખું ગીત એના સાચા સૂરમાં ગાયું.

એઓ સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતા અને વૃંદાવનમાં રહ્યા પછી કેટલોક સમય નિધુવનમાં રહ્યા હતા. એમના પદના રાગો સંગીતજ્ઞાન સિવાય ગવાનાં નથી. એમની કવિતા સર્વત્ર મધુર અને કોમળ નથી પરંતુ ભાવો ઉત્કૃષ્ટ છે. એમના પદોના ત્રણ ચાર સંગ્રહ 'હરિદાસકો-ગ્રંથ' 'સ્વામી હરિદાસજી કે પદ,' અને 'હરિદાસકી બાની' મળે છે. એમની કવિતાનો સમય ૧૬૦૦ થી ૧૬૧૭ સુધીનો મનાય છે. એક લોકકથા એવી પણ છે કે એઓ રાધાની પ્રિય સખી લલિતાના અવતાર હતા.

સ્વામી હરિદાસ પછી અકબરી દરબારના કવિઓનો સમય આવે છે. અકબરી દરબારના કેટલાક કવિઓની અને સ્વયં અકબરની કવિતા સં. ૧૬૩૧ પછી જ ખીલી હતી: એટલે ગોસ્વામી તુલસીદાસના સમયની સાથે એમની કવિતાનો સમય પણ મુકી શકાય. મિશ્ર બંધુઓએ અકબરી દરબારના કવિઓને મરયુગમાં ગણી લીધા છે; અને એ ઉચિત લાગે છે. એટલે અહિં પણ તુલસીના કવનકાળ પહેલા જ આ કવિઓ અને બીજા કેટલાક કવિઓ વિષે આપણે વિવરણ કરીશું. આ રીતે પહેલું નામ ટોડરમલનું આવે છે.

ટોડરમલ.

મહારાજા ટોડરમલનો જન્મ સં. ૧૫૮૦ અને મૃત્યુ સં. ૧૬૪૬ માં થયું. ટોડરમલ અકબરના મુલકી વહીવટના મુખ્ય મંત્રી હતા. કેટલોક વખત એમણે બંગાલના સુબા તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. ટોડરમલ હિંદીના કવિ હતા પરંતુ એમની કવિતા સાધારણ પંક્તિની હતી. એમની કવિતાની થોડી પંક્તિઓ આ રહી:

સો હૈ જિન સાસન મેં આતમાનુ સાસન સુ
જી કે દુખહારી સુખકારી સાँચી સાંસના
જાકો ગુન ભદ્રકાર ગુણભદ્ર જાકો જાનિ . . . .
ભદ્ર ગુનધારી ભવ્ય કરત ઉપાસના.

બીરબલ.

મહારાજા બીરબલનો જન્મ સ. ૧૫૮૫ મા કાનપુર જીલ્લાના તિકવાપુર ગામમા એક સાધારણ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ ગંગદાસને ત્યાં થયો હતો. આ વાતનો ઉલ્લેખ પ્રયાગના અશોક સ્થંભ ઉપર મળે છે. એ સ્થભ ઉપર નીચેનુ વાક્ય કોતરાયલું છે. "સંવત ૧૬૩૨ શાકે ૧૪૯૩ માર્ગ બદી ૫ સોમવાર ગંગાદાસ સુત મહારાજ બીરબલ શ્રી તીરથરાજ પ્રયાગકી યાત્રા સુફલ લિખિતં."

એમની જન્મભૂમિના વિષયમા તવારીખનવીસોમા મતભેદ છે. ઉપલી હકીકત ભૂષણના દોહરાને આધારે લીધી છે. બીરબલ એક સામાન્ય સ્થિતિમાથી ચઢીને પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભા વડે અકબરના નવરત્નોમાથી એક બન્યા હતા. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૬૪૦ મા મનાય છે. બીરબલ કવિતાપ્રેમી હતા અને પોતે પણ મનોહર કવિતા બનાવતા. લાલિત્ય એ એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે. એમની ગણના તોષની સાથે થઇ છે. કવિ હોવા ઉપરાન્ત એમનામા વિચારચાતુર્ય જબરું હતુ. બીરબલ ચતુર હોવાની સાથે બહુજ મર્મભેદક મજાક પણ કરતા અને એમના આ ખાસ ગુણ ઉપર બાદશાહ અકબર ખૂબ ખુશ રહેતા આનો ઉલ્લેખ 'બીરબલ વિનોદ' નામક ગ્રંથમા મળે છે. કહેવાય છે કે કેશવદાસની કવિતા પર આફ્રિન થઇને એમને એક લાખ મુદ્રા ભેટ આપીને પોતાના ઔદાર્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો. એ ઉપરાંત ઓડછા નરેશનો એક કરોડ મુદ્રાનો દંડ માફ કરાવીને પોતાના ઉદાત્ત અને ખાનદાન સ્વભાવની પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૬૪૦ મા થયું હતું. એમની કવિતામાંથી એક છંદ અહિં મૂકયો છે

એક સમે હરિ ધેનુ ચરાવત બેનુ બજાવત મંજુ રસાલહિ
ડીઠ ગઇ ચાલ મોહનકી વૃષભાનુ સુતા ઉર મોતિન માલહી
સો છબિ બ્રહ્મ લપેટી હીયે કરસોં કર લૈ કર કંજ સવાલહિ
હંસ કે સોસ કુસુમ્મકી માલ અનૈ પહિરાવતિ બ્યાલનિ બ્યાલહિ

ગંગ.

ગંગની કવિતા બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એમના જીવન વિષે પ્રમાણભૂત માહિતી બીલકુલ મળતી નથી. કેટલાક વિદ્વાનોએ એમને બ્રાહ્મણ અને કેટલાકે એમને ભાટ માન્યા છે. ગંગ પણ અકબરી દરબારના નવ રત્નોમાંના એક હતા. એમનો સમય સં. ૧૫૯૦ થી ૧૬૭૦ સુધીનો અનુમાન થયો છે. ગંગની કવિતા ઘણીખરી લુપ્તપ્રાય થઇ ગઇ છે. પરંતુ જેટલી મળી છે તેટલી ઉપરથી એઓ પ્રથમ પંક્તિના કવિ ગણાયા છે; અને સેનાપતિની કક્ષામાં એમની ગણના થઇ છે. નવીન શોધમાં 'ખાન ખાના કવિત' નામનો એમનો એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની મુખ્ય ભાષા તો વ્રજ હતી પરંતુ એમણે એ ત્રણ ઉપભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમની કવિતામાં ઉદ્દંડતાની માત્રા વધારે છે, હાસ્યરસના ગંગ આચાર્ય મનાય છે. એમના યુદ્ધના વર્ણનો ઉત્કૃષ્ટ અને સરસ છે. એમના બે છંદો અહિં મુક્યા છે.

> બૈઠીતી સખિન સંગ પિયકો ગવન સુન્યો
> સુખ કે સમૂહમેં વિયોગ આગિ ભરકી
> ગંગ કહૈ ત્રિવિધ સુગંધ લૈ પવન બહ્યો
> લાગત હી તાકે તન ભઇ બિથા જરકી
> પ્યારી કો પરસી પૌન ગયો માનસર પહં
> લાગતહી ઔરે ગતિ ભઇ માનસર કી
> જલચર જરે ઔ સેવાર જરી છાર ભયો
> જલ જરી ગયો પંક સુખ્યો ભુમિ દરકી.

તાનસેન.

તાનસેનનું મુળ નામ ત્રિલોચન હતું. એમના પિતામહ એમને લઇને ગ્વાલીઅર નરેશ મહારાજા રામનિરંજનને ત્યાં જતા હતા, ત્યારે આ જ

મહારાજાએ એમને તાનસેનની ઉપાધિ આપી હતી સંગીત શાસ્ત્રમાં પઢેલા બૈજુ બાવરો એમના ગુરૂ હતા. અને પાછળથી શેખમહંમદ ગૌસના શિષ્ય થયા. સ્વામી હરિદાસને પણ એમણે ગુરૂ માન્યા છે. એવી લોકકથા છે કે એમના સંગીત ઉપર મુગ્ધ થઇને શાહી જનાનાની એક રૂપ અને લાવણ્યની મૂર્તિ જેવી એક મુસ્લીમ કન્યાએ તાનસેનના પ્રેમની માગણી કરી અને તાનસેને પણ એ પ્રેમ સ્વીકાર્યો અને મુસલમાન થયા. તાનસેનના "સંગીતસાર" "રાગમાલા" અને "શ્રી ગણેશસ્તોત્ર" નામના ગ્રંથો છે. એમનો કવિતા કાળ સં. ૧૬૧૭ ગણાય છે. તાનસેન કવિ કરતા સંગીતકલાના આચાર્ય ગણાતા હતા અને આ બન્ને તત્ત્વોના સંયોગને લઇને એઓ રાગને અનુરૂપ અર્થગંભીર પદો રચી શકતા. એમના કેટલાક દીપક, ભૈરવ, શ્રી અને મેઘના ગીતો અર્થ-ગાંભીર્ય અને ભાવમાધુર્ય માટે લોકવિખ્યાત છે. આજે હિંદુસ્થાનના દરેક પ્રખ્યાત ગવૈયા પાસે તાનસેનની ત્રણચાર સુંદર ચીજો હોવાની જ.

રહીમ ખાનખાના.

રહીમ ઉર્ફે અબ્દુર્રહીમ ખાનખાના અકબરશાહના માનીતા અમીર મોગલ સરદાર બૈરામખાં ખાનખાનાનના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૧૦ માં થયો હતો. રહીમ સંસ્કૃત, અરબ્બી અને ફારસીના વિદ્વાન તથા હિંદી કાવ્ય અને ભાષાના મર્મજ્ઞ હતા. રહીમ દાનેશ્વરી અને પરોપકારી પુરૂષ હતા. એમની દાનશીલતા હૃદયની હતી; કીર્તિની લાલસા સાથે એનો સંબંધ ન હતો. કહેવાય છે કે ગંગકવિને એક દિવસ ૩૬ લાખ રૂપીઆ આપી દીધા હતા. અકબરના એઓ મુખ્યમંત્રી અને સેનાપતિ હતા અને મોટા મોટા યુદ્ધોના વિજેતા હતા.

છેક જહાંગીરના સમય સુધી એઓ વિદ્યમાન હતા. એક યુદ્ધમાં દગો દેવાના ખોટા ગુન્હા માટે એમની જાગીર જપ્ત કરીને એમને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. કેદમાંથી છૂટયા પછી એમની અવસ્થા બહુ જ હીન અને દરિદ્ર થઇ ગઇ હતી. એમની આવી અવસ્થામાં પોતાની પાસે ધન ન હોવાથી એક

યાચકને એક દુહો લખી આપીને રીવા નરેશ પાસે મોકલ્યો અને રાજાએ એ યાચકને એક લાખ રૂપીઆ આપ્યા. રહીમતી મોગલ સામ્રાજ્યની સેવાઓ ન ભૂલાય તેવી હતી. સંસારનો એમને ઉંડો અને વિશદ અનુભવ હતો; અને એવા અનુભવોના મર્મને ગ્રહણ કરવાની એમનામાં અદ્દભૂત શક્તિ હતી. પોતાના ઉદાર અને ઉદાત્ત હૃદયને સંસારના વાસ્તવિક વ્યવહારોની વચ્ચે રાખીને જે સંવેદનાનો એમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એની જ વ્યંજના એમના દુહામાં દેખાય છે. રહીમતી રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે; અને એનું કારણ જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો માર્મિક અનુભવ છે. રહીમના દોહામા માર્મિકતા છે અને એમાંથી સહૃદયતા નીતરે છે. રહીમનું હૃદય આર્દ્ર હોવાથી એમને કલ્પનાના ઉડ્ડયનોની બહુ અપેક્ષા ન હતી. એમના એક ગ્રંથમાં એમણે નાયિકા ભેદના જે ચિત્રો આલેખ્યાં છે તે પણ હુબહુ છે. એમના શ્રૃંગાર ચિત્રોમાં આર્યપ્રેમની ઉજ્જ્વળતા ભરી છે.

ભાષા ઉપર તુલસીદાસ જેટલું રહીમનું પ્રભુત્વ દેખાય છે. એઓ વ્રજ અને અવધી બંને ભાષાઓમાં કુશળ હતા. એમની કેટલીક પંક્તિઓ તો એટલી બધી સરસ અને હૃદયગંમ છે કે મહાકવિ બિહારી જેવાએ પણ એનો ઉપયોગ કર્યો છે.

રહીમનું અવસાન સં. ૧૬૮૨ માં થયું. હજી સુધી એમના 'રહીમ સતસઈ' 'બરવૈ નાયિકાભેદ' 'શ્રૃંગાર સોરઠ', 'મદનાષ્ટક' અને 'રાસ પંચાધ્યાયી' નામના ગ્રંથો મળ્યા છે. ભરતપુરવાળા પંડિત માયાશંકર યાજ્ઞિકે 'નગરશોભા' નામના ગ્રંથની પણ શોધ કરી છે; અને એમણે જ 'રહીમ રત્નાવલી' નામક એક સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

રહીમે ફારસીનો એક દિવાન પણ બનાવ્યો છે. અને "વાકયાત બાબરી"નો તુર્કીમાંથી ફારસીમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. એમની રચનાના થોડા નમુના અહિં આપ્યા છેઃ—

જ્યાં રહીમ ગતિ દીપકી કુલ કપુત ગતિ સોય
બારે ઉજિયારો લગૈ બઢૈ અંધેરો હોય
રહીમ નચે નર મરિ ચુકે જે કહું માંગન જાઇ
ઉનતે પહિલે વે મુએ જિન મુખ નિકસત નાહિં

× × ×

ઉત્તમ જાતિ હૈ બામ્હની દેખત ચિત્ત લુભાય
પરમ પાપ પલમેં હરત પરસત વાકે પાય
રૂપ રંગ રતિરાજમેં છતરાની ઇતરાન
માનો રચિ વિરંચી પચિ કુસુમ કનકમેં સાન
બનીયાની બની આઇ કે બૈની રૂપકી હાટ
પ્રેમ પેક તન હેરિકે ગરૂવૈ તારતી બાટ
ગરબ તરાજૂ કરતિ ચખ ભૌંહ મોરિ મુસકાતિ
[illegible]

દાદુદયાલ અને બીજા આઠ સમકાલીન કવિઓને જોઇને આપણે મધ્યકાળ પુરો કરીશું,

અકબરી દરબાર સિવાય સં. ૧૬૧૫ મા ઓડછાના વ્યાસજીએ પણ કવિતા કરી છે. એમના ગ્રંથો " બાની, રાસ કે પદ, બ્રહ્મજ્ઞાન, મંગલાચાર, પદ અને રાગમાલા " મનાય છે.

વિઠ્ઠલવિપુલની રચના પણ આજ સમયમાં મળે છે. એમની રચના સાધારણ શ્રેણિની છે. એઓ સ્વામી હરિદાસના શિષ્ય હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૫૮૦ મનાય છે. સ્વામી હરિદાસ પછી વિઠ્ઠલવિપુલ ગાદીપતિ થયા હતા. ત્યાર પછી સં. ૧૬૨૦ ની લગભગ મનોહર કવિનું નામ મળે છે. એમનું આખું નામ મનોહરદાસ કછવાહા. ' સરોજ ' મા લખ્યું છે કે એઓ સંસ્કૃત અને ફારસીના વિદ્વાન હતા. ફારસી શાયરીમા એઓ પોતાનું નામ ' તોસની ' લખતા. એમની ગણના તોષની શ્રેણિમા થાય છે. એમણે ' શત પ્રશ્નોત્તરી ' નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. એમની કવિતા ભાવપૂર્ણ અને સરસ છે.

ગોસ્વામી ગોકુલનાથજી.

મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજી અને તેમના પુત્ર ગોકુલનાથજીનો સમય સં. ૧૬૨૫ ગણાય છે. એમના બે ગ્રંથો " ચોરાશી વૈષ્ણવની વાર્તા " અને " બસો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા " પ્રસિદ્ધ છે. ગોરખનાથજી પછી લગભગ ૨૮૦ વર્ષે આ પિતા પુત્રની જોડીએ ગદ્ય લેખન તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું. એમણે ગદ્યમાં કેટલાક સુધારા વધારા કરીને એનું રૂપ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગોકુલનાથજીએ કવિ ન બનતાં સાધારણ વ્રજભાષામાં સરલ ગદ્ય જ લખ્યું છે.

મહાત્મા દાદુદયાલ.

મહાત્મા દાદુદયાલનો જન્મ સં. ૧૬૦૧ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૬૬૦ માં થયું. કેટલા લેખકો એમને મોચી અને કેટલાક વિવેચકો એમને

બ્રાહ્મણ માને છે. દાદુજી ૧૪ વર્ષ સુધી આમેરમા રહ્યા. ત્યાથી મારવાડ, બિકાનેર વગેરે સ્થાનોમા ભ્રમણ કરતા સં. ૧૬૫૬ મા નરાણા (જયપુરથી ૨૦ માઇલ દૂર) આવીને કાયમનો નિવાસ કર્યો. આ સ્થાન દાદુપંથીઓનુ યાત્રાસ્થળ છે; અને ત્યા એમના કપડા અને પોથા વગેરેની પૂજા થાય છે. નિર્ગુણ પંથીઓની જેમ દાદુપંથીઓ પણ પોતાને નિરંજન નિરાકારના ઉપાસક માને છે, દાદુદયાલનો ઉપદેશ લગભગ કબીરમતને મળતો છે. છતાં દાદુપંથ સ્વતંત્ર પંથ મનાય છે.

દાદુની વાણી પણ કબીરવાણીથી મળતી આવે છે. એમની ભાષા પશ્ચિમી હિંદી અને રાજસ્થાની મિશ્રિત છે. એમની રચનામાં અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ પણ થયો છે. સં. ૧૯૦૨ ની શોધમાં એમના ત્રણ ગ્રંથ મળ્યા છે. દાદુજીકા અધ્યાત્મ, દાદુ દયાલકા કૃત્ય અને સમર્થાઇકા અંગ. એમનું એક ભજન આ રહ્યું:—

અજ હું ન નિકસે પ્રાન કઠોર

દરસન બિના બહુત દિન બીતે સુંદર પ્રીતમ મોર
ચાર પહર ચારહુ જુગ બીતે રૈન ગંવાઇ ભોર
અબધિ ગઇ 'અબહું નહિ' આયે કતહું રહે ચિત્તચોર
કબહુ નૈન નિરખિ નહિ દેખે મારગ ચિતવત તોર
દાદૂ અઇસ હિ આતુરિ વિરહિની જઇસહિ ચંદ ચકોર

શ્રીભટ્ટ.

દાદુદયાળ પછી નિંબાર્ક સંપ્રદાયના વૃંદાવન નિવાસી શ્રીભટ્ટ વૈષ્ણવ, બિહારીદાસજી અને નાગરીદાસજીનું નામ આવે છે. શ્રીભટ્ટનો કવિતાકાળ ૧૬૩૦ ની આસપાસ કહેવાય છે. એમનો 'આદિવાણી' નામનો ગ્રંથ છે. એમનું વર્ણન ભક્તમાળમાં મળે છે. સન ૧૯૮૦ ની શોધમાં એમનો 'જુગલ સત' ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. બિહારીદાસજી સ્વામી હરિદાસના

શિષ્ય હતા, એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૩૦ આવે છે. સન ૧૯૮૦ ની શોધમાં 'સમય પ્રબંધ' નામનો એમનો ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. નાગરીદાસની કવિતાનો સમય ૧૬૩૦ છે. નાગરીદાસ હિતસંપ્રદાયના હતા. એમનો એ ગ્રંથ ' સમય પ્રબંધ ' ના નામથી મળે છે. એમની કવિતા ગંભીર અને ભાવવાળી છે. એમની ગણના તોપની કક્ષામાં થઇ છે.

હિત અને રસિક.

નાગરીદાસ પછી ભગવાન હિત અને રસિકના સમય સાથે ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ એટલે સૂરયુગ પૂરો થાય છે. હિતજી શ્રીહિત સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. એમના બનાવેલા દસ ભજનો નવલકિશોરપ્રેસ દ્વારા મુદ્રિત સૂરસાગરમાં મળ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એઓ પોતાનું નામ જનભગવાન અથવા હિતભગવાન લખતા હતા. એમની કવિતાનો આગળ પડતો ગુણ ' માધુર્ય ' છે. એમની કવિતાનો સં. ૧૬૩૧ મનાય છે.

ભક્તિયુગનો મધ્યકાળ અહિં સમાપ્ત થાય છે. રહીમખાન તુલસીયુગમાં એટલે ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળમાં પણ જઈ શકે છે; પરંતુ અકબરી દરબારના કવિઓ સાથે ક્રમમાં રાખી શકાય એ હેતુથી એમને મધ્યકાળમાં લઈ લીધા છે. બાકી એમની રચના બન્ને કાળમાં થઈ છે. તલ્લીનતા એ જીવનનું એક અમોઘ બળ છે. જીવનના જે અંગ તરફ તલ્લીનતા વળે છે. ત્યાં કંઇક અવનવો જ રંગ જામે છે. સૂરયુગના કવિઓની કવિતામાં તલ્લીનતા આગળ તરી આવે છે. કૃષ્ણભક્તિની પાછળ ગાંડાતુર બની ગએલા કવિઓની તલ્લીનતામાંથી અમર કાવ્યો સર્જાયાં છે. આ કાળમાં વ્રજભાષાનું ખેડાણ ખુબ થયું છે.

આ વખતના કેટલાક મુખ્ય કવિઓએ કવિતા ખાતર કવિતા નથી કરી. પોતાના અંતરમાં ભક્તિને લઇ ' પ્રેમ પીડા 'ના અસહ્ય દર્દથી જે સંવેદના થઇ એ નૈસર્ગિક રીતે પ્રકટ કરી. એટલે ભાષાના શબ્દો એમને લાવવા નથી પડ્યા પણ ભાવને અનુરૂપ આવી મળ્યા છે. આ સુયોગથી આ વખતની કાવ્ય ભાષાનું જે રૂપ બંધાયું તે રૂપ લગભગ ત્યાર પછી ૩૦૦ વર્ષ સુધી સ્થિર રહ્યું એજ એની મહત્તાનું સૂચક છે. મધ્યકાળની મહત્તાને અપૂર્વ ઓજસ વડે દેદીપ્યમાન બતાવતા ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળનું નિરૂપણ આપણે હવે કરીશું.

૭

ભક્તિયુગ.

(ઉત્તરકાળ)

ભક્તિયુગના ઉત્તરકાળની સુભગ શરૂઆત ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના ઉદયથી થાય છે. ભક્તિસાહિત્યનો ઉત્તરકાળ બીજી રીતે બાદશાહ અકબરનો શાસનકાળ હતો. અકબરથી માંડીને ઔરંગઝેબ સુધી ઉત્તરભારતમાં ઠીક શાંતિ રહી. હિંદુમુસલમાનોમાં વિખવાદ અને અંતરભેદ વધવાને બદલે કંઇક શમ્યા અને એ શાંત પ્રજાજીવનની અસર સાહિત્ય પર પણ પડી. હિંદી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અકબર–જહાંગીરનો શાસનકાળ એ હિંદી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ છે. કાવ્ય સાહિત્યે મધ્યકાળ કરતાં ઉત્તરકાળમાં વધારે વિકાસ અને વિસ્તાર સાધ્યા છે. ઉત્તરકાળમાં ભક્તિ ઉપરાંત શૃંગાર અને વીરરસના કાવ્ય સાહિત્યનું પણ સર્જન થયું છે.

અકબરના શાસનકાળમાં પ્રચલિત સાહિત્યક ભાષામાં ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ વધવાને કારણે ભાષાનું રૂપ કંઇક ફેરવાયું અને ફારસી શબ્દો

ઉપરાંત ફારસી ભાવો પણ સાહિત્યમાં આવ્યા. અકબર જહાંગીરનો જમાનો શાંતિનો હોવાથી પ્રજાજીવનમાં વિરામ માણવાની વૃત્તિએ ઠીક ઠીક વિસ્તાર લીધો હતો. લોકજીવનના આવી ચિત્તવૃત્તિને પોષવા ભક્તિ ઉપરાંત રસ સાહિત્યની પણ શરૂઆત થઇ. વલ્લભીય સંપ્રદાયના ભક્ત કવિઓમાં ભક્તિ ભાવને લઇને વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ શ્રૃંગારનું પ્રાધાન્ય હતું તેને ઠેકાણે અભક્ત કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણને શ્રૃંગારી નાયક બનાવીને ભક્તિના ઓથ તળે નાયિકાભેદ દ્વારા શ્રૃંગારી કવિતાથી હિંદી કાવ્ય સાહિત્યને ભરી દીધું. આ નવી ભક્તિ વિનાની શ્રૃંગારી કવિતાના પહેલા આચાર્ય મહાકવિ કેશવદાસ થયા. એમનો 'રસિકપ્રિયા' ગ્રંથ રસરીતિનો અપૂર્વ ગ્રંથ છે. મહાકવિ તુલસીદાસે પોતાના પ્રભાવશાળી અને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી આ યુગમાં શ્રૃંગારભરી કવિતાનું બળ હોવા છતા એ બળને ભક્તિની બલવત્તર અસર નીચે રાખ્યું અને રામભક્તિના મધુર ગુંજનથી સમસ્ત ઉત્તરભારતને ભરી દીધું. આજ સુધી હિંદી સાહિત્યમાં તુલસીદાસ જેવા લોકપ્રિય અને લોકવિખ્યાત કવિ નથી થયા તુલસીદાસનું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અને અમર છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસ.

પ્રતિભા-પ્રતિ મૂરતિ ભગત, કવિતા-કામિની કંત
રામ નામકો જપ કરત, તુલસી પુરન સંત.

સ્વામી રામાનંદની શિષ્યપરંપરા દ્વારા દેશના મોટા ભાગમાં રામભક્તિની વૃષ્ટિ થતી હતી અને ભક્ત લોકો છુટાં છુટા પદોમાં રામનામનો મહિમા ગાતા હતા. પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ ભક્તિનો પૂર્ણ પ્રકાશ વિક્રમની ૧૭ મી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસનો અમરવાણી દ્વારા ઉદય પામ્યો. ગોસ્વામીની સર્વતોમુખી પ્રતિભાએ હિંદી કાવ્યની બધાજ પ્રચલિત પદ્ધતિઓની વચમાં પોતાનો અપૂર્વ ચમત્કાર બતાવ્યો; અને એ વિશદ રચનાઓથી હિંદી કાવ્યની પ્રૌઢતાનો યુગ આરંભાવ્યો.

' ગૌસ્વામીના બે જીવન ચરિત્રાનો પત્તો હજીસુધી લાગ્યો છે.

૧ ગૌસ્વામીના શિષ્ય બાબા બેનીમાધવદાસ કૃત 'ગોસાઇ ચરિત્ર ' જેનો ઉલ્લેખ શિવસિંહ સરોજમાં પણ મળે છે. આ ગ્રંથ પુરો મળતો નથી. જેટલો મળ્યો છે તેટલામાં ગૌસ્વામીનું કંઈક સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત આવે છે.

૨ બીજો ગ્રંથ કે જેની સૂચના ' મર્યાદા ' પત્રિકામા જેઠ ૧૯૬૯ ના અંકમા શ્રી. ઇંદ્રદેવ નારાયણે આપી હતી ને ગૌસ્વામીના બીજા શિષ્ય મહાત્મા રઘુવરદાસનું ' તુલસી ચરિત્ર ' છે.

આ બંન્ને વૃત્તાતોમા પરસ્પર ઘણો વિરોધ છે. બાબા બેનીમાધવદાસના આધારે ગૌસ્વામીના પિતા યમુના કિનારાના દુબેપુરવા નામક ગામના દુબે અને સુખી હતા. અને એમના પૂર્વજો પત્યૌજ ગામથી ત્યાં આવ્યા હતા. બાબા રઘુવરદાસના 'તુલસી ચરિત્ર 'મા લખ્યું છે કે મઞોલીથી ત્રેવીસ ગાઉ દુર કસયા ગામમાં ગૌસ્વામીના પ્રપિતામહ પરશુરામ મિશ્ર રહેતા હતા. એઓ તિર્થયાત્રા કરતા કરતા ચિત્રકુટ પહોંચ્યા અને એ તરફ જ રાજાપુરમા વસ્યા. એમના પુત્ર શંકર મિશ્ર થયા. શંકર મિશ્રના રૂદ્રમિશ્ર અને તેમના મુરારિમિશ્ર થયા. એ મુરારિમિશ્રના પુત્ર તુલારામજી સમય જતા ભક્ત ચુડામણિ તુલસીદાસ થયા.

બન્ને ચરિત્રોમા ગૌસ્વામીનો જન્મ સં. ૧૫૫૪ આપ્યો છે. બેની માધવદાસના ગ્રંથમાં તો શ્રાવણ સુદ સાતમની તિથિ પણ આપી છે. આ સંવતને ગ્રહણ કરવાથી તુલસીદાસની ઉમ્મર ૧૨૬–૨૭ વર્ષની થાય છે. શિવસિંહ સરોજમાં લખ્યું છે કે ગૌસ્વામી સં. ૧૫૮૩ માં જન્મ્યા હતા. મિરજાપુરના પ્રસિદ્ધ રામભકત અને રામાયણી પંડિત રામગુલામ દ્વિવેદીએ ભકતોની જનશ્રુતિ અનુસાર એમનો જન્મ સં. ૧૫૮૯ માન્યો છે. આજ સંવતને ડૉ. ગ્રિયર્સને પણ સ્વીકારી લીધો છે. એમનું સરયુપારી બ્રાહ્મણ હોવું તો બન્ને ચરિત્રોમાં મળે છે; અને એ સર્વમાન્ય છે. "તુલસી પરાસર ગોત દૂબે પતિઔ જાકે" એ પ્રસિદ્ધ વાકયનું સમર્થન પંડિત

રામગુલામે પણ કર્યું છે. ઉક્ત પ્રસિદ્ધિ અનુસાર ગૌસ્વામીના પિતાનું નામ આત્મારામ દૂબે અને માતાનું નામ હુલસી હતું. માતાના નામના પ્રમાણમાં રહીમનો આ દોહો કહેવાય છે.

સુરતિય નરતિય નાગતિય સબ ચાહતિ અસ હોય
ગદિ લિયે હુલસી ફિરે તુલસી સો સુત હોય

તુલસીદાસે કવિતાવલીમાં કહ્યું છે કે "માતુ પિતા જગજાઈ તજ્યો બિધિ હુ ન લિખ્યો કછુ ભાલ ભલાઇ." આજ પ્રમાણે 'વિજયપત્રિકા'માં પણ આ વાકય છે "જનક જનનિ તજ્યો જનમિ, કરમ બિનુ બિધિ હુ સૃજ્યો અવડે રે" તથા "તનુ તજ્યો કુટિલ કીટ જ્યોં; તજ્યો માતુ પિતાઇ." આ વચનો પ્રમાણે લોકકથા ચાલતી આવી છે કે તુલસીદાસને એમના માતાપિતાએ ત્યજી દીધા હતા. બેનીમાધવદાસે લખ્યું છે કે ગૌસ્વામી જ્યારે જન્મ્યા ત્યારે પાંચ વર્ષના બાળક સમાન હતા. એમને દાંત પણ પુરા હતા. એઓ જન્મતાં વેંત રડયા પણ નહિ માત્ર 'રામ' શબ્દનો ઉચ્ચાર એમના મુખમાંથી સંભળાયો. બાળકને રાક્ષસ સમજીને પિતાએ એની ઉપેક્ષા કરી પરંતુ માતાએ રક્ષા માટે ઉદ્વિગ્ન થઇને એ બાળક પોતાની મુનિયા નામની દાસીને સોંપ્યો. મુનિયા એ બાળકને લઇને પોતાને સાસરે ચાલી ગઇ. પાંચ વર્ષ પછી મુનિયા જ્યારે મરી ગઇ ત્યારે રાજાપુરમાં બાળકના પિતાને સંદેશ મોકલવામાં આવ્યો પરંતુ પિતાએ બાળકનો સ્વીકાર ન કર્યો. અંતે બાબા નરહરીદાસે એ બાળકને રક્ષણ આપ્યું અને પોતાની પાસે રાખીને સંસ્કાર આપવા માંડયા. આજ ગુરૂ પાસે ગૌસ્વામી રામકથા સાંભળતા. ગુરૂની સાથે કાશીમાં જઇને પંચગંગા ના ઘાટપર સ્વામી રામાનંદના સ્થાનપર ગૌસ્વામીએ રહેવા માંડયું. એ સ્થળે મહાત્મા શેષ સનાતનજીએ ગૌસ્વામીને વેદ, દર્શન, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પંદર વર્ષ સુધી અધ્યનન કરીને ગૌસ્વામી એક વખત પોતાની પ્રિય જન્મભૂમિ રાજાપુર આવ્યા પણ ત્યાં તો કુટુંબ અને ઘરનું નામ નિશાન પણ ન હતું.

યમુનાની પેલેપાર વસનાર ભારદ્વાજ ગોત્રો એક બ્રાહ્મણ યમદ્વિતીયાને દિવસે રાજાપુરમાં સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. એમણે તુલસીદાસનાં વિદ્યા, વિનય અને શીલપર મુગ્ધ થઇને પોતાની રૂપવતી કન્યાનું તુલસીદાસ સાથે લગ્ન કર્યું. આ સ્ત્રીના ઉપદેશથી ગૌસ્વામીનું વિરાગી થવું અને ભક્તિની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. ગૌસ્વામી પોતાની આ પત્નીપર એટલા બધા આસક્ત હતા કે એકવાર પૂર આવેલી નદીને પાર કરીને પણ એને પીએર જઇને મળ્યા. સ્ત્રીએ એ વખતે જે દોહો કહેલો એ લોકવિખ્યાત છે:

'લાજન લાગત આપકો દૌરે આયે હુ સાથ
ધિક્‌ધિક્‌ ઐસે પ્રેમ કો કહા કહૌ મૈં નાથ
અસ્થિ-ચર્મ મય દેહ મમ તામે જૈસી પ્રીતિ
તૈસી જો શ્રી રામ મહઁ હોતિ ન તૌ ભવ ભીતિ

આ વચનોએ તુલસીદાસના જીવનપ્રવાહને નવીન દિશા તરફ વાળ્યો. એઓ તરત જ કાશી પાછા આવીને વિરક્ત બન્યા. આ વૃત્તાંતને પ્રિયાદાસે પોતાની ભક્તમાળની ટીકામાં પણ આપ્યો છે; અને રઘુવરદાસે પણ પોતાના પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સં. ૧૫૯૦ માં ગૌસ્વામીએ પોતાનું ઘર છોડ્યું અને કાશીથી અયોધ્યા જઇને ચાર મહિના રહ્યા. પછી તિર્થયાત્રા કરતા કરતા જગન્નાથપુરી રામેશ્વર અને દ્વારકા થઇને બદરીકાશ્રમ ગયા. ત્યા કૈલાસ અને માનસરોવર સુધી ફરી આવ્યા. આ લાંબી યાત્રામાં એમને ૧૪ વર્ષથી પણ વધારે સમય લાગ્યો. અંતે ચિત્રકૂટ આવીને રહ્યા. અહિં એમને સં. ૧૬૧૬ માં ભક્ત સૂરદાસનો મેળાપ થયો. આ વાતાવરણમાં "ગીતાવલી રામાયણ" અને "કૃષ્ણગીતાવલી" ગ્રંથો રચાયા. ત્યાર પછી સં. ૧૬૩૧ માં અયોધ્યા જઇને એમણે 'રામચરિત માનસ' નો આરંભ કર્યો અને બે વર્ષ સાત મહિને એ ગ્રંથ પૂરો કર્યો. રામાયણનો કેટલોક અંશ કાશીમાં પણ રચાયો છે. રામાયણ સમાપ્ત કર્યા પછી એઓ ઘણો સમય કાશીમાં જ રહ્

કાશીમાં એમને અનેક વિદ્વાનો અને સાધુઓ મળતા. એ વખતે એમની વિખ્યાતિ આખા દેશમાં વ્યાપી ચુકી હતી. એ વખતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મધુસુદન સરસ્વતી સાથે પણ એમને જ્ઞાનચર્ચા થઇ હતી. ગોસ્વામી પર પ્રસન્ન થઇને મધુસુદને નીચલો શ્લોક કહ્યો હતો:—

> આનંદ કાનને કશ્ચિ જ્જંગમસ્તુલસી તરુ: ।
> કવિતા મંજરી દસ્ય રામ ભ્રમર ભુષિતા ॥

ગોસ્વામીના સ્નેહીઓમાં અબ્દુર્રહીમ ખાનખાના, મહારાજા માનસિંહ, નાભાજી અને મધુસુદન સરસ્વતી વગેરે હતા.

ગોસ્વામીના મૃત્યુપર આ દોહો લોકપ્રસિદ્ધ છે.

> સંવત સોરહસૈ અસી અસી ગંગ કે તીર
> શ્રાવણ શુકલા સપ્તમી તુલસી તજ્યો શરીર

બાબા બેનીમાધવદાસના પુસ્તકમાં બીજી પંક્તિમાં ભેદ છે. એમાં છે:—

> શ્રાવણ કૃષ્ણ તીજ શનિ તજ્યો સરીર

અને આ બીજી તિથિ જ કંઇક સાચી લાગે છે. કારણ ગોસ્વામીના સ્નેહી કાશીના ટોડરમલના વંશજો આજ તિથિએ ગોસ્વામીનું શ્રાદ્ધ કરે છે.

ગોસ્વામીનો પ્રાદુર્ભાવ હિંદીકાવ્યના ક્ષેત્રમાં એક ચમત્કાર છે. હિંદી કાવ્યશક્તિનો પૂર્ણ પ્રસાર ગોસ્વામીની જ રચનાઓમાં પ્રથમ દેખા દે છે. ચંદયુગના કવિ પોતાના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કાવ્યભાષાના પ્રાચીનરૂપને લઇ એક વિશેષ શૈલીની પરંપરા નિભાવતા હતા. ચાલુ ભાષાના સંસ્કાર અને સમુન્નતિ એમના દ્વારા નથી થઇ. ભક્તિયુગમાં ભાષાના ચાલુ રૂપને સમાશ્રય મળ્યો. કબીરદાસે એજ ચાલુ રૂપમાં પોતાની કવિતા કરી પરંતુ એ રૂપમાં કશું ઠેકાણું ન હતું. શૌરસેની અપભ્રંશ અથવા નાગર અપભ્રંશનું જે સામાન્ય રૂપ સાહિત્યને માટે સ્વીકૃત હતું એની સાથે કબીરસાહેબને સંબંધ ન હતો. એમણે પૂર્વી હિંદીની સાથે ખડીબોલીના રૂપોનું મિશ્રણ

કરીને એક બીજી જ ભાષા ઘડી કાઢી. ખડીબોલી અથવા પંજાબીના રૂપોનો છૂટોછવાયો વ્યવહાર નિર્ગુણપંથી સાધુઓની વાણીનું પ્રધાન લક્ષણ હતું. એનું કારણ એ હતુ કે મુસલમાનોની ભાષાએ જ ખડીબોલીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું; અને નિર્ગુણપથી સાધુઓનું લક્ષ્ય મુસલમાનો પર પણ પ્રભાવ નાખવાનું હતું. એટલે એમની ભાષામા ખડીબોલીના ઉપયોગ ઉપરાંત અરબી અને ફારસી શબ્દોનો પણ મનમાન્યો પ્રયોગ મળે છે. એમનું કોઇ સાહિત્યક લક્ષ્ય ન હતું અને સરકારી તથા કેળવાયલા વર્ગથી એમનો ઉપદેશ દૂર જ રહેતો.

ચંદયુગના કવિઓના હાથમા સાહિત્યની જે ભાષા ઘણુંખરું પોતાના પ્રાચીન રૂપમા જ રહી તેને પ્રચલિત ભાષાના સંયોગથી સગુણોપાસક કવિઓદ્વારા નવજીવન મળ્યું. ભક્તવર સૂરદાસ, વ્રજની ચાલુ ભાષાને પરંપરાથી ચાલતી આવેલી કાવ્યભાષાની વચ્ચે પૂર્ણરૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરીને, એને લોકવ્યવહારમા લઇ આવ્યા. એમણે ચાલતી આવેલી કાવ્યભાષાનો તિરસ્કાર ન કરતાં એને એક નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું. સૂરસાગરને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી એમા ક્રિયાઓના કેટલાક પ્રાચીન પ્રયોગો, કેટલાક સર્વનામો તથા ઘણા પ્રાકૃતના શબ્દો મળી આવશે. ભાષાનું એક શિષ્ટ સામાન્ય રૂપ એમણે ગમ્યું જેનો વ્યવહાર આગળ જતા કવિતામા થવા માંડ્યો. આ તો વ્રજ-ભાષાની વાત થઇ. આની સાથે સાથે અવધી પણ સાહિત્ય નિર્માણ તરફ અગ્રસર થઇ. આ ભાષાને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં લાવવાનો યશ નિર્ગુણધારાના પ્રેમમાર્ગી શાખાના સુફી મુસલમાન કવિઓને ઘટે છે. અને તેમાંય મુખ્ય નામ જાયસીનું આવે છે. આ પ્રકારે ગૌસ્વામી તુલસીદાસે પોતાના સમયમાં કાવ્યભાષાના બે રૂપોઃ વ્રજ અને અવધી પ્રચલિત કર્યાં.

એ વખતના પદ્યના સ્વરૂપને જોઇએ તો ગૌસ્વામીની સામે પાંચ શૈલીઓ મુખ્ય હતીઃ ૧ આદિકાળની છપ્પય પદ્ધતિ ૨ વિદ્યાપતિ અને સૂરદાસની ગીત પદ્ધતિ ૩ ગંગ આદિ ભાટોની કવિત્ત–સવૈયા પદ્ધતિ ૪ કબીરદાસની નીતિ સંબંધી વાણીની દુહા પદ્ધતિ અને ૫ જાયસીની દુહા

ચોપાઈવાળી પદ્ધતિ. આ રીતે કાવ્યભાષાના બે રૂપ અને રચનાની પાંચ શૈલીઓ ગૌસ્વામીને સાહિત્યક્ષેત્રમાં મળ્યા. તુલસીદાસના રચનાવિધાનની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે એઓ પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના બળથી સર્વના સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા પોતાની મધુરવાણીમાં ઉતારીને સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પદના અધિકારી બન્યા. હિંદી કવિતાના પ્રેમીઓ જાણે છે કે ગૌસ્વામીનું વ્રજ અને અવધી ઉપર સમાન પ્રભુત્વ હતું. વ્રજભાષાનું જે માધુર્ય સૂરસાગરમાં દેખાય છે એજ માધુર્ય વધારે સંસ્કૃત રૂપમાં 'ગીતાવલી' અને 'કૃષ્ણ ગીતાવલી'મા માલમ પડે છે. અવધીની જે મીઠાશ જાયસીના 'પદ્માવત'માં મળે છે તેજ આપણે 'જાનકી મંગલ', 'પાર્વતી મંગલ', 'બરવા રામાયણ' અને "રામલલા નહછુ"માં જોઇએ છીએ. એથી વિરૂદ્ધ આપણને એ પણ દેખાય છે કે સૂરદાસનું અવધી ઉપર અને જાયસીનું વ્રજભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ન હતું.

ચંદ્રયુગની છપ્પય પદ્ધતિ ઉપર ગૌસ્વામીની રચના થોડી છે તો પણ એમની નિપુણતા સંપૂર્ણપણે પ્રદર્શિત કરે છેઃ

કત હું વિટપ ભૂધર ઉપારિ પરસેન બરક્ખત
કત હું બાજિસોં બાજિ મર્દિ ગજરાજ કરક્ખત
ચરન–ચોટ ચટકન ચકોર અરિ ઉર સિર બજ્જત
વિકટ કટક બિદ્દરત બીર બારિદ જિમિ ગજ્જત
લંગુર લપેટત પટકી ભટ 'જયતિ રામજય' ઉચ્ચરત
તુલસીદાસ પવનનંદન અટલ જુદ્ધ–ક્રુદ્ધ કૌતક કરત.

ડિગતિ ઉર્વિ અતિ ગુર્વિ સર્વ પબ્બૈ સમુદ્ર સર
બ્યાલ બાધિત તેહિ કાલ બિકલ દિગપાલ ચરાચર
દિગ્ગયંત લરખરત પરત દસકંઠ મુક્ખ પર
સૂર વિમાન હિમ ભાનુ સંગાધટ હોત પરસ્પર

ચાંકે બિરંચિ સંકર સહિત કોલ કમઠ અહિ કલમલ્યૌ
બ્રહ્માંડ ખંડ કિયો ચંડ ધુનિ જબહિ રામ સિવધનુ દલ્યૌ.

વિદ્યાપતિ અને સૂરદાસની ગીતપદ્ધતિ ઉપર પણ ગોસ્વામીએ ખુબ વિસ્તૃત અને બહુજ સુંદર રચના કરી છે ગોસ્વામીની રચનામા સંસ્કૃતની જે 'કોમળ કાંત પદાવલી' અને અનુપ્રાસોની જે વિલક્ષણ યોજના છે તે સૂરદાસમા નથી બન્ને ભક્ત શિરોમણીઓની રચનામા આ ભેદ આગળ તરી આવે છે, અને એ ઉપર અવશ્ય ધ્યાન જાય છે ગોસ્વામીની રચના અધિક સંસ્કૃત-ગર્ભિત છે છતા એમના પદોમા દેશભાષાનું માધુર્ય છે. એમણે બન્ને પ્રકારના માધુર્યનો અપૂર્વ મેળ સાધ્યો છે હૃદયના વિવિધ ભાવોની વ્યંજના 'ગીતાવલી'ના મધુરપદોમા જોવા જેવી છે કૌશલ્યાની સામે ભરત પોતાની આત્મગ્લાનિ બતાવે છે —

જો હૌં માતુમતે મહેં હ્વૈ હૌં
તો જનની જગમેં યા મુખકી કહાં કાલિમા ધ્વૈ હૌં
ક્યોં હૌં આજુ હોત સુચિ સપથનિ, કૌન માનિ હૈ સાંચી
મહિમા મૃગી કૌન સુકૃતી કી ખલ-બચ બિસિખન્હ બાંચી

આજ પ્રકારે ચિત્રકુટમા રામની સન્મુખ જતા ભરતની અવસ્થાનુ પણ સુંદર ચિત્ર છે.

બિલોકે દૂરિ તેં દોઉ બીર

મન અગ હુંડ, તન પુલક શિથિલ ભયો નયન નલિન ભરે નીર.
ગડત ગોડ મનો સકુચ-પંક મહેં કઢત પ્રેમ બલ ધીર.

ગંગ વગેરે ભાટોની કવિત સવૈયા પદ્ધતિ ઉપર તો એમણે આખુ રામચરિત્ર કર્યું છે ગોસ્વામીના અમર અને સમર્થ રચનાઓમા વિધવિધ રસોનો સન્નિવેશ અત્યંત વિશાળ રૂપમા અને અત્યત પુષ્ટ તથા સ્વચ્છ ભાષામા મળે છે વિવિધરસમયી રામકથા તુલસીદાસે અનેક પ્રકારની

રચનાઓમાં કહી છે. કવિતાવલીમાં રસને અનુકૂળ શબ્દયોજના સુંદર છે;. જે તુલસીદાસ આટલી કોમળ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

રામકો રૂપ નિહારત જાનકિ કંકન કે નગકી પરછાહીં
યાતેં સબૈ સુધિ ભૂલી ગઇ કર ટેકિ રહી પલટારતિ નાહીં

× × × ×

ગોરો ગરૂર ગુમાનભરો યહ કૈસિક છોટોસો ઢોરો હૈ કાકો ?

× × × ×

જલકો ગએ લક્ખન, હૈ લરિકા, પરિખૌ, પ્રિય છાંહ
ઘરીક હૈ ઠાઢે
પોંછિ પસેઉ બયારિ કરૌં અરૂ પાયઁ પખારિ હૌં
ભૂભૂ રિ ડાઢે

તેજ તુલસીદાસ વીર અને ભયાનક પ્રસંગમાં આવી શબ્દાવલી વાપરે છે.

પ્રબલ પ્રચંડ બરિબંડ બાહુ દંડ વીર
ધાયે જાતુધાન હનુમાન લિયો ઘેરી કે
મહાબલ પુંજ કુંજ રારિ જ્યોં ગરજિ ભટ
જહાઁ તહાઁ પટકે લંગુર ફેરિફેરિ કૈ
માને લાત તોરિ ગાત ભાગે જાત હાહાખાત
કહૈં તુલસીસ ' રાખિરામકી સૌં ' ટેરિ કે
ઠહર ઠહર પરે કહરિ કહરિ ઉઠે
હહરિ હહરિ હર સિદ્ધ હઁસે હેરિ કે

× × × ×

બાલ ધી–બીસાલ બિકરાલ જ્વાલ લાલ માનો
લંક લીલિ બેકો કાલ રસના પસારી હૈ

કે દો બ્યોમ બીથિકા ભરે હૈ ભૂરિ ધુમકતુ
બીરરસ બીર તરવારિસી ઉધારી હૈ

નીતિના ઉપદેશની સુકિત પદ્ધતિ ઉપર ઘણા દોહા રામચરિતમાનસ અને દોહાવલીમા મળશે. જેમાં મર્મપૂર્વક અને રચનાકૌશલથી ઘણી વ્યવહારિક વાતો કહી છે અને ભક્તિ તથા પ્રેમની મર્યાદા બતાવી છે.

રીઝિ આપની બુઝપર, ખીઝિ વિચાર વિહીન
તે ઉપદેશ ન માનહીં મોહ મહોદધિ મીન
લોગ ન ભલો મનાવજો ભલો હોન કી આસ
કરત ગગનકો ગેંડુઆ સઠ તુલસીદાસ
કી તોહુ લાગહુ રામ પ્રિયકી તુ રામ પ્રિય હો હિ
દુઇ મહઁ રૂચૈ જો સુગમ સો કીબે તુલસી તો હિ

ચોપાઇ દુહાના ક્રમથી જે પ્રકારે જાયસીએ પોતાનું 'પદ્માવત' નામનું પ્રબંધ કાવ્ય લખ્યું એજ ક્રમ પ્રમાણે ગૌસ્વામીએ એમનું અમર મહાકાવ્ય રામચરિત માનસ રચ્યું છે. ભાષા તો એજ અવધી છે માત્ર પદવિન્યાસનો ભેદ છે. ગૌસ્વામી શાસ્ત્રપારંગત વિદ્વાન હતા એટલે એમની શબ્દ યોજના સાહિત્યક અને સંસ્કૃત છે. જાયસીમાં ગામડી અવધીનું માધુર્ય છે. નીચે આપેલી બે ચોપાઇઓથી બન્નેનો ભાષાભેદ સ્પષ્ટ થશે.

જબ હુંત કોહુગા પંખિ સંદેસી । સુનિઉઁ તુ આવા હૈ પરદેસી ॥
તબ હુત તુમ્હ બિનુ રહૈન જીઉ । ચાતક ભઇઉઁ કહત પિઉ પિઉ॥
ભંઇઉઁ બિરહ જરિ કોઇલ કારી । ડાર ડાર જો કૂકિ પુકારી ॥
—જાયસી

અમિય મૂરિમય ચૂરન ચારૂ । સમન સકલ ભવરૂજ પરિવારૂ ॥
સુકૃત સંભુ તનુ વિમલ વિભુતિ । મંજુલ મંગલ મોદ પ્રસૂતિ ॥
જન-મન-મંજુ મુકુર મલહરની । કિયે તિલક ગુન-ગન બસ કરની॥
—તુલસી

આટલાં વિવિધ ઉદાહરણો આપવાનો સારાંશ એ છે કે ગૌસ્વામીએ સર્વ પ્રકારની રચનાશૈલી ઉપર પોતાનું ઉંચુ આસન પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. આવું પ્રતિભાનું સામર્થ્ય બીજાને વર્યું નથી.

હવે આપણે એ વિચાર કરીએ કે ગૌસ્વામીની કવિતામાં માનવજીવનની કેટલી દશાઓનો સન્નિવેશ છે. તુલસીદાસ પોતાના દષ્ટિવિસ્તારના કારણે જ ઉત્તરભારતની સમગ્ર જનતાના હૃદયમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા સાથે વસી ગયા છે. બીજા કવિઓ જીવનનો એક જ પક્ષ લઇને આગળ વધ્યા છે. ચંદયુગના કવિઓએ ઉત્સાહ અને શૌર્યને, ભક્તિયુગના કવિઓએ પ્રેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનને અને અલંકાર યુગના કવિઓએ પ્રણય, દાંપત્ય અને શૃંગારને પોતાની વાણીમાં મૂર્ત કર્યાં છે. પરંતુ ગૌસ્વામીએ તો પોતાની વાણીમાં માનવજીવનના સર્વભાવો અને પક્ષોને આલેખ્યા છે, ગૌસ્વામીની વાણી એક તરફ વ્યક્તિગત સાધનાના માર્ગમાં વિરાગપૂર્ણ, શુદ્ધ ભગવદ્‌ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે અને બીજી બાજુ લોકપક્ષમાં આવીને કૌટુમ્બિક અને સામાજિક કર્તવ્યોનું સૌંદર્ય બતાવીને મુગ્ધ કરે છે. વ્યક્તિગત સાધનાની સાથે એમનામાં લોકધર્મની અત્યંત ઉજ્જવલ છટા વિદ્યમાન છે.

નિર્ગુણધારાના સંતોની વાણીમાં લોકધર્મની એક પ્રકારની અવહેલના છુપાયલી હતી. સગુણધારાના ભારતીય પદ્ધતિના ભક્તોમાંથી ગૌસ્વામીએ જ કબીર અને દાદુઆદિના લોકધર્મ–વિરોધી સ્વરૂપને ઓળખ્યુ. એમણે જોયું કે એ સંતોના વચનોથી જનતાની ચિત્તવૃત્તિમાં એવા ઘોર વિકારની આશંકા છે કે જેનાથી સમાજ વિશ્રૃંખલ થઇ જશે અને એની મર્યાદા તુટી જશે. ગૌસ્વામીને નિર્ગુણપંથીઓની વાણીમાં લોકધર્મની ઉપેક્ષાનો ભાવ સ્પષ્ટ દેખાયો. બીજી એક વસ્તુને એમણે પારખી લીધી તે એ કે ઘણા અનધિકારી અને અશિક્ષિત માણસો વેદાંતના કેટલાક ચાલુ શબ્દોને પકડીને, એનું તાત્પર્ય અને રહસ્ય સમજ્યા વિના, મફતના 'જ્ઞાની' બનીને ભોળી જનતાને લૌકિક કર્તવ્યોથી ભ્રષ્ટ કરીને મુર્ખતા ભર્યા અહંકારની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા છે. આ દશા જોઇને એમણે આ પ્રકારના વચનો કહ્યાં છે :—

શ્રુતિ સમ્મત હરિભક્તિપથ સંજુત વિરતિ વિવેક
તેહિ. પરિહરહિ વિમોહબસ કલ્પહિં પંથ અનેક
સાખી સબદી દોહરા કહિ કહની ઉપખાન
ભગતિ નિરૂપહિ ભગત-કલિ નિંદહિં બેદ પુરાન
બાદહિ શૂદ્ર દ્વિજન સન હમ તુમતેં કછુ ઘાટહિ
જાનહિ બ્રહ્મસો બિપ્રવર આંખિ દેખાવહિં ડાંટિ

પ્રાચીન ભારતીય-ભક્તિમાર્ગમાં પણ એમણે ઘણી વધતી જતી બુરાઇઓને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શૈવો અને વૈષ્ણવોમાં વધતા જતા દ્વેષને ગૌસ્વામીએ પોતાની સામંજસ્યભરી વ્યવસ્થા દ્વારા બળપૂર્વક રોકયો. આ કારણથી દક્ષિણભારતમાં એ દ્વેષે જેટલું ભયંકર સ્વરૂપ પકડયું, તેટલું ઉત્તરભારતમાં શકય ન બન્યું. એટલું જ નહિ પરંતુ જે પ્રમાણે એમણે લોકધર્મ અને ભક્તિસાધનાને એકમાં સમ્મિલીત કરીને બતાવ્યા તેજ પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચીને પણ એમણે લોક-પક્ષ ન છોડયો. લોક સંગ્રહનો ભાવ એ એમની ભક્તિનું એક અંગ હતું. કૃષ્ણના ઉપાસક ભક્તોમાં આ અંગની ઉણપ હતી. એમનામાં તો ઉપાસ્ય અને ઉપાસકના સંબંધનીજ ગૂઢતમ વ્યંજના થઇ છે; અન્ય પ્રકારના લોક-વ્યાપક સંબંધોના કલ્યાણકારી સૌન્દર્યની પ્રતિષ્ઠા નથી થઇ. એટલેજ ગૌસ્વામીની ભકિતરસભરી વાણી મંગલકારિણી મનાઇ છે. રાજાથી માંડીને રંક સુધીના હિંદી જાણનાર માણસને એમના રામચરિત માનસનો પરિચય છે.

પોતાની સગુણોપાસનાનું નિરૂપણ ગૌસ્વામીએ ઘણી રીતે કર્યું છે. રામચરિતમાનસમાં નામ અને રૂપ બન્નેને ઇશ્વરની ઉપાધિ કહીને એનીજ અભિવ્યક્તિ એઓ માને છે.

નામ રૂપ દુઇ ઇસ ઉપાધિ । અકથ અનાદિ સુસામુઝિ સાધી
નામ રૂપ ગતિ અકથ કહાની । સમુઝત સુખદત પરત બખાની
અગુન સગુન બિચ નામ સુસાખી । ઉભય પ્રબોધક ચતુર દુભાખી

ગોસ્વામીના નામથી નિમ્ન લિખિત ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે —

રામચરિતમાનસ, કવિતવલી રામાયણ ગીતાવલી રામાયણ છપ્પા-વલી રામાયણ બરવૈ રામાયણ, પદાવલી રામાયણ, કુંડલિયા રામાયણ, ચોપૈ રામાયણ કડખા રામાયણ, રોલા રામાયણ, ઝુલના રામાયણ, રામાજ્ઞા, રામલલા નહછુ, જાનકી મંગલ, પાર્વતી મંગલ કૃષ્ણ ગીતાવલી, હનુમાન બાહુક, સંકટમોચન, હનુમાન ચાલીસા, રામશલાકા, રામ સત સઇ, વૈરાગ્ય સંદીપની વિનયપત્રિકા, કલિધર્માધર્મ નિરૂપણ અને દોહાવલી

પ્રસિદ્ધ રામાયણી પંડિત રામગુલામ દ્વિવેદીએ ગોસ્વામીના માત્ર બાર જ ગ્રંથો માન્યા છે —

દોહાવલી, કવિત્ત રામાયણ ગીતાવલી, રામચરિત માનસ, રામાજ્ઞા પ્રશ્નાવલી, વિનયપત્રિકા એ મોટા ગ્રંથો તથા રામલલા નહછુ, પાર્વતી મંગલ, જાનકી મંગલ બરવૈ રામાયણ, વૈરાગ્ય સંદીપની અને કૃષ્ણ ગીતાવલી એ નાના ગ્રંથો ગોસ્વામીની સર્વાંગપૂર્ણ કાવ્યકુશળતાના અને કાવ્યપ્રતિભાના ગૂઢ રહસ્યના વિગતવાર અને સંપૂર્ણ વિવેચન માટે તો જુદો ગ્રંથ રચવો પડે તુલસીદાસની સાહિત્ય મર્મજ્ઞતા, ભાવુકતા અને ગંભીરતાના સંબંધમાં એ ચાર વાતો જાણી લેવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે ગોસ્વામીએ રચનાનૈપુણ્યનું કદરૂપું પ્રદર્શન નથી કર્યું, તેમ શબ્દચમત્કારના ખોટા ખેલ પણ નથી કર્યા અલંકારોની યોજના એમણે એવી માર્મિક રીતે કરી છે કે એ અલંકારો દરેક ઠેકાણે ભાવોની વ્યંજનાને પ્રસ્ફુટિત કરતા દેખાય છે ગોસ્વામીના અલંકારો પોતાના સ્વતંત્ર ચમત્કાર નથી કરતા પરંતુ ભાવને સંપૂર્ણ અને સમ્યક્ રીતે પ્રગટ કરવામાં પોતાની પ્રભા અર્પે છે ભાષાને ભાવોને અનુરૂપ વાપરવામાં ગોસ્વામી અજોડ છે એમના જેવી ભાવાનુકૂળ ભાષા બીજા કવિની નથી. સૂરદાસના એવા ઘણા વાક્યો મળે છે કે જે વિચાર પ્રવાહને આગળ

કામ કે વરત કે ધૌં નાસિકા ઉડુપ બૈઠ્યો
ખેલત સિકાર તરૂની કે મુખતાલમેં
લોચન સિતાસિતમેં લોહિત લકીર માનો
બાંધે જુગ મીન લાલ રેસમ કે જાલમેં

હોલરાય બ્રહ્મભટ્ટનું નામ પણ સં. ૧૬૪૦ માં જ મળે છે. હોલરાય અકબરના સમયના હરિવંશરાયના આશ્રિત હતા અને એમની જોડે અકબરના દરબારમાં પણ જતા હતા. અકબરે એમને થોડી જમીન આપી હતી એમાં એમણે હોલપુર ગામ વસાવ્યું હતું. હોલપુર ગામ રાયબરેલી જીલ્લામાં છે. એક વખત હોલરાયને તુલસીદાસ સાથે પણ મેળાપ થએલો. એમણે રાજાઓ અને બાદશાહો તથા અમીરોની જ બીરદાવલી ગાઈ છે. એમની કવિતામાં લોકસંઘને આકર્ષે એવું તત્ત્વ ન હોવાથી એમની કવિતા બહાર જ આવી નથી.

સં. ૧૬૪૩ માં લાલચંદ કવિનું નામ મળે છે. એમણે ઇતિહાસ–ભાષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એવો ઉલ્લેખ શોધમાં મળે છે. 'બલિભાવનકી કથા' નામક બીજો ગ્રંથ પણ પ્રથમ ત્રૈ. શોધમાં મળ્યો છે. એમણે સામાન્ય રીતે મહાભારતની કથાનું વિવરણ કર્યું છે.

મહારાજ અનંતદાસની કવિતાનો સમય સં. ૧૬૪૫ ની આસપાસ આવે છે. એમણે નામદેવ આદિ કી પરિચી સંગ્રહ, પીપાજીકી પરચી, રામદાસજીરી પરચી, સમન એઉજીરી પરચી, કબીરજી કી પરચી, સિબારી બાઈકી પરચી, રંકા બંકાકી પરચી અને ત્રિલોચનદાસકી પરચી નામક આઠ ગ્રંથો રચ્યા છે. આટલી વિશદ રચના હોવા છતાં કવિતા સાધારણ શ્રેણીની છે.

રસખાન.

આજ સમયમાં વૈષ્ણવ કવિ રસખાનનું નામ આવે છે. એઓ દીલ્હીના પઠાણ હતા. ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તામાં એમનું થોડુંક વૃત્તાંત આવે છે. એઓ

ગૌસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હતા અને વિઠ્ઠલનાથજીનો 'અંતકાળ સંવત ૧૬૪૩ માં થયો એટલે રસખાનનો જન્મ સં. ૧૬૧૫ માં થયો, એવું અનુમાન દોરાયું છે. ભકતમાળમાં જે વૃત્તાંત આપ્યું છે તેમાં રસખાન એક રૂપાળા છોકરાપર આશક હતા એવું લખ્યું છે. બીજી એક લોકકથા એવી પણ છે કે એઓ એક લાવણ્યવતી સ્ત્રી ઉપર આસકત હતા. ભાગવતના ફારસી તરજુમાના વાચન પછી એમને શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ જાગ્યો અને રસખાન પ્રણયિ મટી ભકત બન્યા. એમના બે નાનાશા પુસ્તકો 'પ્રેમ વાટિકા અને 'સુજાન રસખાન' ગૌસ્વામી કિશોરીલાલજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એક મુસલમાનને શુદ્ધ કરીને વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા આપી એ એ વખતના વૈષ્ણવધર્મની ઉદારતા અને એના ગાદીપતિની સાચી સમજણ બતાવે છે. ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર ભકતમાલમાં અને પંડિત રાધાચરણ ગૌસ્વામીએ નવભકતમાલમાં રસખાનની પ્રશંસા કરી છે. પ્રેમવાટિકામાં પર દોહા અને સોરઠા છે. એમનો રચનાકાળ સં. ૧૬૪૦ છે. પ્રેમ વાટિકાનો રચનાકાળ સં. ૧૬૭૧ કહેવાય છે. એટલે વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય થયા પછી એમનો વાણી પ્રવાહ ચાલ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. 'સુજાન રસખાન'માં ૧૨૬ છંદ છે. એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજ ભાષા છે. આ છંદોમાં રસખાનની ભકિત સ્પષ્ટ દેખાય છે. રસખાનની રચનામાં માધુર્ય, સરસતા અને ભાવ આગળ તરી આવે છે, એઓ ભકત હોવા છતાં શ્રૃંગારની પણ ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓ કરતા હતા. એમની રચના પ્રમાણમાં વધારે નથી પરંતુ જેટલી છે તેટલી પ્રેમીના મર્મને સ્પર્શે એવી ભાવભરી અને મધુર છે. એમની કવિતા દાસની શ્રેણીમાં આવે છે. બે ઉદાહરણો અહિં મુકયાં છે.

માનુષ હોતો વહી રસખાન બસૌ સઁગ ગોકુલ ગાઁવ કે ગ્વારન
જૌ પસુ હોંતો કહા બસુમેરો ચરૈં નિત નંદકી ધેનુ મઁઝારન
પાહન હોતો વહી ગિરિ કો જો કિયો હરિ છત્ર પુરંદર ધારન
જૌ ખગ હોં તો બસેરો કરૈં મિલિ કાલિંદી કૂલ કદંબકી ડારન

× × × ×

જે હિ બિનુ જાને કછુ હિ નહિં જાન્યો જાત બિસેસ
સોઇ પ્રેમ જેહિ જાન કે રહિન જાત કછ સેસ
પ્રેમ ફાંસ સો ફેંસિ મરે સોઇ જિયૈ સદાહિ
પ્રેમ પરમ જાને બિના મરી કોઉ જિયત નાહિં

આચાર્ય કેશવદાસ.

ઉત્તરકાળમા ગોસ્વામી તુલસીદાસ પછી પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે આચાર્ય કેશવદાસનું નામ આવે છે. રસરીતિના આચાર્ય તરીકે મહાકવિ કેશવનું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમા માનભર્યું છે. મિશ્રબંધુઓએ પોતાના "હિંદીનવરત્ન" માં કેશવનું સ્થાન ૭મું રાખીને હિંદીના સર્વોત્તમ મહાકવિઓની હરોળમા બેસવાની પ્રતિષ્ઠા અર્પી છે.

કેશવદાસ સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ કૃષ્ણદત્તના પૌત્ર અને કાશીનાથના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૧૨ મા અને મૃત્યુ સં. ૧૬૭૪ મા થયું. ઓડછા નરેશ મહારાજા રામસિંહના ભાઇ ઇંદ્રજીતસિંહની સભામા કેશવનું બહુમાન હતું. એમના કુળમા સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિતો થઇ ગયા છે. કેશવના મોટા ભાઇ બલભદ્ર મિશ્ર પણ હિંદીના અચ્છા કવિ હતા. એમની કવિતાના સમય પહેલા રસ અને અલંકાર આદિ કાવ્યાંગોના નિરૂપણ તરફ કેટલાક કવિઓનું ધ્યાન વળ્યું હતું. લક્ષ્યગ્રંથો પછી જ લક્ષણગ્રંથોનું નિર્માણ થાય છે. કેશવદાસ સંસ્કૃતના પંડિત હતા એટલે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સાહિત્ય ચર્ચાનો પ્રચાર હિંદી ભાષા[illegible] રૂપે [illegible]ની એમની ઇચ્છા સ્વાભાવિક

એક રસગ્રંથ લખ્યો હતો. નરહરિ કવિની સાથે અકબારી દરબારમાં જનારા કરનેસ બંદીજને પણ 'કર્ણાભરણુ', 'શ્રુતિ ભૂષણુ' અને 'ભૂપ ભૂષણુ' નામના ત્રણ ગ્રંથો અલંકાર સંબંધી લખ્યા હતા. પરંતુ હજી સુધી કોઇ કવિએ કાવ્યના સર્વ અંગોનું સમ્યક નિરૂપણ કર્યું ન હતું. આ કાર્ય કેશવે કર્યું. કેશવદાસ કાવ્યમાં અલંકારોની પ્રધાનતા માનનારા ચમત્કારવાદી કવિ હતા. એટલે એમણે મમ્મટ અને વિશ્વનાથ આદિ રસવાદી કવિઓનું અનુકરણ ન કરતાં દંડી અને રૂય્યક આદિ આચાર્યોનું અનુકરણ કર્યું. કેશવે સં. ૧૬૪૮ માં 'રસિક પ્રિયા' નામક પ્રસિદ્ધ રસગ્રંથની અને સં. ૧૬૫૮ માં 'કવિ પ્રિયા' નામના વિખ્યાત અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી. 'રસિક પ્રિયા' માં દામ્પત્ય અને રતિભાવને લઇને એના ભેદો બતાવતાં શ્રૃંગારરસનાં આલંબન આદિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આકારમાં આ ગ્રંથ પદ્માકરના 'જગદ્વિનોદ' જેવો અને ઉત્તમતામાં મહાકવિ મતિરામના 'રસરાજ' જેવો છે. 'કવિ પ્રિયા' માં એમણે કાવ્યભેદ, અલંકાર. દોષ, મહાકાવ્યના વર્ણ્યઆદિ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે. આ બન્ને ગ્રંથોની રચના પ્રૌઢ છે. કેશવના ઉદાહરણમાં રમ્ય અને ગગનગામી કલ્પનાઓ વિહરે છે અને ભાષામાં લાલિત્ય અને પ્રસાદ આગળ તરી આવે છે.

આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત એમનું પ્રબંધ કાવ્ય 'રામ ચંદ્રિકા' (સં. ૧૬૫૮) પણ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધ કાવ્યની દૃષ્ટિએ કેશવને આમાં જોઇએ તેટલી સફળતા નથી મળી છતાં એમાં સંવાદ સુંદર છે. પહેલાં તો એમાં સંબંધ નિર્વાહ જેવો જોઇએ તેવો નથી અને બીજું એમનામાં કથાના મર્મસ્થળોને ઓળખવાની ભાવુકતાનો અભાવ છે. વર્ણનો પ્રસંગોને અનુમોદિત ન હોઇને સ્વતંત્ર દેખાય છે અને અલંકારોની એટલી બધી અતિશયતા છે કે એઓ રસના સહાયક બનવાને બદલે એને દબાવીને પોતાની નિરાળી સત્તા જ બતાવે છે. ગ્રંથ ઝીણવટથી જોનારને તરત જ ખબર પડી જાય કે એમાં અંતરની સાચી પ્રેરણાવાળું સુંદર સર્જન નથી; પરંતુ માત્ર ચમત્કાર અને શબ્દકૌશલ દેખાડવા માટે જ એની રચના થઇ છે.

આ કલા પ્રદર્શિત કરવા માટે કેશવે કાદંબરી, અનર્ઘરાઘવ અને હનુમન્નાટકમાંથી વાક્યોના વાક્યો જેમના તેમ ઉઠાવીને મુકી દીધાં છે. કેશવની કવિતા કાઠન કહેવાય છે. "કવિ કો દિન ન ચહૈ બિદાઇ, પુછૈ કેશવકી કવિતાઇ" આ કઠિનતા ઘણું ખરૂં સંસ્કૃત શ્લોકોના ભાવો હિંદી પદ્યમાં યથાર્થ રીતે વ્યક્ત ન થવાને કારણે આવી ગઈ છે. ગુમાનનું 'નૈષધ કાવ્ય' પણ આ કઠિનતાનું ઉદાહરણ છે.

'રામચંદ્રિકા' માટે એક મત ઉપર વર્ણવ્યો તેવો છે અને બીજો મત કે જેમા મિશ્રબંધુઓ વગેરે છે તે, 'રામચંદ્રિકા' ને એક ભવ્ય અને રોચક ગ્રંથ તરીકે વધાવે છે અને નિર્ણય બાંધે છે કે તુલસીના 'રામ ચરિત માનસ' પછી 'રામચંદ્રિકા' નો નંબર આવે છે.

ગમે તેમ હો પરંતુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર સાહિત્ય મીમાંસાનો માર્ગ સંપૂર્ણ રીતે ખુલ્લો કરવા માટે હિંદી સાહિત્ય આચાર્ય કેશવનું સદા ઋણિ રહેશે તુલસી અને સૂર જેવી સરસતા અને તન્મયતા એમનામાં નથી પરંતુ રસ, અલંકાર આદિના વિસ્તૃત ભેદનિરૂપણ અને ઉદાહરણદ્વારા સાહિત્યના સમ્યક પર્યાલોચનનું ગૌરવ તો કેશવને જ વરે છે. કેશવ રસિક પુરૂષ હતા. એક દિવસ એ કુવા પર બેઠા હતા ત્યા પનિયારીએ એમને બાબા કહીને બોલાવ્યા. આ સંબોધન નો એમણે ઉત્તર વાળ્યો એ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

કેસવ કેસનિ અસકરી બૈરિ હુ જસ ન કરાહિં
ચંદ્ર બદનિ મૃગલોચની બાબા કહિ કહિ જાહિં

ઉપરના ત્રણ પ્રસિદ્ધ અને મોટા ગ્રંથો સિવાય એમના બીજા પણ ત્રણ પુસ્તકો 'વિજ્ઞાનગીતા', 'વીરસિંહ દેવ ચરિત' અને 'જહાંગીર–જસચંદ્રિકા' છે. આ ત્રણે ગ્રંથો સામાન્ય કોટિના છે અને ત્રણેનું વસ્તુવિધાન જેટલું જોઇએ તેટલું સમર્થ નથી. કેટલાક તો શંકા કરે છે કે 'રસિક પ્રિયા' અને 'કવિ પ્રિયા' ના રચનાર કેશવને હાથે આવું નિર્જીવ અને નિરસ

સર્જન કેમ થાય? મિશ્રબંધુઓએ એમને Poet of general vision કહીને હિંદી કવિતાના મિલ્ટન કહ્યા છે. એમની કવિતાના થોડાંક ઉદાહરણોઃ–

કો હૈ દમયંતી, ઇંદુમતી, રતિ રાતિ દિન
હોહિત છબીલી છિન ઇન જો સિંગારિયે
કેસવ લજાત જલજાત જાત બેદ ચૌબ
જાત રૂપ બાપુરો બિરૂપ–સો નિહારિયે
મદન નિરૂપમ નિરૂપ મન નિરૂપ ભયો
ચંદ બહુરૂપ અનંરૂપક બિચારિયે
સિતા જુ કે રૂપ પર દેવતા કુરૂપ કો હૈ
રૂપ હુ કો રૂપ સો લૈં વારિ વારિ ડારિયે.

× × ×

કેસવ સરિતા સકલ મિલત સાગર મન મોહૈ
લલિત લતા લપટાનિ તરૂન તન તરૂબર સોહૈ
રૂચિ ચપલા મિલિ મેઘ ચમલ ચમકત ચહું ચોરન
મન ભાવન કહુઁ ભેરિ ભૂમિ કૂજન મિસ મોરન
ઇહ રીતિ રમન રમનીન સો રમન લગે મન ભાવને
પ્રિય, ગમન કરન કી કો કહૈ ગમન ન સુનિયત સાવને.

× × ×

અનમેં બૃષભાન કુમારિ મુરારિ રમૈ રૂચિ સોં રસરૂપ પિએ,
કલ કૂજિત પૂજિત કમ્મ કલા બિપરિત રચી રતિ કેલી કિએ.
મન સોભિત સ્યામ જરાઇ જરી અતિ ચૌકી ચલૈ ચલ ચારુ હિએ,
મખતૂલ કે ઝૂલ ઝૂલાવના કેસવ ભાનુ મનૌ સનિ અંકલિએ.

મહાકવિ કેશવદાસ પછી સં. ૧૬૫૦ માં પ્રવીણરાય વેશ્યાનું નામ મળે છે. આ બાઇ સંગીતમાં-કુશળ હતી અને ઓરછાના મહારાજ ઇંદ્રજીત

પાસે રહેતી હતી. કેશવદાસે 'કવિપ્રિયા' ગ્રંથ આ પ્રવીણરાય માટે બનાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. વેશ્યા હોવા છતાં એ બાઇ પોતાને પતિવ્રતા કહેવડાવતી. એક વખત અકબરે એના રૂપનું વર્ણન સાંભળીને એને પોતાના દરબારમાં બોલાવી પણ એણે એક કવિત લખીને એની દ્વારા ના કહેવડાવી. એની કવિતા સાધારણ શ્રેણિમાં પ્રથમ મુકી શકાય એવી છે.

લાલનદાસનું નામ સં. ૧૬૫૨ ની લગભગ જ આવે છે. એમની કવિતામાં શાંતરસનું સુંદર નિરૂપણ થતું હતું. એમની કેટલીક રચનાઓ સરસ છે. એમની કવિતા તોષની શ્રેણિમાં ગણાય છે.

નાભાદાસ.

'ભક્તમાળ' ના કર્તા નાભાદાસનો સમય સં. ૧૬૫૭ માં આવે છે. નાભાદાસ અગ્રદાસના શિષ્ય હતા. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ' ભક્તમાલ સં. ૧૬૪૨ પછી બન્યો અને સં. ૧૭૬૯ માં એમના શિષ્ય પ્રિયાદાસે એની ટીકા લખી. આ ગ્રંથમા ૨૦૦ ભકતોનાં ચમત્કારપૂર્ણ ચરિત્રો ૩૧૬ છપ્પાઓમાં લખ્યાં છે. આ ચરિત્રોમાં સંપૂર્ણ જીવનવૃત્ત નથી પરંતુ કેવળ ભક્તિના મહિમાની વાતો સંઘરી છે. આનો ઉદ્દેશ ભકતો પ્રત્યે સમાજમાં પૂજ્ય બુદ્ધિ જાગૃત કરવાનો હોય એમ લાગે છે; અને ઘણે અંશે એ ઉદ્દેશ સફળ પણ થયો છે. આજે ઉત્તર ભારતના ગામડાંઓમાં શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનો અને પંડિતો કરતાં સાધુઓનું વધારે સન્માન થાય છે, તે ઘણું ખરૂં ભકતોના આવા ચમત્કારપૂર્ણ વૃત્તાંતોના સમ્યક પ્રચારને આભારી છે. સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ 'ભકતમાલ' ની કિંમત ઘણી છે.

નાભાજીને કેટલાક લોકો ડોમ માને છે (ડોમ એટલે હનુમાન). 'ભકતમાલ'ની ટીકામાં એમને હનુમાનવંશી કહ્યા છે. કેટલાક એમને ક્ષત્રિય પણ માને છે. પોતાના ગુરૂ અગ્રદાસની જેમ નાભાદાસે પણ રામભક્તિ-વિષયક કવિતા કહી છે. વ્રજભાષા ઉપર એમનો ઠીક કાબુ હતો અને પદરચનામાં એમને નિપૂણતા પ વરી હતી. રામચરિત્ર સંબંધી એમનાં

પદોનો એક સંગ્રહ હમણાં મળ્યો છે. આ પુસ્તકો સિવાય એક વ્રજ ભાષાના ગદ્યમાં અને બીજો 'રામચરિત માનસ'ની શૈલીપર દુહા - ચોપાઈઓમાં બે 'અષ્ટયામ' પણ બનાવ્યા છે. એમની કવિતા પદ્માકરની શ્રેણિમાં આવે છે. એમના ગદ્યપદ્યના નમુના—

ગદ્ય:—

તબ શ્રી મહારાજકુમાર પ્રથમ શ્રી વસિષ્ઠ મહારાજકે ચરન છુઇ પ્રનામ કરત ભયે. ફિરિ અપર વૃદ્ધ સમાજ તિનકો પ્રનામ કરત ભયે. ફિરિ શ્રી રાજાધિરાજ જુકો જોહાર કરિ કૈ શ્રી મહેન્દ્રનાથ જુકે નિકટ બૈઠત ભયે.

પદ્ય:—

અવધપુરીકી સોભા જૈસી કહિ નહિં સકહિં શેષ શ્રુતિ તૈસી
રચિત કોટ કલધૌત સુહાજન વિવિધરંગ મતિ યતિ મન ભાવત
ચહું દિસિ બિપિન પ્રમોદ અનૂપા ચતુર વીસ જો જન રસ રૂપા
સુદિસિ નગર સરજૂ સરિ પાવનિ મનિમય ભરથ પરમ સુહાવનિ
વિગસે જલજ ભૃંગ રસભૂલે ગુંજત જલ સમૂહ દોઉ કુલે

સંસ્કૃતમાં રામચરિત સંબંધી કેટલાંય નાટકો છે. એમાંથી કેટલાંક તો નાટકના સાહિત્યક નિયમાનુસાર છે અને કેટલાક માત્ર સંવાદ રૂપમા હોવાને કારણે નાટકો મનાયાં છે. આ બીજી પદ્ધતિ ઉપર સં. ૧૬૫૭ મા પ્રાણચંદ ચૌહાણે 'રામાયણુ મહાનાટક' રચેલું મળે છે. એમને વિષે બીજી કંઇ માહિતી મળતી નથી.

સં. ૧૬૬૦ માં કાન્તિઅબ્બાસના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. કાન્તિ હરદોઇ જીલ્લાના પિહાની ગામના મુસલમાન હતા અને સૈયદ ઇબ્રાહીમના શિષ્ય હતા. એમનો એકેય ગ્રંથ મળતો નથી પરંતુ છુટક કવિતા મળે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૬૩૫ માં કહ્યો છે. એમની જેટલી કવિતા મળે છે એમાં સ્પષ્ટ ભાવો અને મોહક ભાષા દેખાય છે. એમનું એક લોક પ્રસિદ્ધ કવિત્ત આ રહ્યું :

ગુન કૌન પૂછે કોઉ ઔગુન કી બાત પૂંછે
  કહા ભયો દઈ! કલિકાલ યોં ખરાનો હૈ
પોથી ઔ પુરાન જ્ઞાન ઠ્ઠન મેં ડારિ દેત
  ચુગલ ચવાઇન કો માન ઠહરાનો હૈ
કાદિર કહત યાસોં કછુ કહિએ કી નાહિં
  જગત કી રીતિ દેખી ચુપ મન માનો હૈ.

સં. ૧૬૬૦ માં અમરેશ અને મુકતામણિદાસના નામો મળે છે. અમરેશના પરચુરણ છંદો મળે છે. મુક્તામણિદાસે ગૌસ્વામી હિતહરિ વંશના પુત્ર ગૌસ્વામી બનચંદ્રની આજ્ઞાથી 'સાર સંગ્રહ' નામના એક પુસ્તકમાં ૧૫૦ કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ કર્યો છે. એમની પોતાની મૌલિક કવિતા મળતી નથી.

મુબારક

સૈયદ મુબારકઅલીનો સમય સં. ૧૬૭૦ માં આવે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૬૪૦ માં થયો હતો. મુબારક સંસ્કૃત, ફારસી અને અરબીના પંડિત અને હિંદીના સહૃદય કવિ હતા. એમની કવિતા શ્રૃંગારરસ-પ્રધાન છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય નાયિકા ભેદ અને તેમાંય નાયિકાના દસ-અંગોનું, એમણે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. નાયિકાના એક એક અંગ પર એમણે સો સો દુહા બનાવ્યા છે. 'અલક શતક' અને તિલ શતક' નામક એમના બે ગ્રંથો પણ છે. આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત એમનાં કવિત પણ છે. એમની કવિતા સરસ અને મોહક છે. એમનાં રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા અને વર્ણનો સુંદર છે. એમની કવિતાના બે સુંદર ઉદાહરણોઃ—

પરી મુબારક તિય બદન અલક ઓપ અતિ હોય
મનોચંદ કી ગોદમેં રહી નિસાસી સોય
ચિબુક-કુપમેં મન પરયો છબિજલ તૃષા વિચારી
કઢતિ મુબારક તાહિતિય અલક-ડોરી સી ડારિ

ચિબુક-કુપ રસરી અલક તિલસુ ચરસ દગ બૈલ
બારી બૈસ સિંગારકી સીંચત મનમથ છૈલ

× × ×

કરન-બરન બાલ, નગન-લસત ભાલ
મોતિન કે માલ ઉર સોહૈં ભલી ભાંતિ હૈ
ચંદન ચઢાય ચારૂ ચંદમુખી મોહિનીસી
પ્રાત હી ચન્હાય પગ ધારે મુસકાતિ હૈ
ચૂનરિ વિચિત્ર સ્યામ સજિ કૈ મુબારક જૂ
ઢાંકિ નખ સિખ તેં નિપટ સકુચાતિ હૈં
ચંદમૈં લપેટિ કૈ સમેટિ કૈ નખત માનો
દિનકો પ્રનામ કિયે રાત ચલી જાતી હૈં

બનારસીદાસ.

બનારસીદાસ જોનપુરના રહેવાસી અને જૈન ઝવેરી હતા એમના પિતાનું નામ ખડગસેન હતું. એમનો જન્મ સં. ૧૬૪૩ મા થયો હતો. બનારસીદાસે સં. ૧૬૯૮ સુધીનું પોતાનું જીવન ચરિત્ર "અર્ધકથાનક" નામક ગ્રંથમાં આપ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે યુવાવસ્થામા એમનું આચરણ શુદ્ધ ન હતું; અને એક ભયંકર રોગના ભોગ પણ થઇ પડેલા. પરંતુ જ્યારે એમને જ્ઞાન થયું ત્યારે એ વખતમા રચેલી બધી શ્રૃંગારી કવિતાને ગોમતી નદીમા પધરાવી દીધી; અને પછી જ્ઞાનોપદેશભરી કવિતા રચવા માંડી. એમણે જૈનધર્મ સંબંધી ઘણા પુસ્તકોનો સારાશ હિંદીમા આપ્યો છે.

બનારસીદાસના પુસ્તકોમાથી હજીસુધી નીચે લખેલા ગ્રથો મળ્યા છે.–

બનારસી વિલાસ (પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ) નાટક સમયસાર (કુંદ કંદાચાર્ય કૃત ગ્રંથનો સાર) નામમાલા (કોષ) અર્ધકથાનક

બનારસા પદ્ધતિ, મોક્ષપદી, ધ્રુવવંદના, કલ્યાણ મંદિર ભાષા, વેદનિર્ણય પંચાશિકા, મારગન વિદ્યા.

એમની રચનાશૈલિ પુષ્ટ અને કવિતા દાદુપંથી સુંદરદાસને મળતી આવે છે. એમનું એક પદ આ રહ્યું :—

ભોંદુ તે હિરદય કી આંખે ।

જો કરખે અપની સુખ-સંપત્તિ ભ્રમ કી સંપત્તિ ભાખે ॥
જિન આંખિન સોં નિરખિ ભેદ ગુન જ્ઞાની જ્ઞાન વિચારે ।
જિન આંખિન સોં સાખ સરૂપ મુનિ ધ્યાન ધારના ધારે ॥

ઉસમાન.

ઉસમાન ગાઝીપુરના નિવાસી અને બાદશાહ જહાંગીરના સમકાલીન હતા. એમના પિતાનું નામ શેખહુસેન હતું. એમને પાંચ ભાઇ હતા. એમણે પોતાનું ઉપનામ માન લખ્યું છે. ઉસમાન શાહ નિજામુદીન ચિસ્તીની શિષ્ય પરંપરામાં હાજીબાબાના શિષ્ય હતા. એમણે સં. ૧૬૭૦ માં 'ચિત્રાવલી' નામનું એક પુસ્તક જાયસીની શૈલીપર લખ્યું છે. જાયસીએ જેટલા વિષયો ચર્ચ્યા છે એ બધાજ વિષયો ઉપર ઉસમાને પણ કંઇ કર્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે તો શબ્દો અને વાકયો પણ જાયસીનાં જ દેખાય છે. 'ચિત્રાવલી' એક કવિ કલ્પિત પ્રેમકથા છે. બીજા સુફી કવિઓની જેમ ઉસમાને પણ આ પ્રેમકથાદ્વારા પ્રેમની ફીલસુફી કહી છે. ઉસમાને કથાના નાયક સુજાનકુમારને માત્ર સાધક જ નહિં પરન્તુ પૌરાણિક શૈલીનું અવલં-

સમાગમ નહિ કરે. એ ઉપરાંત જાયસીની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ શોભાવર્ણનો, દાનમહિમા અને યાત્રા વગેરેનું વર્ણન છે. સરોવર કિનારા વર્ણનમાં ઉસમાને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે એક બીજી જ સાધનાનો સંકેત કર્યો છે. ચિત્રાવલી (અવિદ્યા) સરોવરના ગહન ઉંડાણમાં એવું કહીને છુપાઇ જાય છે કે જે મને શોધી કાઢશે તેની જીત થશે. આનું રહસ્ય ઉપનિષદના પેલા વાક્ય "અવિદ્યયા મૃત્યુ તિર્ત્વા" સાથે મળે છે. અવિદ્યાને તરીને મૃત્યુને પેલેપાર જા એટલે સત્ય વસ્તુને મેળવ. ઉસમાને વિરહ અને ઋતુનાં વર્ણન સુંદર કર્યાં છે. એમનું વસંત વર્ણન આ રહ્યું :—

ઋતુ વસંત નૌતન બન ફૂલા જહેં તહેં ભૌર કુસુમ રંગભુલા
આહિ કહાં સો ભૌંવર હમારા જેહિ બિનુ બસત બસંત ઉજારા
રાત બરન પુનિ દેખિન જાઇ માનહું દવા દહું દિસિલાઇ
રતિપતિ દુરદ ઋતુપતી બલી કાનન-દેહ આઇ દલમલી

લીલાધર કવિની રચના સં. ૧૬૭૬ મા મળે છે. આ કવિ જોધપુરના મહારાજા ગજસિંહને ત્યાં હતા. એમનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ નથી પણ છુટક છંદો છે. સુદન કવિએ એમનું નામ લખ્યું છે, અને દાસે પણ પોતાના 'કાવ્યનિર્ણય'માં એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પુહકર.

પુહકર કવિ મૈનપુરી જીલ્લાના પરતાપપુરના રહેવાસી હતા. એમણે પાછળથી ગુજરાતમાં વાસ કર્યો હતો. પુહકર જાતે કાયસ્થ હતા અને જહાંગીરના સમયમા વિદ્યમાન હતા. એવી લોકકથા છે કે કોઇ ગુન્હાસર જહાંગીરે એમને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કરેલા ત્યા કારાગારમા જ કવિએ 'રસ-રતન' નામના ગ્રંથની રચના સં. ૧૬૭૩ મા કરી. આ ગ્રંથથી પ્રસન્ન થઇને જહાંગીરે પુહકરને મુક્ત કરી દીધા આ ગ્રંથમા રંભાવતી અને સૂરસેનની પ્રેમકથા છે. પદ્યમાં જુદા જુદા છંદોનો વ્યવહાર કર્યો છે.

કલ્પિત કથા લઇને પ્રબંધકાવ્ય લખવાની પ્રથા પ્રાચીન હિંદી કવિઓમા ખહુ ઓછી દેખાય છે. જાયસી વગેરે સુરી કવિઓએજ આ પ્રકારના પુસ્તકો લખ્યાં છે; પરંતુ એમની રીત ભારતીય ન હતી. આ દષ્ટિએ પુહકરના 'રસ–રતન' નું હિંદી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

ગ્રંથમાં સંયોગ અને વિયોગની વિવિધ દશાઓનું સાહિત્યની રીતિ અનુસાર વર્ણન છે. પૂર્વરાગ, સખીમંડન, નખશિખ, ઋતુ વર્ણન આદિ શૃંગાર રસની સર્વ સામગ્રી અને વાતાવરણ આમાં ગુંથવામાં આવ્યાં છે. પુહકરની કવિતા સરસ અને ભાષા પ્રૌઢ છે. એમની કવિતાનું ઉદાહરણઃ—

ચંદકી ઉજારી પ્યારી નૈનન નિહારી પરે
 ચંદકી કલામેં દુતિ ની દરસાતિ હૈ
લલિત લતાનિમેં લતાસી ગહિ સુકુમારી
 માલતી સી ફુલૈ જબ મૃદુ પુલકાતી હૈ
પુહકર કહૈ જિત દેખિએ બિરાજે તિત
 પરમ વિચિત્ર ચારૂ ચિત્ર મિલિ જાતિ હૈ
આવૈ મન મા હિં તબ રહે મન હિ મેં ગડ
 નૈનનિ બિલોકો બાલ બૈનનિ સમાતિ હૈ

સુંદરદાસ.

નાગરી પ્રચારિણી સભાની શોધ પ્રમાણે પાંચ સુંદરદાસનાં નામો મળે છે. શિવસિંહ સરોજમાં ત્રણ સુંદરદાસ લખ્યા છે. ના. પ્ર. સભાવાળા પાંચ માંથી ત્રણ વિષે કંઇક માહિતી છે અને બેના તો માત્ર ઉલ્લેખ છે. પાંચમાંથી એકનો કવિતા કાળ સં ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૯ સુધીનો અને બાકીના ચારનો સં ૧૬૫૭ થી ૧૭૧૦ નો લખ્યો છે. મિશ્રબંધુઓના અનુમાન પ્રમાણે આ ચાર કવિઓમાંથી બે સાચા છે અને બેનાં નામો અનુમાનેલાં

છે. એક સુંદરદાસ તો શાહાજહાં ને ત્યાં હતા અને એમણે ' સુંદર શ્રૃંગાર ' ' સિંહાસન બત્તીસી ' અને ' બારામાસે ' નામનાં ત્રણ પુસ્તકો રચ્યાં છે. આ ત્રણે ગ્રંથોનો રચનાકાળ સં ૧૬૮૮ ની આસપાસ મનાય છે. બીજા સુંદરદાસ પ્રસિદ્ધ દાદુપંથી કવિ અને દુસર વાણીઆ હતા અને જ્યપુરની પાસે દૌસા-ગામમાં જન્મ્યા હતા. એમનો સમય સં. ૧૬૭૭ થી ૧૭૪૬ નો દેખાય છે. એમણે નીચેના ગ્રંથો રચ્યા છેઃ–

હરિબોલ ચિંતાવની, ' સાખી , સુંદરદાસજી કે સવઇઆ (૧૬૭૭) 'સુંદરસાંખ્ય સવૈયા તર્કચિંતામણી' 'વિવેક ચિંતામણી' પંચઇંદ્રીનિર્ણયગ્રંથ (૧૬૯૧) બાની 'જ્ઞાનસમુદ્ર' 'દીનવિલાસ' 'સુંદરવિલાસ' 'સુંદરકાવ્ય' સવૈયા સુંદરાષ્ટક, સવંગિયોગ, સુખસમાધી, સ્વપ્નબોધ, વદેવિચાર, ઉક્તઅનુપ, સુંદરબાવની, સહજાનંદ, ગૃહવૈરાગબોધ, ત્રિવિધ અંતઃ કરન ભેદ અને પદ. એ ઉપરાંત દ્વિ. ત્રૈ. શોધમા રૂકમા ગંદડી, એકાદશીકથા, જ્ઞાન સાગર, વિવેક ચેતાવની, સુંદરગીતા અને વિચારમાલા પણ મળ્યા છે.

સુંદરદાસના જે છુટક છંદો મળે છે એ ઉપરથી એઓ ભક્ત હતા અને ભાષા ઉપર એમનું અનુકરણીય પ્રભુત્વ હતું એ સિદ્ધ થાય છે. સુંદરદાસ ફારસી અને સંસ્કૃતના પણ પંડિત હતા. એમની કવિતામાં વ્રજભાષા, ખડીબોલી અને પંજાબીનું મિશ્રણ છે. પંડિત ચંદ્રિકાપ્રસાદ તિવારીએ દાદુપંથી કવિઓ માટે અને ખાસ કરીને સુંદરદાસ માટે ખુબ શ્રમ લઇને પોતાના નિર્ણયો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમનું કહેવું છે કે સુંદરદાસ દાદુપંથી સં. ૧૬૫૩ માં જન્મ્યા અને ૧૭૪૬ માં પંચત્વને પામ્યા. સુંદરદાસ ૧૧ વર્ષની વયે ફકીર થઇ ગયા હતા. એમનો કવિતાકાળ ૧૬૭૭ થી ૧૭૪૬ છે. ઉપરના ગ્રંથો સિવાય તિવારીજીએ બીજા ૨૩ ગ્રંથોનાં નામો પણ લખ્યાં છે. સુંદરદાસની કવિતા તોષની કક્ષામાં બેસે છે.

સુંદરદાસ પછી સં. ૧૬૭૮ માં તાહિર આગ્રાવાસીનું નામ મળે છે. એમણે 'કોકસાર' કેટલાક સુંદર છંદોમાં કહ્યો છે. એમાં કોકશાસ્ત્રના વિષયો ચર્ચ્યા છે. એમની કવિતા લલિત અને ગંભીર છે.

ઘાસીરામનું નામ પણ સં. ૧૬૮૦ માં જ મળે છે. એમણે 'પક્ષિવિલાસ' નામનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ રચ્યો છે. એમની કવિતા લલિત અને મોહક છે. એમણે પ્રેમ, નીતિ અને શ્રૃંગારનાં ઉત્કૃષ્ઠ વર્ણનો કર્યાં છે.

પંજાબવાળા હૃદયરામે પણ સં. ૧૬૮૦ માં જ સંસ્કૃત હનુમન્નાટકના આધારે હિંદીમાં હનુમાનનાટક લખ્યું છે. હૃદયરામની કવિતા સુંદર અને પરિમાર્જિત છે. ગૌસ્વામી તુલસીદાસે એ વખતની પ્રચલિત બધી જ પદ્ધતિઓમા રામચરિત્રનું સંગીત ગાયું છે; માત્ર નાટક અને રૂપકના રૂપમાં એમણે કશું લખ્યું નથી. ગૌસ્વામીએ ફેલાવેલા રામભક્તિના તરંગમાં ભિન્જાઇને બીજી જે રચનાઓ થઇ છે એમાં હૃદયરામનું 'હનુમાન નાટક' અધિક પ્રસિદ્ધ છે.

જટમલ

જટમલની સાથે ભક્તિયુગ સમાપ્ત થાય છે. જટમલે સં. ૧૬૮૦ માં ગોરાબાદલની કથા ગદ્યમાં લખી છે. એમની ભાષામાં ખડીબોલીનું સામ્ય છે. જટમલનું સ્થાન હિંદીસાહિત્યમાં પ્રાચીન ગદ્યલેખક તરીકે માનભર્યું છે.

ભક્તિયુગમાં કબીર, સૂર અને તુલસી જેવા ભક્ત મહાકવિઓ અને કેશવદાસ જેવા રસરીતિના આચાર્ય થયા છે. હિંદીભાષાના વિકાસ અને વિસ્તારને વધારનાર ભક્તિયુગનાં સર્જનોથી હિંદીસાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે.

૮

અલંકારયુગ.

(પૂર્વાર્ધ)

ચંદયુગ એ હિંદી સાહિત્યની બાલ્યાવસ્થા હતી. ભક્તિયુગમાં એની પ્રફુલ્લ અને વિકસતી કુમારાવસ્થા દેખાય છે. અલંકારયુગ એ હિંદી ભાષા અને સાહિત્યનો મઘમઘતો, મસ્તીભર્યો અને તેજસ્વી યૌવનકાળ છે. ચંદે ભાષાનું સ્વરૂપ સ્થિર કર્યું, સૂરદાસે એમા માધુર્ય આણ્યુ, તુલસીદાસે એમાં પ્રૌઢતા ઉમેરી અને અલંકારયુગના મહાકવિઓએ એને લાલિત્ય, પ્રસાદ, ચારુતા અને લાવણ્યભરી દેદીપ્યમાન રૂપસુંદરી બનાવી. અલંકારયુગમાં હિંદી સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર અનુપમ છે.

અલંકારયુગના સાહિત્ય સાથે એ વખતના પ્રજાજીવનના સંસ્કારો અપૂર્વ રીતે વણાઇ ગયા છે. મુસલમાનોના સંસ્કાર અને સત્તાથી ગુંગળાતું હિંદુલોકજીવન મરણિયું થઇને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા આ કાળમાં માથું ઉંચકે છે; અને શતાબ્દિઓ થયાં સ્થિર થએલી વિજયી મોગલસંતનત

જમીનદોસ્ત થઇને કાળના વિકરાળ મુખમાં સમાઇ જાય છે. એટલે એક રીતે અલંકારયુગ એ ભારતના મમગ્ર પ્રજાજીવનનો પ્રબોધકાળ છે. આજ યુગમાં રાષ્ટ્રવીર શિવાજી મહારાજે બિજાપુર, ગોવળકોંડા અને દીલ્હીને વિમર્દિત કરીને વિશાળ મહારાષ્ટ્ર સ્થાપ્યું, મહારાજા જસવંતસિંહે શિવાજી મહારાજને મળી જઇ શાહી સુબા શાઇસ્તખાની દુર્ગતિ કરી; અને મહારાણા રાજસિંહે મોગલોની પરાધીનતાની ઝુંસરીને લાત મારીને પાંચ પાચ પ્રચંડ યુદ્ધો કરી શહેનશાહ ઔરંગઝેબનું જીવન નીચોવી નાંખ્યું. આજ યુગમા મહારાજા જસવંતસિંહના પરલોકવાસ પછી શૂરવીર રાઠોડોએ સતત ત્રીસ વર્ષ સુધી મુસ્લમાનો સાથે ઘોર સંગ્રામ ખેલીને પોતાના બાળક મહારાજ અજીતસિંહ અને મારવાડ રાજ્યની રક્ષા કરી. ચંપતિરાયે પોતાના પ્રભાવથી બુંદેલખંડને દીપ્તિમાન કરીને મોગલાઇને હલાવી દીધી; અને મહારાજા છત્રમાલે બુંદેલખંડના વિશાળ મહારાજ્યની સ્થાપના કરી. આજ યુગમાં શૌર્યમૂર્તિ બાલાજી વિશ્વનાથ અને વીર બાજી પ્રભુએ મોગલ સામ્રાજ્યનો ધ્વંસ કરીને ૫૦૦ વર્ષોથી માટીમાં મળી ગએલા આર્યસામ્રાજ્યનું પુનર્વિધાન કર્યું.

આવા ગૌરવપૂર્ણ અને પ્રતિભાશાળી કાળમાં સાહિત્યની વિશદ સમુન્નતિ થઇ જે સ્વાભાવિક હતી. સૂર અને તુલસીના સમયમાં જેમ કૃષ્ણભક્તિ અને રામભક્તિના ધસમસતા પ્રવાહે મમસ્ત ઉત્તર ભારતને પુનિત કર્યું હતું તેવી રીતે ભૂષણ, બિહારી, મતિરામ અને દેવના યુગમાં ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસની મૂર્તિ જેવા વીર અને શ્રૃંગાર રસથી હિંદી સાહિત્ય નવપલ્લવિત બન્યું. અલંકારયુગના હિંદી સાહિત્યનું સ્વરૂપ જાણે દીપક રાગનું પ્રતિરૂપ હતું. સૂરદાસના સમય પછી તુલસીકાળમાં વિવિધ વિષય વર્ણનની જે પ્રણાલિકા શરૂ થઇ હતી તે અલંકારયુગમાં પુષ્ટ બની; અને એણે હિંદીના સેંકડો વિષયોનાં પુસ્તકોને સર્વાંગપૂર્ણ બનાવ્યાં. ભક્તિયુગે વણ મહાકવિઓ મરજાવ્યા ત્યારે અલંકારયુગે

ચાર મહાકવિઓ પ્રકટ કરીને પોતાનાં સામર્થ્ય અને પ્રતિભા સિદ્ધ કર્યાં. પ્રથમ કક્ષાના આટલા કવિઓ બીજા સમયમાં નથી દેખાતા.

હિંદી કાવ્યને પ્રૌઢતા વરી ચુકી હતી. સં. ૧૫૯૮ માં કૃપારામે થોડું રસ-નિરૂપણ પણ કર્યું હતું. ત્યારપછી ગોપ કવિએ સં. ૧૬૧૫ માં અલંકારો તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું અને 'રામભૂષણ' તથા 'અલંકાર ચંદ્રિકા' નામના ગ્રંથો રચ્યા. લગભગ આજ સમયમાં ચરખારીના મોહનલાલ મિશ્રે " શૃંગાર સાગર " નામક શૃંગાર રસનો ગ્રંથ બનાવ્યો અને નરહરિ કવિના સાથી કરનેસ બંદીજને ' કર્ણાભરણ ' ' શ્રુતિ ભૂષણ ' અને 'ભૂપ ભૂષણ' નામના ત્રણ અલંકાર ગ્રંથો લખ્યા. રસનિરૂપણ અને અલંકાર નિરૂપણની આ પ્રકારે શરૂઆત થઇ ચુકી હતી ત્યાં આચાર્ય કેશવદાસે કાવ્યના સર્વ અંગોનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર કરીને એ પ્રણાલિકાને ખુબ વેગ આપ્યો. કાવ્યરીતિનું સમ્યક પ્રતિપાદન આચાર્ય કેશવે કર્યું એમાં સંદેહ નથી પરંતુ અલંકાર ગ્રંથોની અવિરત અને અખંડિત પરંપરા તો કેશવદાસના ' કવિપ્રિયા ' ગ્રંથ પછી લગભગ પચાસ વર્ષે ચાલી. એ પરંપરાએ કેશવનો આદર્શ ન સ્વીકાર્યો પરંતુ એક જુદા જ આદર્શનો આશ્રય લીધો. કેશવે કાવ્યાલંકારોના નિરૂપણમાં દંડી અને રૂય્યકનું અનુકરણ કર્યું હતું; પરંતુ પાછળથી રીતિ ગ્રંથોની જે પરંપરા ચાલી એણે તો ચંદ્રાલોક અને કુવલયાનંદને આધાર ભુત માન્યા. આ કારણથી અલંકારયુગનો આરંભ કેશવદાસથી ન માનતાં સેનાપતિથી માન્યો છે. સેનાપતિ પછી જ લક્ષણગ્રંથોનો વિસ્તાર વધતો ગયો. ત્યાર પછીના કવિઓએ એક પ્રણાલિકા બનાવી દીધી કે પહેલાં દુહામાં અલંકાર અથવા રસનાં લક્ષણો આલેખવાં અને પછી ઉદાહરણ રૂપમાં કવિત્ત અને સવૈયા લખવાં. હિંદી સાહિત્યમા આ રીતે એક નવી જ પ્રણાલિકા શરૂ થઇ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિ અને આચાર્ય એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણિઓની વ્યક્તિઓ છે. હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં આ ભેદ લુપ્ત થઇ ગયો. પરંતુ આ એકીકરણનો પ્રભાવ ઠીક ન પડ્યો. આચાર્યત્વને માટે જે સૂક્ષ્મ વિવેચન અને પર્યાલોચનની શક્તિ હોવી જોઇએ એનો વિકાસ ન સધાયો.

કવિઓ એક જ દુહામાં અપર્યાપ્ત લક્ષણ કહીને પોતાના કાવ્યમાં પ્રવૃત્ત થઇ જતા હતા. એટલે કાવ્યના અંગોનો વિકાસ અને એનું વિસ્તૃત વિવેચન, તર્કદ્વારા ખંડનમંડન તથા નવા નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન વગેરે જેટલું થવું જોઇએ તેટલું ન થયું. આનું કારણ એ પણ કહી શકાય કે ગદ્યનો વિકાસ એ વખતે બીલકુલ થયો ન હતો. જે કંઇ લખાતું હતું તે લગભગ પદ્યમાં જ લખાતું હતું. એકલા પદ્યમાં કોઇ પણ વસ્તુની, તત્ત્વની, સિદ્ધાંતની કે આદર્શની સમ્યક્ મીમાંસા અને વિવરણ થઇ શકતાં નથી. આવી અવસ્થામાં એક શ્લોક અથવા એક જ ચરણમાં લક્ષણ કહીને છુટી જવાની ચંદ્રાલોકની પદ્ધતિ કવિઓને વધારે સુગમ પડી.

ઉપરની વાતો પર ધ્યાન દેતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદીમાં લક્ષણગ્રંથોની રચના કરનારા જે સેંકડો કવિઓ થયા તેઓ આચાર્યની કોટિમાં નથી આવી શકતા. વાસ્તવિક રીતે તેઓ કવિ જ હતા. એમનામાં આચાર્યત્વના ગુણો લગભગ નહિ જેવાં જ હતા. એમના અપર્યાપ્ત લક્ષણો સાહિત્યશાસ્ત્રનો સમ્યક્ બોધ કરાવવામાં અસમર્થ છે. શબ્દશક્તિના વિષય તરફ તો બે ચાર જ કવિઓએ ધ્યાન દીધું છે. કાવ્યના સામાન્ય રીતે બે ભેદ છેઃ શ્રવ્ય અને દશ્ય. આમાંથી દશ્ય કાવ્યનું નિરૂપણ તો લગભગ થયું જ નથી. આટલું લખવાનો સારાંશ એટલો જ છે કે અલંકારયુગમાં હિંદીની અપૂર્વ ઉન્નતિ થઇ હોવા છતાં સાહિત્યશાસ્ત્ર ઉપર ગંભીર, સમર્થ અને વિશદ વિવેચન તથા નવાં મૌલિક સર્જનો જોઇએ તેટલાં થયાં નથી.

અલંકારગ્રંથોના કર્તાઓ ભાવુક, સહૃદય અને નિપૂણ કવિઓ હતા. તેઓનો ઉદ્દેશ કાવ્યના અંગોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર નિરૂપણ ન કરતાં કવિતા કરવાનો હતો. એટલે તેઓ દ્વારા જે સુંદર કાર્ય થયું તે એ કે રસો (ખાસ કરીને શ્રૃંગાર) અને અલંકારોમાં સરસ, ભવ્ય અને હૃદયંગમ ઉદાહરણોથી હિંદી સાહિત્ય ભરાઇ ગયું. હિંદીના કેટલાક વિવેચકો અને અભ્યાસકોનું એટલે સુધી માનવું છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના લક્ષણ ગ્રંથોનાં સરસ અને

મનોહર ઉદાહરણો એકત્ર કરવામા આવે તો પણ હિંદી જેટલાં નહિ થાય. અલંકારો કરતા નાયિકાભેદ તરફ કંઇક .વધારે ઝોક રહ્યો એટલે શ્રૃંગારરસની અંતર્ગત ઘણી જ સુંદર અને મુક્તક રચનાઓ હિંદીમાં થઇ. આ રસનો વિસ્તાર હિંદી સાહિત્યમાં એટલો બધો સધાયો છે કે એના એક એક અંગ ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચાયા છે. આ રસનો બધો જ વૈભવ કવિઓએ નાયિકાભેદના ગ્રંથોમા જ દર્શાવ્યો છે. રસગ્રંથો ખરી રીતે તો નાયિકા ભેદના જ ગ્રંથો છે. એમા પાછળથી ગૌણ રીતે બીજા રસોને વહેતા મુક્યા છે. નાયિકા શ્રૃંગારરસનું આલંબન છે. આ આલંબનના અંગોનું વર્ણન એક સ્વતંત્ર વિષય થઈ પડ્યો; એટલે કોણ જાણે કેટલાય ગ્રંથો નખશિખ વર્ણનના લખાયા. આ પ્રકારે ઉદ્દીપનના રૂપમા છ ઋતુઓના વર્ણનો પર પણ કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખાયા. વિપ્રલંભ સંબંધી વર્ણનના બારમહિના પણ કેટલાક કવિઓએ લખ્યા છે.

રસગ્રંથોની આ પરંપરા દ્વારા સાહિત્યના સમગ્ર વિકાસમા કંઇક બાધાઓ પણ નડી. પ્રકૃતિની અનેકરૂપતા, જીવનની ભિન્નભિન્ન સમસ્યાઓ તથા જગતનાં વિવિધ રહસ્યો તરફ કવિની દૃષ્ટિ પહોચી શકી નહિ. એ વખતે કવિ દષ્ટ એક રીતે બદ્ધ અને પરિમિત થઇ ગઇ હતી અને એનુ ક્ષેત્ર સંકુચિત બની ગયું હતુ; એટલે અનુભવના કેટલાય ગોચર અને અગોચર વિષયો રસાભિક્ત થઇને સમીપ આવતા રહી ગયા. બીજી વાત એ બની કે કવિઓની વ્યક્તિગત વિશેષતાની અભિવ્યક્તિનો અવસર ઘણો જ થોડો રહ્યો. કેટલાક કવિઓની ભાષાશૈલી, પદવિન્યાસ, અલંકારવિધાન વગેરે બાહ્ય વાતોનો ભેદ આપણે કદાચ જોઇ શકીએ પરંતુ એમની આભ્યંતર પ્રકૃતિના વિશ્લેષણમા સમર્થ અને ઉચ્ચ કોટિની આલોચનાની સામગ્રી આપણને નહિ જેવી જ મળશે. અલંકારયુગમા બીજા પણ એક અભાવની પૂર્તિ થઇ જવી જોઇતી હતી પણ તે ન થઇ. જે સમયે હિંદી ભાષા સેંકડો કવિઓ દ્વારા પરિમાર્જિત થઇને પ્રૌઢતાને પહોંચી ચુકી હતી એ વખતે વ્યાકરણ દ્વારા એનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત થવું જોઇતું હતું. આ

ત્રુટિ રહેવાથી ભાષામાં જેટલી સુવ્યવસ્થા, નિર્દોષતા અને સ્વચ્છતા આવવાં જોઈએ તે ન આવ્યાં. ઘણા થોડા કવિઓ આપણને મળે છે કે જેમની વાક્યરચના સુવ્યવસ્થિત અને નિર્દોષ છે. ભૂષણ મહાકવિ હતા. જે રસને એમણે લીધો એનો પુરો આવેશ એમનામાં હતો પરંતુ એમની ભાષા અનેક સ્થળોએ દોષભરી છે. જો શબ્દોનાં રૂપ સ્થિર બની જાત અને એમાં શુદ્ધ રૂપો ઉપર વધારે ભાર મુકવામાં આવ્યો હોત તો શબ્દોને તોડી મરોડીને વિકૃત કરવાની કોઇ કવિ હિંમત અને સાહસ ન કરી શકત. આવી કોઇ વ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે ભાષામાં બહુ જ ગડબડ રહી ગઇ.

ભાષાની આ ગડબડનું એક કારણ વ્રજ અને અવધી એ બન્ને કાવ્યભાષાઓનું કવિની ઇચ્છાનુસાર મિશ્રણ પણ હતું. અલંકારગ્રંથોનો વિકાસ અધિકતર અવધી ભાષામાં થયો છે. એટલે કાવ્યની વ્રજભાષામાં અવધીના પ્રયોગોનો તોટો નથી. મોટા મોટા કવિઓએ પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે બન્ને ભાષાઓનું મિશ્રણ કર્યું છે. આ વસ્તુ તરફ કેટલાક કવિઓનું ધ્યાન પણ ગયું છે. દાસજીએ પોતાના ‘ કાવ્ય નિર્ણય ’ માં કાવ્યભાષા ઉપર પણ દષ્ટિપાત કર્યો છે, દાસનું તો કહેવું છે કે તુલસી અને ગંગ જેવા કવિઓના મુકુટમણિઓએ પણ ભાષાનું મિશ્રણ કર્યું છે.

ભક્તિયુગની પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ મુસલમાનોના સંસર્ગથી કેટલાક ફારસી શબ્દો અને ભાવોનું આપણને દર્શન થાય છે. અલંકારયુગમાં આવા શબ્દો અને ભાવોમાં વધારો થયો. પરંતુ હિંદી ભાષાની સ્વાભાવિક સરસતાનું ધ્યાન રાખનાર ઉત્કૃષ્ટ કવિઓએ આવા શબ્દો અને ભાવોને નહિ જેવું સ્થાન આપ્યું છે, એટલે જ અલંકારયુગમાં દેવ અને મતિરામ જેવા ભાષાની દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ કવિઓ આપણને મળે છે.

અલંકારયુગના કવિઓના પ્રિય છંદ કવિત્ત અને સવૈયા જ હતા. કવિત્ત છંદ તો શ્રુંગાર અને વીર બન્ને રસને માટે સમાન રૂપે ઉપયુક્ત મનાયો

હતો. વાંચવાની રીતમાં થોડો ફેરફાર કરવાથી એમાં બન્ને રસોને અનુકૂળ નાદસૌંદર્ય મળે છે. સવૈયા શ્રૃંગાર અને કરૂણ એ બન્ને કોમળ રસને માટે ઉપયુક્ત છે. ખરી રીતે તો આ યુગમાં શ્રૃંગાર અને વીરરસની કવિતા થઈ છે, પરંતુ પ્રધાનરસ શ્રૃંગાર જ રહ્યો છે. શ્રૃંગારનાં વર્ણનોને કેટલાક કવિઓ તો અશ્લીલતાની સીમા સુધી લઈ ગયા છે. આનું કારણ જનતાની રૂચિ નહિ પરંતુ રાજા મહારાજાની વિલાસી અને પામર રૂચિ હતું. એટલે જ આ યુગમાં વીરકાવ્ય કરતા શ્રૃંગારકાવ્ય આગળ તરી આવે છે. હિંદી-સાહિત્યની આ યુગની ગતિનો જે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ થયો તેનાથી અલંકાર-યુગની સામાન્ય પ્રવૃત્તિનું આછું દર્શન થઇ શકે છે. હવે આપણે આ યુગના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓનું વિવરણ કરીએ.

સેનાપતિ.

સેનાપતિ અનૂપ શહેરના રહેવાસી હતા. એમના પિતાનું નામ ગંગાધર અને દાદાનું નામ પરશુરામ હતું. એમના ગુરુનું નામ હિરામણિ હતું. સેનાપતિ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૪૬ ની આસપાસ મનાય છે. એમણે 'કાવ્યકલ્પદ્રુમ' અને 'કવિત્ત–રત્નાકર' નામક બે લોકપ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે. 'કવિત્ત રત્નાકર' ની રચનાનો સમય સં.'૧૭૦૬ કવિએ પોતે લખ્યો છે.

'કવિત્ત રત્નાકર'માં પાંચ તરંગો છે. પહેલા તરંગમાં ૯૪ છંદ છે અને એમાં શ્લેષ કવિતા તથા રૂપકોનું કથન છે. બીજા તરંગમા ૭૪ છંદો દ્વારા શ્રૃંગારરસનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્રીજા તરંગમાં ૫૬ છંદોમાં ૭ ઋતુ-ઓનું વર્ણન આવે છે. ચોથા તરંગમાં ૭૬ છંદ છે અને એમાં રામાયણ કથા વર્ણવી છે, તથા પાંચમા તરંગમાં ૫૭ છંદો દ્વારા ભક્તિ અને ૨૭ છંદો દ્વારા ચિત્રકવિતા ગાઇ છે.

સેનાપતિ શહૃદય કવિ હતા. ઋતુ વર્ણનોમાં એ અજોડ છે.' એમના ઋતુવર્ણનોમાં સ્વભાવ ઉપરાંત પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ ભવ્ય છે. એમના પદવિન્યાસ

પણ લલિત અને છટાદાર છે. પોતાની વિખ્યા નામના થાય એટલા માટે સેનાપતિ પોતાની કવિતા સંતાડી રાખતા હતા. એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજ-ભાષા છે. એમના અનુપ્રાસ અને યમકના ચમત્કાર પણ મનોહર છે. એમણે પાછળથી ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો હતો. સેનાપતિના જીવનનો મુખ્ય ગુણ એમની અટલ ભક્તિ છે; એટલે ભક્તિભીના હૃદયમાંથી પ્રકટેલી કવિતામાં મીરાં જેવી તલ્લીનતા દેખાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કવિની પ્રતિભાએ જીવનના કોમળ ભાવોને બહુ જ સુંદર અને સ્વાભાવિક રીતે મૂર્ત કર્યા છે. સેનાપતિની કવિતા જેવી સજીવ કવિતા ઘણા ઓછા કવિઓની છે. હિંદીના 'નવરત્નો' ને બાદ કરીએ તો સેનાપતિ હિંદી કાવ્યની પ્રથમ શ્રેણિના પ્રથમ કવિ છે. સેનાપતિની કવિતા મર્મસ્પર્શી અને રચના પ્રૌઢ છે. માધુર્ય અને લાલિત્ય એ સેનાપતિની કવિતાના મુખ્ય ગુણો છે. એમનાં લોક વિખ્યાત ઋતુ-વર્ણનોમાંથી એક ઉદાહરણ બસ છે :—

લાલ લાલ ટેસૂ ફુલિ રહે હૈ વિલાસ સંગ શ્યામ રંગ
ભઇ માનો મસિમેં મિલાયે હૈ
તહાં મધુ કાજ આઇ બૈઠે મધુકર પુંજ મલય પવન
ઉપવન વન ધાયે હૈ
સેનાપતિ માધવ મહિના મેં પલાસ તરૂ દેખિ દેખિ ભાવ
કવિતા કે મન આયે હૈ
આધે અંગ સુલગિ રહે આધે માનો વિરહી દહન કામ
કૈલા પરચાયે હૈ
કેતક અસોક નવચંપક બકુલ કુલ કૌન ધો વિયોગિન કો
ઐસો બિકરાલુ હૈ
સેનાપતિ સાંવરે કી સૂરત કી સૂરતિ કરાય કરિ
ડારતુ વિહાલુ હૈ

દચ્છિન પવન એના તાહુ કી દવન જઉ સૂનો હૈ ભવન
પરદેશ પ્યારો લાલુ હૈ
લાલ હૈ પ્રવાલ ફુલિ દેખત બિસાલ જઉ ફુલે ચોર
સાલપૈ રસાલ ઉર સાલુ હૈ

ધ્રુવદાસ.

ધ્રુવદાસ સ્વપ્નમાં મહાત્મા હિતહરિવંશના શિષ્ય થયા હતા. આ વિના એમનો બીજો કંઇ જ જીવન પરિચય મળતો નથી. ઘણું ખરું એઓ વૃંદાવનમાં જ રહેતા હતા. એકંદરે અત્યારસુધીમાં એમના ચાળીસ ગ્રંથો મળ્યા છે. વૃંદાવનસત, સિંગારસત, રસરત્નાવલી, નેહમંજરી, રહસ્યમંજરી, સુખમંજરી, રતિમંજરી, બનવિહાર, રંગવિહાર, રસવિહાર, આનંદ દસાવિનોદ, રંગવિનોદ, નૃત્યવિલાસ, રંગહુલાસ, માનરસ લીલા, રહસલતા, પ્રેમલતા, પ્રેમાવલી, ભજન કુંડલિયા, ભક્તનામાવલી, મન સિંગારભજન સત, પ્રીતિ ચૌવની, રસમુક્તાવલી, બાવન બૃહત પુરાણની ભાષા, સભામંડલી, રસાનંદલીલા, સિદ્ધાંત વિચાર, રસહીરાવલી, હિત સિંગારલીલા, વ્રજલીલા, આનંદલતા, અનુરાગલતા, જીવદશા, વૈદ્યલીલા દાનલીલા અને બ્યાહલો.

નાભાદાસની ભક્તમાળના અનુકરણ જેવી ધ્રુવદાસે ભક્તનામાવલી લખી છે; એમાં પોતાના સમય સુધીના ભક્તોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમના કેટલાક પુસ્તકોના સંવત પણ આપ્યા છે. આ ઉપરથી એમનો રચનાકાળ સં. ૧૬૬૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો આવે છે. ધ્રુવદાસની રચનાઓ શુદ્ધ વ્રજભાષામાં છે. એમની કવિતા મધુર, સરસ અને ભક્તિપૂર્ણ છે. ધ્રુવદાસની ભક્તનામાવલીને બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસે સંપાદન કરીને નાગરી પ્રચારિણી સભાદ્વારા પ્રકાશિત પણ કરી છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણઃ—

રૂપજલ ઉઠત હૈ કટા છનકે અંગ અંગ ભૌરન કી અતિ ગહરાઇ હૈ

નૈનન કે પ્રતિબિંબ પર્યો હૈ કપલિનમેં તેઇ ભયે મીન તહાં
ઐસી ઉર આઇ હૈ
અરૂન કમલ મુસુકાન માનો ફબિ રહી થિરકન બેસરી કે મોતી
કી સુહાઇ હૈ
ભયો હૈ મુદિત સખી લાલ કો મરા લ મન જીવન જુગલ ધ્રુવ
એક ઠૌંવ પાઇ હૈ.

ધ્રુવદાસ પછી સં. ૧૬૮૪ માં સ્વામી ચતુર્ભુજદાસ, ૧૬૮૫ માં મથુરાવાળા વ્યાસજી અને સદાનંદનાં નામો મળે છે. સ્વામી ચતુર્ભુજદાસે દમેક ગ્રંથો રચ્યા છેઃ ધર્મવિચાર, બાની, ભક્તપ્રતાપ, સંતપ્રસાદ, શિષ્યાસાર, હિતઉપદેશ, પતિતપાવન, મોહનીજસ, રાધાભજન, મંગળસાર અને વિમુખ સુખભંજન. વ્યાસજીએ પણ મહાબાની, પદ, નીતિ કે દોહે, રાગમાલ, પદાવલી અને પંચાધ્યાયી નામનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. આ બન્નેની કવિતા સામાન્ય કહેવાઇ છે. સદાનંદના કોઇપણ પુસ્તકનો પત્તો લાગ્યો નથી પરંતુ ત્રણચાર છંદો મિશ્રબંધુઓને મળ્યા છે.

મલુકદાસ.

મલુકદાસનો સમય સં. ૧૬૮૫ માં આવે છે. એમનો જન્મ અલ્હાબાદ જીલ્લાના કડા ગામે સુંદરદાસ ખત્રીને ત્યાં સં. ૧૬૩૧ ના વૈશાખ વદ ૫ ને દિવસે થયો હતો. મલુકદાસ ૧૦૮ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને સં. ૧૭૩૯ માં મરણ પામ્યા. ઔરંગઝેબના સમયમાં નિર્ગુણમતના પ્રસિદ્ધ સંત તરીકે મલુકદાસ મશહૂર છે. એમના નામ પાછળ ચમત્કારોની આખી પરંપરા ઉભી છે. 'રત્નખાન' અને 'જ્ઞાનબોધ' નામના એમના બે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. મલુકદાસનાં કાવ્યોનો વિષય મુખ્યત્વે આત્મબોધ, વૈરાગ્ય, પ્રેમ અને મોહ આદિ છે. એમની રચના મોહક અને વ્યવસ્થિત છે. એમના કેટલાક દોહાઓ તો છેક ગુજરાતમાં માગનારા સાધુઓ લલકારે છે.

રામ ઝરૂખે બૈઠકે સબકા મુજરા લે
' જૈસી જીનકી ચાકરી વૈસા ઉનકો દે.

એ પંક્તિઓ તો આખા ભારતમાં પ્રસદ્ધ છે. મલુકદાસ આત્મવિકાસમાં માનતા હતા. અને એમની કવિતામાંથી પણ આત્મબોધ નીતરે છે. એમના બે દોહા આ રહ્યા :—

સર્બહિન કે હમ સબૈ હમારે જીવ જંતુ મોહિ લગૈ પિયારે
તીનો લોક હમારી માયા અંત કતહું સે કોઇ નહિં પાયા
છતિસ પવન હમારિ જાતિ હમહી દિન ઔ હમહી રાતિ
હમહી તરવર કીટ પતંગા હમહી દુર્ગા હમહી ગંગા.

કવીંદ્રાચાર્ય.

કવીંદ્રે શહાજહાંની પ્રશંસા માટે " કવીંદ્ર–કલ્પલતા " નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. આ ગ્રંથમા ૧૫૦ છંદોમા બાદશાહની સ્તુતિ છે. કવીંદ્રનો જન્મકાળ સં, ૧૬૫૦ છે. એમનો ' અમર સાગર ' ગ્રંથ સં. ૧૬૮૭ મા રચાયેલો લાગે છે. કવીંદ્ર સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. એમની રચનામાં વ્રજ અને અવધીનો મેળ છે. લાલિત્ય એ એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ છે.

કવીંદ્રાચાર્ય પછી સં. ૧૬૮૭ માં માધુરીદાસ, સં. ૧૬૮૮ મા સુંદર બ્રાહ્મણ અને જ્યોસી કવિનાં નામો મળે છે, પરંતુ સેનાપતિ પછી પ્રાસદ્ધ કવિ તરીકે ચિંતામણિ ત્રિપાઠીનું નામ આવે છે.

ચિંતામણી ત્રિપાઠી.

કાનપુર જીલ્લાના તિકવાંપુર ગામના રત્નાકર ત્રિપાઠીના ચિંતામણિ સૌથી નાના પુત્ર થાય. એમના બીજા ભાઇઓમાથી બે તો પ્રાસદ્ધ મહાકવિ ભૂષણ અને મતિરામ અને ત્રીજા ભાઇનું નામ જટાશંકર. ચિંતામણિનો જન્મકાળ સં. ૧૬૬૬ છે. એમના રચેલા પાંચ ગ્રંથો છંદવિચાર કાવ્યવિવેક, કવિકુલકલ્પતરૂ, કાવ્યપ્રકાશ અને રામાયણ છે. એમની

કવિતામા રચેલું રામાયણ સરળ અને સુંદર છે. એમનો સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'કાવ્ય કલ્પતરૂ' છે. આ ગ્રંથમાં ગુણ, શ્લેષ, અલંકાર, દોષ, પદાર્થ પદાર્થ નિર્ણય, ધ્વનિ, ભાવ, રસ, ભાવાભાસ અને રસાભાસનાં વિશદ વર્ણનો છે. પ્ર. ત્રૈ. શોધમાં એમનો 'રસમંજરી' નામનો બીજો એક ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. ચિંતામણિની ગણના સાહિત્યના આચાર્યોમાં થાય છે. એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજ ભાષા છે, સાનુપ્રાસવાળી મધુર ભાષાશૈલી એ એમનાં સફળ પ્રયોગ છે. એમનાં વર્ણનો છટાદાર અને મનોહર છે. એમની રચના પ્રથમ પંક્તિની કહેવાય છે. એમનો કવિતાકાળ ૧૭૮૦ માં આવે છે.

સં. ૧૬૯૦ માં અસનીના બંદીજન બેની અને મહારાજા જસવંતસિંહના ભાઇ અમરસિંહના રાજકવિ બનવારીએ પણ કવિતા કરી છે.'આ બન્ને કવિઓએ રાજામહારાજાને ખુશ કરવા કવિતા કરેલી હોવાથી એમની રચનાઓ લોકવિખ્યાત નથી બની.

મહારાજા જસવંતસિંહ.

મારવાડના પ્રસિદ્ધ મહારાજા જસવંતસિંહનું નામ જેમ વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એટલી જ કવિ તરીકે એમની કીર્તિ છે. એમનો 'ભાષા ભૂષણ, ગ્રંથ અલંકારશાસ્ત્રનો બહુ જ પ્રમાણભુત અને પ્રચલિત ગ્રંથ છે. મહારાજા ગજસિંહના પ્રથમ પુત્ર અમરસિંહને ઉદ્ધત સ્વભાવને કારણે પદભ્રષ્ટ કરીને જોધપુરના ગાદીપતિ તરીકે મહારાજા જસવંતસિંહની વરણી કરવામાં આવી હતી. જસવંતસિંહજી સાહિત્યમર્મજ્ઞ અને તત્ત્વચિંતક હતા. એમના રાજ અમલમાં જ્ઞાનચર્ચા અને કાવ્યચર્ચાનો સુમાર ન હતો. મહારાજાના દરબારમાં ઘણા કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અહર્નિશ ચાલ્યા જ આવતા. ઔરંગઝેબે એમને કેટલાક સમય માટે ગુજરાતના સુબા બનાવ્યા હતા. ત્યાંથી શાઇસ્તખાનની સાથે મહારાજા શિવાજીની સામે એમને દક્ષિણમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. આખરે એમણે પોતે જ શાઇસ્તખાનની દુર્ગતિ કરી અને મહારાજા શિવરાજને સંગીન સહાય કરી. ત્યાર

પછી એમને અફઘાનોને જીતવા મોકલ્યા, અને ત્યાંજ સં. ૧૭૩૮ માં એઓ પરલોકવાસી થયા.

હિંદી સાહિત્યના પ્રધાન આચાર્યોમાં મહારાજા જસવંતસિંહનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. મહારાજા કવિ કરતાં આચાર્ય હતા અને એ આચાર્યત્વ એમના 'ભાષાભૂષણ' માં દેખાય છે. અલંકારયુગમાં 'લક્ષણગ્રંથો' ના રચનારા ઘણાખરા કવિઓ જ થયા છે અને એમણે કવિતા કરવાના ઉદ્દેશથી જ એવા ગ્રંથોની રચના કરી છે. પરંતુ મહારાજા જસવંતસિહ તો કવિતા કરવા ખાતર નહિ પરંતુ વિષયનું વાસ્તવિક પ્રતિપાદન કરવા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવ્યા અને એ દૃષ્ટિએ 'ભાષાભૂષણ' રચ્યો. એમણે પોતાના આખાય ગ્રંથમાં ચંદ્રાલોકનું અનુકરણ કર્યું છે. અને એમની જ સંક્ષિપ્ત પ્રણાલિકાને અનુસર્યા છે. ચંદ્રાલોકે જેમ એક જ દુહામાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ બતાવ્યાં છે એવું જ 'ભાષાભૂષણ' માં પણ થયું છે. એટલે વિદ્યાર્થીને અલંકારના અભ્યાસમાં આ ગ્રંથથી ખૂબ સગવડ થઇ છે. અને આ કારણથી આ ગ્રંથ ખૂબ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત બન્યો છે,

'ભાષાભૂષણ' સિવાય બીજા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ગ્રંથો પણ એમણે રચ્યા છે; પરોક્ષસિદ્ધાંત, અનુભવપ્રકાશ, આનંદવિલાસ, સિદ્ધાંતબોધ, સિદ્ધાંતસાર અને પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક એ મહારાજાના મુખ્ય ગ્રંથો છે. આ બધા જ ગ્રંથો પદ્યમાં છે. આ ઉપરથી પદ્ય ઉપરનો એમનો કાબુ અને પ્રેમ જણાય છે. પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કવિ કરતાં એમને આચાર્ય કહેવા જ વાસ્તવિક છે.

'ભાષાભૂષણ' ઉપર ત્રણ ટીકાઓ રચાઇ છે. એક 'અલંકાર રત્નાકર' નામની દલપતિરાય બંસીધરે સં. ૧૭૯૨ માં રચી, બીજી પ્રતાપસાહિએ રચી અને ત્રીજી ગુલાલ કાવની 'ભૂષણચંદ્રિકા'. એ સિવાય કવિરાજા મુરારીદાને પણ 'યશવંત યશોભૂષણ'માં 'ભાષાભૂષણ' ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

મહારાજા જસવંતસિંહ પછી સં. ૧૭૮૦ માં તાજ નામની એક મુસલમાન બાઇએ પણ સરસ અને મનોહર કવિતા કરી છે. એના સેંકડો છંદો પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ચારણ સ્વ. ગોવિંદ ગલાભાઈ પાસે છે. રસખાનની જેમ તાજ પણ કૃષ્ણભક્તિથી રંગાયલી હતી. એની કવિતામાં અવધી અને પંજાબીનું મિશ્રણ દેખાય છે.

મહાકવિ બિહારી.

હિંદી કાવ્યસાહિત્યમા બિહારીનું સ્થાન અનોખું છે. એમના અજોડ ગ્રંથ 'બિહારી સત સઇ' ઉપર આજસુધી લગભગ ૩૦ થી વધારે ટીકા અને સમાલોચનાના ગ્રંથો લખાયા છે. છતાં બિહારીની કવિતામાં વિવેચકોને હજી નવીનતા દેખાતી જ જાય છે. હિંદીસાહિત્યના સમાલોચનાચાર્ય પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ 'સતસઇ'ની તુલનાત્મક અને તલસ્પર્શી વિવેચના કરી અને એ ગ્રંથ ઉપર હિંદી સાહિત્ય સંમેલને એમને ૧૨૦૦ રૂપીઆનું પારિતોષિક આપ્યું ત્યારથી 'બિહારી સત ગઇ' હિંદીસાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર વિષય થઇ પડી. બિહારીએ આ એક જ ગ્રંથની રચનામાં પોતાની તેજસ્વી અને સમર્થ પ્રતિભા મૂર્તિમંત કરી છે.

બિહારી કકોરકુળના માથુરચોબા (ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ) હતા. એમના પિતાનું નામ કેશવરાય હતું. એમનો જન્મ સં. ૧૬૩૦ માં ગ્વાલિયર પાસે બસુઆ.ગોવિંદપુરમાં થયો હતો. એમનો મરણ કાળ સં. ૧૭૨૦ છે.

બિહારી જયપુરના મહારાજા જયસિંહના દરબારમાં રહેતા હતા. એવું કહેવાય છે કે જે સમયે બિહારી જયપુર પહોંચ્યા તે વખતે જયસિંહ પોતાની માનીતી રાણીના પ્રેમમાં એટલા બધા તલ્લીન રહેતા કે રાજકાજ તરફ પણ લક્ષ આપતા નહિ. આ અવ્યવસ્થા જોઇ કવિને ખેદ થયો અને એમણે એક દુહો લખીને એક વિશ્વાસુ માણસ સાથે મહારાજાને મોકલાવ્યો.

નાહં પરાગ નંહિં મધુર મધુ નહિં વિકાસ યહી કાલ
ચલી કલી હી સોં બઁધ્યો આગે કૌન હવાલ.

આ મર્મકટાક્ષથી મહારાજા રાણીના સ્નેહપાશમાંથી છુટી બહાર આવ્યા અને ત્યારથી જયસિંહની સભામાં બિહારીનું સન્માન વધ્યું. એ દિવસથી મહારાજાએ બિહારીને કવિતા રચવાનું કહ્યું. બિહારી રોજ બે ત્રણ દુહાઓ રચતા અને સંભળાવતા; એના બદલામાં કવિને દુહા દીઠ એક એક અશરફી મળતી. આ રીતે સાતસો દુહાઓ રચાયા, જે સંગ્રહીત થઇને ' બિહારી સતસઇ ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

શૃંગારરસના ગ્રંથોમાં જેટલી ખ્યાતિ અને જેટલો આદર ' બિહારી સતસઇ 'નાં થયાં છે એટલાં બીજા કોઇનાં નથી થયાં. એક એક દોહરો હિંદી સાહિત્યનું એક રત્ન મનાય છે. ' સતસઇ ' ઉપર જે ટીકાઓ લખાઇ છે એમાં પાંચ સાત ટીકા પ્રામાણિક અને પ્રસિદ્ધ છે. કૃષ્ણકવિની કવિત્તમાં લખેલી ટીકા, હરિપ્રકાશ ટીકા, લલ્લુજીલાલની લાલચંદ્રિકા, સરદાર કવિની ટીકા અને સુરતિ મિશ્રની ટીકા. આ સિવાય બિહારીના દુહાઓના ભાવ પલ્લવિત કરવા કેટલાય કવિઓએ છપ્પાઓ, કુંડલિયો, સવૈયા આદિ છંદો રચ્યા છે. પઠાન સુલતાનની કુંડલિયો સુંદર છે પણ અધુરી છે. આની પૂર્તિ કરવાનો પ્રયત્ન ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રે કર્યો હતો. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાના ' બિહારી બિહાર 'માં બિહારીના દુહાઓનું ભાવસૌંદર્ય બતાવતાં રોળા છંદમાં સુંદર રચનાઓ કરી છે. પંડિત પરમાનંદે ' શૃંગાર સપ્તશતી ' નામથી સતસઇનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. સતસઇનો ઉર્દુ અનુવાદ બુંદેલખંડના મુનશી દેવીપ્રસાદે (પ્રીતમ) કર્યો છે. આવી રીતે બિહારી સંબંધી સ્વતંત્ર સાહિત્ય રચાવા માંડયું છે. આજ વસ્તુ ' સતસઇ ' ની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરવા માટે બસ છે. ' સતસઇ 'નું ઉત્તમ અને પ્રામાણિક સંસ્કરણ ' બિહારી રત્નાકર ' નામથી સુંદર અને મર્મસ્પર્શી ટીકા સાથે થોડા વખત પહેલાં જ વ્રજ ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ અને વિવેચક બાબુ જગન્નાથદાસ રત્નાકરે ખુબ શ્રમ અને સાવધાનીથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. બિહારીએ ' સતસઇ ' વિના બીજો ગ્રંથ નથી રચ્યો. આ એક જ ગ્રંથ એમની યશકીર્તિનો આધાર છે. આ વસ્તુથી એક સત્ય બહુ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કોઇ પણ કવિની

અમરતા એની કવિતાની વિપુલતા ઉપર નહિ પરંતુ એના ગુણ અને સામર્થ્ય ઉપર ઉતરે છે. મુકતક કવિતામાં જે ગુણો હોવા જોઇએ એ ગુણો બિહારીની કવિતામાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દર્શન દે છે. પ્રબંધ કાવ્યમાં વાચક પોતાની જાતને ભુલી જઇને કથામા મગ્ન થઈ જાય છે. અને હૃદયમાં એક સ્થાયી પ્રભાવ ગ્રહણ કરે છે. મુકતકમાં તો વાચકના હૃદયમાં એવા સ્નિગ્ધ રસછાટણા છંટાય છે કે ઘડીભરને માટે રોમાંચ સાથે અંતરકલિકા ખીલી ઉઠે છે. પ્રબંધકાવ્ય એક વિશાળ બાગ છે અને મુકતક ચુટેલા ફુલોની સુંદર કલગી છે. એટલે જ મુકતક કાવ્ય દરબારમાં કે સમાજમાં વધારે ઉપયુકત મનાયું છે. એમાં ઉત્તરોત્તર અનેક દશ્યોદ્વારા સંઘટિત પૂર્ણ જીવન અથવા એના એકાદ પૂર્ણ અંગનું પ્રદર્શન નથી થતું પરંતુ એકાદ મર્મસ્પર્શી ખંડદશ્ય એવી સહજ રીતે સન્મુખ આવે છે કે ભાવક પળવાર મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. એટલે જ કવિને અત્યંત મનોરમ, મર્મસ્પર્શી અને ગહન વસ્તુઓ તથા વ્યાપારોને એક નાનાશા સ્તવકમાં સમર્થ ભાષા, દ્વારા અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં વ્યકત કરવા પડે છે. એટલે જે કવિમાં કલ્પનાની સમાહાર શકિતની સાથે ભાષા સામર્થ્યને, એ નાનાશા સ્થળમાં કસીને ભરવાનું જેટલું વધારે દાક્ષિણ્ય હોય છે તેટલો જ તે મુકતકની રચનામાં વધારે સફળ થાય છે. આ દાક્ષિણ્ય બિહારીમાં ખુબ દેખાય છે. બિહારીનો એક દુહો એ એક નાનુશું રસચિત્ર છે. હિંદીમાં એક લોક પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કે " દુહા બિહારીદાસ કે ". એક વાચકના અંતરમાંથી બિહારીને માટે પ્રશંસા નિકળી ગઇ છેઃ

સત સૈયા કે દોહરે ચરૂ નાયક કે તીર
દેખતમેં છોટે લગે ઘાવ કરે ગંભીર

બિહારીની રસવ્યંજનાનો સંપૂર્ણ વૈભવ એમના અનુભવોના વિધાનમા દેખાય છે. અનુભવો અને હાવભાવોની આવી સુંદર યોજના બીજો કોઇ શ્રૃંગારી કવિ કરી શકયો નથી. નીચેની હાવ ભરી સજીવ મૂર્તિઓ જુઓઃ

ભૌંહ ઉંચે આંચરૂ ઉલટિ મૌર મોરિ મુંહ મોરિ
નીઠિ નીઠિ ભીતર ગઇ દીઠિ દીઠિ સોં જોરિ
બત રસ લાલચ લાલ કી મુરલી ધરી લુકાઇ
સૌંહ કરૈ ભૌંહનિ હંસૈ દેન કહૈ નટિ જાઇ
નાસા મોરિ, નચાઇ દગ કરી કકા કી સૌંહ
કાંટે કી કસ કે હિયે ગડી કંટીલી ભૌંહ
લલન ચલત સૂનિ પલનમેં અંસુવા ઝલકે આઇ
ભઇ લખાઇન સખિન્હ હૂ ઝૂઠે હી જમુ હાઇ.

ખાસ કરીને શોભા અથવા કાંતિ, સકુમારતા, વિરહતાપ અને વિરહની ક્ષીણુતા વગેરેના વર્ણનમાં બિહારીએ ભાવવ્યંજના અને રસવ્યંજના સિવાય વસ્તુવ્યંજનાની પણ સહાય લીધી છે. કેટલેક ઠેકાણે તો એમની વસ્તુવ્યંજના ઔચિત્યની સીમા ઓળંગી ગઇ છે:

પત્રાહી તિથિ પાઇએ વા ઘરકે ચહું પાસ
નિત પ્રતિ પૂન્યો ઇ રહૈ આનત–ઓપ–ઉજાસ
છાલે પાંરને કે ડરતુ સ કૈ ન હાથ છુવાઇ
ઝિઝકતિ હિયૈ ગુલાલ કૈ ઝવા ઝવાવતિ પાઇ
ઇત આવતિ અસિજાત ઉતચલી છ સાતક હાથ
ચઢી હિંડોરે સૈં રહૈ લગી ઉસાસન સાથ
સરે જતનનિ સિસિર ઋતુ સહિ બિરહિ નિ તથ્ય તાપ
બસિબે કૌ ગ્રીષમ દિનન પર્યો પરોસિનિ તાપ

અલંકારોની યોજનામાં પણ બિહારીનું નૈપુણ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઘણા દુહામાં જોઇએ તે કરતાં વધારે અલંકારો આપ્યાં છે છતાં એ દુહામાંથી જે ચિત્ર ઉઠે છે એના રૂપમાં વાંધો આવતો નથી. 'અસંગતિ' અને 'વિરોધાભાસ' ની આ માર્મિક અને પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ જુઓઃ—

દગ અરૂઝત ટૂટત કુટુમ જુરત ચતુર ચિત પ્રીતિ
પરતિ ગાઁઠિ દુરજન હિયે દઇ નઇ યહ રીતિ
તંત્રીનાદ કવિત્ત રસ સરસ રાગ રતિ રંગ
અનબૂડે બુડે, તિરેજે બૂડે સબસંગ

શૃંગારના સંચારીભાવોની વ્યંજના પણ એટલી મર્મસ્પર્શી છે કે એ દુહાઓ વિદ્વાનોમા અને સહૃદયોમા ખુબ જ ઘર કરી ગયા છે. આ 'સ્મરણ' મા કેવી ગંભીર તન્મયતા દેખાય છે.

સઘનકુંજ, છાયા સુખદ સીતલ મંદ સમીર
મન હ્વે જાત અજૌં બહૈ વા જમુના કે તીર

વિશુદ્ધ કાવ્ય ઉપરાત બિહારીએ સૂક્તિઓ પણ રચી છે. આમાં ઘણી તો નીતિ સંબંધી છે. આ સૂક્તિઓમા વર્ણનવૈચિત્ર્ય તથા શબ્દવૈચિત્ર્ય પ્રધાન છે. હા, એટલું છે કે આવા દુહા બિહારીએ ઘણા થોડા રચ્યા છે.

કેટલાક વિવેચકોની માન્યતા છે કે બિહારીએ ઘણાખરા દુહાઓ 'આર્યા–સપ્તશતી' અને 'ગાથા–સપ્તશતી'ની છાયા લઇને બનાવ્યા છે. આ વસ્તુને પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ બહુ જ વિસ્તારથી બતાવી છે પરંતુ સાથે સાથે એમણે એટલું પણ કબુલ કર્યું છે કે બિહારીએ જે ભાવો લીધા છે તેમને પોતાની પ્રતિભાના સામર્થ્યથી સ્વતંત્ર અને સુંદર રૂપે સર્જ્યા છે.

બિહારીની ભાષા ચાલુ હોવા છતા શિષ્ટ છે. એમની વાક્યરચના વ્યવસ્થિત છે અને શબ્દોના રૂપોના વ્યવહારની એક નિશ્ચિત પ્રણાલિ પણ દેખાય છે. આ સુયોગ બહુ જ ઓછા કવિઓમા મળે છે. વ્રજભાષાના કવિઓમાં શબ્દોને તોડી અથવા મરોડી નાખીને કદરૂપા બનાવવાની ટેવ બહુ દેખાય છે. ભૂષણ અને દેવ જેવા મહાકવિઓ પણ આ ટેવથી મુક્ત નથી. બિહારીની) ભાષા આ દોષથી ઘણેખરે અંશે મુક્ત છે. ઘણા ઓછા સ્થળોએ 'સ્મર'ને ઠેકાણે 'સમર' જેવા વિકૃત રૂપો આપણને મળે છે.

બિહારીએ જો કે લક્ષણગ્રંથના રૂપમાં પોતાની 'સત સઇ' નથી લખી પરંતુ નખશિખ, નાયિકાભેદ અને ષટઋતુની અંતર્ગત એમના બધા જ શ્રૃગારી દુહાઓનો સમાવેશ થાય છે; અને કેટલાક ટીકાકારોએ દુહાઓને આ પ્રકારના ક્રમસર મુક્યા પણ છે. આ રીતે બિહારી અલંકારયુગના તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી પ્રતિનિધિ છે. બિહારી શ્રૃગારરસના ઉપાસક હોવા ઉપરાંત પ્રેમી ભક્ત પણ હતા. 'સતસઇ'મા કૃષ્ણભક્તિના ઘણાં ઉદાહરણો મળે છે.

નેત્રના વર્ણનો ઘણા થયા છે. કેટલાક કવિઓએ માશુકના નેત્રમા અગ્નિ જવાળા બનાવી છે. કોઇકે એ નેત્રોને ખંજરો કહ્યા છે. કેટલાકે ક્રમળ, પુષ્પ અને ચકોર મૃગનયન કહ્યા છે. પરંતુ અહિં બિહારીનું મૌલિક અને પ્રભાવંત કલ્પનાનું સમર્થ ઉદ્ધરણ જુઓ; રાધા પોતાની પ્રિય સખીને કહે છે.

કહત સબૈ કવિ કમલસે, મોમતિ નૈન પષાનુ
ન તરકુ ઇન બિય ભગત કત, ઉપજત બિરહ કૃશાનુ

"હે સખી! જગના સર્વ કવિઓએ નયનોને કમળ સમાન કહ્યા છે; પરંતુ મારો અનુભવ તો એથી જુદો છે. નયનો ખરેખરા પાષાણ છે. કારણ જો એ પાષાણ ન હોય તો બન્ને રસિકોના નયનો મળતા એમાથી વિરહ નો અગ્નિ શા માટે જન્મે છે ? કમળ સાથે કમળ મળે તો આવું ન થાય."

બિહારીની ઘણી ખરી કલ્પનાઓ તો સઘન અને પાયાદાર છે. બિહારીમા કાવ્યનું જે સુક્ષ્મસૌંદર્ય છે એ હિંદી સાહિત્યમા એમને પ્રથમપંક્તિમાં મુકે છે. જયદેવે વર્ણવેલી "મધુર કોમલ કાન્ત પદાવલી" બિહારીમાં છે. હિંદી નવરત્નમા મિશ્રબંધુઓએ હિંદીના મહા કવિઓમા બિહારીનું ચોથું સ્થાન મુકયું છે.

બિહારીની પ્રતિભાના પ્રકાશમા અંજાતા અને ઢંકાતા બીજા કવિઓમા રાજા શંભુનાથ સોલંકી, નરહરિદાસ, પ્રાણનાથ, ભરમો, ભિષ્મ કવિ

અને દામોદરદાસનાં નામો આવે છે. શંભુનાથ સોલંકી, શંભુકવિ નાયકવિ, નૃપશંભુ વગેરે ત્રણ ચાર નામોથી પ્રખ્યાત છે. આ કવિ સિતારાગઢના રાજા હતા અને પોતે કવિ હોવા ઉપરાંત કવિઓને ખુબ મદદ કરતા. એમનો એકકેય ગ્રંથ મળતો નથી પરંતુ કેટલાક છુટક છંદો મળે છે. આ ઉપરથી સરોજકારે એમનો એક ગ્રંથ હોવાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે એને કંઇક વજન આપી શકાય. એમના છંદો સુંદર અને મર્મસ્પર્શી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૦૭ માં આવે છે. નરહરિદાસના ૭ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળે છેઃ દશમસ્કંધ ભાષા, રામ ચરિત્રકથા, અહિલ્યા પૂર્વ પ્રસંગ, અવતાર ગીતા, બાની, અને નરસિંહ અવતાર કથા. આ સાતે ગ્રંથોમાં એમણે બહુ જ સરળ અને સાદી ભાષામાં કથાના વિષયો ચર્ચ્યા છે. એમની એક વિશેષતા એ હતી કે એમણે કથાપ્રસંગોને અનુરૂપ છંદોની યોજના કરી છે. એમનો સમય પણ સં. ૧૭૦૭ માં જ આવે છે. આજ સમયમાં પન્નાના ધર્મપ્રચારક પ્રાણનાથનું નામ આવે છે. એમના કયામતનામાં, રાજવિનોદ, બ્રહ્મબાની, કીર્તન, પ્રગટબાની, બીસગરો હોંકા બાબ અને પદાવલી નામના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે આજ પ્રાણનાથે પન્નાના મહારાજાને હીરાની ખાણ બતાવી. પન્નામાં એમની હજી સુધી પૂજા થાય છે. એમની કવિતામાં જોશ અને ભક્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભરમીનો સમય સં. ૧૭૦૮ મા આવે છે. એમના પણ પરચુરણ છંદો મળે છે. ભિખ્મ કવિએ સં. ૧૭૧૦ માં પોતાની કાવ્ય રચના કરી છે. એમણે દશમસ્કંધ ભાગવતના પ્રથમાર્ધનું મનોહર છંદોમાં 'બાલ મુકુંદલીલા' નામથી રૂપાંતર કર્યું છે. દામોદરદાસ દાદુદયાલના શિષ્ય જગજીવનદાસના શિષ્ય હતા. એમણે સં. ૧૭૧૫ માં ગદ્યમાં માર્કંડેય પુરાણ લખ્યું છે. આ ગદ્યની ભાષા રાજસ્થાની છે. પ્રાચીન ગદ્ય લેખકોમાં દામોદરનું નામ ગણાય છે.

મંડન.

મંડન બુંદેલખંડના જેતપુર ગામના રહેવાસી હતા. એમનો જન્મ

સં. ૧૬૯૦ મા થયો હતો. સં. ૧૭૧૬ સુધી રાજા મંગધસિંહના દરબારમાં એઓ વિદ્યમાન હતા એવી શોધ થઇ છે. હજી સુધી એમનો એક પણ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો નથી. શોધમા એમના પાંચ ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છે. રસ રત્નાવલી, રસવિલાસ, જનક–પચીસી, જાનકી જુકા બ્યાહ અને નૈનપચાસા.

પહેલા બે ગ્રંથોમા રસનિરૂપણ છે. સંગ્રહ ગ્રંથોમા એમના કવિત્ત સવૈયા મળે છે. જેટલા પદો, કવિત્ત અને સવૈયા મળે છે, એ ઉપરથી મંડન સરસ અને ઉંચી કલ્પનાવાળા ભાવુક કવિ દેખાય છે. એમની ભાષા સ્વાભાવિક અને વ્યંજનાપૂર્ણ છે. એમનો એક છંદ આ રહ્યો

ખેલન કો રસ છાંડિ દિયો દિન દ્વૈ કતે રાતિ કહૌં બસતી હો
મંડન અંગ સમ્હારન કો નતિ ચંદન કેસર લૈ ઘસતી હો
છાતિ નિહારિ નિહારી કછૂ અપની અઁગીઆકી તની કસતી હો
તો તનકો અચરા ઉઘરો કહો મોતન તાકિ કહા હઁસતી હો.

મહાકવિ મતિરામ.

મહાકવિ બિહારી પછી એક દસકે એવા જ પ્રતિભાશાળી કવિનો ઉદય થાય છે. ભાષાની દષ્ટિએ હિંદી કાવ્ય સાહિત્યમા મતિરામનું સ્થાન અપૂર્વ છે. હિંદીમાં દેવ અને મતિરામનું સ્થાન અપૂર્વ છે. હિંદીમા દેવ અને મતિરામ ન હોત તો હિંદીના ઘણા ગુણો અણખીલ્યા જ રહી જાત મતિરામ કાનપુર જીલ્લાના તિકવાપુર ગામના રત્નાકર ત્રિપાઠીના પુત્ર અને ચિંતામણી તથા ભૂષણ કવિના ભાઇ થતા હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૬૭૦ ની આસપાસ થયો છે. મતિરામ બુંદીના મહારાજા ભાઉસિંહને ત્યા રહેતા હતા. મહારાજા ભાઉસિંહે સં. ૧૭૧૬ થી ૧૭૩૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એજ સમયમાં મતિરામે પોતાના ' લલિત લલામ ' નામક અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી હતી. લલિતલલામ ભાઉસિંહ મહારાજને માટે જ બનાવ્યો હતો એટલે એમા મહારાજાની પ્રશસ્તિના સો ઉપરાત છંદ છે. મતિરામ શંભુનાથને ત્યાં પુર્ણ

હતા કારણ કે એમના નામથી પણ એમણે પોતાના " છંદસાર પિંગલ " નામક ગ્રંથની રચના કરી છે. શિવસિંહ સેંગરે મતિરામ કુંભાઉ નરેશને ત્યાં પણ રહ્યા હતા એમ લખ્યું છે.

' લલિતલલામ ' માં મતિરામે રાવ ભાઉસિંહના પુર્વજોનું વંશવર્ણન કર્યું છે.

બુંદી નરેશ સુરજનરાવના પુત્ર ભોજસિંહ થયા. એમના પુત્ર રત્નસિંહ અને એમના ગોપીનાથ થયા. ગોપીનાથના પુત્ર છત્રસાલ અને એમના ભાઇ તે ભાઉસિંહ. બુંદીના મહારાજા રઘુવીરસિંહે સન ૧૮૯૭ માં 'લલિતલલામ' ની ટીકા ગુલાબ કવિ પાસે લખાવી હતી. ગુલાબ કવિએ પોતાની ટીકાની ભૂમિકામાં ભાઉસિંહની પછીના બુંદીની ગાદીના અધિપતિઓના નામ આપ્યાં છે. ભાઉસિંહના પુત્ર કૃષ્ણસિંહ, એમના અનિરૂદ્ધસિંહ, એમના બુદ્ધસિંહ અને એમના ઉમેદસિંહ થયા. ઉમેદસિંહના પુત્ર અજીતસિંહ, એમના વિષ્ણુસિંહ, એમના રામસિંહ અને રામસિંહના રઘુવીરસિંહ થયા. એમ કહેવાય છે કે આખાય ભારતમાં બુંદીના ગાદીપતિઓની વીરતા, રાજભક્તિ, પરાક્રમ અને ચારિત્ર્ય ચિતોડના અધિપતિઓથી બીજે નંબરે મનાતાં.

મતિરામે એકંદર ૭ ગ્રંથોની રચના કરી છે જે પ્રસિદ્ધ છે. લલિતલલામ, છંદસાર પિંગલ, સાહિત્યસાર, રસરાજ, લક્ષણશ્રૃંગાર અને મતિરામ સતસઇ.

' લલિતલલામ ' અલંકારોનો ગ્રંથ છે. એનો રચનાકાળ સં. ૧૬૭૪ મનાય છે. એના ઉપરની ટીકા ગુલાબકવિએ સં. ૧૮૯૭ માં રચી. ' લલિત-લલામ 'ના મુદ્રણમાં એટલી સાવધાની રાખવામાં આવી છે કે એમાં એક પણ વાણામણ નથી. ' લલિતલલામ ' કદ અને વિસ્તારમાં ભૂષણકવિના ' શિવરાજ–ભૂષણથી વધારે વિશાળ છે. આ ગ્રંથમાંથી કેટલાક ઉત્તમ છંદો-'રસરાજ' માં પણ મુકવામાં આવ્યા છે. અલંકારશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને માટે પહેલાં ' લલિતલલામ ' અને 'શિવરાજ ભૂષણ ' ગ્રંથો વધારે સરળ અને માર્ગદર્શક છે,

'રસરાજ'માં ભાવોનું વર્ણન વિશદ છે. આ ગ્રંથમાં રસવર્ણનો નથી. માત્ર કેટલેક ઠેકાણે શૃંગારરસનું નામ આવ્યું છે. 'રસરાજ' એ મતિરામનો પ્રસાદભર્યો અને ઉત્કૃષ્ઠ ગ્રંથ છે. નાયિકાભેદના ગ્રંથોમાં 'રસરાજ'નું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. દેવના ગ્રંથો સિવાય 'રસરાજ'ના જેવો ભાવભેદ બીજા ગ્રંથોમાં નથી. નાયિકાભેદનો અભ્યાસ કરનારાઓ પહેલાં 'રસરાજ'નો અભ્યાસ આવશ્યક માને છે. આ ગ્રંથની રચના સં. ૧૬૬૭ માં થઇ છે.

'છંદસાર પિંગલ'નું અસ્તિત્વ પંડિત યુગલકિશોર મિશ્રના પુસ્તકાલયમાં છે. 'સાહિત્ય સાર' નામનો બીજો એક ગ્રંથ પણ મળ્યો છે. 'લક્ષણ ગ્રંથ' અને 'સતસઇ' એ છેલ્લી શોધમાં મળેલા ગ્રંથો છે.

મતિરામની રચનાની સૌથી સુંદર વિશેષતા એ છે કે એમની સરસતા અત્યંત સ્વાભાવિક છે. એમાં ભાવ કે ભાષાની કૃત્રિમતા નથી. ભાષા શબ્દાડંબરથી મુક્ત છે. માત્ર અનુપ્રાસના ચમત્કાર માટે ભાવોને વ્યક્ત ન કરી શકે એવા અશક્ત શબ્દોનો શંભુમેળો કરવામાં નથી આવ્યો. મતિરામના જેટલા શબ્દો અને વાક્યો છે એ સૌ પ્રમાણિક અને પૂર્ણ રીતે પોતાની ભાવવ્યંજના કરે છે. અલંકારગ્રંથોના કવિઓમાં આ પ્રકારની સ્વચ્છ, નિર્દોષ અને સ્વાભાવિક ભાષા માત્ર પદ્માકરની જ છે. અલંકાર યુગમાં મતિરામની રસસ્નિગ્ધ અને પ્રસાદભરી ભાષાનું અનુસરણ કરનારા કવિઓ થોડા છે.

ભાષાની જેમ મતિરામના ભાવો પણ ગૂઢ છતા સ્વાભાવિક છે. નાયિકાના વિરહતાપને લઇ બિહારીની જેમ એમણે મજાક નથી કરી. એમના ભાવવ્યંજક વ્યાપારોની શૃંખલા બિહારીની જેમ ચક્કરદાર નથી પણ સીધી અને સરળ છે. મતિરામ સહૃદય કવિ હતા અને કાવ્યનું સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય માણવાની અને પ્રકટ કરવાની કવિમાં જે શક્તિ અને પ્રતિભા હોવાં જોઇએ તે તેમનામાં હતી, આર્યજીવનમાંથી વીણેલા એમના મર્મવેધક ચિત્રોમાં જે ભાવો ભર્યા છે એ સમાનરૂપે સર્વની અનુભૂતિનાં અંગ છે.

નામે વિખ્યાત થયા બાકી એમનુ મૂળ નામ તો કંઇક બીજું જ છે. 'શિવરાજ ભૂષણ'નો ૩૮ મો છંદ આ વાતને વધારે વજન આપે છે.

કુલ સુલંકિ ચિતકુટપતિ સાહસસીલ સમુદ્ર
કવિ ભૂષણ પદવી દઇ હૃદયરામ સુત રૂદ્ર

ભૂષણ સં. ૧૭૨૮ ના અંતમાં લગભગ ૫૪ વર્ષની વયે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં એમના રાજકવિ તરીકે એમણે 'શિવરાજ ભૂષણ'ની રચના કરી. પ્રખ્યાત તવારીખનવેશ સર જદુનાથ સરકાર, શ્રી કેલુસકર અને તકાખબ વગેરે વિદ્વાનોએ શિવાજી સંબંધી ઇતિહાસ પર અતિશય શ્રમ લઇને ખુબ મહત્ત્વનો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. આ ત્રણે મહાશયોએ પણ મિશ્રબંધુઓની 'ભૂષણ ગ્રંથાવલી'ના "ભૂષણ શિવાજીના રાજકવિ હતા" એ કથનને ઐતિહાસિક સત્ય માન્યું છે.

ભૂષણના મુખ્ય આશ્રયદાતા શિવાજી મહારાજ અને બુંદેલખંડના મહારાજા છત્રસાલ હતા. આ બન્ને વીરોની એમણે પ્રશસ્તિઓ ગાઇ છે. ભૂષણના ચાર ગ્રંથોઃ શિવરાજ ભૂષણ, શિવબાવની, છત્રસાલ દશક અને સ્ફુટ કાવ્ય, ભૂષણ ગ્રંથાવલીરૂપે કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ સિવાય 'ભૂષણ ઉલ્લાસ' 'દૂષણ ઉલ્લાસ' અને 'ભૂષણ હજારા' નામના બીજા પણ ત્રણ ગ્રંથો રચેલા મળ્યા છે. ભૂષણનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૭૨ માં થયો.

અલંકારયુગમા શ્રૃંગારરસની જ પ્રધાનતા દેખાય છે. કેટલાક કવિઓ એ પોતાના આશ્રયદાતાની સ્તુતિઓમાં એમના પ્રતાપ અને પરાક્રમ આદિના પ્રસંગોમાં વીરતાનું પણ થોડું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ એ વર્ણનો શુષ્ક પ્રથાના પાલનરૂપે હોવાથી એમાં સજીવતા અને સામર્થ્ય દેખાતાં નથી. આવા વર્ણનોની સાથે લોકસંઘની હાર્દિક સહાનુભૂતિ નથી હોતી. ભૂષણે જે બે નાયકોની પ્રતિભાને પોતાના વીરકાવ્યનો વિષય બનાવ્યો એઓ હિંદુપતના તારણહાર, હિંદુધર્મના સંરક્ષક અને

હિંદુસંસ્કૃતિનાં પ્રતિનિધ જેવા એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીર હતા. એ નાયકો પ્રત્યેના ભક્તિ અને સન્માન હિંદુજનતાના હૃદયમાં એ વખતે હતાં અને ભવિષ્યમાં વધતાં ગયાં. આ કારણથી ભૂષણના વીરરસના ઉદ્‌ગાર લોક હૃદયની સંપત્તિ બની રહ્યા. ભૂષણની કવિતા કવિકીર્તિ સંબંધી એક અવિચલ સત્યનું દૃષ્ટાંત છે. જેમની રચનાનો જનતાના હૃદયમાં સ્વીકાર થશે, એ કવિની કીર્તિ જ્યાંસુધી એની સ્વીકૃતિ રહેશે ત્યાંસુધી અખંડિત રહેવાની. સંસ્કૃત અને હિંદી સાહિત્યમાં કેટલાય કવિઓએ પોતાના આશ્રયદાતા રાજા મહારાજાઓની પ્રશંસાનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે પરંતુ એ પુસ્તકો લોક હૃદયની સંપત્તિ નથી બન્યાં. એમાંથી કેટલાય ગ્રંથોનો પત્તો નથી અને કેટલાક ગ્રંથો તે તે રાજાઓના વંશજોનાં પુસ્તકાલયોમાં સંઘરાઇ રહ્યાં છે, જેનો કંઇ ઉપયોગ નથી.

શિવાજી અને છત્રસાલની વીરતાના વર્ણનો એ કવિએ કરેલી જુઠી ખુશામદ નથી. આ બન્ને વીરોનું સ્મરણ જે ઉત્સાહ અને ભાવથી હિંદુ લોકસમાજ કરે છે એની વ્યંજના એજ ભૂષણના કવિતા છે. ભૂષણ હિંદુ જાતિના પ્રતિનિધિ કવિ છે. શિવાજી મહારાજની પાસે જતા પહેલાં ભૂષણ ને ઘણા રાજાઓ પાસે જવું પડેલું અને તેમની પ્રશસ્તિઓ રચવી પડેલી; પરંતુ એને આજે કોણ પુછે છે ? એ જુઠી પ્રશસ્તિઓ હતી એટલે તે કાળના પ્રવાહમાં તણાઇ ગઇ અને આ સાચી અને યથાર્થ પ્રશસ્તિઓ આજસુધી અખંડિત જળવાઇ રહી છે.

ભૂષણ વીરરસના કવિ હતા; પરંતુ એમના શ્રૃંગાર વિષેનાં પણ થોડાંક કવિતો મળ્યાં છે. અલંકારયુગના કવિ હોવાથી ભૂષણે ' શિવરાજ ભૂષણ ' અલંકાર ગ્રંથની દૃષ્ટિએ બનાવ્યો; પરંતુ રીતિગ્રંથની દૃષ્ટિએ અને અલંકાર નિરૂપણના વિચારથી એને ઉત્તમ ગ્રંથ કહી શકાતો નથી. એમની ભાષા ખાસ કરીને વ્રજભાષા છે; પરંતુ એમાં એમણે પ્રાકૃત, બુંદેલખંડી અને ખડીબોલીના પ્રયોગો પણ કર્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે ફારસી અને અરબ્બીના પ્રયોગો પણ મળે છે. ભુષણની ભાષા અવ્યવસ્થિત છે અને વ્યાકરણની :

દૃષ્ટિએ દોષપૂર્ણ છે. એમણે કેટલાક શબ્દોને મરોડીને વિરૂપ બનાવી દીધા છે. આમ હોવા છતા જે કવિત્તો આ દોષોથી મુક્ત છે તે સર્વ સમર્થ ભાવવાળા અને પ્રભાવશાળી લાગે છે. ભૂષણના ગ્રંથોમાંથી ઐતિહાસિક સામગ્રી ખુબ મળે છે; અને એ સામગ્રી પ્રમાણભુત મનાય છે. એનું કારણ ભૂષણની સત્યપ્રિયતા છે. એમના ગ્રંથોમાં એતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓને બદલે ગપ્પા કે બીનપાયાદાર કલ્પનાઓનો શંભુ મેળો નથી. ભૂષણની કવિતામા ઓજસ્વિતા અને ઉદંડતા પ્રધાન છે. હિંદી નવરત્નમાં ભૂષણનું સ્થાન પાચમું આવે છે. હિંદીના શ્રેષ્ઠ નવ મહાકવિઓમાં ભૂષણનું સ્થાન આવે છે એજ એમની પ્રતિભાનો પુરાવો છે. એમનાં કેટલાંક ઉદાહરણો:—

કામિની કંત સો, જામિનિ ચંદસોં દામિનિ પાવસ મેઘ ઘટાસોં
કીરતિ દાન સોં સૂરતિ જ્ઞાનસોં પ્રીતિ બડી સનમાન મહાસોં
'ભૂષન' ભૂષન સોં તરૂની, નલિનિ નવ પૂષન દેવ પ્રભાસોં
જાહિર-ચારિહૂ જહાન, લસૈ હિંદુ આન ખુમાન સિવાસેં

× × × ×

દારા કીન દૌર યહ રાર નહિં ખજુવે કી
બાંધિબો નહીં હૈ કૈધો મીર સહવાલકો
મઠ વિસ્વનાથકો, નબાસ ગ્રામ ગોકુલકો
દેવી કો ન દેહરા ન મંદિર ગોપાલકો
ગાઢે ગઢ લીન્હે અરૂ બૈરી કતલામ કિન્હે
ઠૌર ઠૌર હાસિલ ઉગા હત હેસાલકો
બુડતિ હૈ દિલ્લી સો સંભારે ક્યોં ન દિલ્લીપતિ
ધક્કા આનિ લાગ્યો સિવરાજ મહાકાલકો

× × × ×

ચકિત ચકત્તા ચૌંકિ ચૌંકિ ઉઠે બારબાર
દિલ્લી દહસતિ ચિતૈ ચાહિ કરષતિ હૈ
બિલ ખિ બદન બિલખત બિજૈપુર પતિ
ફિરત ફિરંગિન કી નારી ફરકતી હૈ
થર થર કૈંપત કુતુબસાહિ ગોલકુંડા
હહરિ હબસ ભુપ-ભીર ભરકતિ હૈ
રાજા સિવરાજ કે નગારન કી ધાકસુનિ
કે તે બાદસાહન કી છાતી ધરકતિ હૈ

કુલપતિ મિશ્ર.

કુલપતિ માથુરચોબા પરશુરામ મિશ્રના પુત્ર હતા. એમનું નિવાસસ્થાન આગ્રા હતું. મહાકવિ બિહારીના ભાણેજ તરીકે એમનું નામ ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધ છે. કુલપતિ બિહારીના આશ્રયદાતા જયપુરના મહારાજા જયસિંહના પુત્ર રામસિંહના દરબારમાં રહેતા હતા. એમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'રસરહસ્ય'નો રચનાકાળ સં. ૧૭૨૭ ના કાર્તિક વદી ૧૧ ઠરે છે. હજી સુધી એમનો આ એક જ ગ્રંથ પ્રકાશિત છે. એ ઉપરાંત એમના બીજા ગ્રંથો દ્રોણપર્વ (૧૭૩૭) યુક્તિતરંગિની (૧૭૪૩), નખશિખ, સંગ્રહસાર અને ગુણરહસ્ય પણ મળ્યા છે. એટલે એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૨૪ થી ૧૭૪૩ ની વચ્ચેનો કહેવાય છે.

કુલપતિ સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત હતા. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૬૭૦ મનાય છે. એમણે પોતાના 'રસરહસ્ય' માં 'કાવ્ય પ્રકાશ' અને 'સાહિત્ય દર્પણ'ના મતો ઉપર વિચાર કર્યો છે. કાવ્યરીતિ ઉપર ચિંતામણિ પછી સાંગોપાંગ વિચાર કરનાર તરીકે કુલપતિ આવે છે. આ ગ્રંથ લગભગ મમ્મટના 'કાવ્ય પ્રકાશ' નો છાયાનુવાદ છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં મમ્મટના મત સાથે એઓ સહમત નથી થયા ત્યાં ત્યાં એમણે એ મતનું ખંડન મંડન પણ કર્યું છે. કુલપતિએ કાવ્યના

ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છેઃ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. ઉત્તમ કાવ્યમાં રસ અને વ્યંગ્યની પ્રધાનતા હોય છે, મધ્યમમાં વ્યંગ્ય અને અર્થની સમતા રહે છે અને અધમમા વ્યંગ્યનો અભાવ અને ચિત્રનું પ્રાબલ્ય હોય છે. 'રસરહસ્ય' માં રસ કરતા કાવ્યના અંગો અને ઉપાંગોનુંજ વધારે વિશદ નિરૂપણ છે. કેટલાક વિવેચકોનું કહેવું છે કે 'રસરહસ્ય' માં કુલપતિ પોતાના ભાવ અને મંતવ્યો સમર્થ અને યથાર્થ રીતે પ્રકટ કરી શક્યા નથી; એનું કારણ એ કે એ વખતે શાસ્ત્રીય નિરૂપણ માટે વ્રજભાષામાં પ્રૌઢતા ન હતી અને એમને પ્રચલિત પદ્યભાષા તરીકે વ્રજભાષામાં જ ગ્રંથ રચના કરવી પડી. આ કારણને લઇ . ગ્રંથ જેટલો લોકભોગ્ય અને લોકપ્રિય થયો જોઇએ તેટલો ન થયો. કેટલેક ઠેકાણે તો ભાવો એના મૂળ સ્વરૂપ સાથે ન ઉતરવાથી માત્ર ભાષાની અશક્તિને લઇ વિરૂપ બની ગયા છે. આ કારણથી ઘણે ઠેકાણે વાક્યરચના ક્લિષ્ટ બની બની ગઈ છે.

શબ્દશક્તિ અને ભાવ આદિના નિરૂપણમાં લક્ષણ અને ઉદાહરણો બન્ને ઘણાં ખરાં કાવ્યપ્રકાશના જ આપ્યાં છે. માત્ર અલંકાર પ્રકરણમાં એમણે પોતાના આશ્રયદાતા રામસિંહની પ્રશંસા માટે સ્વરચિત ઉદાહરણો વાપર્યાં છે. કુલપતિ વ્રજમંડળના નિવાસી હોવાથી વ્રજની ચાલુ ભાષા ઉપર એમનો કાબુ સુંદર હતો. જ્યાં જ્યાં એમના મૌલિક ભાવો અને ઉદાહરણો છે ત્યાં ત્યાં ભાષા વધારે સ્વાભાવિક અને સરસ બની છે. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યું

ઐસિય કુંજ બની છબિ પુંજ રહૈ અલિ ગુંજત યોં સુખ લીજૈ
નૈન વિસાલ હિયે બનમાલ વિલોકત રૂપ-સુધા ભરિ પીજૈ
જામિનિ જામ કી કૌન કહૈ જુગ જાત ન જાનિએ જ્યો છિન છીજૈ
આનંદ યોં ઉમગ્યો ઇ રહૈ, પિય મોહન કો મુખ દેખિ બો કિજૈ

સુખદેવનું મિશ્ર.

સુખદેવ મિશ્રનું નામ ભાષાના આચાર્યોમાં આવે છે. એમના જન્મ

અને મરણના પ્રામાણિક સંવતો મળી શક્યા નથી; પરંતુ એમનાં બનાવેલા બે ગ્રંથોના એમણે ૧૭૨૮ અને ૧૭૩૩ સંવતો લખ્યા છે. આ સંવતોને આધારે એમનો જન્મકાળ સં ૧૬૯૦ અને મરણકાળ ૧૭૬૦ મનાયો છે. સુખદેવે પોતાનાં 'વૃત્ત વિચાર' નામક ગ્રંથમાં પોતાની જન્મભૂમિ કંપિલા બતાવી છે. એમના વંશજો હજી દૌલતપુરમાં વિદ્યમાન છે. એ લોકોની માહિતી ઉપરથી પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ સુખદેવ મિશ્રનું હકીકતોથી ભરપુર જીવનચરિત્ર 'સરસ્વતી' પત્રીકામાં લખ્યું છે. એમના સાત ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છેઃ વૃત્તવિચાર (૧૭૨૮), છંદવિચાર, ફાજિલઅલી પ્રકાશ, રસાર્ણવ, શ્રંગારલતા, દશરથરાય અને અધ્યાત્મપ્રકાશ (૧૭૫૫). દ્વીવેદીના નિર્ણય પ્રમાણે સુખદેવનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ રસાર્ણવ, છે. એમાં નવરસોનું વિલક્ષણ અને વિશદ વર્ણન છે. અધ્યાત્મપ્રકાશમા કવિએ વેદાંતને અનુસરીને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી વાતો કરી છે. આ ઉપરથી લોકકથા એવી છે કે એઓ વિરક્ત સ્વભાવના સાધુ પુરૂષ હતા. કાશીથી વિદ્યાધ્યન કરીને પાછા ફર્યા પછી સુખદેવ ફતેહપુર જીલ્લાના અસોથરના રાજા ભગવંતરાય ખીચીને ત્યાં તથા ડોંડીઆ–ખેરના રાવ મર્દનસિંહને ત્યાં રહ્યા હતા. કેટલોક સમય એઓ ઔરંગઝેબના મંત્રી ફાજિલઅલીશાહને ત્યાં હતા. અંતે એઓ મુરાર મઉના રાજા દેવીસિંહને ત્યાં રહ્યા અને એમની ઇચ્છા અને પ્રેમથી એમણે સહકુટુંબ દૌલતપુરમાં કાયમ વસવાટ કર્યો. રાજા રાજસિંહ ગૌડે એમને ' કવિરાજ 'ની ઉપાધિથી નવાજ્યા હતા. એમની કવિતામાં પ્રૌઢતા અને આચાર્યત્વ એ મુખ્ય તત્ત્વો છે. છંદ શાસ્ત્ર ઉપર એમના જેવું વિશદ નિરૂપણ કોઈપણ કવિએ નથી કર્યું. એમનામાં જેમ પાંડિત્ય હતું તેમ કાવ્યકલા પણ સ્વાભાવિક જ હતી. એમની કવિતાનું એક ઉદાહરણ અહિં મુકયું છે.

ननद निनारी. सासु मायके सिधारी
अहै रैनि आंधियारी भरी, सूझत न कर हैं

પીતમ કો ગૌન કવિરાજ ન સોહાત ભૌન
દારૂ ન બહુત પૌન લાગ્યો મેઘ ઝરૂ હૈ
સંગ ન સહેલી બૈસ નવલ અકેલી
તનપટી તલબેલી મહા લાગ્યો મૈન સરૂ હૈ
ભઇ અધિરાત મેરો જિયરા ડરાત
જાગુ જાગુ રે બટોહી । યહાઁ ચૌરનકા ડરૂ હૈ.

કાલિદાસ ત્રિવેદી,

શિવસિંહજી સેંગરે ‘ શિવસિંહ–સરોજ ’ માં કાલિદાસનો જન્મ સં. ૧૭૫૦ માન્યો છે. એમના રવીંદ્ર અને દૂલહ નામના બે પુત્રો પણ કવિ થઇ ગયા છે. કાલિદાસ અંતરવેદના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. એમણે સં. ૧૭૪૫ ની ગોવળકોંડાની લડાઇમાં ઔરંગઝેબની સાથે રહીને એ લડાઈનું વર્ણન કર્યું છે. મિશ્ર બંધુઓએ કાલિદાસનો જન્મકાળ સં. ૧૭૧૦ માન્યો છે. કાલિદાસ જંબુનરેશ રાજા જોગાજીતસિંહને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. એનું પ્રમાણ એમણે પોતાનો વારવધુવિનોદ નામનો ગ્રંથ એ રાજાના નામનો બનાવ્યો છે એ મળે છે. ‘ વારવધુ વિનોદ ’ નાયિકા ભેદનો ગ્રંથ છે. ગ્રંથમાં લગભગ ૨૮૦ છંદ પાંચ અધ્યાયમાં વહેંચી નાંખ્યા છે. એમનો ‘ જંજીરા-બંદ ’ નામક ધનાશ્રીમાં રચેલો બીજો મુદ્રિત ગ્રંથ પણ મિશ્ર બંધુઓ પાસે છે.

આ ગ્રંથો ઉપરાંત કાલિદાસ જે ગ્રંથથી લોકવિખ્યાત બન્યા તે ગ્રંથ તો એમનો ‘ કાલિદાસ હજારા ’. એમાં સં. ૧૪૮૧ થી માંડીને ૧૭૭૬ સુધીના ૨૧૨ કવિઓના એક હજાર ઉપરાંત છંદ સંગ્રહિત છે, એમણે પોતાનું
[illegible] ગાયું હતું *

ઉપયોગી છે. શિવસિંહજી સેંગરે જેમ 'સરોજ' રચીને હિંદીની અનુપમ સેવા બજાવી છે, એ દષ્ટિએ કાલિદાસની સેવા પણ મહામુલી છે. 'સરોજ' અને 'હજારા' એ બન્ને ગ્રંથો આજે ન હોત તો કેટલાય કવિઓની પ્રમાણિક માહિતી કે જે હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમા નવો રંગ અને પ્રકાશ પુરે છે, તે ન મળત. કાસિદાસની કવિતાનું ઉદાહરણ આ રહ્યું :—

ચૂમોં કરકંજ મંજુ અમલ અનૂપ તેરો
રૂપ કે નિધાન કાન્હ ! મો તન નિહારી દૈ
કાલિદાસ કહૈ મેરે પાસ હરૈ હેરિ હેરિ
માથે ધરિ મુકુટ લકુટ કર ડારિ દૈ

કાલિદાસના કવિતાકાળ સાથે રામજી અને ધનશ્યામનાં નામો આવે છે. 'સરોજ'માં રામજીનો જન્મ સં. ૧૭૦૩ લખ્યો છે. એમાં એવું પણ લખ્યું છે કે રામજીના છંદો કાલિદાસે પોતાના 'હજારા'માં સંઘર્યા છે. એમનો 'શ્રૃંગાર-સૌરભ' નામનો નાયિકા ભેદનો એક ગ્રંથ મિશ્ર બંધુઓ પાસે છે. રામજીની કવિતા મનોરમ છે. શોધમાં એમનો 'હનુમાન નાટક, નામક બીજો પણ એક ગ્રંથ મળ્યો છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૩૦ થી શરૂ થાય છે. સં. ૧૭૩૭ ની આસપાસ ફતેહપુર જીલ્લાના અસનીવાસી ઘનશ્યામ શુકલનું નામ મળે છે. 'સાહિત્ય સમાલોચકે' એમને વિષે થોડી માહિતી આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ઘનશ્યામે રીવાંનરેશને ત્યાં રહીને એમની પ્રશસ્તિઓ પણ લખી છે. એમની કવિતા ખાસ કરીને વીરરસની છે

નેવાજ.

નેવાજ અંતરવેદના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. સં. ૧૭૩૭ ની આસપાસ એઓ વિદ્યમાન હતા અને પન્નાના મહારાજા છત્રસિંહને ત્યાં હતા. 'સરોજ'માં એમનો જન્મકાળ ૧૭૩૯ લખ્યો છે પણ એ બરોબર નથી લાગતો. એમના 'શકુંતલા' નાટકનો નિર્માણકાળ સં. ૧૭૩૭ છે. એટલે વિવે-

ચકોએ એમનો કાળ ૧૭૩૭ જ માન્યો છે. એમનું 'શકુંતલા' નાટક ગદ્ય અને પદ્યમા છે. આ મિવાય એમના પરચુરણ છંદો પણ ઘણે સ્થળે સંગ્રહીત છે. નેવાજના છંદો હિંદી સાહિત્યમા ખુબ પ્રશંસા પામ્યાં છે. એમની ભાષા પરિમાર્જિત, વ્યવસ્થિત અને ભાવપૂર્ણ છે. સંયોગ શ્રૃંગારનાં એમનાં વર્ણનો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સરસ છે. વિવેચકોએ નવાજને સહૃદય આશક,' 'સાચો,' 'પ્રેમી' વગેરે વિશેષણોથી નવાજ્યા છે. સન ૧૯૦૩ ની શોધમાં એમનો 'બિરદાવલી' નામક ગ્રંથ મળ્યો છે. સંયોગ શ્રંગારના વર્ણનમા અતિશય સ્વાભાવિક થતાં એઓ કેટલેક ઠેકાણે અશ્લિલતાના ભોગ થઇ પડયા છે. એમની કવિતાના નમુના તરીકે એમનો એક છંદ આ રહ્યો:—

દેખિ હમૈં સબ આપુસ મૈં જો કછુ મન ભાવૈ સોઇ કહતી હૈં
એ ઘરહાઇ લોગાઇ સબૈ નિસિ દ્યૌસ નેવાજ હમૈં દહતી હૈં
બાતૈં ચબાબ ભરી સુનિ કૈ રિસ આવત પૈ ચુપ હૈં રહતી હૈં
કાન્હ પિયારે તિહારે લિયે સિગરે બ્રજ કો હંસિલો સહતી હૈં

સં. ૧૭૪૮ માં વૃંદ અને ૧૭૪૯ માં બાલઅલી નામના કવિઓએ પણ રચના કરી છે. વૃંદ મેડતા (જોધપુર) ના રહેવાસી અને કૃષ્ણગઢ નરેશ મહારાજા રાજસિંહના ગુરૂ હતા. સં. ૧૭૬૧ માં કૃષ્ણગઢ નરેશની સાથે ઔરંગઝેબની ફોજમાં એઓ ઢાકા સુધી ગયા હતા. એમના વંશજો હજી સુધી કૃષ્ણગઢમાં વિદ્યમાન છે. એમના 'વૃંદસતસઇ' (૧૭૬૧) 'શ્રૃંગાર શિક્ષા' (૧૭૪૮) અને 'ભાવપંચાશિકા' નામના ત્રણ ગ્રંથોનો પત્તો મળે છે. 'વૃંદસતસઇ'માં નીતિ વિષયના અને કહેવતો ઉપર રચાયલા સાતસો દુહાઓ છે. બાકીનાં બે પુસ્તકો રસનિરૂપણનાં છે. એમની કવિતા લગભગ ઉપદેશના રૂપમાં જ રચાઇ છે. બાલઅલીએ સં. ૧૭૪૯ માં 'નેહ પ્રકાશ' અને 'સીતારામ ધ્યાનમંજરી' નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. 'નેહ પ્રકાશ' માં રામ સીતાનું યશવર્ણન' છે અને 'ધ્યાન મંજરી'માં

સીતારામ વિષે જુદાં જુદાં વર્ણનો છે. એમના ગ્રંથો ઉપર જનકલાડિલી શરણે ટીકાઓ પણ લખી છે.

મહાકવિ દેવ.

હિંદી સાહિત્યમાં શ્રૃંગારના શાયર મસ્ત દેવદત્તનું નામ મશહુર છે. મિશ્ર બંધુઓએ દેવના બધા ગ્રંથોના અભ્યાસ પછી એમને તુલસી અને સૂર પછી ત્રીજું સ્થાન આપ્યું છે. અત્યારે હિંદી સાહિત્યમાં લઘુમતિવાળો એક પક્ષ છે કે જે દેવને આટલી બધી મહત્તા અર્પવા તૈયાર નથી. દેવની કાવ્યપ્રતિભા એ પક્ષને સામાન્ય કરતાં જરા વિશેષ લાગે છે. અસાધારણતા અને અપૂર્વતા એમને નથી લાગતી. એક પક્ષે એમને કવિ અને આચાર્ય બંન્ને કહ્યા છે અને બીજા પક્ષે આચાર્યમાંના થોડા ગુણોવાળા કવિ બનાવ્યા છે. પ્રસિદ્ધ સામયિક વિશાલભારતના તંત્રી બનારસીદાસ ચતુર્વેદીએ આજના હિંદી સાહિત્યની સમાલોચનાની અવસ્થા બહુ જ યથાર્થ રીતે બતાવી છે. એમનું કહેવું છે કે આજે ગ્રંથોની સમાલોચના ગ્રંથના ગુણઅવગુણ પર નથી થતી પરંતુ અંગત દ્વેષ, સ્વાર્થ અને કર્તાના ગુણ અવગુણ ઉપર થાય છે. આ રીતે આપણે જો પહેલી યથાર્થ સમાલોચનાની દ્રષ્ટિએ દેવ અને એમની કવિતાનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરનારના મતને વધારે વજન આપીએ તો દેવની તેજસ્વી કાવ્યપ્રતિભા સ્વીકારવી જ પડે છે.

દેવ ઇટાવાના સનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતા. એમનું પુરં નામ દેવદત્ત હતું. એમનો જન્મ સં. ૧૭૩૦ માં થયો હતો. 'ભાવવિલાસ' ગ્રંથને અંતે એમણે પોતાનો સંવત કહ્યો છે.

> સુભ સત્રહસૈ છિયાલિસ અઢત સોરહી વર્ષ
> કઢી દેવ-મુખ દેવતા ભાવવિલાસ સહર્ષ

કવિએ પોતાના ગ્રંથોમાં સંવતો બહુ જ ઓછા લખ્યા છે; અને પોતાના વિષયમાં તો એમણે કશું જ લખ્યું નથી. આ કારણથી એમના જીવનની બહુ જ આછી વિગતો મળે છે. એમની કવિતાના અભ્યાસ ઉપરથી

એમના જીવનની એક માહિતી ચોક્કસરીતે મળે છે કે એમને રાજા ભોગીલાલ સિવાય કોઇ કદરદાન નથી મળ્યો આ કારણે એમને બહુ જ ભટકવુ પડયુ હતુ આનુ કારણ દેવનો સ્વતંત્ર મિજાજ હશે એમ અનુમાન થાય છે કવિએ પોતાના 'અષ્ટયામ' અને 'ભાવવિલાસ' ગ્રંથો ઔરંગઝેબના પુત્ર આજમશાહને વાચી સભળાવ્યા હતા આજમશાહ હિંદી કવિતાના પ્રેમી હતા એમણે બિહારીની સતસઇનો જે ક્રમ નક્કી કર્યો છે તે આજ પણ આજમશાહીક્રમને નામે પ્રચલિત છે ત્યારપછી કઇ ભવાનીદત્ત વૈશ્યને નામે 'ભવાની વિલાસ,' ઇટાવા જીલ્લાના ફફૂંદ ગામના કુશલસિંહને નામે 'કુશલ વિલાસ' અને મર્દનસિંહના પુત્ર રાજા ઉદ્યોતસિંહ એમને માટે 'પ્રેમચન્દ્રિકા' નામક ગ્રંથો રચ્યા ગ્રંથો જોતા આ લોકોએ પણ દેવનો સત્કાર કર્યો હોય એમ લાગતુ નથી ત્યાર પછી એમણે આખા ભારતમા પરિભ્રમણ કર્યું અને એના અનુભવ રૂપે 'જાતિવિલાસ' ની રચના કરી આ પ્રવાસ દરમ્યાન એમને રાજા ભોગીલાલનો મેળાપ થયો એ કદરદાન પુરૂષથી પ્રસન્ન થઇને એમણે એમને માટે પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'રસવિલાસ' રચ્યો ત્યારપછી થોડા વખતમા ભોગીલાલનુ અવસાન થયુ કે બન્ને વચ્ચે કંઇક મનદુઃખ થયુ, તેથી કવિ ત્યાથી ચાલી નીકળ્યા ત્યારબાદ દેવે પોતાના મુખ્ય ગ્રંથ શબ્દરસાયનની રચના કરી અને ત્યાર પછી પોતાની બધા કવિતાનો સંગ્રહ કરીને 'સુખસાગર તરંગ' ગ્રંથ બનાવ્યો આ છેલ્લો ગ્રંથ એમણે પિહાનીના અકબરઅલીખાનને સમર્પિત કર્યો છે દેવના એકંદરે છવ્વીસ ગ્રંથો મળે છે કેટલાક એમના ૭૨ અને કેટલાક ૫૨ ગ્રંથો પણ બતાવે છે કવિની શક્તિ અને પ્રતિભા જોતા એમના ૫૨ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છેક અશક્ય નથી લાગતો કારણ એઓ એક જ છંદને નજીવા ફેરફાર સાથે બીજા ગ્રંથમા મુકી દેતા આ રીતે એમને નવો ગ્રંથ રચવામા બહુ મુશ્કેલી પડતી નહતી 'રસવિલાસ' અને 'જાતિવિલાસ' મા ઘણુ થોડુ અંતર છે એમના નીચે લખેલા ૨૬ ગ્રંથોનો આજે પત્તો મળે છે–ભાવવિલાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિલાસ સુજાનવિનોદ પ્રેમતરંગ

રાગરત્નાકર, કુશલવિલાસ, દેવચરિત, પ્રેમચંદ્રિકા, જાતિવિલાસ, રસવિલાસ, કાવ્યરસાયન અથવા શબ્દરસાયન, સુખસાગર તરંગ, દેવમાયા પ્રપંચ નાટક, વૃક્ષવિલાસ, પાવસવિલાસ, બ્રહ્મદર્શન પચ્ચીસી, તત્ત્વદર્શનપચ્ચીસી, આત્મદર્શનપચ્ચીસી, જગદર્શનપચ્ચીસી, રસાનંદલહરી, પ્રેમદીપિકા, સુમિલ વિનોદ, રાધિકાવિલાસ, નીતિશતક અને નખશિખ–પ્રેમદર્શન.

અલંકારયુગના કવિઓમાંથી સૌથી વધારે રચનાઓ દેવની છે; અને એમાંથી રસવિલાસ, કાવ્યરસાયન, રાગરત્નાકર અને સુખસાગરતરંગ એ અલંકારયુગના મુખ્ય ગ્રંથો મનાય છે અત્યારસુધી દેવના નીચેના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે —

ભાવવિલાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિલાસ, રસવિલાસ, સુખસાગરતરંગ, સુજાનચરિત રાગરત્નાકર અને પ્રેમચંદ્રિકા દેવશતક ગ્રંથ પણ ત્યપુરથી પ્રકાશિત થઇ ગયો છે, જેમાં જગદર્શન, આત્મદર્શન, તત્ત્વદર્શન અને પ્રેમદર્શન પચ્ચીસીઓ આવી જાય છે આ સિવાય ભારતેંદુએ એમના છૂટક છંદોનો સંગ્રહ કરીને 'સુંદરી સિંદુર' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

ભાવવિલાસ, અષ્ટયામ, ભવાનીવિલાસ, સુજાનવિનોદ, પ્રેમતરંગ કુશલ વિલાસ, પ્રેમચંદ્રિકા, જાતિવિલાસ, રસવિલાસ અને નખશિખ એ દેવના અલંકાર ગ્રંથો છે આ ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે નાયિકાભેદ દ્વારા, પ્રેમ દ્વારા, સ્વભાવ દ્વારા શ્રૃંગારરસનું વિશદ નિરૂપણ છે 'રાગ રત્નાકર'માં રાગો અને રાગિણીઓના સ્વરૂપ વિષે કવિએ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે 'કાવ્ય રસાયન'માં કાવ્યના ભેદ અને અંગો વિષે પાંડિત્યભરી શાસ્ત્રીય વિવેચન કર્યું છે મહાકવિ કેશવે જેમ 'કવિપ્રિયા'માં આચાર્યતા બતાવી છે તેમ દેવે 'કાવ્યરસાયન'માં ગુરુતા પ્રદર્શિત કરી છે દેવના મુખ્ય ગ્રંથોમાં પણ પાછું 'રસવિલાસ' અને 'કાવ્યરસાયન'નું સ્થાન પ્રથમ આવે છે. 'સુખ સાગરતરંગ' દેવના છંદોનો સંગ્રહ છે. 'દેવમાયા પ્રપંચ' એ નાટક નથી પણ એને નાટકનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમાં કવિએ રૂપકો

દ્વારા માનવ સ્વભાવનું આલેખન કર્યું છે. એમની ચાર પચ્ચીસીઓ મળીને વૈરાગ્યશતક અથવા દેવશતક બને છે. આમાં કવિએ પોતાની ઉત્તરાવસ્થાના ચિત્તની વિરાગી દશાની છાયા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

દેવની કાવ્યભાષા વ્રજભાષા છે. કેટલાક વિવેચકોનું માનવું છે કે દેવ અને મતિરામ જેવી ભાષા બીજા કોઇ કવિની નથી. દેવની સામેનો પક્ષ માને છે કે એમની ભાષા સામાન્ય છે. કારણ કે વ્રજભાષાનો વિકાસ અને સામર્થ્ય તે વખતે એટલા બધા ન હતા કે દેવને સાહિત્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું પદ્યમાં નિરૂપણ કરવામા સફળ કરે. આમ હોવા છતાં કવિએ અથાગ પરિશ્રમ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય રીતે કાવ્યને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દેવની કવિતાનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. એમની કવિતાની મૌલિકતા એ એમની વિશિષ્ટતા છે. દેવે ખાસ કરીને નૈસર્ગિક રૂપવર્ણન કરતાં શણગાર સજ્જ રૂપનું વધારે વર્ણન કર્યું છે. કવિના નાયિકા વર્ણનો સ્વાભાવિક, સુંદર અને સરસ છે. કવિની નાયિકાનું એક એક વર્ણન એક એક સ્વતંત્ર અને મનોરમ ચિત્ર છે. આવી ઉત્તમ તસ્વીરો ઉતારવામાં દેવને અજબ સફળતા મળી છે. સામાન્ય વિષયને લઇને એના નિરૂપણમાં સફળતા મેળવવી એના કરતા જટિલ વિષય લઇને સફળતા મેળવવા માટે અથાગ પ્રયત્ન કરવો એમા વધારે સામર્થ્ય જોઇએ. દેવે જટિલ વિષયોને છેડીને પોતાની શક્તિ અને પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે. માધુર્ય, પ્રસાદ અને લાલિત્ય એ દેવની કવિતાના મુખ્ય ગુણો છે. દેવની કાવ્યકલાના સમ્યક્ વિવેચન માટે તો તુલસી અને સૂરની જેમ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચવો પડે. એમની કવિતાનાં ઉદાહરણો એમનો કંઇક પરિચય આપશે :—

સૉંસન હીમેં સમીર ગયો અરૂ ઑંસુન હી સબ નીર ગયો ઢરિ
તેજ ગયો ગુન લૈ અપનો અરૂ ભૂમિ ગઇ તનુકી તનુતા કરિ
'દેવ' જિયૈ મિલિ બેઇકી આસકે આસહૂ પાસ અકાસ રહ્યો ભરિ
જા દિન તેં મુખ ફેરિ હરૈ હઁસી હેરિ હિયો જુ લિયો હરિજુ હરિ

× × × ×

સાંવરી સુન્દરી પીત દુકૂલિનિ ફુલ રસાલ કે મૂલ બસન્તી
લીન્હે રસાલકિ મંજરી હાથ સુરંગિત આંગી હિયે હુલસન્તી
પૂરન પ્રેમ સુરંગ મૈં પ્યો ધની સંગહી સંગ બિલોલ હસન્તી
હૈ ઉત હૈ ઉત હી દિન સાંઝ સમૈ કરિ રાખ્યો બસન્ત બસન્તી

× × × ×

જોબનકે રંગ ભરી ઇંગુરસે અંગિન પૈ
એડિન લૌં આંગી છાજૈ છબિનકી ભીરકી
ઉચકે ઉચો હૈં કુચ ઝંપે ઝલકત ઝીની
ઝિલ મિલી ઓછની કિનારીદાર ચીરકી
ગુલ ગુલે ગોરે ગાલ કોમલ કપોલ સુધા
બિન્દુબોલ ઇન્દુમુખી નાસિકા જ્યોં કીરકી.
દેવદૂતિ લહરાતિ છૂટે છહરાત કેસ
ઐરી જૈસે કેસરિ કિસોરી કસમીરકી

× × × ×

લાજકી નિગડ ગડદાર ચડદાર ચહું
ચૌંકિ ચિતવનિ ચરખીન ચમકારે હૈ
બહુની અહુન લીક પલક ઝલક ફૂલ
ઝૂમત સઘન ઘન ઘૂમત ઘૂમારે હૈં
રંજિત રજો ગુન શ્રૃંગાર પુંજ કુંજરત
અંજન સોહત મન મોહન દતારે હૈં.
દેવ દુખ મોચન સકોચ ન સકત ચલિ
લોચન અચલ એ મતંગ મતવારે હૈં

દેવના ઝગમગતા પ્રકાશમાં તારલા જેવા કેટલાક આછા ચમકારવાળા કવિઓનાં નામો આવે છે. સં. ૧૭૫૭ માં છત્રસિંહ કાયસ્થ અને એજ

કાળમાં બૈતાલ બંદીજનનાં નામો આવે છે. છત્રસિંહ બટેશ્વર ક્ષેત્રની પાસેના અટેર ગામના રહેવાસી હતા. એઓ અમરાવતીના કલ્યાણસિંહજીના આશ્રિત હતા. એમણે 'વિજય મુક્તાવલી' નામના ગ્રંથમાં મહાભારતની કથા વર્ણવી છે. એમણે આચાર્ય કેશવનું અનુકરણ કરીને પ્રબંધ કાવ્ય રચ્યું છે. એમની કવિતા ઓજસ્વિની છે. બૈતાલનો એકેય સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી; પરંતુ છુટક છંદો મળે છે. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૩૦ છે. એમણે લૌકિક વ્યવહાર, નીતિ અને સત્ય વિષે સાદી ભાષા અને ભાવમાં કવિતા કરી છે. એમની કુંડલિયો સરળ ભાવો અને સાદી ભાષા હોવા છતાં ચમત્કારવાળી લાગે છે.

આલમ.

આશક આલમની કથા રંગદર્શી છે. આલમ જાતના બ્રાહ્મણ હતા; પરંતુ શેખ નામની એક મુસલમાન રંગરેજ બાઇના પ્રેમમાં પડીને એની સાથે વિવાહ કરવા ખાતર મુસલમાન બની ગયા હતા. આલમને એ બાઇથી જહાન નામનો એક પુત્ર પણ થયો હતો. આલમ ઔરંગઝેબના બીજા પુત્ર મુઆઝમના આશ્રય નીચે રહેતા હતા. આલમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૦ સુધીનો મનાય છે. એમની કવિતાઓનો એક સંગ્રહ "આલમકેલિ" પ્રસિદ્ધ છે. આ સંગ્રહમાં સંઘરાયલાં પદો સિવાય એમનાં બીજાં છુટક પદો પણ લોકોમાં ખુબ પ્રચલિત છે. 'માધવાનલ કામકંદલા" નામની એક પ્રેમકથા પણ એમણે લખી છે. પરંતુ એમની પ્રસિદ્ધિ તો પ્રેમ અને શ્રૃંગાર સંબંધીની છુટક કવિતાને લઇને જ છે.

રંગરેજબાઇ શેખ પણ સુંદર કવિતા કરતી હતી એમ કહેવાય છે આલમે એક દિવસ એ બાઇને પોતાની પાઘડી રંગવા આપી હતી. એ પાઘડીને છેડે એક કાગળનો ટુકડો ભુલથી બંધાએલો રહી ગયો હતો. એ ટુકડામાં દુહાની એકજ પંક્તિ લખી હતી. "કનક છરીસી કામિની કા ં કા કટિ છીન" પેલી બાઇએ પાઘડી રંગતાં આ કાપલી જોઇ અને અંદરને

દુહો વાંચીને એની પાદપૂર્તિ કરી આપી. " કટિકો કંચન કાટિ બિધિ કુંચન મધ્ય ધરિ દીન " અને એ ચિઠ્ઠીને પાછી પાઘડી સાથે બાધીને આપી દીધી. એ દિવસથી આલમ શેખ પર આશક થયા અને અંતે મુસલમાન બનીને એમણે એની સાથે નિકાહ કર્યાં. શેખ બહુ જ ચતુર અને રમિક સ્ત્રી હતી. એક દિવસ મુઆઝમશાહે એને પુછ્યું કે " આલમની ઓરત આપ જ છો ? " શેખે તરત જ ઉત્તર વાળ્યો " હા, જહાંપનાહ અને બાકીની દુનિયાની માતા પણ હું જ છું. "

આલમ તરંગી જીવ હતા; એટલે એમની રચનાઓ ક્રમબદ્ધ કે રીતિ-બદ્ધ નથી. એમના તત્ત્વોમાં હૃદય પ્રધાન છે. એમના વાક્યોમાં " પ્રેમ કી પીર " અને " ઇશ્ક કા દર્દ " બધે જ દેખાય છે. આપણા ' કલાપી 'ની જેમ આલમ દર્દી કવિ હતા. એમની ભાષા પણ અવ્યવસ્થિત છે. પ્રેમમા તલ્લીન થઇને એમણે રચનાઓ કરી છે એટલે અનુપ્રાસ વગેરેનું ઠેકાણું નથી. એમની ભાષા મુખ્યત્વે વ્રજ છે પણ એમા અવધી અને પુરવીના પ્રયોગો પણ મળે છે. સ્નેહમમાધિમા લીન રહેનાર તરીકે આલમની કવિતાને વિવેચકો રસખાન અને ઘનાનંદની કોટિમા મુકે છે. એક ઉદાહરણ આ રહ્યું.

જા થર કીન્હે બિહાર અનેકન તા થર કાંકરી બૈઠ ચુન્યો કરે
જા રસના સોં કરી બહુ બાતન તા રસના સોં ચરિત્ર
ગુન્યો કરે
આલમ જૌનસે કુંજન મૈં કરી કેલિ તહાં અબ સીસ ધુન્યો કરે
નૈનન મૈં જે સદા રહતે તિનકી અબ કાન કહાની સુન્યો કરે

ગુરૂ ગોવિંદસિંહ.

ગુરૂ ગોવિંદસિંહનું નામ શિખ સંપ્રદાયના દસમા અને છેલ્લા ગુરૂ અને હિંદુત્વની રક્ષા કરનાર વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ગોવિંદસિંહના અંતરમા જે પ્રબળ ભક્તિભાવ હતો અને જેના ઉપર ધર્મને ખાતર મરણિયા થવાની તમન્ના પ્રતિષ્ઠિત હતી; એ સ્વરૂપે એમને સંપ્રદાયની

બહાર બહુ ઓછો સમાજ ઓળખે છે, એમનો જન્મ સં. ૧૭૨૩ માં અને સત્યલોકવાસ સં. ૧૭૬૫ માં થયો. શિખોના લગભગ બધા જ ગુરૂઓએ થોડાં થોડા પદો અને ભજનો ઉપદેશ માટે બનાવ્યાં છે; પરંતુ; ગોવિંદસિંહ તો કવિ અને ગ્રંથકાર બન્ને હતા. કાવ્ય વિષેની એમની સમજણ ઉંડી અને વિશદ હતી. શિખોમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અભાવ એમને ખુબ ખટકતો હતો. આ કારણથી એમણે ઘણા શિખોને વ્યાકરણ, સાહિત્ય, દર્શન આદિના અભ્યાસને માટે કાશી મોકલ્યા હતા. એમાંથી ગુલાબસિંહે પાછા આવીને ચાર પાંચ ગ્રંથોની રચના પણ કરી હતી. ગોવિંદસિંહે હિંદુ સભ્યતા અને આર્ય સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે ઘણીવાર સમરાંગણો ખેલ્યાં છે. શિખ સંપ્રદાય નિર્ગુણભાવને પૂજનારો હોવા છતાં ગોવિંદસિંહે સગુણ ઉપાસનામાં પણ આસ્થા અને ભક્તિ પ્રકટ કર્યાં છે.

એમણે હિંદીમાં જે ગ્રંથો રચ્યા છે તેમાંથી સુનીતિપ્રકાશ, સર્વલોહ પ્રકાશ, પ્રેમસુમાર્ગ, બુદ્ધિસાગર એ ચંડીચરિત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ચંડીચરિત્રની રચના પદ્ધતિ સુંદર અને ઓજસભરી છે. એમની કવિતાની ભાષા વ્રજ દેખાય છે. ચંડીચરિત્રમાં એમણે દુર્ગાસપ્તશતીની કથા સુંદર કાવ્યદ્વારા કહી છે. આ ઉપરથી એઓ શક્તિ ઉપાસક હતા એમ પણ મનાય છે. એમનો સમય સં. ૧૭૬૧ માં આવે છે. એમનું એક પદ આ રહ્યું:—

આદિ અપાર અલેસ અનંત
    અકાલ અભેખ અલેખ્ય અનાસા
કે શિવ શક્તિ દયે સ્તુતિ ચારિ
    રજોત્તમ સત્ત જિહૅં ઇ પુરવાસા
ધૌસ નિસા સસિ સૂર કૈ દીપક
    સૃષ્ટિ રચી પચિ તત્ત પ્રકાસા
બૈર બઢાઇ લરાઇ સુરા સૂર
    આપુહિ દેખત આપુ તમાસા

સં. ૧૭૬૦ ના આરસામાં શ્રીધરના 'જંગનામા' નો ઉલ્લેખ મળે છે. કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભાએ સ્વ. બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસે સંપાદિત કરેલું 'જંગનામા'નું પ્રમાણિક સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમાં ફર્રૂખસિયર અને જહાંદારના યુદ્ધનું વર્ણન છે. એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૩૭ આવે છે. એમના બીજા પણ કેટલાક રીતિ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

લાલકવિ.

પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ 'છત્રપ્રકાશ'ના કર્તા તરીકે લાલકવિનું નામ લોકવિખ્યાત બન્યું છે. એમનું મૂળનામ ગોરેલાલ પુરોહિત હતું. એમના એક વંશજ બીકાનેરવાસી ભટ્ટ ઉત્તમલાલ ગૌસ્વામી તૈલંગે જે સૂચના આપી છે તે અનુસાર તો લાલ કવિના પૂર્વજો દક્ષિણના આંધ્રદેશના રાજ-મહેંદ્રી જીલ્લાના નૃસિંહક્ષેત્રમાં રહેતા હતા. એમાંથી એક ભટ્ટ કાશીનાથની કન્યા પૂર્ણાનો વિવાહ વલ્લભાચાર્ય સાથે થયો. આ વંશમાં નાગનાથ ભટ્ટ થયા. એમનો બુંદેલખંડના મહારાજાએ સત્કાર કર્યો ત્યારથી તેઓ બુંદેલ-ખંડવાસી બન્યા. એ નાગનાથની દસમી પેઢીએ ગોરેલાલ થયા એમ કહેવાય છે. મિશ્ર બંધુઓએ એમના દસ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. છત્રપ્રશસ્તી, છત્રછાયા, છત્રકીત, છત્રછંદ, છત્રસાલ શતક, છત્રહજારા, છત્રદંડ, છત્ર પ્રકાશ, રાજવિનોદ અને વિષ્ણુવિલાસ.

છત્રપ્રકાશમાં સં. ૧૭૬૪ સુધીનું જ છત્રસાલનું વૃત્તાંત છે. આથી અનુમાન થાય છે કે ગ્રંથ અધુરો મળ્યો છે અથવા તો તે પહેલાં લાલ કવિનું અવસાન થયું છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ છત્રપ્રકાશ મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. બુંદેલખંડ ગેઝેટીયરે છત્રપ્રકાશના સંવતો અને હકીકતોને પ્રમાણભૂત કહ્યાં છે. આમાં છત્રસાલ એક વખત યુદ્ધમાંથી નાસી ગએલા 'તેનું' પણ વર્ણન આપ્યું છે. આ ઉપરથી લાલની સત્યપ્રિયતા અને હિંમત દેખાઇ આવે છે. આ ગ્રંથ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

કવિતાની દષ્ટિએ પણ વિવેચકોએ આ ગ્રંથની મહત્તા આંકી છે.

ગ્રંથની રચના પ્રૌઢ અને કાવ્યના ગુણોથી ભરેલી છે. વર્ણનની વિશદતા ઉપરાંત ઘણે સ્થળે ઓજસ્વિ સંભાષણ છે.લાલ કવિની પ્રબંધપટુતા સંપૂર્ણ કહેવાય છે. લાલકવિ જેવું પ્રબંધકૌશલ ઘણા ઓછા હિંદી કવિઓનું છે.શબ્દ રમત અને ચમત્કારોમાં લોભાઈને એમણે સ્વભાવિકતા નથી વિસારી. જ્યાં જ્યાં ભાવોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો પડ્યો છે ત્યાં ત્યાં સીધી અને સ્વભાવિક ઉક્તિઓ વડે દર્શાવ્યો છે. એમની કવિતામાં કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો અને વિષયની જટિલતા નથી. શિવાજીનું જે વીરવ્રત તેજ છત્રસાલનું હતું. છત્રસાલનો જે ભક્તિભાવ શિવાજીમહારાજ ઉપર હતો અને એ બન્નેના સમ્મિલનનું જે ચિત્ર કવિએ ચારજ્યું છે એણે બધા જ વિવેચકોનું લક્ષ ખેંચ્યું છે.

છત્રપ્રકાશમાં બુંદેલવંશની ઉત્પત્તિ 'સંપતિરાયનાં વિજ્યવૃત્તાંતો, એમનાં ઉદ્યોગ અને પરાક્રમો, છત્રસાલનો મુઠ્ઠીભર માણસો સાથેનો વિજ્ય અને પોતાના આદર્શની સાધનામાં જ આત્મવિસર્જન વગેરે પ્રસંગોનું વિશદ અને સ્વભાવિક વર્ણન છે. કાવ્ય અને ઇતિહાસ બન્ને દ્રષ્ટિએ આ ગ્રંથનું સ્થાન હિંદીસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું છે. લાલકવિએ દુહા અને ચોપાઇનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. તુલસીદાસ પછી દુહા ચોપાઇમાં આટલી સફળતા બીજાને નથી મળી. લાલની ભાષામાં વ્રજ, બુંદેલખંડી અને' અવધીનું મિશ્રણ છે. સ્વભાવિકતા અને સરસતા લાલકવિની કવિતાના આગળપડતા ગુણો છે. એમની કવિતાનું ઉદાહરણઃ

સદા પ્રબુદ્ધ બુદ્ધિ હૈ જાકી તાસોં કૈસે ચલૈ કુજાકી
સાહસ તજિ ઉર આલસ માંડે ભાગ' ભરોસે ઉદ્યમ છાંડે
તાહિ તજૈ, જગ સંપત્તિ ઐસે તરૂણી તજૈ વૃદ્ધ પતિ જૈસે
બિપત્તિ માંહિં હિમ્મત હિક ઠાનૈ બઢતી ભયે છિમા ઉર આનૈ

કવીંદ્ર (ઉદયનાથ).

ઉદયનાથ બનપુરાના કાળિદાસ ત્રિવેદીના પુત્ર હતા. એમનો જન્મકાળ

સં ૧૭૩૬ મનાયો છે. અમેઠીના રાજા હિંમતસિંહે એમને રસચંદ્રોદય નામક ગ્રંથ રચવા માટે કવીંદ્રની ઉપાધિ આપી હતી. હિંમતસિંહના પુત્ર ગુરૂદત્તસિંહે સતસઇની રચના કરી હતી. એનો સં ૧૭૯૧ મળે છે. આ ઉપરથી કવીંદ્રના સમયનો પણ પત્તો મેળવી શકાય છે. એમનો રસચંદ્રોદય ગ્રંથ બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે.

આ સિવાય એમના વિનોદચંદ્રિકા અને જોગલીલા નામના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પણ મળ્યો છે. એમની કવિતાનો સમય સં ૧૭૭૭ થી ૧૮૦૪ નો મનાય છે. રસચંદ્રોદ શૃંગારરસનો ગ્રંથ છે. એમની ભાષા મધુર અને પ્રસાદપૂર્ણ છે. વર્ણનને અનુકૂળ કલ્પનાઓ પણ રમ્ય છે. એમણે વ્રજ-ભાષામાં કવિતા કરી છે. એમનું એક કવિતા આ રહ્યું.

> સહર મંઝાર હી પ્રહર એક લાગિ જૈ હૈ
> છોર પૈનગર કે સરાય હૈ ઉતારેકી
> કહત કવિંદ મગ મૅાઝ હી પરેગી સૉઝ
> ખબર ઉડાની હૈ બટોહી દ્વૈક મારેકી
> ઘરકે હમારે પરદેસ કો સિધારે
> યા તેં દયા કે વિચારી હમ રીતિ રાહુવારેકી
> ઉતરૌ નદી કે તીર, બર કે તરેહી તુમ
> ચૌંકો જાનિ ચૌકી તહોં પાહરૂ હમારેકી

સૂરતિ મિશ્ર.

સૂરતિ મિશ્રે પોતાના વિષયમા એક દોહરો કહ્યો છે. "સૂરતિ મિશ્ર કનૌજિયા, નગર આગરે બાસ." આ ઉપરથી એમનાં નિવાસ અને જાતિ સ્પષ્ટ થાય છે. એમણે સં. ૧૭૬૬ માં અલંકારમાલા અને સં. ૧૭૯૪ માં બિહારી સત સઇની અમરચંદ્રિકા નામે ટીકા લખી. એટલે એમની કવિતાનો સમય અઢારમી સદીના અંતમાં ઠરે છે. સૂરતિ મિશ્ર હિન્દીના

મુહમ્મદશાહના દરબારમાં જતા આવતા હતા. એમણે અમરચંદ્રિકા ઉપરાંત આચાર્ય કેશવના રસિકપ્રિયા અને કવિપ્રિયા ઉપર ટીકાઓ લખી છે. આ ટીકાઓ વ્રજભાષાના ગદ્યમાં છે. આ ઉપરથી એમનાં સાહિત્યજ્ઞાન અને મર્મસ્પર્શી દૃષ્ટિ દેખાય છે. આ ટીકાઓ ઉપરાંત એમણે વૈતાલ-પંચવિંશતિનો વ્રજભાષાના ગદ્યમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. આ પુસ્તકો સિવાય એમના અલંકારમાલા, રસરત્નમાલા, સરસરસ, રસગ્રાહક ચંદ્રિકા, નખશિખ, કાવ્યસિદ્ધાંત અને રસરત્નાકર ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. સૂરતિ મિશ્ર એમની કવિતા કરતાં ટીકાઓથી વધારે લોકપ્રસિદ્ધ થયા છે. એમના ગદ્યનું ઉદાહરણ:

કમલ નયન કમલસે હૈં નૈન જિનકે કમલદ વરન કમલદ કહિએ મેઘ કો વરણ હૈ શ્યામ સ્વરૂપ હૈ કમલ નાભિ શ્રીકૃષ્ણ કો નામ હી હૈ કમલ જિનં કી નાભિ તૈ ઉપજ્યો હૈ કમલાપ કમલા લક્ષ્મી તાકે પતિ હૈ તિનકે ચરણ કમલ સમેત ગુન કો જાપ કયોં મેરે મનમેં રહો.

અજીતસિંહ જોધપુરના પ્રસિદ્ધ મહારાજા અને ભાષાભૂષણના રચિયતા જસવંતસિંહના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ ૧૭૩૭ માં થયો હતો. આજ બાલક મહારાજ અજીતસિંહની રાઠોડોએ પ્રાણના ભોગે રક્ષા કરી અને મારવાડ રાજ્ય મોગલો પાસે જતાં અટકાવ્યું. એમની ભાષા વ્રજ છે અને કવિતા સામાન્ય છે. એમનો સમય પણ અઢારમી સદીના અંતમાં જાય છે.

ઘનઆનંદ.

આલમકવિની કહાણી જે રીતે રંગદર્શી છે તેના કરતાં ઘનઆનંદની જીવનકથામાં વધારે વિશુદ્ધ અને ઉંચા પ્રકારનો Romance (રંગદર્શન) છે. ઘનઆનંદનો જન્મ સં. ૧૭૪૬ માં થયો અને સં. ૧૭૯૬ માં દિલ્હીમાં નાદીરશાહની ચલાવેલી કતલમાં એમનું મૃત્યુ થયું. એઓ બાદશાહ મુહમ્મદશાહના મીરમુંશી હતા અને જાતના કાયસ્થ હતા. એક દિવસ દરબારમાં કેટલાક અદેખાઓએ કહ્યું કે મુંશી સાહેબ બહુ સરસ ગાય છે. બાદશાહે

એમને ગાવાનું કહ્યું પણ એમણે ન જ ગાયું. પેલા અદેખાઓએ પાછો વ્યુહ રચ્યો કે મુંશી સાહેબને તો એમની પ્યારી નાયિકા સુજાન કહેશે ત્યારે જ એઓ ગાશે. સુજાનને દરબારમાં બોલાવવામાં આવી અને એની વિનંતી ઉપરથી મુંશી સાહેબે નાયિકા તરફ મુખ અને બાદશાહ તરફ પીઠ કરીને ગાયું. સંગીત એટલું મધુર અને અપૂર્વ થયું કે સભાજનો મંત્રમુગ્ધ બની રહ્યા. બાદશાહ એમના સંગીત ઉપર જેટલા આફરીન થયા તેટલા જ એમની બેઅદબી ઉપર ખફા થયા. આખરે બાદશાહે મુંશી સાહેબને શહેરમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. મુંશીએ સુજાનને પણ પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું પણ બેવફા સુજાન સાથે ન ગઇ. આ બેવફાઇથી એમને દુનીઆ તરફ વિરાગ થયો અને વૃંદ્રાવન જઇને એમણે નિંબાર્ક સંપ્રદાયના વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા લીધી અને બાકીનું વિરક્ત જીવન ત્યાં જ પુરૂં કર્યું.

સં. ૧૭૯૬ માં જ્યારે નાદીરશાહની સેનાના સિપાઇઓ છેક મથુરા સુધી આવી પહોચ્યા ત્યારે કેટલાક લોકો તરફથી ખબર મળી કે બાદશાહના મીરમુંશી વૃંદાવનમાં રહે છે, અને એમની પાસે વધારે માલમતા છે. સિપાઇઓએ આવીને એમને ઘેરી લીધા અને 'જર લાવો' એમ બુમરાણ શરૂ કરી. ઘનઆનંદે શબ્દનો અવળો અર્થ કરીને એમની પાસે જે સાચું જર (ધન) હતું તે 'રજ' ના ત્રણ ચાર ખોબા સિપાઇઓ પર નાંખ્યા. સિપાઇઓ આથી ક્રોધે ભરાયા અને એમાંથી એક સિપાઇએ તો ઘનઆનંદનો ડાબો હાથ કાપી નાંખ્યો. કહેવાય છે કે આ નીતરતા લોહીવડે જમણા હાથથી ઘનઆનંદે નીચેનું કવિત લખ્યું.

> બહુત દિનનકી અવધિ આસપાસ પરે
> ખરે અરબરનિ ભરે હૈ ઉઠિ જાનકો
> કાહુ કહિ આવત છબી લે માન ભાવન કો
> ગહિ ગહિ રાખતી હી દૈ દૈ સનમાન કો
> ઝુઠી બતિયાનિ કી પત્યાનિ તેં ઉદાસ હૈ કૈ
> અબના ધિરત ઘનઆનંદ નિદાન કો

અધર લગે હૈ આનિ કરિ કૈ પયાન પ્રાન
ચાહત ચલન યે સંદેસો લૈ સુજાનકો

ઘનઆનંદના નીચે લખ્યા ગ્રંથોનો પત્તો મળે છે. સુજાનસાગર, બિરહલીલા, કોકસાર, રસકેલિવલ્લી, અને કૃપાકાંડ, આ સિવાય કવિત્ત અને સવૈયાના ખુબ સંગ્રહો મળે છે. કૃષ્ણભક્તિ સંબંધીનો એમનો એક વિશાળ ગ્રંથ છત્રપુર દરબારના રાજપુસ્તકાલયમાં છે. આ ગ્રંથમાં ઘણા વિષયો વિવિધ રીતે વર્ણવ્યા છે.

ઘનઆનંદની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે તો લખ્યું છે કે રસખાન અને ઘનઆનંદ જેવી શુદ્ધ સરસ ભાષા બીજા કોઈ કવિની નથી. સૂર, બિહારી, દેવ અને મતિરામની ભાષામાં હજી બીજી ભાષાના પ્રયોગો મળે છે. ઘનઆનંદની ભાષા વિશુદ્ધ ઉપરાંત પ્રૌઢ અને મધુર છે. ઘણુંખરું એમણે વિપ્રલંભ શ્રૃંગાર જ ગાયો છે. વિયોગ શ્રૃંગારના જે કવિઓ થઈ ગયા છે તેમાં ઘનાનંદ પ્રધાન મુક્તક કવિ છે. પ્રેમના દર્દમાંથી એમની વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. એમના ભાવોમાં સ્વાભાવિક મૃદુતા અને કોમળતા છે. એમનો વિરહ તોફાની ઝંઝાવાત જેવો નથી પણ પ્રશાંત અને મીઠા સમીર જેવો છે; આજ એમના વિરહદર્દની વિશેષતા અને ગૂઢ તથા ગંભીર પ્રેમની લાક્ષણિકતા છે. સાચા અને ગંભીર ભાવુક હોવાને કારણે એમણે વિરહતાપની અત્યુક્તિઓનો ખોટો શંભુમેળો નથી કર્યો. પ્રેમમાર્ગનો આવો પ્રવીણ અને ધીર પથિક તથા પોતાની જવાબદારી સમજનારો વ્રજભાષાનો કવિ ઘનઆનંદ એક જ છે. ઘનઆનંદની કવિતાના આ એક જ દોહરાથી એમની પ્રતિભા પ્રકટ થાય છે.

તબ તૌ દુરિ દૂરહિ તે સકાય બચાય કે ઔર કી દીઠિ હૅસે
દરસાય મનોજ કી મૂરતિ ઐસી રચાય કૈ નૈનન મેં સરસે
અબ તો ઉરમાંહિ બસાય કૈ મારત એ જૂ બિરાસી કહાં ધૌંબરે
કછુ નેહ નિબાહી ન જાનત હે તો સનેહકી ધારમેં કાહે ધંસે.

શ્રીપતિ.

કાવ્યસરોજના કર્તા તરીકે અને કાવ્યના અંગો અને ઉપાંગોના સ્પષ્ટ વિવેચક તરીકે શ્રીપતિનું નામ હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં માનભર્યું સ્થાન લે છે શ્રીપતિ કાલપીના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા એમણે સં ૧૭૭૭ માં કાવ્યસરોજ નામક પ્રસિદ્ધ રીતિગ્રંથની રચના કરી આ ગ્રંથ ઉપરાંત એમના કવિ કલ્પદ્રુપ રસસાગર અનુપ્રાસ વિનોદ વિક્રમ વિલાસ, સરોજ કલિકા અને અલંકારગંગા નામના બીજા પણ ગ્રંથો છે

પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે એમના કાવ્યકલાનું બહુ જ સુંદર અને માર્મિક વિવરણ કર્યું છે મિશ્રબંધુઓએ શ્રીપતિના કાવ્યો ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઇએ તેટલું નથી આપ્યું. શ્રીપતિએ કાવ્યના સર્વ અંગોનું નિરૂપણ વિશદ રીતે કર્યું છે દોષોનો વિચાર પહેલાના ગ્રંથો કરતા વધારે વિસ્તૃત રીતે એમણે કર્યો છે અને એ દોષોના ઉદાહરણમાં આચાર્ય કેશવના ઘણા છંદો મુક્યા છે આ ઉપરથી સાહિત્ય વિષયનો એમના સમ્યક્ બોધ તથા વિચારસ્વાતંત્ર્ય પ્રકટ થાય છે કાવ્યસરોજ પ્રૌઢ ગ્રંથ છે કાવ્યના અંગોનું નિરૂપણ જેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક શ્રીપતિએ કર્યું છે એ જોતા એમના તિવ્ર અને વિશદ બુદ્ધિનો પરિચય મળે છે આ વખતે જો ગદ્ય વધારે સમુત્કાંત હોત અને શ્રીપતિએ એવા ગદ્યમાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હોત તો એ વિચારોના નિરૂપણમાં વધારે આચાર્યત્વ અને વધારે પૂર્ણતા આવી શક્યા હોત દાસ કવિએ પોતાના કાવ્ય નિર્ણય મા શ્રીપતિની ખુબ સહાય લીધી છે એક રીતે કહીએ તો દાસ શ્રીપતિના ઋણિ છે મિશ્રબંધુઓનું કહેવું યથાર્થ હોય તો દાસે એ શ્રીપતિના કાવ્યસરોજની સહાય લઇને એનો ઉલ્લેખ સુદ્ધા કર્યો નથી પરંતુ આથી શ્રીપતિની મહત્તા વધે છે શ્રીપતિમા આચાર્યતાની સાથે કવિત્વનો પણ સુંદર સંવાદ દેખાય છે એમનો રચનાવિવેક સતત જાગ્રત દેખાય છે અને એમના રુચિ પણ અત્યંત સૌમ્ય અને સંસ્કારી કહી શકાય એવી છે ખુબ શબ્દાડંબરના વમળમા એઓ નથી પડ્યા, અનુપ્રાસ એમની રચનામા બરાબર જળવાયા

છે પણ તેથી કરીને એમના અર્થ અને ભાવની વ્યજનામા, જરાય બાધા નથી આવી ઘણા અનુપ્રાસો તેમ ને અનુકૂળ વર્ણવિન્યાસના રૂપમા આવીને ભાષામાં ઓજસ અને માધુર્ય પુર્યુ છે એમનુ વર્ષાઋતુનું વર્ણન લોકપ્રિય છે એમના કાવ્યનું એક ઉદાહરણ આ રહ્યુ

જલ ભરે ઝૂમે માનો ભૂમ પરસત આય
 દસ હૂ દિસાન ઘૂમે દામની લએ લએ
ધુરિધાર ધૂમ રેસે ધૂમમે ધંધારે કારે '
 દુરવાન ધારે ધાવૈ છબિ સો છએ છએ
શ્રીપતિ સુકવિ કહે ઘેરિ ઘેરિ ઘહરાહિં
 તકત અતન તન તાવ તેં તએ તએ
લાલ બિનુ કૈસે લાજ-ચાદર રહેગી આજ
 કાદર કરત મોહિં બાદર નએ નએ.

શ્રીપતિની સાથે સાથે સ ૧૭૭૯ મા દિલ્હીના શ્રીવાસ્તવ કાયસ્થ ભીખ પણ કૃષ્ણચંદ્રિકા નામના નાયિકાભેદના એક ગ્રંથની રચના કરી છે એમની કાવ્યભાષા વ્રજ અને મુખ્ય છદ ઘનાક્ષરી છે. એમની કવિતા સાધારણ શ્રેણિની મનાય છે. ત્યાર પછી સ ૧૭૮૦ ની લગભગ ટટ્ટી સંપ્રદાયના મહંત સીતલદાસનુ નામ આવે છે સીતલદાસનો ' ગુલજાર ચમન ' ગ્રંથ મુદ્રિત છે. એમના આ ગ્રથનો સંપૂર્ણ પ્રત મળી છે એમા બાકીના આનંદ ચમન અને બિહાર ચમનનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ટટ્ટી સંપ્રદાયના આજના મહંતે બહુ જ શ્રમ લઇને આ ગ્રંથ છપાવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં નાયિકાભેદ અને ખાસ કરીને પોષાકના બહુ જ વિસ્તૃત વર્ણનો છે. સીતલદાસજીના છ દો ખડીબોલીમા મળે છે. એમની કવિતા વેગવતી અને મનોરથ છે મિશ્રબંધુઓનું કહેવું છે કે સીતલદાસ ખડીબોલીના પહેલા કવિ છે. આ પહેલા ખડીબોલીનો એકેય પદ્યગ્રંથ હાથ લાગ્યો નથી. એમની કવિતા ઉપરથી એઓ ફારસી અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા એમ જણાય છે.

સં. ૧૭૯૭ માં રીવાના ભક્ત અને વિદ્યારસિક નરેશ તથા પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા રઘુરાજસિંહના પિતા મહરાજા વિશ્વનાથસિંહનું નામ આવે છે. એમણે સં. ૧૭૭૮ થી સં. ૧૭૯૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એઓ ઘણા કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. એમણે વિવિધ વિષયો ઉપર લગભગ ૩૨ ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ ગ્રંથોથી એમનું વિશાળ જ્ઞાન અને વિદ્વત્તા જણાઇ આવે છે. એઓ રામભક્ત હતા. એમણે વ્રજભાષામા સૌથી પહેલું નાટક રચ્યું. એ દૃષ્ટિએ ' આનંદ રઘુનંદન ' નાટક વિશેષ મહત્ત્વની વસ્તુ બની છે. ભારતેંદુએ આજ નાટકને હિંદીનું પ્રથમ નાટક માન્યું છે. આ ગ્રંથનો સંવાદ વ્રજભાષાના ગદ્યમા છે. અંકવિધાન અને પાત્રવિધાન પણ વધારે સ્પષ્ટ હોવાથી અને ' દેવના ' દેવમાયા પ્રપંચ નાટક કરતાં વધારે સફળ અને સંપૂર્ણ હોવાથી એમને જ હિંદીના પ્રથમ નાટ્યકાર ગણવામાં આવ્યા છે.

નાગરીદાસ (મહારાજા.)

નાગરીદાસ નામના ચાર પાચ કવિઓ વ્રજમા થઇ ગયા છે. એ સર્વમાંથી વલ્લભીય સંપ્રદાયના નાગરીદાસ (મહારાજ) લોકવિખ્યાત છે. સરોજકારે એમનો સં. ૧૬૪૮ આપ્યો છે અને આજ આધારે ડૉ. ગ્રિયર્સને પણ ઇ. સ. ૧૫૯૧ લખ્યો છે. પરંતુ આ બન્ને સંવત અને સન ખોટા છે. નાગરીદાસે પોતે જ પોતાના ગ્રંથ મનોરથમંજરીમા એનો રચનાકાળ સં. ૧૭૮૦ આપ્યો છેઃ—

સંવત સત્રહસૈ અસી ચોદસિ મંગલવાર
પ્રગટ મનોરથ મંજરી બદિ આસૂ અવતાર

નાગરીદાસના જીવનચરિત્રમાં એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૫૬ ને પોષ વદ ૧૨ લખ્યો છે. આ જીવનચરિત્ર વિદ્યમાન કૃષ્ણગઢ નરેશની આજ્ઞાથી લખાઇને સં. ૧૯૫૫ માં પ્રકાશિત થયું છે.

નાગરીદાસનું મૂળ નામ સાવંતસિંહજી હતું. એઓ કવિનામા
નામ નાગર, નાગરી, નાગરિયા અથવા નાગરીદાસ લખતા હતા.
રાજધાની રાજપૂતાનામા કૃષ્ણગઢ ગામમા હતી સાવંતસિંહજી ના
હતા એઓ બચપણથી જ તેજસ્વી અને તલવાર હતા તેર વર્ષની
વયે એમણે બુંદીના મહારાજા જેતસિંહને માર્યા હતા સં ૧૮૦૪ મા
દિલ્હીના શાહી દરબારમા હતા આ દરમ્યાન એમના પિતા મહારાજ
સિંહનો દેહાંત થયો બાદશાહ અહમદશાહે એમને દિલ્હીમા જ રા
વારસ સ્વીકારીને અભિષેક કર્યો પરંતુ જ્યારે એઓ કૃષ્ણગઢ ગયા
ત્યા એમના ભાઇ બહાદુરસિંહજીનો અમલ દીઠો આ ખેવફાઇથી
એમણે મરાઠાઓની સહાય લીધી અને કૃષ્ણગઢ ઉપર પોતાનો અ
જમાવ્યો. પરંતુ ગૃહકલહે એમને જંપીને બેસવા ન દીધા આખરે
તરફ એમને એટલો બધો વિરાગ જાગ્યો કે એઓ સં ૧૮૧૪ મા ગ
છોડી ગાદી પોતાના પુત્રને સોંપીને વૃંદાવન ચાલ્યા ગયા અને વ
સંપ્રદાયના ગાદીપતિ મહારાજ રણછોડદાસજી પાસે વૈષ્ણવ ધર્મની
લીધી ગૃહકલહ વખતની એમની મનોદશા એમણે ભકું જ સ્પ
વર્ણવી છે

જહાં કલહ તહાં સુખ નહીં કલહ સુખન કો સૂલ
સબૈ કલહ એક રાજમે રાજ કલહ કો મૂલ
કહા ભયો નૃપ હૂ ભયે ઢોવત જગ બેગાર
લેતન સુખ હરિ ભક્તિ કો સકલ સુખન કો સાર
મૈં અપને મન મૂઢતેં ડરત રહત હોં હાય
વૃંદાવન કી ઓરતેં મંત કબહૂ ફિરિ જાય.

જ્યારે વૃંદાવન ગયા અને સાધુસંતો તથા લોકસમાજને ખબર
કે કૃષ્ણગઢના રાજા આવ્યા છે ત્યારે એમની કોઇએ પણ દરકાર કરી
પરંતુ પાછળથી એમ ખબર પડી કે કવિ નાગરીદાસ આવ્યા છે ત્યારે

મહારાજે એમનું બહુમાન કર્યું એક વખત એઓ વૃંદાવનથી પેલેપાર ગયા હતા ત્યાંથી વળતા રાત પડી ગઇ. જમુનાને કિનારે આવ્યા ત્યારે એકેય નાવડી ન હતી. પરંતુ વૃંદાવન પ્રત્યે એમને એટલી બધી મમતા હતી કે જમુના તરીને વૃંદાવન પહોંચ્યા આ સ્થિતિનું એમણે સુંદર વર્ણન કર્યું છેઃ

દેખ્યો શ્રીવૃંદા વિપિન પાર બિચ બહતિ મહા ગંભીર ધાર
નહિં નાવ, નાહિં કછુ ઔર દાવ હે દઇ! કહા કીજૈ ઉપાવ
રહે બાર લગનકી લગૈ આજ ગએ પારહિ પૂરૈ સકલ કાજ
યહ ચિત્ત માહિં કરિ કૈ વિચાર પરે કૂદિ કૂદિ જલ મધ્ય ધાર

નાગરીદાસે સં. ૧૮૨૧ ની ભાદરવા સુદ ૫ ને દિવસ ૬૫ વર્ષે ગૌલોકવાસ કર્યો નાગરીદાસ ભક્તકવિઓમાં બહુ જ વિપુલ કવિતા રચી ગયા છે એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૭૮૦ થી સં. ૧૮૧૪ સુધીનો મનાય છે એમનો મનોરથ મંજરી ગ્રંથ સં. ૧૭૮૦ માં પૂરો થયો અને સં. ૧૮૧૪ માં એમણે રાજપાટ છોડ્યું આ દરમ્યાન એમના લખેલા નાના મોટા ૭૫ ગ્રંથો મળે છે, જેમાંથી ૭૦ ગ્રંથોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીને શૃંગાર સાગર, વૈરાગ્ય સાગર અને પદ સાગરના નામથી નાગર સમુચ્ચયના માલીક શ્રીધર શિવલાલજીએ કૃષ્ણગઢના વિદ્યમાન મહારાજની આજ્ઞાનુસાર મુદ્રિત કરીને પ્રકાશિત કર્યા છે બાકીના બે ગ્રંથો વિનય વિલાસ અને ગુપ્તરસ પ્રકાશ મળતા નથી નાગરીદાસને ગુજરાતી મારવાડી પંજાબી અને ડિંગળ ભાષાનો પણ પરિચય હતો ભક્તિયુગના એટલા બધા કવિઓએ કૃષ્ણલીલા સંબંધી કવિતા કરીને સાહિત્યને એ રીતથી ભર્યું છે કે આ યુગમાં આવી કવિતા કેટલાકને એ કવિઓનું પિષ્ટપેષણ જ લાગે છે પરંતુ નાગરીદાસમાં એક વાત દેખાય છે ને એ છે કે એમણે સાહિત્ય ની દૃષ્ટિએ કવિતા નથી કરી પોતાની ભક્તિના ઉભરા બહાર શબ્દમાં ગૂંથી ગયા છે. આ રીતનું કારણ પણ એમની વાણી અને ભાવોમાં સ્વાભાવિક રસાળતા અનન્ય લાગે છે. ઉદાહરણ લેઇએ તો એમના ભાવ રચના, સંસ્

અને મધુર છે. એ સમયને અનુસરીને એમણે ફારસી ઢંગપર પણ કેટલીક કવિતા લખી છે. એમની કવિતાનો એક નમુનો આ રહ્યોઃ—

ભાદોં કી કારી અઁધ્યારી નિસા ઝુકિ બાદર મંદ ફુહી બરસાવૈ
શ્યામાજુ આપની ઉંચી અટાપૈ છકી રસ રીતિ મલ્લાર હી ગાવૈ
તા સમૈ મોહન કે દગ દૂરિ તે આતુર રૂપ કી ભીખ્યેં પાવૈં
પૌન મયા, કરિ ઘુંઘટ ટારૈ દયા કરી દામિનિ દીપ દિખાવૈ

સં. ૧૭૮૧ માં ભૂદરદાસ જૈને મહારાજા સવાઇ જયસિંહના કર્મચારી હરીસિંહના કહેવાથી જૈન શતક નામનો રચેલો ગ્રંથ મળે છે. સં. ૧૭૮૯ માં 'પાર્શ્વ પુરાણ' નામે બીજો પણ ગ્રંથ એમની રચનાનો મળે છે. અને એ ઉપરાંત ભુદર વિલાસ નામના ગ્રંથનો થોડોક ભાગ પણ જડયો છે. ભુદરની વર્ણનાત્મક શૈલિ મિશ્ર બંધુઓએ એમના ગ્રંથના અવલોકન પછિ વખાણ્યાં છે. એમની ભાષા વ્રજ છે. પણ એમાં અવધી અને ખડી બોલીના પ્રયોગો પણ મળે છે. એમના ગ્રંથોમાં ખાસ કરીને જૈન કથાઓ વર્ણવાયલી છે.

કૃષ્ણકવિ.

કૃષ્ણ કવિ મહાકવિ બિહારીના પુત્ર તરીકે અને સતસઇના ટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. એમણે બિહારીના આશ્રયદાતા મહારાજા જયસિંહના મંત્રી આયામલની આજ્ઞાથી બિહારી સતસઇની ટીકામાં મહારાજા જયસિંહને માટે વર્તમાન કાળની ક્રિયાનો પ્રયોગ કરીને એમની પ્રશંસા પણ કરી છે. ટીકાનો સમય સં. ૧૭૮૫ થી ૧૭૯૦ સુધીનો મનાય છે. એમણે પોતાના દોહરાના ભાવ પલ્લવિત કરવા માટે સવૈયાઓનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે કૃષ્ણની ટીકા અલંકારયુગનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. એમની ભાષા સરળ અને પ્રવાહી છે. એમના સવૈયા જોતાં એમનાં સહૃદયના રચનાકૌશલ અને ભાષાપ્રભુત્વ દેખાય છે.

જોધરાજ

ભૂષણની જેમ જોધરાજે પણ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિને લઇ ને એના ઉપર એક પ્રબંધકાવ્ય રચ્યું છે. રણથંભોરના પ્રસિદ્ધ હમીરદેવને ચરિત્રનાયક બનાવીને જોધરાજે હમીરરાસો નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ રચના ચંદયુગની છપ્પયપદ્ધતિ પર થઇ છે. જોધરાજે ચંદ વગેરે પ્રાચીન કવિઓની ભાષાનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં ઘટનાઓના વર્ણનો વિશદ અને સરસ છે. કાવ્યનું સ્વરૂપ બાંધવા માટે કવિએ કેટલીક કાલ્પનિક ઘટનાઓ પણ લીધી છે. પ્રાચીન વીરકાળના અંતિમ રાજપૂત વીરનું ચરિત્ર જે રૂપમા અને જે પ્રકારની ભાષામા અંકિત થવું જોઇએ એજ રૂપમાં અને એ જ પ્રકારની ભાષામા અંકિત કરવામાં જોધરાજ સફળ થયા છે. હમીરરાસો એમને હિંદીકાવ્યની ઐતિહાસિક પરંપરાના ઉંડા અભ્યાસી તરીકે પણ સિદ્ધ કરે છે. એમની ભાષા વ્રજ છે.

સં ૧૭૮૫ મા રસિક સુમતિએ કુવલયાનંદના આધાર પર અલંકાર ચંદ્રોદય નામના અલંકારગ્રંથની રચના કરી હતી.

ગંજન

ગંજનરાય કાશીના ગુજરાતી શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. એમણે પોતાના વંશનો પણ પરિચય આપ્યો છે. મુકુટરાયના માનસિંહ થયા, તેમના ગિરિધર તેમના મુરલીધર અને મુરલીધરના ગંજનરાય થયા એમણે કમરૂદીનખાને નામે "કમરૂદીનખાં હુલાસ" નામનો શૃંગારરસનો ગ્રંથ રચ્યો કમરૂદીન દિલ્હીના બાદશાહ મહમ્મદશાહના વઝીર હતા અને હિંદીકાવ્યના પ્રેમી હતા ગ્રંથના પહેલા ભાગમા કમરૂદીનનો વંશ વર્ણવ્યો છે. અને બાકીના ભાગમા ભાવભેદ દ્વારા નાયિકા ભેદ કહ્યો છે. એમના ઋતુવર્ણનોના રૂપકો સુંદર છે પંડિત રામચંદ્ર શુકલનું કહેવું છે કે આ ગ્રંથમા સાચી ભાવુકતા અને પ્રકૃતિ રંજનની શક્તિ બહુ અલ્પ છે અને ભાષા પણ શિષ્ટ અને શુદ્ધ નથી

અલીમુહિબ્બખાં* (પ્રીતમ).

અલીમુહિબ્બખા આગ્રાના રહેવાસી હતા એમણે સં. ૧૭૮૭ મા 'ખટમલ બાઇસી' નામના હાસ્યરસના પુસ્તકની રચના કરી છે. અલંકાર યુગમા શૃગારરસનો જ પ્રધાનતા રહી છે કેટલાક કવિઓએ વીરરસની સાથે પણ શૃગારને ગાયો છે પરતુ હજી સુધી કોઇ કવિએ આ બે રસ વિના કોઇ ત્રીજા સ્વતત્ર રસની કવિતા નથી કરી. અલીએ સાહસ કરીને હાસ્યરસને પોતાના કવિતા માટે પસદ કર્યો હાસ્ય આલંબન પ્રધાન રસ છે. આલબન માત્રનુ વર્ણન જ આ રસમા થાય છે આ વાતનુ સ્મરણ રાખીને જ્યારે આપણે હાસ્યરસનો પરપરાની તપાસ કરીએ છીએ ત્યારે એક પ્રકારની બદ્ધ રુદિ જોઇએ છીએ હિદી સાહિત્યમા કજુસાઇ વગેરે ભાવો ઉપર જ હાસ્યરસ રચાયો છે. આ ખાંઇએ નિષ્ટહાસ્યનુ નનુ જ પ્રકરણ ખોલ્યુ એમનુ હાસ્ય ગભીર છે ક્ષુદ્ર અને મહાનના અનેકનો સત્રાસ એમા છુપાયલો જડે છે. ભાષા પણ વહેતી અને રસને અનુકૂળ છે કલ્પના પણ સીધી છતા સચોટ છે. આ બધી વસ્તુઓ જોતા ખા સાહેબ ઉત્તમ શ્રેણિના હાસ્યરસ પ્રથપ્રવર્તક કવિ ગણાય છે

> જગત કે કારન કરન ચારો વેદન કે
> કમલ મેં બસે વે સુજાન જ્ઞાન ધરિ કૈ
> પોપન અવનિ દુખ સોપન તિલોકન કે
> સમુદમેં જાય સોએ સેસ સેજ કરિ કે
> મદન જરાયો જો સંહારે દૃષ્ટિ હિમે સૃષ્ટિ
> બસે હૈ પહાર વેઉ ભાજિ હરબરિ કૈ
> બિધિ હરિહર ઓર ઇનતે ન કોઉ
> તે ઉ ખાટ પેન સૌં વે ખટમલન કો ડરિ કૈ

બખ્શી હંસરાજ.

હસરાજ શ્રીવાસ્તવ કાયસ્થ હતા એમનો જન્મ સ ૧૭૯૯ મા

પન્નામાં થયો હતો. એમના વડવા હરિસુકન બખ્શી પન્ના રાજ્યના મંત્રી હતા. પન્ના નરેશ અમાનસિંહના દરબારીઓમાં હંસરાજનું સ્થાન માનીતું હતું. વ્રજના પ્રેમસખી સંપ્રદાયના વિજયસખી મહાત્માના હંસરાજ શિષ્ય હતા. સખીભાવના ઉપાસક હોવાને કારણે એમણે પ્રેમ અને માધુર્યભરી રચનાઓ કરી છે. એમના ચાર ગ્રંથો મળે છેઃ સનેહસાગર, વિરહ વિલાસ, રાયચન્દ્રિકા અને બારહમાસા (૧૮૧૧).

આ બધામાંથી સનેહસાગર એમનો વિશાળ અને મુખ્ય ગ્રંથ છે. લાલા ભગવાન દીને બહુ જ શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક એનું સંપાદન કર્યું છે.

સનેહસાગર નવ તરંગોમાં સમાપ્ત થયો છે એમાં કૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનું વર્ણન છે ભાષા મધુર, સરસ અને વેગવની છે. ભાષાનો આવો સ્નિગ્ધ અને સરળ પ્રવાહ ઘણા થોડા કવિઓની રચનામાં માલુમ પડે છે પદવિન્યાસ પણ કોમળ અને લલિત છે અનુપ્રાસ સ્વભાવિક લાગે છે હંસરાજની કવિતામાં સંસ્કૃત પદાવલી જેવું માધુર્ય નથી પરંતુ હિંદીનું સરળ અને સુબોધ માધુર્ય ભર્યું છે. એમની કવિતામાં વાક્યોનો સમાવેશ પાદપૂર્તિ માટે નહિ પરંતુ ભાવપૂર્તિ માટે થયો છે એમની કલ્પના ભાવવિધાનમાં જ પ્રવૃત્ત લાગે છે. પોતાના સ્વતંત્ર ઉડ્ડયનો નથી કરતી ભાવવિકાસને માટે સ્વાભાવિક અને પરિચિત વ્યાપારોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે સનેહસાગરનું સ્થાન હિંદી કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠાભર્યું છે ઉદાહરણ

દમકતિ દિપતિ દેહ દામિનીસી ચમકત ચંચલ નૈના
ઘૂંઘટ બિચ ખેલત ખંજનસે ઉડિ ઉડિ દીઠિ લગના
લટકતિ લલિત પીઠપર ચોટિ બિચ બિચ સુમન સંવારી
દેખે તાહિ મૈરૂ સૌ આવત મનહુ ભુજંગિની કારી

આ કાવ્યયુગનો પૂર્વાર્ધ હંસરાજ સાથે પુરો થાય છે અને કવિન્દ્ર નામથી એના ઉત્તરાર્ધનો આરંભ થાય છે.

—⁂—

અલંકારયુગ.

(ઉત્તરાર્ધ)

સૂર અને તુલસીદાસે હિંદી સાહિત્યને જે પ્રતિષ્ટા અને ગૌરવ અર્પ્યાં અને કેશવદાસ, ભૂષણ, દેવ, મતિરામ અને આનંદઘનના સમયમાં એનો જે વિસ્તાર સધાયો એવો અને એટલો વિસ્તાર અલંકારયુગના આ ઉત્તરાર્ધ-માં એટલે દાસ પદ્માકરના સમયમાં નથી સધાયો. આ કાળમાં પૂર્વાર્ધ કરતાં વધારે કવિઓ થયા છે પરંતુ એકકેય કવી નવરત્નમાં સ્થાન મેળવી શક્યો નથી. નવરત્નની પ્રથમ પંક્તિ બાદ કરીએ તો બાકીની શ્રેણિઓમાં ઘણા ઉત્કૃષ્ટ કવિઓ થયા છે; પરંતુ સૂર કે તુલસી, ભૂષણ કે દેવના પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કોઇને વર્યાં હોય એવું એક પણ નામ નથી દેખાતું. હા, જુદી જુદી પ્રતિભાવાળા કવિઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં અધિક પ્રમાણમાં થયા છે એ વાત સાચી.

આ સમયના કવિઓમાંથી ઘણાખરાઓએ તો શૃંગારરસની જ કવિતા કરી છે; અને તેમાંય નાયિકાભેદને જ મુખ્ય વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો

છે. ભક્તિયુગ પછીના કવિઓએ શ્રૃંગારરસની કવિતા કરવાની જે પ્રણાલિકા શરૂ કરી તે ભૂષણ અને દેવના સમયમાં ખૂબ વિકાસ પામી અને આ દાસ-પદ્માકરના કાળમાં તો એણે એટલી બધી ધૂમ મચાવી કે પ્રત્યેક કવિ નાયિકાભેદ, ષટ્ઋતુ અને નખશિખના ગ્રંથો રચવા એને પોતાનું કર્તવ્ય માનવા લાગ્યો. ષટ્ઋતુમાં નૈસર્ગિક કલાવિધાનો કરવા સુધીને કવિઓએ ત્યાં પણ નાયક નાયિકાને જ આગળ કર્યાં, એટલે સમયના પ્રમાણમાં કવિઓની દૃષ્ટિ જે માનવજીવનનાં બીજા અંગો તરફ વળવી જોઇની હતી તે ન વળતાં માત્ર શ્રૃંગારમાં જ ગુંથાઇ રહી.

બીજી રીતે વિદ્યમાન ખડીબોલીના સ્વરૂપ સુરેખ રીતે પોતાના ગદ્યમાં ઉતારનાર આધુનિક ગદ્યના પિતા લલ્લુલાલે આ જ સમયમાં પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'પ્રેમસાગાર' રચ્યો અને એમના સમકાલીન સદલમિશ્રે 'નાયકેતોપાખ્યાન' નામની અપૂર્વ કથા કહી. ભક્તકવિઓનો આ સમયમાં કવિઓના નામો એકઠા કરવા હોય તો મળી શકે પરંતુ આ ઉત્તરાર્ધમાં તો એટલું પણ બની શકે એમ નથી.

વીરરસનો કવિતા પણ બહુ નથી થઇ. સુદન કવિનું "સુજાન ચરિત્ર" અને પદ્માકરની "હિમ્મત બહાદુર બિરદાવલી" મા જ વીરકવિતા સમાઇ જાય છે.

આ યુગના કવિઓએ ભાવોના વિકાસ અને વિસ્તાર તરફ વધારે ધ્યાન ન આપતાં માત્ર અલંકારો તરફ જ પોતાનું બધું ધ્યાન આપ્યું છે. ભાષાની આ વસ્તુ સ્થિતિથી પરિણામ એ આવ્યું કે થોડા ઉન્નતિ થઇ પણ ભાવોમાં શિથિલતા આવી. નવા ભાવોની આયાત અટકવાથી નવા વિષય પણ આવતા અટકયા; અને આ રીતે સાહિત્યનો સમગ્ર વિકાસ ન થતાં માત્ર એક બે અંગોનો જ વિકાસ થયો. ખરી રીતે આ સમયમાં સાહિત્યને લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઇ છે.

આજ સમયમાં અંગ્રેજોએ પણ પોતાનાં સંસ્કાર અને સત્તાને શાંતિપૂર્વક છતાં સંગીન રીતે ફેલાવા માંડયાં હતાં. બેની પ્રવીણના સમયથો-

અંગ્રેજી સંસ્કારની અમર હિંદી સાહિત્યપર સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપની તે વખત માત્ર વેપારી મંડળી મટી જઈને ભારતના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા બની હતી બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ તરફથી કંપનીને જે જે જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી હતી તેમાં એક જવાબદારી એ પણ હતી કે કંપનીના વહીવટવાળા પ્રદેશમાં લોકોના સંસ્કાર અને કેળવણીના વિકાસમાં સહાય કરવી એ વખતે છાપખાનાઓની શરૂઆત થવા માંડી હતી અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાના સંસ્કારોનો પ્રચાર કરવાનું આ ઉત્તમ સાધન પારખી લીધું, અને એનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો આ સાધન વડે એઓ માત્ર ભારતની કેળવણી ઉપર જ નહિ પરંતુ ભારતના વિચાર અને જીવન ઉપર પણ પોતાના સંસ્કારોની અસર જમાવતા ગયા યુરોપમાં જેમ ગ્રીક અને રોમના પ્રચાર અને અભ્યાસથી યુરોપના સાહિત્ય ઉપર એ વિચારોની છાપ ઉઠી એ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષાના પ્રચારથી ભારતના જીવન ઉપર પણ એની અમુક અસર થઇ ઉત્તરાર્ધમાં જે જાતનું સાહિત્ય સર્જાયું છે એને એ સમયના પ્રજાજીવન સાથે પણ ગાઢ સંબંધ છે અંગ્રેજો આપણા દેશમાં આવ્યા અને સ્થિર થતા તે પહેલાં સમાજમાં આશ્રમનું સામ્રાજ્ય હતું રાજાઓના વર્ણનો ઉપર કવિતા કરીને ફરમાન કરીને સામાન્ય નોકરી કરીને અને એક જણ કમાય તો દસ જણ પેટ ભરે એવો વ્યવહાર ચલાવીને એ વખતનું પ્રજાજીવન મંદ આળસુ ખમીરવગરનું અને તેજવિહોણું બની ગયું હતું Struggle for Existence-જીવન સંગ્રામ—ના પ્રશ્ન તરફ એ વખતે પ્રજાજીવનનું જેટલું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ તેટલું ખેંચાયું ન હતું, અને આ રીતે પશ્ચિમનો મહિમા ભારતના લોકજીવનથી અજાણ્યો જ રહ્યો હતો પશ્ચિમના લોકોમાં જીવન સંગ્રામની જે પ્રમળતા સ્થિર હતી તે દિવસે દિવસે વધતી ગઇ અને એ કારણથી ત્યાં માનવજીવનની સાધારણ ઘટનાઓ સાથે પણ સાહિત્યનો સંબંધ સંપર્ક રહ્યો એટલે જીવનને ઉપયોગી નહિ એવા વિષયો સાહિત્યમાં આવતા અટકી ગયા આ રીતે એમ સાહિત્યમાં જીવનની જે Reality વાસ્તવિકતા ખાસ છે તે હિંદી સાહિત્યમાં નથી

ભારતમા કેટલાય વર્ષો થયા કોઇ પણ સાર્વભૌમ સત્તા ન હોવાથી ભારતની એકતાનો ભાવ હિંદુશાસનમા પણ સંગઠિત નથી થયો મુસલમાન કાળમા હિંદુ મુસલમાનના ઝઘડાઓને લઇ હિંદુત્વનો ભાવ જાગ્યો અને એ વિષનુ સાહિત્ય પણ જન્મ્યુ, પરંતુ સમગ્ર સમાજનું ધ્યાન દેશભક્તિ જેવો ઐક્યભાવના સૂચક વિષય તરફ ન ગયુ જીવનસંગ્રામની પ્રબળ અસર ન હોવાથી અને સાથે સાથે દેશભક્તિના અભાવથી હિંદી કવિસમાજ જીવનની વાસ્તવિકતાથી દૂર દૂર જ રહ્યો

એ વખતે ઉર્દૂ કવિતાનો જે વિકાસ થયો હતો તેમા પણ શૃંગારરસનુ જ પ્રાબલ્ય હતુ. એટલે એની અસર પણ હિંદી સાહિત્ય પર નકામી જ પડી આમ આ ઉત્તરાર્ધનુ હિંદી સાહિત્ય સમસ્ત પ્રજાજીવનને જેટલુ ઉપયોગી સહાયક અને પ્રેરક નિવડવુ જોઇએ તેટલુ ન નિવડયુ હવે આપણે આ સમયના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓ અને સાહિત્યકારો જોઇએ

દાસ.

દાસનુ મૂળ નામ ભિખારીદાસ હતુ એઓ અવધપ્રાંતના પ્રતાપગઢ પાસેના ટયોગા ગામના શ્રીવાસ્તવ કાયસ્થ હતા એમણે પોતાનો વંશપરિચય આપ્યો છે રાય નરોત્તમદાસ પછી રાય રામદાસ, પછી રાય વીરભાનુ પછી રાય કૃપાલદાસ અને કૃપાલદાસના પુત્ર તે ભિખારીદાસ, દાસના પુત્ર અવધેશલાલ થયા અને અવધેશના ગૌરીશંકર થયા ગૌરીશંકર અપુત્ર મરી જવાથી વંશપરંપરા ત્યા જ અટકી ગઇ હતી એમની નાતિના માણસો ટયોગામા રહે છે દાસના નીચે લખેલા ગ્રંથો આજ સુધી મળ્યા —

રસસારાંશ (સં ૧૭૯૯) છંદાર્ણવ પિંગળ (સં ૧૭૯૯), કાવ્યનિર્ણય (સં. ૧૮૦૩), શૃંગારનિર્ણય (સં ૧૮૦૭), નામપ્રકાશ, (કોશ સં. ૧૭૯૫) વિષ્ણુપુરાણ ભાષા, છંદ પ્રકાશ, શતરંજશતિકા અને અમરપ્રકાશ (સંસ્કૃત અમરકોશ હિંદીપદ્યમા)

"'કાવ્યનિર્ણય' માં દાસે પ્રતાપગઢના સોમવંશી રાજા પૃથ્વાપનિસિંહના ભાઈ બાબુ હિંદુપતિસિંહને પોતાના આશ્રયદાતા લખ્યા છે. રાજા પૃથ્વીપતિ સં. ૧૭૯૧ માં ગાદીએ આવ્યા અને સં. ૧૮૦૭ મા દીલ્હીના વજીર સફદરજંગ દ્વારા છળથી માર્યા ગયા. એટલે વિવેચકોએ એવો મત બાંધ્યો છે કે ૧૮૦૭ પછી દાસે રચનાઓ નથી કરી આ ઉપરથી એમનો કવિતાકાળ સં ૧૭૮૫ થી ૧૮૦૭ સુધીનો મનાય છે એમનો જન્મકાળ સં. ૧૭૫૫ છે.

કાવ્યાંગોના નિરૂપણમા દાસનુ સ્થાન પહેલું આવે છે. એમણે છંદ, રસ, અલંકાર, રીતિ, ગુણ, દોષ, શબ્દશક્તિ આદિ સર્વ વિષયોનો બીજો કવિઓ કરતા વિસ્તૃત રીતે પ્રતિપાદન કર્યા છે. શ્રીપતિના વિવરણ વખતે જ એમ લખ્યું છે કે દાસે શ્રીપતિમાંથી ઘણું લીધું છે. અને સાથે જ દાસજી એ રીતે શ્રીપતિના ઋણિ છે. એમની વિષય પ્રતિપાદનની શૈલી ઉત્તમ અને આલોચનશક્તિ વિશદ દેખાય છે, હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમા પરકીયાના પ્રેમની પ્રચુરતા દાસજીએ અતિશય જોઇ: અને ખીજી રીતે આ વસ્તુ રસની દૃષ્ટિએ રસાભાસના અતર્ગત આવે છે. ઘણે ઠેકાણે તો રાધાકૃષ્ણનાં નામો આવવાથી એ દેવકાવ્ય બની જાય છે અને દોષ ગૌણ બની જાય છે: પરંતુ એ દોષ છે એ તો રહે છે જ. આ સુક્ષ્મ વાતને દાસે જોઇ લીધી અને એમણે સ્વકીયાના લક્ષણને જ વધારે વ્યાપક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક ઠેકાણે એમણે કહ્યું છે:—

શ્રીમાનનિ કે ભૌનમેં, ભોગ્ય ભામિત્ત ઔર
નિન ઇકોં સુકિયા હિમેં ગનૈ સુકવિ સીસરં-ભૌ

પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે લખ્યું છે કે હિંદી સાહિત્યમાં દાસના વધારાના દસ હાવોના નામ જોઇને કેટલાક સાહિત્યકો ચોંકી ઉઠયા છે. પરંતુ એ ચોંકી ઉઠનારાઓએ 'સાહિત્યદર્પણ' ના નાયિકાઓના અઢાર સ્વભાવ અલંકારો જાણ્યા નહિ હોય. એ અલંકારો એમણે આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે. લીલા, 'વિલાસ, વિબ્બોક, કિલકિંચિત,' મોટા વિક્ષેપ,

કુટ્ટમિત, વિભ્રમ, લલિત, વિહૃત, મદ, તપન, મૌગ્ધ્ય, વિક્ષેપ, કુતૂહલ, હસિત, ચકિત અને કેલિ આમાંથી અંતિમ આઠને લક્ષ દાસે પ્રપંચિત 'હર્ષ' હાવોમાં ઉમેરી દીધા એમાં આશ્ચર્ય શું છે? આગળ વધીને એઓ તો એટલું પણ કહે છે કે હિંદીમાં જ્યાં સુધી સંસ્કૃતનાં મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતગ્રંથોના સર્વ વિષયોનો યથાવત્ સમાવેશ નહિ થાય અને સાહિત્યશાસ્ત્રના સમ્યક્ અધ્યયનનો શોખ નહિ જાગે ત્યાંસુધી આવાં આશ્ચર્યો રહેવાનાં જ.

આચાર્યતાની દૃષ્ટિએ પણ દાસનું નામ મોખરે મુકાય છે. છતાં દાસમાં સંપૂર્ણ આચાર્યતા પ્રકટ નથી થતી. દાસની ભાષા સાહિત્યિક અને પરિમાર્જિત છે. એ સમયનો મુખ્ય વિષય શૃંગાર હોવાથી એમણે પણ એનું દેવની જેમ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. દેવ ભિન્ન દેશની જાતીઓના સ્વભાવ વર્ણનો જેમ 'જાતિવિલાસ' માં કર્યાં છે અને તેમાં ધોબણ, કુંભારણ વગેરે બધી જ જાતિની સ્ત્રીઓનો સમાવેશ કર્યો છે. પરંતુ દાસે રસાભાસના ડરથી મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને કેટલીક જાતિઓને આ લંબનના રૂપમાં ન રાખતાં દૂતિના રૂપમાં રાખી છે. એમના 'રસસારાંશ' માં દરજણ, ધોબણ, નટી કુંભારણના પ્રકારે દૂતિના રૂપમાં મોજુદ છે, દાસમાં દેવ કરતાં અધિક રસવિવેક હતો એમ કહેવાય છે. એમનું શૃંગાર-નિર્ણય એક અપૂર્વ કાવ્ય છે. એમનાં ઉદાહરણો મનોહર અને સરસ છે. ભાષામાં શબ્દાડંબર નથી. દાસની રચનાઓ કલાપક્ષમાં સંયમ અને ભાવપક્ષમાં રંજનકારિણી છે. વિશુદ્ધ કાવ્ય સિવાય એમણે નીતિ વિષે પણ ઘણી સૂક્તિઓ કહી છે. દેવના જેટલા ઉંચા કલ્પનાવિહારો અને ગગનગામી મનોરથો દાસમાં નથી. અને સાથે સાથે દેવના જેટલી નિષ્ફળતાઓ પણ દાસમાં નથી. દાસની કહેવાની રીત બહુ વિલક્ષણ અને નવતાવાળી ન હતી છતાં જે રીતે એમને પોતાના ભાવો પ્રકટ કરવા હતા તે પ્રકટ કરવાનું એમનામાં સામર્થ્ય હતું. દાસની ભાષાના મુખ્ય ગુણો માધુર્ય અને પ્રસાદ છે. હિંદી સાહિત્યમાં દાસનું સ્થાન આગળ પડતું છે. બે ઉદાહરણો.

आही धरी तें न मान रहै, न गुमान रहै न रह सुधराइ
दास न लाजको साज रहैं न रहै तन को घरकाज की वाइ
ह्यॉ दिखसाध निवारे रहै। तबही लौं भटु सब भॉति भलाइ
देखत कान्हे न चेत रहै नहिं चित्त रहै न रहै चतुराइ

× × ×

ऑखियॉ हमारी दइ मारी सुधि बुधि हारी
मो हु ते' जुन्यारी दास रहैं सब कालमें
कोन गहै ज्ञानै काहि सौंपत सयानै
कौन लोक लोक जाने ये नहिं है निज हालमें
प्रेम पगि रही, महा मोहमें उमंगि रही
ठीक ठगि रही लगि रही बन मा लामें
लाज को अँचै कै कुल धरम पच कै
वृथा बंधन सँचै कै भइ मगन गोपालमें

गुरुदत्तसिंह (भूपति)

भूपति अमेठीना राजा हता एमणे स. १७९१ मा शृंगार रसनुं निरूपण करता ७०० दोहरानो एक 'सतसइ' नामनो भावपूर्ण ग्रंथ रच्यो छे. उदयनाम कवींद्र भूपतिने त्या घणा दिवस रह्या हता एम कहेवाय छे. भूपति सहृदय कवि अने साहित्य मर्मज्ञ हता कविओनो मध्र एमना दरबारमां हंमेशां जमेलो ज रहेतो. एक वखत अयोध्याना नवाब सआदतखा साथे एमने युद्ध थयुं त्यारे सआदतखाए अमेठीने चारे तरफथी घेरी लीधुं. गुरुदत्तसिंहे ए वखते हिंमत बतावीने सामे मोढे युद्ध करीने पोतानो आगळनो मार्ग करी लीधो. एमनी कविता सरस, मधुर अने मोहामणी छे. मिश्रबंधुओनो मत छे के भूपतिना दोहरानी सरसताने मात्र बिहारी ज वटावी शके छे. 'सतसइ' उपरांत एमना कंठाभरण रसरत्नाकर भागवतभाषा अने रसदीप नामना ग्रंथो छे.

તોષનિધિ.

તોષનિધિ શૃંગવેરપુર (સિગરૌર-અલ્હાબાદ) ના રહેવાસી ચતુર્ભુજ શુક્લના પુત્ર હતા. એમણે સં. ૧૭૯૧ મા ' સુધાનિધિ ' નામના રસભેદ અને ભાવભેદના એક ભવ્ય ગ્રંથની રચના કરી છે. દ્વિતીય ત્રૈવાર્ષિક શોધમા અયોધ્યા નરેશના રાજ પુસ્તકાલયમાં ' સુધા નિધિ ' ની સં ૧૬૪૮ માં લખાયલી એક પ્રત મળેલ છે એમા ગ્રંથનો નિર્માણ કાળ સ. ૧૬૯૧ લખ્યો છે. પરંતુ પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે લહીયાની ભૂલ માનીને એ સમય સં ૧૭૯૧ નો જ સ્વીકાર્યો છે, અને એ જ સમય પ્રમાણિક લાગે છે. શોધમા એમના વિનયશતક અને નખશિખ નામના બીજા પણ બે ગ્રંથો મળ્યા છે. દાસની જેમ તોષનિધિએ પણ કાવ્યાંગોના સુંદર લક્ષણો અને સ્વાભાવિક તથા સરસ ઉદાહરણો આપ્યા છે. એમની કવિતામા કલ્પનાનો ઉદ્ભવ અંત સુધી કાયમ રહે છે. એમની ભાષા સ્વાભાવિક અને વહેતી છે. તોષનિધિની સહૃદયતા અને ભાવમયતાનુ હિંદી કાવ્યસાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન છે. ભાવોનું વિધાન સઘન હોવા છતા કયાય અસ્પષ્ટ નથી.

ઉદાહરણ —

ભૂષન-ભૂષિત દૂષન હીન પ્રવીન મહા રસ મૈં છબિ છાઇ
પૂરી અનેક પદારથ તેં જેહિમેં પરમારથ સ્વારથ પાઇ
ઔ ઉકતૈ મુકતૈ ઉલહી કવિ તોષ-અતોષ ભરી ચતુરાઇ
હોત સબૈ સુખકી જનિતા બનિ આવતિ જૌ બનિતા કવિતાઇ

દલપતિરાય અને બંસીધર.

દલપતિરાય અને બંસીધર બન્ને અમદાવાદના ગુજરાતીઓ હતા. દલપતિરાય વાણીયા અને બંસીધર બ્રાહ્મણ હતા. ગુજરાતીઓ હોવાથી બન્ને મિત્ર હતા. આ બન્ને જણાએ મળીને સં. ૧૭૯૨ માં ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહના નામ ઉપર 'અલંકાર-રત્નાકર' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે.

આ ગ્રંથનો આધાર મહારાજા જસવંતસિંહનો 'ભાષા ભૂષણ' ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે એમાં અલંકારોના સ્વરૂપો સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને આ કાર્યને માટે ગદ્ય ઉપયોગમાં લીધું છે. અલંકાર યુગમાં કેટલેક ઠેકાણે ગદ્યનો ઉપયોગ થયો છે, એ એ ગ્રંથકારોની સમ્યક નિરૂપણની ઉત્કંઠા પ્રદર્શિત કરે છે આ ઉત્કંઠા જેમ જેમ ગ્રંથકારોમાં વધારે પ્રમાણ થતી ગઈ તેમ તેમ ગદ્યનો વિકાસ વધતો ગયો

'અલંકાર રત્નાકર' માં ઉદાહરણો પર અલંકાર ઘટાવીને બતાવવામાં આવ્યા છે. આ કારણથી બીજા લગભગ ૪૪ કવિઓનો આશ્રય લેવાયો છે આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમાંથી દંડી વગેરેના ઉદાહરણો પણ લીધા છે. આ ગ્રંથ અભ્યાસમાં ખુબ જ સરળતા કરી આપે છે આ બન્ને કવિઓ બીજા કવિઓથી એક રીતે જુદા પડે છે. એમની પદ્યરચનાની નિપુણતા ઉપરાંત એમનો ખાસ ગુણ તો એમનો બુદ્ધિવૈભવ છે એટલું જ નહિ પણ એમની કવિતામાં ભાવુકતા પણ મળે છે. ભાવુકતા અને બુદ્ધિવૈભવનો સંયોગ એ અસાધારણ વસ્તુ છે હિંદીના બહુ ઓછા કવિઓમાં આવો સુંદર સંવાદ મળે છે 'અલંકાર રત્નાકર'માં કેટલાક કવિઓના નામો જે આ મિત્રયુગલે આપ્યા છે તે શિવસિંહ સરોજમાં પણ નથી મળતા એટલે આ રીતે 'અલંકાર રત્નાકર'નું સ્થાન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ 'કાવ્યનિર્ણય' કરતાં અને 'સરોજ'ની જેમ મહત્ત્વનું છે ઉદાહરણ --

અરુન હરૌલ નભમંડલ મુલુક પર
ચઢયો અક્ક ચક્કવૈ કિ તાનિ કૈ કિરન કૌર
આવત હી સૌવત ન છવ જોય ધાય ધાય
ઘોર ઘમસાન કરિ કામ આએ હૌર હૌર.

સં ૧૭૯૨ માં શિવનારાયણી પંથના આદિ પુરુષ શિવનારાયણ ગાઝીપુરવાળાનું નામ મળે છે. એમણે ઉપદેશની દૃષ્ટિએ લગભગ દસબાર ગ્રંથોની રચના કરી છે પરંતુ કવિતાના ગુણો એમાં ન હોવાથી એ ગ્રંથો જેટલા લોકપ્રિય થવા જોઈએ તેટલા થયા નથી

સોમનાથ.

'રસપિયુષ–નિધિ'ના રચયિતા તરીકે સોમનાથનું નામ હિંદી કાવ્ય સાહિત્યમાં જાણીતું છે. અલંકારયુગના કવિઓમાં પણ એમની વિશદ રચનાને કારણે એમનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. સોમનાથ માથુર બ્રાહ્મણ હતા અને ભરતપુરના મહારાજા બદનસિંહના નાના પુત્ર પ્રતાપસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે સં. ૧૭૯૪ ના જેઠ વદ ૧૦ ને દિવસે 'રસપિયૂષ–નિધિ' સમાપ્ત કર્યો એમ કહેવાય છે. આ ગ્રંથમાં પિંગલ, કાવ્યલક્ષણ, પ્રયોજન, ભેદ, શબ્દ શક્તિ, ધ્વનિ, ભાવ, રસ, રીતિ, ગુણ, દોષ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ છે. કદમાં આ ગ્રંથ દાસના કાવ્યનિર્ણયથી લગભગ સરખો છે. કાવ્યાંગોના નિરૂપણમાં સોમનાથ, દાસ અને શ્રીપતિની કક્ષામાં આવે છે. વિષયને સ્પષ્ટ કરવાની એમની પ્રણાલિકા સુંદર છે. કવિતામાં એઓ પોતાનું નામ 'સસીનાથ' લખતા હતા. મિશ્રબંધુઓનો મત છે કે શ્રીપતિ અને દાસજીના રીતિ ગ્રંથો પછી 'રસપિયૂષ–નિધિ'નું સ્થાન આવે છે. કાવ્યનાં દસ અંગોને જેટલી સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે આ કવિએ રચ્યાં છે એટલી સરળતા અને સ્વાભાવિકતા વિરલ છે. કાવ્યનાં દસ અંગોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરનારાઓમાં દેવ, શ્રીપતિ, દાસ અને સોમનાથનું નામ આવે છે. એમાંય સોમનાથની વિષય સમજાવવાની રીત પ્રશંસનીય છે. સોમનાથની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. એમની એક અન્યોક્તિ કાવ્યમાં માર્મિકતા અને પ્રસાદપૂર્ણ વ્યંગ્યને માટે લોકપ્રસિદ્ધ છે. એમનાં બીજા ગ્રંથો પણ મળ્યા છે. કૃષ્ણલીલાવતી પંચાધ્યાયી (સં. ૧૮૦૦), સુજનવિલાસ (સિંહાસન બત્રીસી પદ્યમાં ૧૮૦૭) અને માધવવિનોદ (૧૮૦૯).

, માધવવિનોદ, માલતી માધવ નાટકના આધારે રચાયલો પ્રેમપ્રબંધ છે. કલ્પિત પ્રેમકથા અથવા બીજી જાતની પણ કલ્પિત કથાઓ લખવાની પ્રથા હિંદી કવિઓમા નહિ જેવી છે. જહાંગીરના સમયમાં સં. ૧૬૭૩ મા પુહકર કવિએ 'રસરત્ન' નામક એક કલ્પિત પ્રબંધકાવ્ય રચ્યું હતું. એટલે સોમનાથનો આ પ્રયત્ન એમના દષ્ટિવિસ્તારનો પરિચાયક' છે.'

ઉદાહરણ:—

પ્રીતિ નઇ નિત કીજત હૈ, સબ સો છલકી બતરાની પરી હૈ
સીખીં ડિઠાઇ કહાં સસિનાથ, હમૈં દિન દ્વૈક તેં જાનિ પરી હૈ
ઔર કહાં લહિએ સજની, કઠિનાઇ ગરૈ અતિ આનિ પરી હૈ
માનત હૈ બરજ્યો ન કછુ અબ ઐસી સુજાનહિં બાનિ પરી હૈ

રસલીન.

ઉત્તરમાં હરદોઇ જીલ્લામા વિલગ્રામ નામે એક ગામ છે. આ ગામ વિદ્વાન મુસલમાનોની જન્મભૂમિ તરીકે વિખ્યાત છે. રસલીન એ વિલગ્રામના મુસલમાન હતા. એમનું મળ નામ ગુલામ નબી. એમના પિતાનું નામ બાકર હતું. એમનો જન્મ અનુમાનથી સં. ૧૭૪૬ મનાય છે. સં.૧૭૯૪માં એમણે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'અંગદર્પણ' ની રચના કરી. આ ગ્રંથમાં અંગોની ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાથી યુક્ત ચમત્કારપૂર્ણ વર્ણનો છે. સૂક્તિયોના ચમત્કાર ને માટે આ ગ્રંથ કાવ્યરસિકોમા ખૂબ વિખ્યાત છે. નીચેનો એક દોહો તો ખુબ જ લોકપ્રિય છેઃ

અમિય, હલાહલ મદ ભરે સેત સ્યામ રતનાર
જિત, મરત ઝુકિ ઝુકિ પરત જેહિ ચિતવત એકબાર

એમણે 'રસપ્રબોધ' નામનો એક બીજો પણ રસગ્રંથ બનાવ્યો છે. એમા રસ, ભાવ, નાયિકાભેદ, ષટ્ઋતુ, બારમાસ આદિ અનેક પ્રસંગોનો સમાવેશ કર્યો છે. રસવિષયનો આ નાનો છતાં સુંદર ગ્રંથ છે. રસલીન

દોહરાઓ રચીને જ અટકી ગયા છે એટલે એમનામા પદાવલીનું નાદસૌંદર્ય નથી મળતું. એમણે તો ચમત્કાર અને ઉક્તિવૈચિત્ર્ય તરફ વધારે ધ્યાન દીધું છે. રસલીનની ભાષા તો વ્રજ છે. પરંતુ મુસલમાન હોવાથી કેટલેક ઠેકાણે ફારસી પ્રયોગો આવી ગયા છે.

રઘુનાથ.

રઘુનાથ બંદીજન કાશીરાજ મહારાજ બરિબંડસિહની સભાના મુખ્ય કવિ હતાં. કાશી નરેશે એમને ચૌરા ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું. શિવસિંહ સેંગરે એમના ચાર ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છેઃ-કાવ્યકલાધર, રસિકમોહન, જગતમોહન અને ઇશ્કમહોત્સવ. આ ઉપરાંત બિહારી સતસઇની ટીકા પણ એમણે લખી છે. એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૭૯૦ થી ૧૮૧૦ સુધીનો આવે છે.

રસિક મોહન (સં. ૧૭૯૬) અલંકાર ગ્રંથ હોવા છતાં એમા વીરરસ આદિ રસોનો પણ સમાવેશ થયો છે. એ એક આ ગ્રંથની વિશેષતા છે. બીજી વાત એ છે કે એમાં જે પદ છે એનાં લગભગ બધા જ ચરણો પ્રસ્તુત અલંકારના સુંદર અને સ્પષ્ટ ઉદાહરણ થઇ જાય છે. આ પ્રકારે એમના કવિત્ત અને સવૈયાનું આખું કલેવર અલંકારને ઉદાહ્રત કરવામા પ્રયુક્ત બની જાય છે. ભૂષણ વગેરે ઘણા કવિઓએ અલંકારના ઉદાહરણમાં જે પદ મુક્યાં છે એનુ અંતિમ અથવા બીજું કોઇ ચરણ ઉદાહરણ હોય છે. રઘુનાથની કવિતાની એ રીતે આ એક વિશેષતા છે.

'કાવ્યકલાધર' (સં. ૧૮૦૨) રસગ્રંથ છે. એમા પ્રથાનુસાર ભાવભેદ, રસભેદ કહીને નાયિકાભેદ અને નાયકભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. એનો ઉદ્દેશ વિષય નિરૂપણ નથી લાગતો 'જગત મોહન' એક પ્રતાપી, સમર્થ અને ઐશ્વર્યવાન રાજાની દિનચર્યા બતાવવા માટે લખ્યો જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ૧૨ કલાકની દિનચર્યા બતાવવામા 'આવી છે. આમા ગ્રંથકારે પોતાની બહુશ્રુતતા બતાવી છે. રાજનીતિ, સામુદ્રિક, વૈદક, જ્યોતિષ,

શાલહોત્ર, મૃગયા, સેના, નગર, ગઢરક્ષા, પશુપક્ષી, શતરંજ ઇત્યાદિ વિષયોનાં વિસ્તૃત અને રોચક વર્ણનો છે. છત્રકમહોત્સવની રચના ખડીબોલીમાં થઈ છે. ઉદાહરણઃ—

આપ દરિયાવ, પાસ નદિયોં કે જાના નહીં
દરિયાવ પાસ નદી હોયગી સો ધાવૈગી
દરખત બેલિ આસરે કો કબી રાખતા ન
દરખત હી કે આસરે કો બેલિ પાવૈગી

ચાચા હિતવૃંદાવનદાસ.

ચાચા પુષ્કરના ગૌડ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૭૬૫માં થયો હતો. એઓ રાધાવલ્લભીય ગોસ્વામી હિતરૂપના શિષ્ય હતા અને મહારાજા નાગરીદાસના ભાઈ બહાદુરસિંહના આશ્રયમાં રહેતા હતા. પરંતુ જ્યારે રાજકુળમાં કલહ થયો ત્યારે એઓ કૃષ્ણગઢ છોડીને વૃંદાવનમાં જઈ રહ્યા. સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૮ સુધી એમની રચનાઓ મળે છે. જેમ સૂરદાસે સવા લાખ પદ રચ્યાં એવી લોકવાયકા છે તેમ વૃંદાવનદાસે પણ એક લાખ પદ રચ્યાં છે એવી જનશ્રુતિ છે. આમાંથી વીસ હજાર પદ તો એમનાં મળ્યા છે. એમણે નખશિખ, અષ્ટયામ. સમય, પ્રબંધ લીલા આદિ ઘણા પ્રસંગોનાં વિશદ વર્ણનો કર્યાં છે. એમના ઘણા ગ્રંથો છત્રપુરના રાજપુસ્તકાલયમા સુરક્ષિત છે. એમની કલ્પના વેગવંતી અને ભાષા સરસ છે. ઉદાહરણઃ

પ્રીતમ તુમ મો દગન બસત હો
કહા ભરોસે હૈ પૂછત હો કૈ ચતુરાઇ કરિ જુ હૈંસત હો
લીજૈ પરખિ સ્વરૂપ આપનો પુતરનિમેં તુમહીં તો લસત હો
વૃંદાવન હિત રૂપ-રસિક તુમ કુંજ લડાવત હિય હુ બસાત હો

ગિરિધર કવિરાય.

સાધારણ લોકસમાજના પ્રિય કવિ તરીકે ગિરિધરનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ગામડે ગામડે એમની રચનાઓ પહોંચી ગઈ છે. આનું કારણ એ લાગે છે કે એમણે કલ્પનાના ઉડ્ડયનો ન કરતાં વાસ્તવિક જીવનનાં તત્ત્વોને સરળ અને સારી રીતે પોતાની રચનાઓમાં ગુંથવાનો સરળ પ્રયત્ન કર્યો છે. એઓ જાતના ભાટ હતા. શિવસિંહે એમનો જન્મ ૧૭૭૦ આપ્યો છે એટલે એમનો કવિતા કાળ ૧૮૦૦ પછીનો મનાય છે. એમણે કુંડળિયાઓમાં જ કવિતા કરી છે. એમણે સાહિત્યક ભાષા ન વાપરતાં લોક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ કારણ પણ એમની લોકપ્રિયતામાં ઉમેરો કરે છે.

સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૩૦ ની વચ્ચે ટટ્ટી સંપ્રદાયવાળા લલિતકિશોરી લલિતમોહિની અને ભગવત રસિકનાં નામો મળે છે. ત્રણે ભક્તોનાં છુટાં પદો મળે છે. એમાં ભક્તિ, પ્રેમ અને વૈરાગ્યના ભાવો દેખાય છે. સં ૧૮૩૭ માં 'રાધા,સુધા શતક' ના રચયિતા હઠીજીની કવિતા મળે છે. ભારતેંદુએ આ ગ્રંથની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. આજ સમયમાં નુરમહમદે જાયસીની 'પદ્માવત' જેવી 'ઇંદ્રાવતી' નામની પ્રેમકથા લખી છે. ઇંદ્રાવતીની ભાષા ગામડી છતાં ઉદાર છે.

સં. ૧૮૦૦ પછી ઠાકુરનું નામ પણ આવે છે. એઓ જાતના ભાટ હતા. ઠાકુરનો જન્મકાળ સં. ૧૭૯૨ મનાય છે. એમની કવિતા મુખ્યત્વે સવૈયામાં જ રચાઇ છે. એમના છંદોમાં નિર્મોહ અને પ્રેમોન્મત નાયિકાઓનાં વિશદ વર્ણનો છે. પ્રેમ વિષયક આવા તેજસ્વી અને સરસ છંદો ઓછા લખાયા છે. જે લોકો ગરીબાઈની મશ્કરી કરતા એવા લોકો તરફ એમણે પણ કટાક્ષ કર્યો છે. ધણીખરી ઘટનાઓમાં કવિની આપવીતી આવતી હોય એવું લાગે છે. એમનું માનવસ્વભાવના ભાવોનું નિરૂપણ હૃદયંગમ છે. એમની ભાષા વ્રજ છે.

આજ સમયમાં શિવકવિના 'રસિકવિલાસ' અને 'અલંકાર ભૂષણ' નામના ગ્રંથોનો પત્તો મળે છે. બન્ને અલંકાર ગ્રંથો છે.

ગુમાનમિશ્ર.

ગુમાનમિશ્ર મહોબાના રહેવાસી ગોપાલમણિના પુત્ર હતા. એમને ત્રણ ભાઇઓ હતાઃ દીપશાહિ, ખુમાન અને અમાન. ગુમાને પિહાનીના રાજા અકબરઅલીખાંના આશ્રયમાં સં. ૧૮૮૦ માં શ્રીહર્ષ કૃત નૈષધ કાવ્યનો પદ્યાનુવાદ કર્યો હતો. આજ એમનો પ્રસિદ્ધ અને પ્રકાશિત ગ્રંથ છે. એ સિવાય શોધમાં કૃષ્ણચંદ્રિકા અને છંદાટવી નામના બે ગ્રંથો પણ મળ્યા છે. કૃષ્ણચંદ્રિકાનો નિર્માણકાળ સં. ૧૮૩૮ છે. એટલે ગુમાને સં. ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૦ સુધી કવિતા કરી છે.

'નૈષધ' ના અનુવાદમાં એમણે ઘણા છંદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. કેટલાક શ્લોકોનો અનુવાદ તો સ્વતંત્ર રચનાઓ જેટલો સ્વાભાવિક લાગે છે. જે શ્લોકોના ભાવ જટિલ છે ત્યાં એમને કંઇક મુશ્કેલી નડી છે. અલંકાર યુગના એક બે અપવાદ સિવાય લગભગ બધા જ અનુવાદક કવિઓએ સંસ્કૃતના નિષ્ફળ અનુવાદો કર્યા છે.

દૂલહ.

દૂલહ કાલિદાસ ત્રિવેદીના પૌત્ર અને કવીંદ્રના પુત્ર હતા. એમને વિષે એવું મનાય છે કે એમના પિતાની હયાતીમાં જ એઓ સરસ કવિતા કરતા હતા. કવીંદ્રની રચના સં. ૧૮૦૪ સુધી મળે છે. એટલે એમનો સમય ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૫ સુધીનો કહી શકાય. એમનો રચેલો એક જ ગ્રંથ 'કવિ કુલ–કંઠાભરણ' મળ્યો છે. આ ઉપરાંત એમના બીજા છૂટક કવિત્ત પણ મળ્યાં છે. 'કંઠાભરણ' હિંદી કાવ્યસાહિત્યનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આમા લક્ષણ અને ઉદાહરણ બન્ને એક જ પદમાં કહેવાયાં છે. પરંતુ કવિત્ત અને સવૈયા જેવા મોટા છંદો હોવાથી અલંકાર–સ્વરૂપ અને ઉદાહરણો બન્નેના સમ્યક કથનને માટે પૂરો અવકાશ મળ્યો છે. આ ગ્રંથ વાચનથી અલંકારોનો સરળ અને જલદી બોધ થઇ જાય છે. એમણે એક દુહો લખ્યો છે.—

જો યા કે'હા ભરણુકો કંઠ કરે ચિત્ત લાય
સભા મધ્ય સોભા લહૈ અલંકૃતી ઠહરાય

એમાં ૮૫ પદો છે. બીજાં થોડાક પદો મળીને એમનાં ૧૦૦ પદોથી વધારે નથી થતાં. આટલી થોડી રચના હોવા છતાં એમની પ્રતિભાએ એમનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં મૂક્યું છે. દેવ, દાસ, મતિરામ વગેરે સાથે દૂલહનું નામ પણ લેવાય છે. એમની સર્વપ્રિયતાનું કારણ એમની મધુર કલ્પના, ધીરી માર્મિકતા અને પ્રશાંત પ્રૌઢતા છે. એમનાં વચનો અલંકારના પ્રમાણો તરીકે મુકાય છે. એક કવિએ દૂલહ ઉપર આફરીન થઈને કહ્યું છે કે:—

ઔર બરાત સકલ કવિ દૂલહ દૂલહરાય

"દૂલહ એકલો જ વરરાજા છે, બાકીના બધા કવિઓ એના જાનૈયા છે." ઉદાહરણ:—

માને સનમાને તેઇ માને સનમાને સન
માને સનમાને સનમાન પાઇ યત્તુ હૈ
કહૈ કવિ દૂલહ અજાને અપમાને
અપમાન સો સદન તિનહી કો છાઇ યત્તુ હૈ

કુમારમણિ ભટ્ટે સં. ૧૮૦૩ માં 'રસિકરસાલ' નામના રીતિ ગ્રંથની રચના કરી અને સરયુરામ પંડિતે સં. ૧૮૦૫ માં કથાત્મક ગ્રંથ 'જૈમિની પુરાણ ભાષા' બનાવ્યો. સરયુરામની રચના તુલસીદાસને અનુસરે છે. સં. ૧૮૦૬ માં શંભુનાથ મિશ્રે 'રસકલ્લોલ', 'રસ તરંગિણી', અને 'અલંકાર દીપક' નામના ત્રણ ગ્રંથ રચ્યા. શંભુનાથ અસોથરના ભગવંતરાય ખીચીને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે કોઇ વિષયને ન સ્પર્શતાં પોતાના આશ્રયદાતાના જ યશવર્ણનો લખ્યાં છે. જયપુરવાળા શિવ સહાયદાસના 'શિવ ચોપાઇ' અને 'લોકોક્તિ-રસ-કૌમુદી'

નામના ગ્રંથો પણ સં. ૧૮૦૯ માં મળે છે. એમના બીજા ગ્રંથમાં વિશેષતા એ છે કે એમણે કહેવતો અને ઉખાણાઓમાં નાયિકાભેદ કહ્યો છે. સં. ૧૮૧૩ માં પન્નાના શ્રીવાસ્તવ રૂપસાહિના 'રૂપવિલાસ'નું નામ પણ આવે છે. એમાં પણ દોહરામાં પિંગલ અને અલંકાર વર્ણનો આપ્યાં છે. ભગવંતરાય ખીચીનો રચનાકાળ સં. ૧૮૧૭ મનાય છે. એઓ પોતે સહૃદય કવિ ઉપરાંત કવિઓના આશ્રયદાતા હતા. શિવસિંહ-સરોજમાં લખ્યું છે કે એમણે આખા રામાયણને બહુ સુંદર કવિતામાં ઉતાર્યું છે. આ રામાયણ મળતું નથી પરંતુ હનુમાનજીના બનાવેલા ૫૦ કવિત્તો મળે છે. એટલે એવું અનુમાન થઇ શકે છે એ રામાયણનો એકાદ અંશ હોય. એમની કવિતામાં માધુર્ય કરતાં ઓજસ અને લાલિત્યના ગુણ વધારે આગળ પડતાં છે.

સુદન.

સુદન મથુરાના માથુરચોબા હતા. એમના પિતાનું નામ વસંત હતું. એઓ ભરતપુરના મહારાજ બદનસિંહના પુત્ર સુજાનસિંહ ઉપનામ સૂરજમલને ત્યાં રહેતા હતા. સુરજમલનાં પરાક્રમી અને પ્રતાપી ચરિત્રનું વર્ણન સુદાને 'સુજાનચરિત્ર' નામનો પ્રબંધ કાવ્યમાં કર્યું છે. મોગલ સામ્રાજ્યના આથમતા કાળમાં ભરતપુરના જાટરાજાઓનાં પ્રભાવ અને બળ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમણે શાહી મહેલો અને ખજાનાઓ કેટલીય વાર લૂંટ્યા હતા. પાણીપતની છેલ્લી લડાઇના સંબંધમાં તવારીખનવેશોની એવી ધારણા છે કે જો પેશવાની સેનાનું સંચાલન ભરતપુરના અનુભવી મહારાજના કહેવા અનુસાર થયું હોત અને એઓ દીલગીર થઇને પાછા ન ફર્યા હોત તો પેશ્વાઇ લશ્કર કદાપિ ન હારત. આ ઉપરથી ભરતપુરના જાટોની શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ રીતે સુદન કવિનો ચરિત્ર નાયક વીર અને પ્રતાપી વ્યક્તિ છે.

'સુજાન ચરિત્ર' મોટો ગ્રંથ છે. એમાં સં. ૧૮૦૨ થી માંડીને ૧૮૧૦ સુધીની ઘટનાઓનું વર્ણન છે. એટલે એનો રચનાકાળ ૧૮૧૦ પછી અને

૧૮૨૦ ની આસપાસ મનાય છે. સુદને સુરજમલની વીરતાની જે ઘટનાઓ વર્ણવી છે એ કલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક છે. બાદશાહી સેનાપતિ અસદખાંએ ફતેહઅલી પર ચઢાઇ કરી ત્યારે ફતેહઅલીનો પક્ષ લઇને અસદખાંનો સૈન્ય સાથે વિનાશ કરવો; મેવાડ, માંડવગઢ વગેરે જીતીને પોતાના કરવાં, સં. ૧૮૦૪ માં જયપુર તરફ થઇને મરાઠાઓને હઠાવવા, સં. ૧૮૦૫ માં બાદશાહના સેનાપતિ સલાવતખાં બખ્શીને પરાસ્ત કરવો, સં. ૧૮૦૬ માં શાહી વઝીર સફદર જંગ મંસુરના સૈન્યને મળી જઇને બંગશ પઠાનો પર ચઢાઇ કરવી અને ખુદ બાદશાહ સાથે લડીને દીલ્હી લુંટવી વગેરે ઘટનાઓ તવારીખમાં મશહૂર છે. આ રીતે 'સુજાન ચરિત્રનું' કાવ્ય ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વ છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ રચનાને જોતાં સૌથી પહેલું ધ્યાન વર્ણનોના અધિક વિસ્તાર અને પ્રચુરતા ઉપર જાય છે. વસ્તુઓની ગણત્રી કરાવવાની પ્રણાલિનો આ કવિએ ખુબ આશરો લીધો છે. આથી કેટલેક ઠેકાણે પાઠકોને અરુચિ થાય છે. ઘોડાઓનું વર્ણન આવે એટલે એમની બધી જ જાતો ગણાવે અને એના સ્વભાવોનું, રૂપનું આદિનું વર્ણન કરે. શસ્ત્રો, વસ્ત્રો અને ભિન્ન ભિન્ન દેશવાસીઓ અને જાતિઓની જાણે લાંબી ફેરીસ્ત કરી હોય એવું લાગે છે. કવિને સાહિત્યક મર્યાદા અને વિવેકનું ભાન ઓછું હતું એમ કેટલાક વિવેચકોની માન્યતા છે તે આ બધું જોતા યથાર્થ લાગે છે. એમની ભાષામાં પણ એમણે વ્રજ, અવધી, પૂર્વી અને પંજાબીનું મિશ્રણ કર્યું છે. આવા વીર ચરિત્રના વર્ણન માટે કવિમાં જે ગાંભીર્ય અને વિવેકદૃષ્ટિ હોવા જોઇએ તે એમનામાં ન હતાં. ગ્રંથના આરંભમા ૧૭૫ કવિઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. આનો અર્થ અથવા રહસ્ય કશું જ સમજાતું નથી. સુદનમાં યુદ્ધ, ઉત્સાહપૂર્ણ સંભાષણ અને ચિત્તનો ઉમંગ વગેરે વર્ણન કરવાની ઠીક પ્રતિભા હતી; પરંતુ ઉપરની ત્રુટિઓને કારણે ગ્રંથનું સાહિત્યક મહત્ત્વ બહુ નથી મનાતું. સુદનમા જેટલી પ્રતિભા હતી તેનો જોઇએ તેટલો સુંદર ઉપયોગ નથી થયો એમ વિવેચકોનો એક પક્ષ માને છે. મિશ્રબંધુઓનું કથન

છે કે યુદ્ધની તૈયારીના વર્ણનમા સુદન, યુદ્ધ વર્ણનમા લાલ અને યુદ્ધમાથી પલાયન કરી જવાના વર્ણનમા ભૂષણ એ સર્વશ્રેષ્ઠ કવિઓ છે પ્રગલ્ભતા અને પ્રચુરતાનુ પ્રદર્શન સીમા ઓળગી જવાને કારણે ખટકે છે ભાષા સાથે પણ એમણે ઘણા છૂટ લીધી છે આ ગ્રથ વીરરસનો છે એમા જુદા જુદા યુદ્ધોનુ વિસ્તૃત વર્ણન છે ગ્રથમા અધ્યાયોનુ નામ જગ રાખવામા આવ્યુ છે અને એ રીતે સાત જગોમા આ ગ્રથ સમાપ્ત થયો છે

સ ૧૮૧૨ મા હરનારાયણે ' માધવાનલ કામકદલા " અને " વૈતાલ પચ્ચીસી " નામના બે કથાત્મક ગ્રથો લખ્યા છે સ ૧૮૧૨ મા ચરણદાસની શિષ્યા અને હરિપ્રસાદ દુસરની કન્યાએ કેટલાક ભક્તિકાવ્યો રચ્યા છે એમના એક સગ્રહ ' સહજોપ્રકાશ 'નો ઉલ્લેખ ' મહિલા મૃદુવાણી 'મા મળે છે એમની ભાષામા રાજપૂતાની અને વ્રજભાષાનુ મિશ્રણ છે ભક્તિમય્યો હોવાથી એમા માધુર્ય સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્યુ છે સ ૧૮૧૭ પછીના સમયમા પ્રસિદ્ધ નાગરીદાસજીના બહેન સુદરકુવરીના અગીઆર ગ્રથોનો ઉલ્લેખ મળે છે આ બધા જ ગ્રથો બુદીની રાજમાતાના આશ્રયથી છપાઈને પ્રકાશિત થયા છે એમની ભાષા વ્રજ છે અને રચના સરસ તથા મનોહર છે સ્ત્રી હૃદય હોવાથી એમની કવિતામા એક પ્રકારની આર્દ્રતા અને સહજ કોમળતા દેખાય છે હરદોઈ જીલ્લાના મલ્લાયા ગામના રહીશ ગોપ કવિએ સ ૧૮૧૯ મા ' રામ ભક્તી ' નામના ગ્રથની રચના કરી છે એમા રસભેદ અને ભાવભેદ સામાન્ય કવિતામા વર્ણવ્યો છે સ ૧૮૨૫ મા અમેઠીના બ્રહ્મભટ્ટ બૈરિમાને ' ભાષા ભરણ ' નામનો અલકાર ગ્રથ રચ્યો છે એમના દોહરા સરસ અને અલકારોના ઉદાહરણો સાદા અને સ્વાભાવિક છે એમનો જન્મ સ ૧૭૭૬ મનાય છે બૈરિમાને કુવર ગિરિ નદની પ્રણાલિ સ્વીકારી છે એમની કવિતા પદ્માકરની કક્ષામા આવે છે સ ૧૮૨૫ મા કિશોર કથનનુ વર્ણન પણ સરોજ' મા આવે છે સ ૧૮૨૭ મા ચરખારીના મહારાજા ખુમાનસિહના દરબારી કવિ દત્તે ' લાલિત્ય લતા ' નામક એક અલકાર ગ્રથ રચ્યો છે

વ્રજવાસિદાસ.

વ્રજવાસીદાસ વૃંદાવનના રહીશ અને વલ્લભસંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. એમણે સં ૧૮૨૭ માં તુલસીદાસના અનુકરણપર ' વ્રજવિલાસ ' નામકે પ્રબંધ કાવ્યની રચના કરી છે. એમાં ખાસ કરીને દુહા અને ચોપાઇઓ જ ઉપયોગ થયો છે. આ સિવાય એમણે ' પ્રબોધ ચંદ્રોદય ' નાટકનો અનુવાદ પણ કર્યો છે એમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ' વ્રજવિલાસ ' નો પ્રચાર સામાન્ય વાચક વર્ગમાં વધારે થયો છે. આ ગ્રંથની કથા ' સૂરસાગર ' ના ક્રમ પ્રમાણે જ ગોઠવવામાં આવી છે. ઘણા સ્થળોએ તો શબ્દો અને ભાવો પણ સૂરસાગરના જ લઇને મુકી દીધા છે વ્રજવાસીદાસનું સૌથી સુંદર કાર્ય તો એ છે કે એમણે સૂરના એ ઋણનો સ્વીકાર કર્યો છે —

યામેં કછુક બુદ્ધિ નહિં મેરી, ઉક્તિ યુક્તિ સબ સૂરહિ કેરી.

એમની ભાષા શુદ્ધ વ્રજભાષા છે. ' વ્રજવિલાસ 'માં શ્રી કૃષ્ણના જન્મથી માંડીને મથુરા ગમન સુધીની વિવિધ લીલાઓનું વ્યવસ્થિત અને સરળ ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. વ્યર્થ શબ્દોની ભરતી ન હોવાથી એની સ્વચ્છતા ચિત્તાકર્ષક છે. 'વ્રજવિલાસ'માં પ્રતિભાનું તેજ ન હોવાથી એનો બહોળો પ્રચાર થયો નથી જીવનસમસ્યાઓના અનેકરૂપતા, ગંભીરતા મર્મસ્પર્શીતા જે તુલસીની વાણીમાં છે તે વ્રજવાસીદાસમાં નથી. એમની વાણીએ તો કૃષ્ણની ક્રીડાઓના સાદા અને ભાવવાહી ચિત્રો આપ્યાં છે.

રતનકવિ.

એમના પ્રમાણભૂત સમાચાર મળતા નથી. એમનો જન્મ સરોજ કારે સં. ૧૭૯૮ લખ્યો છે. અને એમનો કવિતાનો સમય સં. ૧૮૩૦ આસપાસ મનાયો છે એમ કહેવાય છે કે એઓ શ્રીનગર (ગઢવાલ)ના રાજા ફત્તેહને ત્યાં રહેતા હતા એમના નામથી એમણે 'ફત્તેહ ભૂષણ' નામના એક વિશદ અલંકાર ગ્રંથની રચના કરી છે. એમાં લક્ષણા, વ્યંજના, કાવ્યભેદ, ધ્વનિ, રસ, દોષ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ઉદાહરણોમાં એમણે

શ્રૃંગારના પદો ન મુકતા પોતાના આશ્રયદાતાના જ પદો મુક્યા છે. સં. ૧૮૨૭ મા એમણે 'અલંકાર–દર્પણ' રચ્યાનુ પણ કહેવાય છે. એમનું નિરૂપણ વિશદ અને ઉદાહરણો સરસ અને મનોહર છે. એમની કવિતા દાસ –ની શ્રેણિમા આવે છે. એમની ભાષા મધુર વ્રજભાષા છે. ઉદાહરણ:

કાજરકી કોરવારે ભારે અનિયારે નૈન
 કારે સટકારે બાર છહરે છવાનિ છૂં
શ્યામ સારી ભીતર ભભક ગોરે ગાતનકી
 ઓપવારી ન્યારી રહી બદન ઉજારી વ્હૈ
મૃગમદ બેદી ભાલમેં દી યાહી આભરન
 હરને હિયે કો રંહ રંભા રતિ હી અમૈ
નીકે નથુની કે તૈસે સુંદર સુહાત મોતી
 ચંદ પર ચ્વૈ રહે સુમાનો સુધા બુંદ દ્વૈ

સં. ૧૮૨૬ મા કાશીના ગુજરાતી બ્રાહ્મણ હરિનાથના 'અલંકાર–દર્પણ' નામના એક રીતિ ગ્રંથની રચના મળે છે. એમનો ક્રમ બીજા કવિઓ કરતાં વિલક્ષણ છે. પહેલા એમણે દોહરાઓમા લક્ષણો જ કહ્યા છે અને પાછળથી દુહામા ઉદાહરણો મુક્યા છે. એમની કવિતા સાદી અને સાધારણ કોટિની છે

ગોકુલનાથ, ગોપીનાથ અને મણિદેવ.

કાશી નરેશ મહારાજા ઉદિતનારાયણસિંહને ત્યા રઘુનાથ કવિરાજનું બહુ જ માનપાન હતુ. એમને મહારાજાએ ચૈરા નામનું ગામ ભેટ આપ્યું હતું. ગોકુલનાથ અને ગોપીનાથ કવિના પુત્રો હતા બન્નેની સારા કવિઓ તરીકે હિંદી સાહિત્યમા નામના છે. મણિદેવ ગોકુલનાથના શિષ્ય હતા. આ ત્રણે કવિઓએ મળીને કાશીનરેશની આનાથી મહાભારત અને હરિવંશનો અનુવાદ મનોહર અને વિવિધ

છંદોમા કર્યો છે કથાપ્રબંધનુ આવુ વિશદ ભવ્ય હિંદી સાહિત્યમા બીજુ નથી આ ગ્રંથ લગભગ ૨૦૦૦ પૃષ્ઠોમા સમાપ્ત થયો છે આવો વિશાળ ગ્રંથ હોવા છતા એમા ક્યાય કવિતા શિથિલ નથી દેખાતી હિંદી વિવેચકોએ આ ગ્રંથનો ખુબ આદર કર્યો છે છંદોની રચના પણ રસને અનુકૂળ છે રૂપમાળા ઘનાક્ષરી અને સવૈયા છંદો વધારે છે વચમા વચમા દુહા ચોપાઇનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે ભાષા પ્રાંજલ અને વ્યવસ્થિત છે ગ્રંથરચના સર્વ પ્રકારથી સાહિત્યક અને મનોહર છે અને લેખકોની કાવ્યકુશળતાનો પરિચય આપે છે આ ગ્રંથને તૈયાર કરતા ૫૦ વર્ષ લાગ્યા છે એવી લોકકથા છે એનો આરંભકાળ સં ૧૮૩૦ અને સં ૧૮૮૪ મા એની સમાપ્તિ કહેવાય છે કાશીનરેશે આ ગ્રંથની સમાપ્તિ વખતે ત્રણે કવિઓને એક લાખ મુદ્રા પુરસ્કારમા આપી હતી આ ગ્રંથ પહેલા કલકત્તામા છપાયો હતો ત્યાર પછી અમેઠીના રાજા માધવસિંહની ઇચ્છાનુસાર લખનૌના નવલકિશોર પ્રેસમાથી સં ૧૯૩૦ મા પ્રસિદ્ધ થયો હતો આ ગ્રંથનુ તૃતીય પ્રમાણભૂત સંસ્કરણ હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયુ છે

ગોકુલનાથે મહાભારત ઉપરાંત બીજા પણ નીચેના ગ્રંથો લખ્યા છે

ચેતચંદ્રિકા, ગોવિંદ સુખદવિહાર રાધાકૃષ્ણ વિલાસ, (૧૮૫૮) રાધા નખશિખ નામરત્નમાલા (૧૮૭૦) સીતારામ ગુણાર્ણવ અમરકોશ ભાષા (૧૮૭૦) અને કવિ મુખમંડન

ચેતચંદ્રિકા અલંકાર ગ્રંથ છે જેમા કાશીરાજની વંશાવલી પણ આપી છે રાધાકૃષ્ણ વિલાસ રસગ્રંથ છે અને એમા જગતવિનોદ જેટલો છે સીતારામ ગુણાર્ણવ અધ્યાત્મ રામાયણનો અનુવાદ છે કવિ મુખમંડન પણ અલંકારનો જ ગ્રંથ છે ગોકુલનાથની કવિતાનો સમય ૧૮૪૦ થી ૧૮૭૦ સુધીનો ગણાય છે એમની રચનાઓ પરથી જ દેખાય છે કે એમણે રીતિ અને પ્રબંધ બન્નેની રચના કરી છે ગોકુલનાથને વિવેચકો તરફથી 'સાહિત્યમર્મજ્ઞ કાવ્યકલાધર', અને 'ભાષાપ્રવીણ'ના સંબોધનો મળ્યા છે મહાભારતના ત્રણે અનુવાદકોમા ગોકુલનાથની

પ્રતિભા શ્રેષ્ઠ છે સાહિત્યક્ષેત્રમા પણ એમનુ નામ આગળ પડતુ છે રીતિગ્રથરચના અને પ્રમ વરચના બન્નેમા સમાન રૂપથી કુશળ બીજો કોઇ કવિ અનકારયુગમા નથી થયો મહાભારતના દશ અશના અનુવાદને લઇ અનુવાદકનુ નામ પણ આપ્યુ , મહિદેવનો પરલોકવાસ મ. ૧૯૨૦ મા થયો

મ ૧૮૨૮ પછી શિવનાથ દ્વિવેદી મનીરામ મિશ્ર અને તીર્થરાજના નામો પણ મળે છે શિવનાથ દ્વિવેદ્ન બારાબાકી જીલ્લાના રમી ગામના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા શિવનાથે એ 'રસવૃષ્ટિ' નામનો રસગ્રથ બનાવ્યો છે એમા રસભેદ ભાવભેદ અને નખશિખનુ વર્ણન છે એમની ભાષા અને અનુપ્રાસ સુદર છે મનોરામ મિશ્ર કનોજ નિવાસી ઇન્દ્રારામ મિશ્રના પુત્ર હતા એમણે મ ૧૮૨૧ મા 'છદ છપ્પની' નામનો પિંગળનો મોટો ગ્રથ રચ્યો છે એમના 'આનદમગલ' નામના બીજા ગ્રથનો પત્તો પણ લાગ્યો છે 'આનદમગલ' ભાગવત॥ દશમસ્કધનો પદ્યાનુવાદ છે મનીરામ એમના 'છદછપ્પની' ગ્રથથી સાહિત્યમા ખુબ પ્રસિદ્ધ છે મ ૧૮૩૦ મા ચરખારીવાળા પગશીનાન તીર્થરાજે 'રસાનુરાગ' નામના રસગ્રથની રચના કરી છે એમા શ્રગારરસનુ વિસ્તૃત વર્ણન છે એમની કવિતા લલિત અને અનુપ્રાસવાળી છે

બોધા.

બોધાનુ મૂળ નામ બુદ્ધિસેન હતુ એઓ રાજાપુર જીલ્લાના બાદા ગામના સરયુપારી બ્રાહ્મણ હતા પન્ના દરબારમા એમના સબધીઓની ઠીક પ્રતિષ્ઠા હતી મહારાજાને એમના ઉપર પણ ખુબ પ્રીતિ હતી, એટલે એમને બુદ્ધિસેનને બદલે બોધાના બ્હાનસોયા નામથી બોલાવતા પાછળથી એજ નામથી એઓ પ્રસિદ્ધ થયા હિંદી ઉપરાત એમને સસ્કૃત અને ફારસીનુ પણ સારુ જ્ઞાન હતુ શિવસિંહ સરોજમા એમનો જન્મકાળ મ ૧૮૦૪ લખ્યો છે અને એમનો કવિતાકાળ મ ૧૮૩૦ થી ૧૮૬૦ સુધીનો માન્યો છે

બોધાજી રસિક હતા. પન્ના દરબારની સુબહાન નામની એક નાજનીન ઉપર એઓ આશક થયા હતા. આ ગુન્હાને કારણે મહારાજાએ એમને છ મહિનાની દેશનિકાલની સજા કરી હતી. એ સજાનાં સમય દરમ્યાન એમણે 'વિરહ-વારીશ' નામનું પુસ્તક લખ્યું અને જ્યારે મુદત પુરી થયે દરબારમાં પાછા આવ્યા ત્યારે પોતાના રચેલા પુસ્તકમાંથી થોડાંક દોહરા મહારાજને સંભળાવ્યા. મહારાજે પ્રસન્ન થઇને કંઇક માગવાનું કહ્યું. એમણે સુબહાન માગી અને મહારાજાએ પણ એને આપીને બોધાની મુરાદ પુરી કરી.

'વિરહ-વારીશ' સિવાય એમનું 'ઇશ્કનામા' પણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે. બોધાજી રસોન્મત કવિ હતા: એટલે એમણે કોઇપણ ક્રમબદ્ધ રચના કરી નથી. મનસ્વી રીતે સ્ફુરણા થઇ ત્યારે પદો લખી નાંખ્યા છે. બોધાજી એમના સમયના પ્રસિદ્ધ કવિ હતા, એમની 'પ્રેમપીડા'ની વ્યંજના મર્મ-સ્પર્શી છે. બોધાના દરેક પદમાં એમનો પ્રેમઉમંગ દેખાય છે. તેઓ ભાવુક અને રસજ્ઞ હતા. એમના મિત્રો એમને 'ફક્કડ' કહી આનંદ મ્હાણતા. ઉદાહરણ:

અતિખીન મૃનાલ કે તારહુ તેં તેહિ ઉપર પાઁવ દૈ આવનો હૈ
સુઇ બેહુ કૈ દ્વાર સકૈ ન તહાઁ પરતીતિ કો ટાઁડા લદાવનો હૈ
કવિ બોધા અનધની નેજ હુ તેં ચઢિ તાપૈ ન ચિત્ત ડરાવનો હૈ
યહ પ્રેમકો પંથ કરાલ મહા તરવાર કી ધાર પૈ ધાવનો હૈ

રામચંદ્ર.

રામચંદ્રે પોતાનો કંઇપણ પરિચય નથી આપ્યો: અને બહારથી પણ એમનું વૃત્તાંત મળતું નથી. 'મહિમા'ના કર્તા કાશીવાસી મનિયાર-સિંહે "ચાકર અખંડિત શ્રીરામચંદ્ર પંડિત કે" વાક્ય લખ્યું છે. આ ઉપરથી રામચંદ્રનો સમય પણ ઠરાવવામાં આવ્યો છે. એમના 'ભાષા

મહિમ્ન' નો સ. ૧૬૪૧ છે, એટલે રામચંદ્રનો સમય પણ સં. ૧૮૪૦ ની આસપાસ માનવામા આવ્યો છે. એમનું એકજ પુસ્તક 'ચરણ ચંદ્રિકા' પ્રસિદ્ધિમા છે અને એ એક જ પુસ્તક ઉપર એમનો કીર્તિધ્વજ હિંદી સાહિત્યમા ગૌરવપૂર્વક ફરકી રહ્યો છે. આ ભક્તિરસાત્મક ગ્રંથમાં માત્ર ૬૨ કવિત્ત છે. વિનયવિલાસ, અભયવિલાસ, વિભવવિલાસ, વિરદવિલાસ અને વિજયવિલાસ નામના પાચ અધ્યાયમા ગ્રંથ પુરો થાય છે. આ ગ્રંથમા પાર્વતીના ચરણોનું વર્ણન રામચંદ્રે પોતાની મૌલિક અને તેથી અપૂર્વ રીતે કર્યું છે. આટલી થોડી કવિતા છતાં હિંદી વિવેચકોએ એમનું સ્થાન હિંદી કાવ્યસાહિત્યમાં મોખરે મુક્યું છે. મિશ્રબંધુઓએ તો એમને સેનાપતિ સાથે સરખાવ્યા છે. એમના વર્ણનોમાંથી અલૌકિક સુષમા, વિભૂતિ, શક્તિ અને શાંતિ પ્રકટે છે. ઉપાસ્યના એક અંગમા જ આવા અનંત ઐશ્વર્યની ભાવના, ભક્તિની ચરમ ભાવુકતામા જ સંભવિત છે. એમની ભાષા લાક્ષણિક અને પાંડિત્યપૂર્ણ છે. ઉદાહરણઃ—

નૂપુર બજત માનિ મૃગસે અધીન હોત
　　મીન હોત જાનિ ચરનામૃત ઝરનિકો
ખંજન સે નચૈ દેખિ સુષમા સરદ કી સી
　　સચૈં મધુકર સે પરાગ-કેસરનિ કો
રિઝિ રિઝિ તેરી પદ છબિ પૈ તિલોચન કે
　　લોચન યે અંબ ધારે કેતિક ધરનિ કો
ફૂલત કુમુદ સે મયંક સે નિરખિ નખ
　　પંકજ સે ખિલે લખિ તરવા-તરનિકો

ચંદન.

ચંદન શહાજહાનપુર જીલ્લાના નાહિલપુવાયા ગામના બંદીજન હતા. ગોડ રાજા કેશરીસિંહજીને ત્યા એમનું નિવાસસ્થાન હતું. એમણે શૃંગાર

શ્રાગર, કાવ્યાભરણ, કલ્લોલતરંગિણી નામક ત્રણ અલંકાર ગ્રંથો અને કેશરીપ્રકાશ, ચંદનસતસઇ, પથિકબોધ, નખશિખ, નામમાલા, પત્રિકા બોધ, તત્ત્વસંગ્રહ, શીતવસંત, કૃષ્ણકાવ્ય અને પ્રાજ્ઞવિલાસ નામના બીજા ગ્રંથો પણ રચ્યા છે.

એમણે 'કાવ્યાભરણ'ની રચના સં. ૧૮૪૫ માં કરી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦ સુધીનો મનાય છે. એમણે 'શીતવસંત' નામક કથા પણ પ્રબંધકાવ્યના રૂપમાં લખી છે. આ રોચક અને સુંદર કથા ઉત્તર ભારતમાં બહુ પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એમના પુસ્તકોની સૂચિ જોતાં એમની દૃષ્ટિ માત્ર અલંકાર ગ્રંથોમાં જ ગુંથાઇ ન રહેતાં સાહિત્યનાં બીજા અંગો ઉપર પણ પડી છે. ચંદન ફારસીના પણ અચ્છા શાયર હતા. એઓ પોતાનું તખલ્લુસ 'સંદલ' રાખતા. એમનો 'દીવાને સંદલ' નામનો એક ગ્રંથ પણ ફારસીમાં મળે છે.

સં. ૧૮૩૩ માં 'સમર સાગર'ના રચયિતા જન્નગોપાલનું નામ મળે છે. એઓ ઝાંસી જીલ્લાના મઉરાનીપુરના રહેવાસી હતા. 'સમર સાગર' ભાવપૂર્ણ ગ્રંથ છે. સં. ૧૮૩૫ માં પ્રેમીયમન નામના દીલ્હી નિવાસી કવિનો 'અનેકાર્થનામમાલા' નામનો ગ્રંથ મળે છે. એમાં શબ્દોના અનેકાર્થ બતાવવામાં આવ્યા છે.

ભક્તવર તુલસીદાસના દુહા ચોપાઇની રીતનું અનુકરણ કરીને સં. ૧૮૩૬ ની આસપાસ બુંદેલખંડના મહુનિવાસી ચંચિત બ્રાહ્મણે "સુરભી દાનલીલા" અને "કૃષ્ણાયન" નામના બે ગ્રંથો રચ્યા છે. 'સુરભી દાન-લીલા'માં બાળલીલા દાણલીલા વગેરે લીલાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે અને થોડી અલંકાર ચર્ચા પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'કૃષ્ણાયન'માં તુલસી-દાસની પદાવલીનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એમની ભાષા અનુપ્રાસ-વાળી અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર છે. તુલસીની ભાષા અવધી હતી પણ ચંચિતની વ્રજ છે. 'કૃષ્ણાયન' કરતાં 'સુરભી દાનલીલા'ની રચના વધારે સરસ અને મધુર છે.

મધુસૂદનદાસ.

મધુસુદનદાસ માથુરચોબા હતા. એમણે ગોવિંદદાસ નામના એક ભટ પુરૂષના અનુરોધથી સં ૧૮૭૯ મા 'રામાશ્વમેધ' નામના એક વિશાળ અને મનોહર પ્રબંધકાવ્યની રચના કરી છે. આમા અને ગોસ્વામી તુલસીદાસના 'રામચરિત માનસ'મા ખુબ જ સામ્ય છે. એક વિવેચકનુ તો એટલે સુધી કહેવુ છે કે આ ગ્રંથ રામચરિત માનસનુ એક પરિશિષ્ટ જ છે. કવિ કહે છે કે આ ગ્રંથની રચના પદ્મપુરાણને આધારે કરવામા આવી છે. વર્ણનો વિશદ અને રોચક છે. રચનાશૈલિ ગોસ્વામીને મળતી છે. ગોસ્વામીના અનુકરણમાં કોઇને વધારે સફળતા મળી હોય તો તે મધુસૂદનદાસને મળી છે. એમની પ્રબંધ કુશળતા, કાવ્યપ્રતિભા અને ભાષાસૌષ્ઠવ ઉચી કોટિના છે.

દેવકીનંદન.

દેવકીનંદન કનોજ પાસેના મકરંદનગર ગામના રહેવાસી હતા. એમના પિતાનું નામ સબલી શુક્લ હતું. એમનો જન્મ 'મનોજ'મા સં. ૧૮૦૧ લખ્યો છે. એમણે સં. ૧૮૪૧ મા "શૃંગાર-ચરિત્ર" અને સં. ૧૮૫૭ માં 'અવધૂત ભૂષણ' નામના બે ગ્રંથોની રચના કરી છે. અવધૂત ભૂષણની રચના એમણે હરદોઇ જીલ્લાના રૂદામઉ ગામના ઠાકોર અવધૂતસિંહ માટે કરી છે. એવી જ રીતે સં. ૧૮૪૩ મા ધનાઢ્ય મહંત સરફરાજગિરિના નામ ઉપરથી 'સરફરાજ ચંદ્રિકા' ગ્રંથ લખ્યો છે શિવસિંહજીએ એમના 'નખશિખ' ગ્રંથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શૃંગાર-ચરિત્રમા રસ, ભાવ, નાયિકાભેદ આદિ વિષયો ઉપરાત અલંકાર ચર્ચાનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. અવધૂત ભૂષણ એ પ્રથમ પુસ્તકનું જ વધારે વિસ્તૃત રૂપ છે. એમની ભાષા વ્યવસ્થિત અને પ્રૌઢ છે. એમની રચનામા બુદ્ધિવૈભવ પણ દેખાય છે. એમની કવિતાનો ઝોક કલાવૈચિત્ર્ય તરફ હોવા છતા એમા લાલિત્ય અને માધુર્ય મળે છે.

સં. ૧૮૪૧ માં કાશીના ક્ષત્રિય મનિયારસિંહે 'ભાષા મહિમ્ન' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. એ ઉપરાંત એમણે સૌંદર્ય લહરી, હનુમત છબીસ અને સુંદરકાંડ નામના ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. એમની ભાષા શિષ્ટ, પરિમાર્જિત અને ઓજસ્વી છે. એઓ પોતાનું નામ 'યાર' લખતા હતા. એમની ભાષા વ્રજ હોવા છતાં એમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો અધિક ઉપયોગ છે. એમના બીજા એક ગ્રંથ "ભાવાર્થ ચંદ્રિકા" નામક ગ્રંથનો પણ શોધમાં પત્તો મળ્યો છે. એજ સમયમાં નરવલગઢના મહારાજા રામસિંહે પણ અલંકાર ઉપર ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા છે: અલંકાર દર્પણ, રસનિવાસ અને રસવિનોદ. આ ત્રણે ગ્રંથમાં કવિના સામાન્ય છે.

સં. ૧૮૪૫ માં 'નંદભૂષન'ના કર્ત્તા ભાન કવિનો સમય આવે છે. એમના પુરા નામનો પત્તો નથી મળતો. એમણે એક જ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. એ ગ્રંથ ઉપરથી માહિતી મળે છે કે એઓ રાજા જોરાવરસિંહના પુત્ર હતા અને રાજા રણજોરસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. એમના ગ્રંથમાં શૃંગારરસ ઉપરાન્ત વીર, ભયાનક અને અદ્ભૂત રસો પણ મળે છે. આ રસોના મિશ્રણથી એમના ગ્રંથમાં નવીનતા દેખાય છે; અને સેંકડો વર્ષોથી શૃંગારરસ જોવાને ટેવાયની દ્રષ્ટિને જરા આરામ અને આમાએશ મળે છે.

થાન કવિ

થાન કવિએ એમના 'દલેલ પ્રકાશ' ગ્રંથમાં જ પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. એઓ ચંદનના ભાણેજ હતા અને રાયબરેલી છત્રાના ડોંડીઆ-ખેર ગામમાં રહેતા હતા. એમનું પુરું નામ થાનરાય હતું. એમણે સં. ૧૮૪૮ મા ચૈમવાડાના ચંદકાના ઠાકાર દલેલસિંહના નામ ઉપર, દલેલપ્રકાશ નામના રીતિગ્રંથની રચના કરી છે. એમા ગણ વિચાર, રસભેદ, ભાવભેદ, ગુણદોષ આદિનાં વર્ણનો છે. કેટલેક ઠેકાણે રાગરાગિણીઓના લક્ષણ પણ આપ્યા છે. એમણે પ્રાચીન રીતકારોની જેમ ગ્રંથમાં ક્રમ સાચવ્યો નથી. અંતમા ચિત્ર કાવ્યો પણ રચ્યા છે. એમણે એક વિષયમા પોતાના પ્રતિભા

અનુવાદને બદલે અનેક વિષયમાં પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એમાં બધે ઠેકાણે થોડા થોડા સફળ પણ થયા છે એમની ભાષા મંજુલ અને લલિત છે હસ્વવર્ણમાં એમણે મધુર યોજના સુંદર રીતે કરી છે એમણે ઘણા વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું મમત્વ છોડી દઇને ગમે તે એક વિષયને પોતાનો બનાવ્યો હોત તો એમના કાવ્યપ્રતિભાનું તેજ પ્રથમ પંક્તિના કવિ સાથે આવી શકત એમણે ભારતમાતાની એક સુંદર આરતિ પણ રચી છે

બેની બંદીજન.

બેની રાયબરેલીના જીલ્લાના બેની ગામના રહેવાસી હતા એમને અવધના પ્રસિદ્ધ વઝીર ટિકૈતરાય મહારાજનો આશરો હતો એમના જ નામથી કવિએ 'ટિકૈતરાય-પ્રકાશ' નામના અલંકારગ્રંથની સં. ૧૮૪૯ માં રચના કરી છે એમણે રસવિલાસ નામના બીજા ગ્રંથમાં રસનિરૂપણ પણ કર્યું છે પરંતુ બંદીજનને પ્રસિદ્ધિ આપનાર આ બે ગ્રંથો નથી એમને લોકવિખ્યાત કરનાર તો એમના 'ભડૌવા' છે ભારતજીવન પ્રેસદ્વારા એમના ભડૌવાનો એક સંગ્રહ 'ભડૌવા-સંગ્રહ' નામથી બહાર પડ્યો છે

"ભડૌવા" હાસ્યરસની અંતર્ગત આવી જાય છે એમાં કોઇની ઉપહાસપૂર્ણ નિંદા હોય છે ફારસી અને ઉર્દુ શાયરીમાં જેમ 'હજ્વ'નું એક વિશેષ સ્થાન છે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેમ Satire નું સ્થાન છે તેમ હિંદી સાહિત્યમાં 'ભડૌવા'નું સ્થાન છે પૂર્વી સાહિત્યમાં ઉપહાસ કાવ્યનું લક્ષ્ય અધિકતર કંજુસ અમીર અથવા આશ્રયદાતા પણ હોય છે યુરોપીય સાહિત્યમાં તો સમકાલીન લેખક અને કવિને પણ પાત્ર બનાવી દેવામાં આવે છે આ ભેદ હોવાથી યુરોપીય 'ઉપહાસ કાવ્યો'માં વિનોદ અને મનોરંજનની સામગ્રી વધારે હોય છે ઉર્દુસાહિત્યમાં 'સૌદા' નામનો શાયર હજ્વો ને માટે વિખ્યાત છે એણે કોઇ અમીરના ભેટ કરેલા ઘોડાની એવી મશ્કરી હાસી કરી છે કે સાંભળનારને હસ્યા વગર રહેવું જ

નહિ. આજ પ્રકારે એક બીજા કવિએ ઔરંગઝેબે ઇનામમાં આપેલી એક, હાથણીની નિંદા કરી છે. આજ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરીને બેનીએ કોઇની પાસેથી મળેલી ફાટલી રજાઇની નિંદા કરી છે; અને કોઇ ઠેકાણે નાની કેરીઓ મળી છે એનો પણ ઉપહાસ કર્યો છે.

ઉર્દુ શાયરો અને અંગ્રેજ કવિઓ જેમ ક્યારેક બીજા કવિ ઉપર પણ આવા વ્યંગચિત્રો દોરે છે તેમ બેનીએ લખનઉના લલકદાસને માથે પણ ભારે કરી છે. " બાજે બાજ અમે ડલમઉ મેં બમત જૈસે મઉ કે જુલાહે લખનઉ મેં લલકદાસ " એ વાક્યવાળું કવિત લોકપ્રસિદ્ધ છે. એમના ટિકૈત પ્રકાશનો રચનાકાળ સં. ૧૮૪૯ થી સં. ૧૮૭૪ સુધી જાય છે. ઉદાહરણ:

અલિ ડસે અધર સુગંધ પાય આનન કો
  કાનન મેં ઐસે ચારૂ ચરન ચલાએ હૈ.
ફટિ ગઇ કંચુકી લગે તેં કંટ કુંજન કે
  બેની બરહીન, ખોલી બાર છબિ છાએ હૈ.
વેગ તેં ગવન કીનો ધક ધક હોત સીનો
  ઉન્ચે ઉસાસેં તન સેદ સરસાએ હૈ.
ભલી પ્રીતિ પાલી બનમાલી કે બુલાઇ બેકો
  મેરે હેત આલી બહુ તેરે દુખ પાએ હૈ.

. .

સં. ૧૮૫૧ માં 'શક્તિ ચિંતામણિ' અને 'રસરત્નાકર'ના કર્તા ભૌન કવિનું નામ મળે છે. એઓ જાતિના ભાટ હતા અને રાયબરેલી જીલ્લાના બેની ગામમા રહેતા હતા એમના પિતાનું નામ ખુશાલચંદ મહાપાત્ર હતું. 'રસરત્નાકર'માં ૪૩૦ છંદ છે અને એમાં રસભેદ અને ભાવભેદ વર્ણિત છે. એમની ભાષા વ્રજ છે અને એ સુંદર છે. એમની કવિતાના મુખ્ય ગુણ માધુર્ય અને નિર્દોષતા છે.

સ ૧૮૫૨ મા 'માધુર્ય લહરી' ના રચયિતા કૃષ્ણદાસનુ નામ પણ આવે છે આ ગ્રથ છત્રપુરના રાજપુસ્તકાલયમા સુરક્ષિત છે. એમની કવિતા સાધારણ કોટિની કહેવાય છે

બેનીપ્રવીન

બેનીપ્રવીન લખનઉના ઉપમન્યુ ગોત્રી વાજપેયી હતા એઓ લખનઉના પ્રસિદ્ધ બાદશાહ ગાઝીઉદ્દીન હૈદરના દીવાન રાજા દયાકૃષ્ણ કાયસ્થના પુત્ર નવલકૃષ્ણ ઉર્ફે લલનજીના આશ્રયમા રહેતા હતા એમની જ આજ્ઞાથી એમણે 'નવરસ-તરગ' નામના રીતિગ્રથની રચના કરી હતી આ પહેલા એમણે શૃગારભૂષણ નામનો એક ગ્રથ રચ્યો હતો થોડાક દિવસો માટે એઓ મહારાજ નાનારાવ પાસે બિઠૂર પણ ગયા હતા અને એમના નામ ઉપર 'નાનારાવ પ્રકાશ' નામક અલકારગ્રથ પણ કવિ પ્રિયાના ઢગ ઉપર લખ્યો હતો પડિત કૃષ્ણ બિહારી મિશ્રે એમના 'નવરસ-તરગ' ગ્રથને નાગરીપ્રચારિણી સભા પાસેથી છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એક વખતે એમને બેની બદીજન સાથે વિવાદ થયો હતો એ વિવાદમા પ્રસન્ન થઇને બદીજને એમને 'પ્રવીન' ની ઉપાધિ આપી હતી જીવનના છેલ્લા દિવસમા આ રોગી અવસ્થાને લીધે એઓ પત્નીસહ આબુ પર રહેવા ગયા હતા અને ત્યાજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા એમને સતાન નહતુ

એમનો નવરસ-તરગ ગ્રથ ઉત્તમ છે એમા નાયિકાભેદ ઉપરાત રસભેદ અને ભાવભેદનુ સક્ષેપમા નિરૂપણ કર્યુ છે અન્ય રસયુગના બીજા ગ્રથોની જેમ આ પણ શૃગારરસનો જ ગ્રથ છે આમા નાયિકાભેદની અતર્ગત 'પ્રેમક્રીડા' ની સુદર કલ્પનાઓ છે એમની ભાષા વહેતી અને સ્વાભાવિક છે એમણે ઋતુવર્ણનો પણ ઉદ્દીપનની દૃષ્ટિએ જ્યા સુધી સભવિત બની શકે ત્યા સુધી સજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમની અભિસારિકાઓ પણ સ્વભાવવર્ણન એ એમની લાક્ષણિકતા અને મૌલિકતા સાથે [illegible] રજૂઆતને કારણે પોતાની કાવ્યભાષા નજીક

ચમત્કારી છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ એઓ મતિરામની હરોળમાં અને ભાવ તથા માધુર્યમાં પદ્માકરની જોડે બેસે. જે ઉદાહરણ —

બોરહી ન્યોતિ ગઇતી તુમ્હૈ વહ ગોકુલ ગાંવકી ગ્વાલિની ગોરી
આધિક રાતિ લૌં બેની પ્રવીન કહા ઢિગ રાખિ કરી બરજોરી
આવે હંસી મોહિં દેખત લાલન ભાલમેં દીન્હી મહાવર ઘોરી
એતે બડે બ્રજમંડલમેં ન મિલી કહું માંગહુ રંચક રોરી

સં. ૧૮૫૬ માં ગોલોક પામેલા તેરવા નરેશ બીજા જસવંતસિંહે 'શૃંગાર-શિરોમણિ' અને 'શાલિહોત્ર' નામક બે ગ્રંથોની રચના કરી છે. એમનો 'શૃંગાર શિરોમણિ' કવિતાની દૃષ્ટિએ સામાન્ય રસગ્રંથ છે. મહારાજા પોતે કવિતા ઉપરાંત વિદ્યાપ્રેમી સજ્જન હતા અને પોતાના પુસ્તકાલયમાં સંસ્કૃત અને હિંદીનાં ઘણાં પુસ્તકો સંઘરતા.

'બરવૈ નાયિકા ભેદ' નામના એક નાનાશા છતાં સુંદર અને મનોહર અલંકારગ્રંથના રચનાર યશોદાનંદન નામ સં. ૧૮૭૭ ની સાલ સાથે [illegible] છે. એમનો જન્મ સં. ૧૮૨૮ માં થયો હતો.

સં. ૧૮૫૭ ની લગભગ લાલકવિના પૌત્ર અને ગુલાબકવિના પુત્ર ગણેશનું નામ મળે છે. એઓ કાશીનરેશ મહારાજા ઉદિતનારાયણસિંહને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે વાલ્મીકીય રામાયણ 'શ્લોકાર્થ પ્રકાશ' નામથી વાલ્મીકી રામાયણના કેટલાક ભાગનો પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. એમની કવિતામાં સ્વાભાવિક ભાષા હોવાથી સરસતા જણાય છે.

'રસકલ્લોલ'ના કર્તા કરન કવિનું નામ સં. ૧૮૬૦ માં આવે છે. એમની અટક પાંડે હતી. એથી કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. એઓ પન્ના નરેશ મહારાજા છત્રસાલના વંશધર હિંદુપતિના સભાકવિ હતા. એમના પ્રસિદ્ધ રીતિ ગ્રંથ 'રસકલ્લોલ' ઉપરાંત એમણે 'સાહિત્ય રસ' નામનો બીજો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. 'સાહિત્ય રસ'

મા લક્ષણા, વ્યંજના ધ્વનિભેદ અભેદ ગુણદોષ વગેરે કાવ્યના વિષયોનુ વિસ્તૃત વર્ણન છે સાહિત્ય-સ'નુ સ્થાન રીતિ ગ્રંથોમા ઉચુ છે એમની કવિતા સરસ અને મધુર છે

રસિક ગોવિંદના કવિતાનો સમય સં ૧૮૫૨ મનાય છે મિશ્રબંધુઓએ આ સમય સં ૧૮૫૮ માન્યો છે એમનો 'જુગલરસમાધુરી' ગ્રંથ જોતાં કવિ પ્રભુભક્ત હશે એમ જણાય છે એમા વૃન્દાવનની શોભા અને રાધિકાનુ વર્ણન છે કેટલાક શૃંગાર ભાવોને સહજ સ્વાભાવિક અને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવામા આવ્યા છે શોધમા એમના બીજા ૭ ગ્રંથો 'અષ્ટયામના ગોવિંદાનંદઘન કલિયુગરાસો (સં ૧૮૬૫) પિંગળ સમયપ્રબંધ રામાયણસુચનિકા નામના મળ્યા છે

સં ૧૮૬૦ મા હરજીત ઉન્નાવ મવાના ગામના બ્રાહ્મણ અને 'પિંગળ કાવ્યભૂષણ' નામક રીતિગ્રંથના રચયિતા મન્મનનુ નામ મળે છે એમના દોહરા ગિરિધરની કુંડળિયોની જેમ ગામડામા ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. એમના દુહાના ભાવો મર્મસ્પર્શી અને ભાષા સ્વભાવિક તથા સરળ હોવાથી સામાન્ય લોકસમાજમા એ ઘર કરી ગયા છે

સં ૧૮૬૦ મા ગૌસ્વામી જનકલાલજી અને સુન કવિના નામનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે જનકલાલજીએ ગોસ્વામી હિતહરિવંશનુ જીવનચરિત અને એમના પ્રવર્તાવેલા મતનો મર્મ સરળ ભાષામા લખ્યા છે. એમનુ એ 'અનન્યસાર' પુસ્તક હજી અપ્રસિદ્ધ છે સુન કવિએ રામ રાવણયુદ્ધ' નામક એક કથાત્મક ગ્રંથની રચના કરી છે બન્નેની કવિતા સામાન્ય શ્રેણીની છે.

લલ્લુજીલાલ અને સદલમિશ્ર.

વર્તમાન ગદ્યના જન્મદાતા તરીકે લલ્લુજીલાલ અને સદલમિશ્રનુ સ્થાન હિંદી સાહિત્યમા માન ભર્યુ છે લલ્લુજીલાલ ગુજરાતી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ

હતા. એમની જન્મભૂમિનો પત્તો નથી મળતો પરંતુ સં. ૧૮૬૦ માં વિદ્યમાન હતા અને કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજમાં નોકર હતા. એ કૉલેજમાં એમણે વ્રજભાષા અને ગુજરાતી મિશ્રિત ખડીબોલીમાં 'પ્રેમસાગર' નામક ગદ્યગ્રંથ લખ્યો હતો. એમાં ભાગવતના 'દશમસ્કંધની કથા ઉતારવામાં આવી છે. કેટલાક દુહા ચોપાઇ પણ એમાં મુકવામાં આવ્યાં છે. એમના ગ્રંથોના નામ નીચે પ્રમાણે.

પ્રેમસાગર, લતાયફહિંદી, રાજનીતિ–વાર્તિક, સંગ્રહ–સભાવિલાસ, માધવ વિલાસ, સતસઇકી ટીકા (લાલચંદ્રિકા) ભાષા વ્યાકરણ, મસાદિરે ભાષા, સિંહાસન બત્રીસી, વૈતાળ પચ્ચીસી, માધવાનલ, અને શકુંતલા.

લલ્લુલાલનો જન્મકાળ સં. ૧૮૨૦ અને મૃત્યુ સંવત ૧૮૮૨ કહેવાય છે. કેટલોક વખત એઓ આગ્રા અને મુર્શિદાબાદમાં પણ રહેલા જણાય છે.

લલ્લુજીલાલના પહેલાં ઘણા ગદ્ય લેખકો થઇ ગયા છે પરંતુ કોઇના પણ ગદ્યની ભાષા આટલી લલિત, સુરેખ અને સરસ નથી; એટલે હિંદી વિવેચકોએ એમને અને સદલમિશ્રને વર્તમાન ગદ્યના જન્મદાતા માન્યા છે. લલ્લુલાલની કવિતા સામાન્ય છે એટલે એમની પ્રસિદ્ધિ કવિ કરતાં ગદ્યલેખક તરીકે વધારે છે. એમનો બીજો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ તે 'લાલચંદ્રિકા' (સતસઇની ટીકા). ડૉ. ગ્રિયર્સને એને સંશોધિત કરીને અને વિસ્તૃત ભૂમિકા લખીને 'લાલચંદ્રિકા'ને વધારે પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

સદલમિશ્ર પણ લલ્લુલાલના સમકાલીન ગદ્યલેખક છે. એમની જન્મભૂમિ બિહારમાં હતી. એમણે પણ ખડીબોલીમાં 'નાસિકેતોપાખ્યાન' નામક ગ્રંથ લખ્યો છે. સદલમિશ્રનું ગદ્ય લલ્લુલાલ કરતાં વધારે સુરેખ અને શુદ્ધ છે.

લલ્લુજીલાલ અને સદલમિશ્ર મુખ્યત્વે ગદ્ય લેખકો હોવાથી એમના ગ્રંથોની વિવેચના અને બન્નેના જીવનનું વધારે વિવરણ આધુનિક યુગના પ્રકરણમાં ગદ્યનાં ક્રમવિકાસ દરમ્યાન આપણે જોઇશું.

સં. ૧૮૬૦ માં ગુમાન પાઠકે 'બાગ મનોહર' નામના શૃંગાર રીતિગ્રંથની રચના કરી છે. એ ગ્રંથમાં આચાર્ય કેશવદાસના ગ્રંથ 'કવિપ્રિયા'નું અનુકરણ દેખાય છે. ગ્રંથમાં પિંગલ રસ અલંકાર, ગુણદોષ શબ્દશક્તિ આદિ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદી સાહિત્યમાં જે મોટા સર્વાંગ સુંદર ગ્રંથો છે તેમાં 'બાગ મનોહર'નું સ્થાન આવે છે. એમની રચના સરસ અને મધુર છે.

કાશી નરેશ મહારાજા ઉદિતનારાયણસિંહના નાના બંધુ બાબુ દીપનારાયણસિંહના આશ્રિત કવિ ... બાબુ સં. ૧ .. માં '...વિલાસ' અને ૧૮૬૫ માં 'દીપપ્રકાશ' નામના અલંકારગ્રંથો રચ્યા છે. ...ની રચના સરલ અને વ્યવસ્થિત છે. એમના કવિતા સાધારણ ... કવિતા બનાય છે. એજ સાલમાં માખન પાઠકે 'વસંત મંજરી' નામના રસગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં હોરીમાં જ નાયિકા ભેદ વર્ણિત છે.

ઠાકુર.

ઠાકુર નામના ત્રણ કવિઓ થઇ ગયા છે. આ ત્રણે કવિઓની કવિતા એટલી બધી સેળભેળ થઇ ગઇ છે કે પારખવી મુશ્કેલ પડે. માત્ર ત્રીજા ઠાકુર જેઓ બુંદેલખંડી હતા એમની કવિતા કેટલાક બુંદેલખંડી શબ્દોને લીધે ઓળખાય છે. અસનીવાળા પહેલા ઠાકુર સં. ૧૭૦૦ ની આસપાસ લગભગ અલંકારયુગના આરંભમાં થયા હતા. એમનું ... કવિતા ઉપરાંત બીજું કંઇ જ નથી. બીજા ઠાકુર અસનીવાળા ઋષિનાથના પુત્ર અને સેવક કવિના પિતા થાય. સેવકના ભત્રીજા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પૂર્વજોનું જે વર્ણન લખ્યું છે તે પ્રમાણે ઋષિનાથના પૂર્વજ દેવકીનંદન ગોરખપુર જીલ્લાના એક કુલીન કુટુંબના સરયૂપારી બ્રાહ્મણ હતા. આ બીજા ઠાકુરે સં. ૧૮૬૧ માં 'સતસઇ બરનાર્થ' નામક વિહારી સતસઇની એક ટીકા બનાવી. ઠાકુર વિષે વધારે વૃત્તાંત ... પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે એમના 'વિહારી-વિહાર'ની ભૂમિકામાં લખ્યું છે. આ ઠાકુર ... કવિના

કરતા હતા. એમના પદોમા ભાવ અને દમ્યના ગુણો આગળ પડતા છે. ત્રાજા બુંદેલખંડી ઠાકુર લખનૌ જીલ્લાના કકોરી ગામના કાયસ્થ ખડગરાયના પુત્ર હતા. ખડગેરાયના પુત્ર ગુલાબરાયનું લગ્ન ઓડછા (બુંદેલખંડ) ના રાવરાજાની પુત્રી સાથે ખુબ ધામધુમથી થયું હતું. ગુલાબરાયના પુત્ર તે કવિ ઠાકુર. ગુલાબરાયે પોતાનો કાયમનો વસવાટ સાસરે આવીને કર્યો, ત્યાર પછી સં. ૧૮૨૩ મા ઠાકુરનો જન્મ થયો. બચપણથી જ ઠાકુરની કવિતામા પ્રતિભા ચમકતી. કયારેક તો એઓ પદ્માકરની સાથે બાંદાના હિમ્મત્ બહાદુર ગોસાઇના દરબારમા પણ જતા.

હિમ્મત બહાદુર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. પોતાના સ્વાર્થને માટે એઓ કયારેક અંગ્રેજોને તો કયારેક લખનૌના નવાબને મળી જતા. હિમ્મત બહાદુર અને ઠાકુરનો સંબંધ હિંદી પ્રેમીઓની જાણીતી વાત છે. ઠાકુરનો પરલોકવાસ સં. ૧૮૮૦ માં થયો. એમની કવિતાઓનો એક સુંદર સંગ્રહ 'ઠકુર-ઠસક' નામથી લાલા ભગવાનદીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ સંગ્રહમાં પણ ત્રણે કવિઓની કવિતા સેળભેળ થઇ ગઇ છે. પરંતુ સંગ્રહનું મુખ્ય આકર્ષણ એની શરૂઆતમા આવેલું કવિનું જીવનવૃત્ત છે. ઠાકુરની કવિતામાં વ્યર્થ શબ્દભંડાર નથી, કલ્પનાના જુઠા ઉડ્ડયનો નથી અને અનુભૂતિ વિરૂદ્ધ ભાવોનો ઉત્કર્ષ પણ નથી. એમા સંવેદનોનું અને સાક્ષાત્કારોનું સ્વાભાવિક અને સરસ વર્ણન છે. લોકોક્તિઓની ફુલગુંથણી માટે ઠાકુર લોકવિખ્યાત છે. એઓ મુખ્યત્વે પ્રેમનિરૂપક હોવા છતા પણ લોક-વ્યાપારના અનેકાંગદર્શી કવિ છે. લોકજીવનમા રંગ પુરતા અખાત્રીજ, ફાગ, વસંત, હોળી અને હિંડોળા આદિ ઉત્સવોના સજીવ વર્ણનો એ ઠાકુરની વિશેષતા છે.

ઠાકુરની સાથે સાથે લખનૌવાળા લલકદાસ, ખુમાન બંદીજન, ધનીરામ અસલભટ્ટ અને નવલસિંહ કાયસ્થના નામો આવે છે. લલકદાસે સંવત ૧૮૦૦ થી ૧૮૮૦ ની વચ્ચે 'સત્યોપાખ્યાન' નામક એક વિશાળ

વર્ણનાત્મક ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં રામચંદ્રજીના જન્મથી માંડીને વિવાહ સુધીનો વૃત્તાંત વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે 'સત્યોપાખ્યાન' માં મૌલિકતા જેવું કશું નથી ભાષા અને ભાવ બન્નેમાં સ્પષ્ટ અનુકરણ છે ખુમાન બંદીજનના દસ ગ્રંથોનાં નામો મળે છે અમરપ્રકાશ (૧૮૩૬), અષ્ટનામ (૧૮૫૨) લક્ષ્મણશતક (૧૮૫૫) હનુમાન નખશિખ હનુમાન પંચક, હનુમાન પચ્ચીસી, નીતિવિધાન સમરસાર નૃસિંહ ચરિત્ર (૧૮૭૯) અને નૃસિંહ પચ્ચીસી

આ ગ્રંથોમાંથી લક્ષ્મણશતક પ્રસિદ્ધ છે એમાં લક્ષ્મણ અને મેઘનાદના યુદ્ધનું રોચક વર્ણન છે કવિતા સાધારણ શ્રેણીની છે નવલસિંહ કાયસ્થના પણ લગભગ ૨૦ પુસ્તકોનાં નામો મળે છે એમાંથી કેટલાંક તો બહુ નાનાં છે નવલસિંહે વ્રજભાષામાં થોડું ગદ્ય પણ લખ્યું છે એઓ કવિ ઉપરાંત ચિત્રકાર પણ હતા સં ૧૮૮૦ ની આસપાસ એમનો રચનાકાળ આવે છે ધનીરામે 'કાવ્યપ્રકાશ' નો અનુવાદ કરીને બીજા પણ બે અનુવાદ કર્યા છે

પદ્માકરભટ્ટ

અલંકારયુગના કવિઓમાં પદ્માકરભટ્ટનું નામ પહેલી હરોળમાં આવે છે એમની સર્વપ્રિયતા બિહારી, દેવ અને મતિરામની જોડ એમે છે આ યુગની કવિતાનો મધ્યાહ્ન પદ્માકર અને પ્રતાપસાહિની કવિતાવડે દીપ્યો છે અલંકારયુગના છેલ્લા પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે પદ્માકરનું નામ અમર છે

પદ્માકર તૈલંગ બ્રાહ્મણ હતા એમનો જન્મ મોહનલાલ ભટ્ટને ઘેર બાંદામાં સં ૧૮૧૦ માં થયો હતો એમને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો અચ્છો અભ્યાસ હતો એઓ પ્રતિભાવંત અને તેજસ્વી કવિ હોવાથી ઘણા રાજ્યોમાં એમનો સત્કાર થયો હતો એઓ સુગરાના અર્જુનસિંહના મંત્ર ગુરુ બનીને સં ૧૮૪૮ માં હિમ્મત બહાદુર ગૌસાંઇને ત્યાં ગયા અને ત્યાં 'હિમ્મત બહાદુર બિરુદાવલિ' નામક વીરરસની એક રોચક પુસ્તિકા

વખાને હિમ્મત બહાદુરને અર્પણ કરી. સ. ૧૮૫૬ મા પદ્માકર મતાગના પ્રસિદ્ધ મહારાજા ગદ્યોગાના દરબારમા ગયા અને ત્યા પોતાની પ્રતિભાવડે ૧ લાખ રૂપીયા, ૧ હાથી અને દસ ગામનો સરપાવ પામ્યા ત્યાર પછી એઓ જયપુર નરેશ પ્રતાપસિંહજીને ત્યા રહ્યા ત્યા એમણે પ્રતાપસિંહના પુત્ર જગતસિંહને નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રથ 'જગદ્વિનોદ'ની રચના કરી એમણે 'પદ્માભરણ' નામનો બીજો રીતિગ્રથ પણ જયપુરમા જ બનાવ્યો. ત્યાથી કવિ ઉદયપુર પણ ગયા હતા ઉદયપુર નરેશ પાસેથી ખાસ સન્માન પામીને એમણે 'ગાવગોટ'ના મેળાનુ સરસ વર્ણન કર્યું હતુ. સ ૧૮૬૦મા મહારાજા જગતસિંહનો પરલોકવાસ થયો અને કવિ ગ્વાલિયરમા દૌલતરાવ સિંધીઆના દરબારમા ગયા ગ્વાલિયરમા મહારાજાએ એમને ભાવપૂર્વક રાખ્યા ત્યા સરદાર ઉદાજીના આગ્રહથી એમણે હિતોપદેશનો અનુવાદ કર્યો પાછલી અવસ્થામા કવિ ગગાગ્રન્ત રહેતા એ સમયમા એમણે 'પ્રબોધ પચાસ' નામક વિરાગ અને ભક્તિરસ ભર્યો એક ગ્રથ બનાવ્યો હતો પરલોકવાસ પહેલા ભક્તજી ગગા તીરે આવી વસ્યા અને ત્યાજ જીવનના ઉત્તર ભાગ વર્ષો પુરા કરી સ ૧૮૯૦ મા સ્વર્ગવાસી થયા કવિની પ્રસિદ્ધ ગગા લહરી ' આ અતિમ વસવાટ દરમ્યાન જ રચાઇ છે

નાયિકાભેદના અભ્યાસીઓ મતિરામના 'રસરાજ' અને પદ્માકરના 'જગદ્વિનોદ'નો પ્રથમ અભ્યાસ કરે છે કારણ કે આ બન્ને ગ્રથો જેવા મનોહર અને સ્પષ્ટ ઉદાહરણો અને લક્ષણો બીજા રીતિગ્રથોમા નથી કાવ્યરસિકોમા પણ જગદ્વિનોદનો ઘણો આદર છે ભટ્ટજીના સવ ગ્રથોમા 'જગદ્વિનોદ' ગ્રથશિરોમણિ છે અને એને લીધે જ એમની યશકીર્તિ આજ સુધી અખડ છે એમની મધુર કલ્પનાઓ એવુ સ્વાભાવિક અને ભાવપૂર્ણ મૂર્તિવિધાન કરે છે કે વાચક ઘડીભર પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિમા મગ્ન થઇ જાય છે આવુ સજીવ મૂર્તિવિધાન સરજનારી સમર્થ કલ્પના બિહારી વિના બીજા કોઇની નથી આવા હૃદયગમ કલ્પનાવિહાર સિવાય ભાવુકતા કાનો અદરને અદર લીન થઇ જાય છે નયના અસમર્થ પદાવલીમા

વ્યર્થ તર્કજાળ કે કલ્પના અને વાણી મુધી જે ભાનુન્નતાની વ્યાપ્તિ થાય છે તે જ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યના રૂપમાં વિકસીત થઇ શકે છે. ભાષાની સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ ઉપર કવિનું પ્રભુત્વ દેખાય છે કેટલેક ઠેકાણે ભક્તની ભાષા નિર્બંધ મધુર પદાવલી દ્વારા મધુર ભાવભરી પ્રેમમૂર્તિ ખડી કરી દે છે, કેટલેક ઠેકાણે ભાવ અને રસની ધારા વહાવે છે, ક્યાંક અનુપ્રાસોવડે ઝંકાર ઉત્પન્ન કરે છે, ક્યાંક અભિમાનથી નાદ વહાવનારીની જેમ અકડની અને મકોડાતી ચાલી જાય છે અને કેટલેક ઠેકાણે પ્રશાંત સરોવરજલ સમાન સ્થિર અને ગંભીર બનીને મનુષ્યહૃદયના વિશ્રાંતિની છાયા બનાવે છે. એમની ભાષામાં જે બહુરૂપતા છે તે એમની ઉત્કૃષ્ટ કવિઓમાં ગણના કરાવે છે. ભાષામાં આટલું અનેકવિધ ખેડાણ માત્ર તુલસીદાસમાં જ દેખાય છે.

અનુપ્રાસ હિંદીના લગભગ બધા કવિઓમાં જોઇએ તે કરતા વધારે હોય છે. પદ્માકર પણ એ પ્રભાવથી મુક્ત નથી રહ્યા. ભલે વધારે અનુપ્રાસ તો વર્ણનાત્મક પદોમાં વાપર્યા છે. પરંતુ ત્યાં મધુર કલ્પનાની વચ્ચે કોમળ ભાવતરંગનું સ્પંદન છે ત્યાંની ભાષા તો સ્વાભાવિક, શુદ્ધ અને રોચક છે. ત્યાં અનુપ્રાસ છે પણ બહુ જ સંયત રૂપમાં. હિંદી કવિઓમાં 'નવરત્ન' પહેલી શ્રેણિના કવિઓ, સેનાપતિની બીજી શ્રેણિ અને પદ્માકર ની ત્રીજી શ્રેણિ કહેવાય છે. ભટ્ટ ત્રીજી શ્રેણિના શિરોમણિ છે. એમના બે ઉદાહરણો

ફાગુકી ભીર અભી રિન મેં ગહિ ગોબિંદૈ લૈ ગઇ ભીતર ગોરી
ભાઇ કરી મન કી પદમાકર ઉપર નાઇ અબીર કી ઝોરી
છીનિ પિતંબર કમ્મર તેં સુબિદા દઇ મીડી કપોલન રોરી।
નૈન નચાય કહી મુસકાય લલા ફિર આઇઓ ખેલન હોરી !

× × ×

આઇ સંગ આલિન કે નનંદ પઠાઇ નીઠિ
સોહત સોહાઇ સીસ ઇંડરી સુપટકી

કહે પદ્માકર ગંભીર જમુનાકે તીર
　　લાગી ઘટ ભરન નવેલી નેહ અટકી
તાહી સમય મોહન જો બાઁસુરી બજાઇ તામેં
　　મધુર મલાર ગાઇ ઓર બંસી બટકી
તાન લગે લટકી, રહી ન સુધિ ઘુંઘટકી
　　　　ઘરકી, ન ઘાટકી, ન બાટકી ન ઘટકી.

રામસહાયદાસ

બનારસ જીલ્લાના ચોબેપુર ગામના કાયસ્થ ભવાનીદાસના પુત્ર અને કાશી નરેશ મહારાજ ઉદિતનારાયણસિંહના આશ્રિત હતા, 'બિહારી સતસઇ' નું સફળ અનુકરણ કરીને એમણે 'રામસતસઇ' નામક એક રીતિગ્રંથની રચના કરી છે. બિહારી સતસઇનાં જેટલાં અનુકરણો થયાં છે તેમાં સર્વથા વધારે પ્રસિદ્ધિ જો કોઇ પણ ગ્રંથને મળી હોય તો તે 'રામસનસઇ' ને. 'રામસતસઇ' નામથી કંઇક ભ્રમ થતો હતો એટલે ભારતજીવન પ્રેસના માલીકે એનું નામ 'શ્રૃંગાર સતસઇ' રાખ્યું છે. શ્રૃંગાર સતસઇના કેટલાક દુહા તો બિહારીના દુહા સાથે એટલા બધા મળી જાય છે કે પારખવા મુશ્કેલ પડે. મહાકવિ બિહારીની વિશેષતાઓ આગળ જોવાઇ ગઇ છે. જ્યાં સુધી શબ્દોની કારીગીરી અને વાગ્વૈદગ્ધ્ય સાથે સંબંધ છે ત્યાં સુધી અનુકરણનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે. પરંતુ હાવોનું એ સુંદર વિધાન, ચેષ્ટાઓનું એ મનોહર ચિત્રણ, ભાષાનું એવું સૌષ્ઠવ અને સંચારીઓનાં એ સુંદર વ્યંજના 'રામસતસઇ' માં ક્યાંથી લાવવાં ? અનુકરણ ઉપર ઉપરની વાતોનું જ થઇ શકે, હૃદયનું નહિ. એક કલાવિવેચકે કહ્યું છે કે અનુકરણ એટલે કલાનું મરણ. 'રામસતસઇ' જોતાં એ સત્ય ચરિતાર્થ થાય છે. હૃદય ઓળખવા માટે તો હૃદય જ જોઇએ. એ આંખો ત્યાં નિરુપયોગી છે. આટલો મુખ્ય ભેદ હોવા છતાં પણ 'રામ સતસઇ' શ્રૃંગાર રસનો સુંદર ગ્રંથ છે.

આ સતસઇ ઉપરાંત કવિએ 'વાણીભૂષણ' 'વૃત્ત તરંગિણી' અને 'કકહરા' નામના બીજા ત્રણ ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. વાણીભૂષણ અલંકાર નો ગ્રંથ છે અને વૃત્ત તરંગિણી પિંગળનો. કકહરા જાયસીના 'અખરાવટ' જેવું નાનું પુસ્તક છે. એમાં ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશો છે. રામસહાયનો કવિતાકાળ સં. ૧૮૬૦ થી ૧૮૮૦ છે.

ગ્વાલ કવિ.

ગ્વાલ મથુરાવાસી સેવારામ બંદીજનના પુત્ર હતા. વ્રજભાષાના કવિઓ માં એમનું નામ આગળ પડતું ગણાય છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૮૭૯ થી ૧૯૧૮ સુધી જાય છે. એમણે પહેલો ગ્રંથ 'યમુનાલહરી' સં. ૧૮૭૯ માં અને છેલ્લો ગ્રંથ 'ભક્તભાવન' સં. ૧૯૧૯ માં બનાવ્યો. એમણે ચાર રીતિગ્રંથો પણ લખ્યા છેઃ રસિકાનંદ, રસરંગ, કૃષ્ણજુકો નખશિખ (૧૮૮૪) અને દૂષણ દર્પણ (૧૮૯૧). આ સિવાય એમના બીજા બે ગ્રંથો હમીરહઠ અને ગોપી પચ્ચીસી પણ શોધમાં મળ્યા છે. એમની કવિતાનો એક નાનાશો સંગ્રહ 'કવિ હૃદય વિનોદ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

'રસરંગ'માં ગ્વાલ કવિ એટલા બધા મસ્ત જણાય છે કે 'યમુના લહરી' નામક દેવ સ્તુતિમાં પણ નવરસ અને ષટ્ઋતુનાં ઝમકદાર વર્ણનો કર્યાં છે. ગ્વાલનાં ઋતુવર્ણનો લોકવિખ્યાત છે. એમની ભાષા વહેતી અને વ્યવસ્થિત છે. કવિએ ઘણું દેશાટન કરેલું હોવાથી પર પ્રાંતની પણ કેટલીક ભાષાઓનું જ્ઞાન એમને હતું. પુર્વી હિંદી, ગુજરાતી અને પંજાબીમાં પણ એમણે કેટલાક સવૈયા રચ્યા છે. ફારસી અને અરબી શબ્દોનાય એમણે ખુબ પ્રયોગો કર્યા છે. એકંદરે ગ્વાલને હિંદી કાવ્ય રસિકો વિદગ્ધ, કુશળ અને ફક્કડ કવિ તરીકે ઓળખે છે.

ચંદ્રશેખર વાજપેયી.

ચંદ્રશેખરનો જન્મ સં. ૧૮૫૫ માં ફતેહપુર જીલ્લાના મુઅજ્જમાબાદ-માં થયો હતો. એમના પિતા મનીરામ પણ અચ્છા કવિ હતા. ચંદ્રશેખરે

કેટલોક સમય દરભંગામા રહ્યા પછી ૬ વર્ષ સુધી જોધપુર નરેશ મહારાજા માનસિંહને ત્યા રહ્યા હતા. આખરે એઓ પતિયાળા નરેશ મહારાજા કર્મસિંહને ત્યા ગયા અને જીવનભર ત્યા જ રહ્યા. એમનો દેહાત સં. ૧૯૩૨ મા થયો. કવિ છેક મહારાજા નરેદ્રસિંહના સમય સુધી વિદ્યમાન હતા: અને એમના જ આદેશથી એમણે પ્રસિદ્ધ વીરકાવ્ય ‘હમીરહઠ’ ની રચના કરી. આ ઉપરાંત એમણે વિવેક વિલાસ, રસિક વિનોદ, હરિભક્તિ વિલાસ, નખશિખ, વૃંદાવન શતક, ગુરુપંચાશિકા, તાજક–જ્યોતિષ અને માધવી વસંત નામના ગ્રંથો પણ બનાવ્યા છે.

ચંદ્રશેખરે શૃંગારરસની સરસ કવિતા કરી છે. પણ એમની ચિરંજીવ કીર્તિ માટે તો ‘હમીરહઠ’ જ બસ છે. ઉમંગની સ્વાભાવિક, વહેતી અને મમર્થ વ્યંજના જેવી ચંદ્રશેખરે કરી છે એવી બૈતાલ, લાલ, ભૂષણ અને હરિકેશ વિના બીજા કોઈની નથી. વીરરસના વર્ણનમા કવિએ એમના સાહિત્યક વિવેકનો પરિચય કરાવ્યો છે. સુદન વગેરે કવિઓની જેમ શબ્દોના લાંબા લાંબા અર્થહીન વાક્યો ન મુકતા કવિએ ઉગ્ર ઉત્સાહની વ્યંજનાને માટે આવશ્યક અને છાજતી શબ્દરચના કરી છે. વસ્તુઓની લાંબી લાંબી ગણત્રી કરાવતા વર્ણનોના અનાવશ્યક વિસ્તારને ચંદ્રશેખરે પોતાની કવિતામાં સ્થાન નથી આપ્યું. એમની ભાષા પણ વ્યવસ્થિત અને સરળ છે. વીરરસના વર્ણનની શ્રેષ્ઠ પ્રણાલિકા આપણને ચંદ્રશેખરમા દેખાય છે

પ્રસંગવિધાનમા કવિએ નવી અને મૌલિક ઉદ્ભાવનાઓ ન કરતા પૂર્વવર્તી કવિઓનુ અનુકરણ કર્યું છે એક રૂપવતી અને ચતુર સ્ત્રીની સાથે મંગોલનુ હમીરના દરબારમા નાસી આવવુ, અલાઉદ્દીનની હમીર પાસે પોતાના ચોરની માગણી, હમીરનો શરણાગત મહેમાનને સહાય કરવાનો નિરધાર વગેરે વાતો જોધરાજ અને એના પૂર્વવર્તી પ્રાકૃત કવિઓની કલ્પના છે, જે વીરગાથાકાળની રૂઢિ બની ગએલી દેખાય છે ગઢના ઘેરા વખતે ગઢની નિશ્ચિતતા અને નિર્ભીકતા દેખાડવા પ્રાચીન

કવિઓ ગઢમાં નાચરંગના જલસા બતાવતા. જાયસીએ પદ્માવતમાં ચિતોડગઢના ઘેરા વખતે રતનસેન ગઢમાં નાચ કરાવે છે અને શત્રુની એક અચૂક તીરથી નર્તકી ઘાયલ થઈને મૃત્યુ પામે છે 'હમીરહઠ' માં પણ બરાબર આવું જ વર્ણન આવે છે. એટલે વસ્તુવિધાનમાં ચંદ્રશેખર પ્રાચીન કવિઓને અનુસર્યા છે એ સ્પષ્ટ છે.

'હમીરહઠ' ની એક ત્રુટિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. સમર્થ કવિઓ નાયકને જેવો પ્રતિભાશાળી અને પ્રતાપી ચિતરે છે એવો પ્રતિનાયકને પણ ચિતરે છે; અને બળવાન પ્રતિનાયકની ઉપર વિજય કરાવી પોતાના મૂળ નાયકની પ્રતિભા સિદ્ધ કરે છે. રામ અને રાવણ, કૃષ્ણ અને કંસ એ સર્વ ચિત્રોમાં પ્રતિનાયક પણ પ્રતાપી દેખાય છે. પરંતુ 'હમીરહઠ' માં તો અલાઉદ્દીન એક ઉંદરના ખડખડાટથી ડરીને ગભરાઇ જાય છે.

આવી એકાદ બે ત્રુટિઓ 'હમીરહઠ' ના ગુણોમાં દબાઈ જાય છે. ચંદ્રશેખરના યુદ્ધ અને મૃગયા વગેરેના સંવાદ તથા વર્ણનો માર્મિક છે. રસને અનુકૂળ પદવિન્યાસ એ ચંદ્રશેખરની વિશેષતા છે.

પ્રતાપસાહિ.

રતનેસ બંદીજનના પુત્ર પ્રતાપસાહિ ચરખારીના મહારાજા વિક્રમસાહિને ત્યાં રહેતા હતા. એમણે સં. ૧૮૮૨ માં 'વ્યંગ્યાર્થ કૌમુદી' અને સં. ૧૮૮૬ માં 'કાવ્યવિલાસ' ની રચના કરી. આ બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરાંત એમણે નીચેનાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છેઃ—

જયસિંહ પ્રકાશ (સં. ૧૮૫૨), શૃંગારમંજરી (સં. ૧૮૮૬), શૃંગાર શિરોમણિ (સં. ૧૮૯૪), અલંકાર ચિંતામણિ (૧૮૯૪), કાવ્ય વિનોદ (૧૮૯૬) રસરાજ ટીકા (૧૭૯૬) રત્નચંદ્રિકા (સતસઇની ટીકા ૧૮૯૬), યુગલ નખશિખ અને બલભદ્ર નખશિખની ટીકા.

ઉપરના પુસ્તકોની સાલવારી પ્રમાણે પ્રતાપનો કવિતા કાળ સં. ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૦ સુધીનો નક્કી થાય છે. ગ્રંથોની રચના જોતાં કવિના સાહિત્ય મર્મજ્ઞતા અને પાંડિત્ય દેખાય છે. આચાર્યતામાં પ્રતાપસાહિનું નામ મતિરામ, શ્રીપતિ અને દાસની સાથે આવે છે. બીજી રીતે પ્રતાપે એ પૂર્વોક્ત કવિઓએ આરંભેલા કાર્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. લક્ષણા વ્યંજનાનું ઉદાહરણોદ્વારા વિસ્તૃત નિરૂપણ એ ત્રણેય પૂર્વવર્તી કવિઓએ કર્યું ન હતું. પ્રતાપે વ્યંજનાના ઉદાહરણો માટે 'વ્યંગ્યાર્થ કૌમુદી' નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથમાં ૧૩૦ કવિત, દોહરા અને સવૈયા છે; જે બધાય વ્યંજના અથવા ધ્વનિનાં ઉદાહરણો છે. ઉદાહરણ તરીકે 'વ્યંગ્યાર્થ કૌમુદી' નો એક સવૈયો લઇએ –

સીખ સખાઇ ન માનતિ હૈ બરહી બસ સંગ સખીન કે આવૈ
ખેલત ખેલ નચે જલમેં બિન કામ વૃથા કત જામ બિતાવૈ
છોડિ કે માધ સાહેલિન કો રહિ કે કહિ કૌન સંવાદ હિ પાવૈ
કૌન પરીયબાનિ અરી ! નીત નીરભર ગગરી ઢરકા યૈ.

સહૃદયોની સામાન્ય દષ્ટિમા તો વયસ વિની મધુર ક્રિડાવૃત્તિનું એક મનોહર દસ્ય દેખાય છે. પરંતુ ઉસ્તાદ લોકોની દષ્ટિ એક બીજી બાજુ પહોંચે છે. એ આમાથી એવો વ્યંગ્યાર્થ તારવે છે કે ઘડાના પાણીમા પોતાના નેત્રાનુ પ્રતિબિંબ જોઇને એને માછલીઓનો ભ્રમ થાય છે. આ પ્રકારનો ભ્રમ એક અલંકાર છે. એટલે ભ્રમ અથવા ભ્રાંતિનો અલંકાર અહિં વ્યંગ્યોં છે. બીજી દ્રષ્ટિએ જોઇએ તો આવો ભ્રમ અજ્ઞાતયૌવનાને થાય છે. એટલે ઉપરોક્ત છંદ એ અજ્ઞાતયૌવનાનું ઉદાહરણ છે. આટલી મોટી આ અર્થમાત્રા રૂઢિને આશરે જ થઇ છે. જયા સુધી એવું જણાય નહિ કે કવિ પરંપરામા આંખને માછલીની ઉપમા આપવામા આવે છે ત્યાસુધી આનું અર્થરહસ્ય સ્પષ્ટ થતું નથી.

આચાર્યત્વ અને કવિત્વ બન્નેના અપૂર્વ સંયોગની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ

તે પ્રતાપ નિઃસંકોચપણે શ્રીપતિ, મતિરામ અને દાસની હરોળમા બેસે છે. એમની ભાષાની સ્નિગ્ધ, સરલ ગતિ, કલ્પનાની મૂર્તિમત્તા અને હૃદયની આર્દ્રતા મતિરામ, શ્રીપતિ અને બેનીપ્રવીન સાથે હરિફાઈ એવી છે અને આચાર્યત્વમાં તો આ ત્રણેય કવિઓને વટાવી પ્રતાપ છેક પદ્માકર પાસે પહોચી જાય છે. એમની સમર્થ પ્રતિભાએ પદ્માકરની પ્રતિભા સાથે રહીને રીતિબદ્ધ કાવ્યકલાને પૂર્ણતાએ પહોચાડી દીધી. પદ્માકરની અનુપ્રાસ યોજના ક્યારેક રૂચિકર સીમાને ઓળંગી જાય છે. પરંતુ આ ભાવુક અને પ્રવીણ કવિની વાણીમા એ દોષ નથી. એમની ભાષાનો મુખ્ય ગુણ તે એની નિર્દોષતા, કૃત્રિમ આડંબર, ગતિનુ શૈથિલ્ય અને શબ્દોની તોડમરોડથી પ્રતાપની ભાષા મુક્ત છે. હિંદીના મુક્તક કવિઓમા સમસ્યાપૂર્તિની પદ્ધતિ અનુસાર રચનાઓ થવાને કારણે એમા એક પ્રત્યક્ષ દોષ જોવામા આવે છે. એમના અંતિમ ચરણની ભાષા બહુ જ પરિમાર્જિત, વ્યવસ્થિત અને માર્મિક હોય છે; પરંતુ બાકીના ત્રણ ચરણની ભાષામા આ ગુણો નથી હોતા. એથી ઉલટું ઘણે ઠેકાણે તો પહેલા ત્રણ ચરણની ભાષા ઘણી જ અવ્યવસ્થિત અને નબળી હોય છે. પ્રતાપની ભાષા તો ચારેય ચરણમા એકસરખી રીતે વહે છે આ સર્વ ગુણ અવગુણનો વિચાર કરીને હિંદી વિવેચકોએ પ્રતાપસાહિને પદ્માકરના સમકક્ષ માન્યા છે એમની કવિતાના ઉદાહરણો –

ચંચલતા અપની તજિ કે રસહી રસસોં રસ સુંદર પીજિયો
કોઉકિત કે કહે તુમસોં તિનકી કહી બાતન કો ન પતીજિયો
ઓજ ચવાઇન કે સુનિયોન યહી કઠ મેરી કહી નીત કીજિયો
મંજુલ મંજરી પૈહૈ, મલિંદ! વિચારી કે ભાર સંભારિ કે
દીજિયો.

× ×

તડપે તડિતા ચહુ ઓરન તેં છિતિ છાઇ સમીરન કી લહરે
મદમાતે મહા ગિરિશૃંગન પૈ ગન મંજુ મયૂરન કે કહરે

धनेकी करनी बरनी न परै मगरूर गुमान न सों गहुरै
धन ये नभ मंडल मे छहरै, घहरै कहुं जाय, कहुं ठहरै.

बाबा दीनदयालगिरि.

ऐबाबाजी गोसाई हता. एमनो जन्म सं. १८५९ मां वसंतपंचमी ने शुक्रवारे काशीमां एक पाठक कुळमा थयो हतो. बचपणमां ज एमना मातापिता एमने महंत कुशागिरिने सोंपीने परलोकवासी थया. कुशागिरि काशीमां प्रतिष्ठित महंत गणाता. बाबाजी वखत जतां कुशागिरिना शिष्य थया अने एमना ज मठमां रहेवा लाग्या. महंतजीना अवसान पछी ज्यारे बधी ज मीलकत लीलाम थइ गइ त्यारे बाबा ए मठ छोडीने मोहसी मठमां रहेवा लाग्या. एमनी संस्कृत अने हिंदीनी विद्वता लोकप्रसिद्ध हती. बाबु गोपालचंद (गिरिधरदास) साथे एमने गाढ स्नेह हतो. एमनुं मृत्यु सं. १९१५ मा थयुं. हिंदी साहित्यमा सहृदय अने भावुक कवि तरीके दीनदयालनुं नाम प्रसिद्ध छे. एमना जेवी सफळ अन्योक्तिओ लखनार हिंदीमां गण्यागांठ्या कविओ छे. एमनुं भाषापरनुं प्रभुत्व चमत्कारिक हतुं. एमनी परिष्कृत, स्वच्छ अने व्यवस्थित भाषा तो केटलाक महाकविओनी पण नथी. एमनी अन्योक्तिओनी मार्मिकता एमनी एवी ज भाषाद्वारा सुंदर रीते व्यक्त थाय छे. एमनो 'अन्योक्ति-कल्पद्रुम' ग्रंथ हिंदी साहित्यनी अणमोल वस्तु छे. अन्योक्तिना क्षेत्रमा कविनी मार्मिकता अने सौन्' . भावनाना स्फुरणने ठीक ठीक अवकाश रहे छे. परंतु एमां सफळता तो कोइ भावुक, अने सहृदय कविने ज वरे छे. केटलाक लौकिक विषयो उपर तो एमनी सरस अन्योक्तिओ छे.

बाबाजीनो कोमल पदविन्यास पर जेटलो अधिकार देखाय छे तेटलो ज अधिकार शब्द चमत्कारना विधान पर पण देखाय छे. जे रीते एओ एमनी भावुकता व्यक्त करे छे ए ज रीते चमत्कारकौशल पण बतावी दे छे. एटले एमां कलापक्ष प्रधान छे के हृदयपक्ष ए कहेवुं मुश्केल छे. एमनी

કવિતાના અભ્યાસીને એઓ બહુરંગી કવિ લાગે છે. રચનાની વિવિધ પ્રણાલિકાઓ ઉપર એમનો અજબ અધિકાર દેખાય છે, એમના નીચે લખેલા ગ્રંથો છેઃ–

અન્યોક્તિ કલ્પદ્રુમ (સં. ૧૯૧૨) અનુરાગબાગ (સં. ૧૮૮૮) વૈરાગ્ય દિનેશ (૧૯૦૬) વિશ્વનાથ નવરત્ન અને દષ્ટાંત તરંગિણી (સં ૧૮૭૯)

આ સંવતસૂચિ પ્રમાણે એમનો કવિતાકાળ સં ૧૮૭૯ થી ૧૯૧૨ સુધીનો મનાય છે. ' અનુરાગબાગ ' માં શ્રી કૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનું વિવિધ છંદમાં લલિત અને છટાદાર વર્ણન છે. માલિની છંદનો એમાં સ્થાને અને સુમધુર પ્રયોગ થયો છે. ' દષ્ટાંત તરંગિણી ' માં નીતિ સંબંધી દોહરા છે અને ' વિશ્વનાથ નવરત્ન, એ શિવસ્તુતિ છે. ' વૈરાગ્ય દિનેશ ' માં જ્ઞાન અને વૈરાગની વાતો સામાન્ય રીતે કહી છે.

પજનેસ.

પજનેસ વિષે પ્રમાણભૂત હકીકત મળતી નથી, તેમ એમના કોઇ ગ્રંથનો પણ પત્તો મળતો નથી. માત્ર એ પન્નાના રહીશ હતા એટલી વાત મળે છે. એમની પરચુરણ કવિતાઓ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં સંઘરાયલી મળે છે. પજનેસની કેટલીક કવિતા તો લોકજીવનમાં એટલી બધી વણાઇ ગઇ છે કે નવા સંશોધકોને એને લોકકવિતામાંથી તારવવી મુશ્કેલ થઇ પડી છે. એમની પરચુરણ કવિતા જોતાં પણ વ્રજભાષાના કવિઓમાં એમનું નામ ઉલ્લેખનિય દેખાય છે. ઠાકુર શિવસિંહજીએ ' મધુરપ્રિયા ' અને ' નખશિખ ' નામના પજનેસના બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરાંત ભારતજીવન પ્રેસ તરફથી એમની પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ ' પજનેસ પ્રકાશ ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં ૧૨૭ કવિત્ત–સવૈયા છે. એમની કવિતામાં ફારસીના ઘણા પ્રયોગો મળે છે. પજનેસે અંગ વર્ણન ઉપર જ ઘણી ખરી કવિતા કરી છે.

ગિરિધરદાસ.

ગિરિધરદાસનું નામ વ્રજભાષાના પ્રૌઢ કવિ કરતાં ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રના પિતા તરીકે વધારે મશહૂર છે. એમનું મૂળ નામ તો બાબુ ગોપાલચંદ્ર હતું પણ કવિતામાં એઓ પોતાનું નામ ગિરિધરદાસ, ગિરિધર, ગિરિધારન, વગેરે લખતા. ભારતેંદુએ એમના ચાળીસ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમનો જન્મ સં. ૧૮૯૦ ના પોષ માસની અમાસને દિવસે થયો હતો. એમના પિતા હર્ષચંદ્ર કાશીના પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર હતા. ગિરિધરે પુસ્તકોનો જે સંગ્રહ કર્યો હતો એ સંગ્રહાલયને એઓ સરસ્વતી ભવન કહેતા. સ્વ. બાબુ રાજેંદ્રલાલ મિત્રે. એ પુસ્તકાલયની કિંમત એક લાખ રૂપીઆ કરેલી. ગિરિધરનું ઘર કવિઓનું વિશ્રામભવન મનાતું. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૧૭ માં થયું.

ભારતેંદુએ એમના જે ૪૦ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમાંથી ઘણાનો પત્તો નથી મળતો. ભારતેંદુના દોહિત્ર અને હિંદીના પ્રસિદ્ધ લેખક બાબુ વ્રજરત્નદાસે પોતે નજરે જોએલા અઢાર ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે નીચે મુજબઃ—

જરાસંધવધ મહાકાવ્ય, ભારતી ભૂષણ, ભાષા વ્યાકરણ, રસ રત્નાકર, ગ્રીષ્મ વર્ણન, મત્સ્ય કથામૃત, બારહ કથામૃત, નૃસિંહ કથામૃત, વામન કથામૃત, પરશુરામ કથામૃત, રામ કથામૃત, બલરામ કથામૃત, બુદ્ધ કથામૃત, કલ્કિ કથામૃત, નહુષ નાટક, ગર્ગસંહિતા અને એકાદશી મહાત્મ્ય.

ગિરિધરની બે પ્રકારની રચનાઓ દેખાય છે. ગર્ગસંહિતા વગેરે ભક્તિ-માર્ગની કથાઓ તો સરળ અને સાધારણ પદ્યમાં કહી છે. પરંતુ કાવ્ય-કૌશલની દૃષ્ટિએ જે રચનાઓ કરી છે, જેમ કે જરાસંધ વધ, ભારતી ભૂષણ, રસ રત્નાકર, ગ્રીષ્મ વર્ણન વગેરે યમક અને અનુપ્રાસથી એટલી બધી લદાયલી લાગે છે કે કેટલેક સ્થળે અરૂચિકર બની ગઈ છે. આ દોષ માત્ર જરાસંધવધમાં કંઈક ઓછો દેખાય છે. એમની કવિતા જોતાં

એમનુ વલણ કલાપક્ષ તરફ વધારે દેખાય છે રસાત્મકતા એમની રચના-ઓમા જોઇએ તેટલી દેખાતી નથી ૨૭ વર્ષની ઉમરે આટલી વિપુલ કાવ્યરચના મુકી જવી એ એમનો કવિતાપ્રેમ સૂચવે છે.

દ્વિજદેવ.

અયોધ્યાના મહારાજા માનસિંહ ' દ્વિજદેવ ' ના નામથી હિંદીના રસિક કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ હતા એમના ઋતુવર્ણનો હૃદયગમ્ય છે. એમના બે ગ્રંથો ' શૃંગાર બત્તીસી ' અને ' શૃંગાર લતિકા ' હજી અપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ દ્વિજદેવના કવિત્તો તો પદ્માકર જેટલા લોકપ્રસિદ્ધ છે અલંકાર-યુગના લક્ષણગ્રંથના રચનારાઓમા જેમ પદ્માકર છેલ્લા છે તેમ શૃંગારી કવિઓમા દ્વિજદેવ છેલ્લા પ્રસિદ્ધ કવિ છે એમના જેટલા ગુણવાળી શૃંગારી કવિતા ત્યાર પછી દુર્લભ બની ગઇ

એમની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ એ એમની ભાષાની સ્વચ્છતા છે અનુ-પ્રાસ અને શબ્દચમત્કારના મોહમા ફસાઇને એમણે ભાષાને દૂષિત બનાવી નથી ઋતુવર્ણનોમા એમનો ઉપવનઉલ્લાસ સુરેખ દેખાય છે સેનાપતિ પછી ઋતુવર્ણનોમા દ્વિજદેવ આવે છે એ- ઉદાહરણ –

મિલિ માધવી આદિક ફુલ કે વ્યાજ વિનોદ-લવા બરસાયો કરૈ
રચિ નાચ લતાગન તાનિ વિતાન સબૈ વિધિ ચિત્ત ચુરાયો કરૈ
દ્વિજદેવ જુ દેખિ અનોખી પ્રભા અલિ ચારન કીરતિ ગાયો કરૈ
ચિરંજીવો વસંત ! સદા દ્વિજદેવ પ્રસૂનની ઝરિ લાયો કરૈ.

અલંકાર યુગના પહેલા કવિ સેનાપતિ અને છેલ્લા કવિ દ્વિજદેવ, બન્ને ઋતુવર્ણનોમા ચકોર અને નિપુણ આ રંગદર્શી સમાનતા સાથે અલંકાર યુગ આથમે છે અને નવા બળો અને નવી પ્રેરણાથી સમન્વિત થએલો વર્તમાન યુગની પ્રતિભા ઉગે છે

૧૦

વર્તમાન યુગ.

(પ્રથમ ઉત્થાન.)

અલંકાર યુગ આથમતા સુધી હિંદી સાહિત્યના સમ્યક વિકાસમાં સંગીન ફાળો આપતાં જોઈએ તેટલાં વિવિધ સર્જનો થયા નથી. ચંદ યુગમાં માત્ર શૌર્ય, પ્રતાપ અને પરાક્રમનાં ઝમકદાર વર્ણનો થયા છે, ભક્તિ યુગમાં પ્રેમભક્તિનાં દર્દગીતો ગુવાયાં છે; અને અલંકાર યુગમાં નરી શ્રંગાર કવિતા જ અવતરી છે. માનવજીવનની સમુત્ક્રાંતિને સહાય કરે કે લોકજીવનના મર્મને સ્પર્શે અથવા સમસ્ત જીવનના ઘડતરમાં ઉપયોગી અને પ્રેરક થાય એવા સાહિત્યની ખોટ અઢારમી સદીના અંત સુધી જેવીને તેવી જ રહી. લગભગ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધી લેખકો અને કવિઓની કલ્પનારંગી અને રસમસ્ત દૃષ્ટિ જીવનની વાસ્તવિકતા તરફ વળી જ નહિ. અલંકાર યુગના અંતમાં જ અંગ્રેજી સત્તાનો પ્રભાવ દેશમાં જામતો હતો તે વર્તમાન યુગની શરૂઆતમાં સંપૂર્ણ રૂપે સ્થિર થયો. આ રાજનૈતિક ઘટનાની સાથે સાથે દેશવાસીઓની શિક્ષાપ્રણાલિકામાં પર્યાપ્ત પરિવર્તન થવા

માંડયું. અંગ્રેજ સરકારે અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર તરફ આંખ ફેરવી. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં ચાર્લ્સ ગ્રાંટે ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીના ડીરેકટરો પાસે અંગ્રેજી શિક્ષણ દ્વારા ભારતવાસીઓને કેળવણી આપવા માટે એક નિવેદન મોકલ્યું; પરંતુ એના ઉપર બહુ ધ્યાન ન અપાયું. કારણ કે કંપનીના સંચાલકોનું બધુંય લક્ષ હજી વેપાર અને સત્તાની જમાવટ પાછળ જ રોકાયલું હતું. આજ સમયમાં બંગાળમાં રાજા રામમોહનરામની પ્રતિભાએ દર્શન દીધા. જુના સંસ્કારો સાથે નવા સંસ્કારો અને નવાં બળોનો સમન્વય કરનાર પહેલા ભારતાસી તરીકે આ મહાપુરૂષનું નામ હિંદની તવારીખમાં અમર છે. રામમોહનરામ અને એમના સહચારી સુધારકોના ઉદ્યોગથી અંગ્રેજી કેળવણી માટે કલકત્તામાં પહેલી હિંદુ કૉલેજ સ્થપાઇ. હિંદુ કૉલેજમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પુરો કરીને નીકળ્યા તેમની પાસે આગળથી નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે સરકારી નોકરીના લલચાવનારા હોદ્દાઓ મુકવામાં આવ્યા; અને કૉલેજમાં ભણતા માનસ ઉપર એવા સંસ્કાર જમાવી દીધા કે કૉલેજનું શિક્ષણ પુરૂં કરીને સરકારી નોકરી કરવી એમાં જ લાભ, આબરૂ અને શોભા છે. દેશી ભાષા ભણીને પણ સંસ્કારી બની શકાય છે એ વિચાર બહુ મોડો ઉગ્યો. અંગ્રેજી સિવાય માત્ર સંસ્કૃત અને અરબી ઉપર લોકોની કંઇક આસ્થા હતી. સંસ્કૃતની પાઠશાળાઓને અને અરબીના મદ્રેસાઓને સરકાર તરફથી થોડી ઘણી મદદ મળતી; પરંતુ અંગ્રેજીના શોખ આગળ આ પુરાતન સંસ્થાઓ તરફ લોકો ઉદાસીન રહેતા. ધીરે ધીરે આ સંસ્થાઓને મળતી સહાય પણ બંધ થઇ. સં ૧૮૯૩ માં લૉર્ડ મૅકોલેએ અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારનું જે જોરદાર સમર્થન કર્યું તેમાં પૂર્વીય સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષાનો ભાવ પ્રગટ કરીને પણ એમણે દેશભાષા દ્વારા શિક્ષણની સંભાવના સ્વીકારી.

પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે સંસ્કૃત અથવા અરબી વ્યવહાર યોગ્ય મનાતી ન હતી. વ્યવહારની મુશ્કેલીને કારણે જ સરકારી દફતરોમાંથી ફારસી કાઢી નાખીને અંગ્રેજી અને હિંદુસ્થાનીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

એ વખતે હિંદીભાષા બોલતા પ્રદેશમા જે ભાષાને રાજભાષા બનાવવામા આવી તે ઉર્દૂ હતી દફતરો અને અદાલતોની ભાષા ઉર્દૂ નિયત થઇ ગયા પછી પણ વિચારશીલ અગ્રેજો સારી રીતે સમજતા હતા કે એ ભાષા સર્વ સાધારણ જનતાની નથી, એમા દેશના પરપરાગત સાહિત્યનો સચય નથી એટલે અગ્રેજો જે પ્રમાણે અદાલતી વ્યવહારને માટે ઉર્દૂ શીખવુ આવશ્યક માનતા હતા તેજ પ્રમાણે એમને પ્રચલિત અને સાહિત્યક ભાષા શીખવાની પણ ઉત્કઠા રહેતી હતી એ વખતે સાહિત્યની ભાષા તો વ્રજભાષા હતી અને એ માત્ર વ્રજમડળમા જ બોલાતી હતી એટલે એ વખતે દેશના જુદા જુદા ભાગોમા મુસલમાનોના વિસ્તાર સાથે દિલ્હીના ખડીબોલી શિષ્ટ સઘના પરસ્પર વ્યવહારની ભાષા બનતી હતી અમીર ખુશરોએ વિક્રમની ચૌદમી સદીમા વ્રજભાષાના સાથે સાથે ખડીબોલીમા કેટલીક રચના કરી હતી ઔરગઝેબના સમયથી તો ફારસી મિશ્રિત ખડીબોલી અથવા રેખતો-ની બોલીમા શાયરી પણ શરૂ થઇ ગઇ હતી અને એનો પ્રચાર ફારસી જાણનારોમા ખૂબ વિસ્તરતો ગયો આ પ્રમાણે ખડીબોલીની પાછળ ઉર્દૂ સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યુ અને જામ્યુ પરન્તુ પાછળથી એમા વિદેશી (અરબી તુર્કી વગેરે) ભાષાઓના શબ્દો વધતા ગયા અને એનો આદર્શ પણ વિદેશી જેવો જ બની ગયો

બીજી રીતે મોગલ સામ્રાજ્યનો ધ્વસ થવાથી પણ ખડીબોલીના વિસ્તારમા મદદ મળી દિલ્હી, આગ્રા, આદિ પશ્ચિમના શહેરોની સમૃદ્ધિ નષ્ટ થતી ગઇ અને લખનૌ પટના અને મુર્શિદાબાદ વગેરે નવી રાજ-ધાનીઓ ચમકી ઉઠી જેવી રીતે ઉજ્જડ બનતા દિલ્હીને છોડીને મીર ઇશાઅલ્લાખા જેવા અનેક ઉર્દૂ શાયરો પૂર્વ તરફ જવા માડ્યા તેવીજ રીતે દિલ્હી અને તેના આસપાસના પ્રદેશની હિંદુ જાતિઓ આજીવિકાને ખાતર લખનૌ, ફૈજાબાદ, પ્રયાગ, પટના વગેરે પૂર્વના શહેરોમા ફેલાવા માડી આ લોકોની સાથે સાથે એમની બોલચાલની ભાષા ખડીબોલી પણ સાથે ગઇ સમૃદ્ધ અને સુખી શહેરોના લોક મહેનતુ અને ઉદ્યોગી નથી

હોતા. વિલાસ એ ત્યાંની મુખ્ય વસ્તુ હોય છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને આ પૂર્વના શહેરોમાં પશ્ચિમના વેપારીઓની સત્તા જામતી ગઈ. આ રીતે મોટા મોટા શહેરોના બજારની વ્યવહાર ભાષા પણ ખડીબોલી બની ગઈ. આ ભાષા અમલી અને સ્વાભાવિક ભાષા હતી. કેટલાક લેખકોનું એમ માનવું છે કે ખડીબોલીના અસ્તિત્વ અને વિસ્તાર મુસલમાનોને આભારી છે; પરંતુ આ મત ભ્રમમૂલક છે. ખડીબોલી એ જુની હિંદી ભાષા જ છે. અઢારમી સદીના અંત સુધી સાહિત્યિક ભાષા તરીકે વ્રજભાષાનું આધિપત્ય રહ્યું એટલે બિચારી ખડીબોલી એક ખુણામાંજ પડી રહી. ગદ્ય કે પદ્યમાં એનો ઉપયોગ જ ન થયો. સાહિત્યમાં કોઈ ભાષાનો વ્યવહાર ન થાય એટલા ખાતર એનું અસ્તિત્વ જ નહતું એ દલીલ ન્યાયી અને યથાર્થ નથી. ઉર્દૂનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું તે પહેલાં પણ ખડીબોલી પોતાના દેશી રૂપમાં વિદ્યમાન હતી અને હજુય છે. સાહિત્યમાં પણ એનો ક્યારેક કોઈ ઉપયોગ કરતું હતું. અકબરના સમયમાં ગંગ કવિએ "ચંદ છંદ વરનન કી મહિમા" નામક ગદ્ય પુસ્તકમાં ખડીબોલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. સં. ૧૭૬૦ માં જટમલે ગોરાબાદલની કથા લખી તેમાં પણ રાજસ્થાની મિશ્રિત ખડીબોલી જ છે. આ દાખલાઓથી જણાશે કે અકબર અને જહાંગીરના સમયમાં પણ ખડીબોલી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં શિષ્ટ સમાજના વ્યવહારની ભાષા હતી. આ ભાષા ઉર્દૂ નથી. એમાં કેટલાય સંસ્કૃત અને રૂઢ હિંદી શબ્દોના પ્રયોગો છે.

અકબરની પહેલાં નિર્ગુણ ધારાના સંત કવિઓ પણ ખડીબોલીનો ઉપયોગ કરતા એનો ઉલ્લેખ ભક્તિ યુગના પૂર્વકાળમાં થઈ ગયો છે.

ખડીબોલીનાં રૂપરંગ જ્યારે મુસલમાનોએ ઘણાંખરાં બદલી નાખ્યાં અને એમાં વિદેશી ભાવો મનપસંદ રીતે ભરવા માંડ્યા ત્યારે હિંદી કવિઓની દૃષ્ટિમાં એ મુસલમાનોની ખાસ ભાષાના રૂપમાં આવી. આ કારણથી ભૂષણ, સુદન વગેરે કવિઓએ મુસલમાની દરબારોના પ્રસંગોમાં અથવા મુસલમાન પાત્રોના સંભાષણમાં આ ખડીબોલીનો જ વ્યવહાર કર્યો

છે. મુસલમાનોએ આપેલા કૃત્રિમ સ્વરૂપની સાથે સ્વતંત્ર ખડીબોલીનું સ્વાભાવિક રૂપ પણ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પશ્ચિમના હિંદુ વેપારીઓ સાથે ફેલાતું હતું. એના પ્રચારને ઉર્દૂ સાહિત્યના પ્રચાર સાથે કશી નિસ્બત ન હતી. ધીરે ધીરે ખડીબોલી વ્યવહારની સામાન્ય શિષ્ટ ભાષા બની ગઇ. જે વખતે અંગ્રેજી રાજ્ય ઉત્તર ભારતમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું તે વખતે આખા ઉત્તર ભારતમાં ખડીબોલી વ્યવહારની શિષ્ટ ભાષા બની ચુકી હતી.

હિંદી ગદ્યનો વિકાસ.

અંગ્રેજો વિદેશી હતા છતાં એમને સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં આવી ગયું હતું કે ઉર્દૂભાષા દેશની સ્વાભાવિક ભાષા નથી અને એનું સાહિત્ય પણ જેમાં જનતાના ભાવ અને વિચાર સંઘરાયા અને સંરક્ષાયા હોય એવું દેશનું સાહિત્ય નથી. એટલે જ્યારે એમને દેશની ભાષા શીખવાની ગરજ પડી અને એ ભાષાના ગદ્યની શોધમા તેઓ પડ્યા ત્યારે એમને બે પ્રકારના પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા પડયાં: ઉર્દૂ અને હિંદી. પરંતુ એ વખતનાં ગદ્યના પુસ્તકે વાસ્તવિક રીતે હિંદી કે ઉર્દૂ ગમે તે એક જ ભાષામા ન હતા. જે વખતે કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજ તરફથી ઉર્દૂ અને હિંદી ગદ્યના પુસ્તકો લખાવવાની વ્યવસ્થા થઇ તે પહેલાં હિંદી ખડીબોલીના બે પુસ્તકો લખાઇ ગયાં હતા: મુંશી સદાસુખલાલનુ 'સુખસાગર' (ભાગવતની કથાનો અનુવાદ) અને ઈંશાઅલ્લાખાનું "રાની કેતકી કી કહાની." ત્યારથી દિલ્હી અને બીજા પશ્ચિમનાં શહેરોમાથી હિંદુ જનતા પૂર્વના શહેરોમાં વિસ્તરી અને વ્યવહારની ભાષા ખડીબોલી બની ગઈ ત્યારથી એ ભાષાના ગદ્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું. ત્યા સુધી હિંદી અને ઉર્દૂ બન્નેનું સાહિત્ય લગભગ પદ્યમાંજ.હતું હિંદી ભાષામાં પરંપરાગત વ્રજભાષાનો વ્યવહાર ચાલતો આવતો હતો અને ઉર્દૂ કવિતામા ખડીબોલીનું ફારસીઅરબી મિશ્રિત રૂપ પ્રચલિત હતું. જ્યારે ખડીબોલી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમા ચારે તરફ વિસ્તરી ગઇ ત્યારે એની વ્યાપકતા હતી એના કરતા

સ્વાભાવિક રીતેજ વધી ગઈ અને હિંદીગદ્યને માટે એના સ્વીકારમા સફળતા સભવિત દેખાઈ

આ કારણથી સં ૧૮૬૦ મા લૉર્ડ વિલિયમ કૉલેજના પ્રમુખ જૉન ગિલક્રાઇસ્ટે દેશીભાષાના ગદ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યારે એમણે હિંદી અને ઉર્દૂનો જુદોજ પ્રબંધ કર્યો આ વ્યવસ્થામાંથી એ રહસ્ય સ્પષ્ટ થાય છે કે ગિલક્રાઇસ્ટને સ્વતંત્ર હિંદી ખડીબોલીનું અસ્તિત્વ શિષ્ટભાષાના રૂપમા મળ્યુ ફૉર્ટ વિલિયમ કૉલેજના આશરા હેઠળ લલ્લુજીલાલે ' પ્રેમ સાગર ' અને સદલ મિશ્રે ' નાસિકેતોપાખ્યાન ' તૈયાર કર્યા. એટલે ખડીબોલીના ગદ્યની સુરેખ સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠા કરનાર એ વખતે ચાર લેખકો થયા મુંશી સદાસુખલાલ, સૈયદ ઇન્શાઅલ્લાખા, લલ્લુલાલ અને સદલ મિશ્ર

આ પૂર્વે હિંદીગદ્યનુ અસ્તિત્વ કેવા રૂપમા હતુ એનો સંક્ષિપ્તમા વિચાર કરી લઇએ હિંદી પુસ્તકોની શોધમા ગોરખનાથના ઘણા ગ્રંથો મળ્યા છે. એ ગ્રંથોનો નિર્માણકાળ સં ૧૪૦૭ ની આસપાસ આવે છે. એમાંથી ઘણા તો ગોરખનાથના નહિ પણ એમના શિષ્યોના છે. પરંતુ કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે જેમને ગોરખનાથના ગ્રંથો માની શકાય કેટલાક વિવેચકોએ આ ગ્રંથોને ગોરખનાથના ગ્રંથો તરીકે સ્વીકાર્યા નથી. તેઓનુ માનવુ છે કે એ ગ્રંથો પાછળથી શ્રુતિપરંપરાને આધારે એમના શિષ્યો દ્વારા સંગૃહીત અથવા રચિત છે ગોરખનાથ હઠયોગના પ્રમુખ આચાર્ય મનાય છે. હઠયોગનો એમનો એક ગ્રંથ સંસ્કૃતમા મળે છે. એનો સમય સં ૧૪૦૦ થી પણ પહેલાનો જણાય છે. તિબેટ, નેપાળ, સિક્કીમ આદિ પહાડી દેશોમા બૌદ્ધોની મહાયાન શાખાના પ્રભાવથી તંત્ર અને યોગનો બહુ પ્રચાર હતો શૈવો અને બૌદ્ધો બન્ને સમાન ભાવથી યોગસાધના કરતા હતા. શૈવો અને બૌદ્ધો વચ્ચેની આ એકરૂપતા નેપાળમા હજુય દેખાય છે.

શોધમાં મળેલા ગ્રંથો ગોરખનાથના ન હોય અને એમના શિષ્યોના હોય, જૂનાં ગ્રંથમાં આપેલાં નિર્માણકાળને આધારે તે સં. ૧૪૦૭ ની આસપાસના છે. આ ગ્રંથોમાં એક ગદ્યગ્રંથ છે અને એનો લેખક 'પુછિબા, કહિબા' વગેરે કેટલાક પ્રયોગોને આધારે રાજપુતાનાનો લાગે છે. સાહિત્યની ભાષા વ્રજભાષા જ હતી એટલે આ પુસ્તક પણ વ્રજમાંજ છે. આ ભાષાને કેટલાક તો વ્રજ પણ નથી કહેતા. એને ગમે તે ભાષા માનવામા આવે પણ એ ૧૪૦૭ ની આસપાસની ભાષા છે એમાં બે મત નથી. એનો નમુનો જોઈએ :—

" શ્રી ગુરૂ પરમાનંદ તિનકો દંડવત હૈ. હૈ કૈસે પરમાનંદ, આનંદ સ્વરૂપ હૈ સરીર જિન્હિકો. નિત્ય ગાએ તેં સરીર ચેતન્નિ અરુ આનંદમય હોતુ હૈં. મં. જુંહૌ ગોરિષ સો મછંદરનાથકો દંડવત કરત હૌં. હૈ કૈસેવે મછંદરનાથ ? આત્મજ્યોતિ નિશ્ચલ હૈ અંતહકરન જિનકે અરુ મુલદ્વાર તેં છહચક્ર જિનિ નીકી તરહજાનૈં. સ્વામી તુમ્હતો સનગુરુ, અમ્હતો સિષ. સબદ એક પુછિબા, દયા કરિ કહિબા. મનિ ન કરિબા રોષ "

આ ગદ્ય વ્રજભાષાનું પ્રાચીન રૂપ છે. 'અમ્હ' 'તુમ્હ' સર્વનામ અને અધિકરણનું રૂપ 'મનિ' (મનમા) પ્રાચીનતાનાં લક્ષણ છે. આ સં. ૧૪૦૭ ની આસપાસના વ્રજગદ્યનું ઉદાહરણ.

આ ઉપરાંત સગુણોપાસનાની કૃષ્ણભક્તિ શાખામા બે સાંપ્રદાયિક ગદ્ય-ગ્રંથ વ્રજભાષામાં મળે છેઃ "ચોરાસી વૈષ્ણવો કી વાર્તા" અને "દોસો બાવન વૈષ્ણવો કી વાર્તા." આ બન્ને વાર્તાઓ મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યના પૌત્ર ગોસ્વામી ગોકુલનાથની છે. એનો રચનાકાળ સં. ૧૬૨૫ ની આસપાસ મનાય છે. આ કથાઓ બોલચાલની ભાષામાં લખાઈ હતી એટલે એમા કેટલાક ફારસી શબ્દો પણ આવી ગયા છે. સાહિત્યક નિપુણતા અથવા ચમત્કારની દ્દષ્ટિએ નહિ પણ ભક્તોનો મહિમા પ્રકટ કરવાના હેતુથી આ કથાઓ લખાઇ છે.

પ્રચારના ઉદ્દેશથી લખાયલું આ ગદ્ય કંઇક સરળ અને વ્યવસ્થિત છે. એ સમય પછી જો ઉત્તરોત્તર વ્રજગદ્યની ઉન્નતિ થઇ હોત તો વિક્રમની અઢારમી શતાબ્દિમાં ભાષા સંબંધિ એક વિષમ સમસ્યા ઉપસ્થિત થાત. જેટલી જલદી ખડીબોલીને ગદ્યને માટે સ્વીકારવામાં આવી એ ન થાત. કેટલોક સમય તો વિચાર અને વાદવિવાદમાં જ જાત અને કેટલાક સમય સુધી ગદ્યની બે ધારાઓ સમાંતરે ચાલત. પરંતુ સોળમી સદી પછી વ્રજના ગદ્યની ઉન્નતિ અટકી અને ત્યારપછી જ્યારે ગદ્યની આવશ્યકતા અનિવાર્ય જણાઇ ત્યારે ઉત્ક્રાંત વ્રજભાષા ન મળી. એટલે તે વખતે પ્રચલિત હતી એ ખડીબોલીને ગદ્યમાં સ્થાન મળ્યું.

ગદ્ય લખવાની રીતનો સમ્યક પ્રચાર ન હોવાને કારણે વ્રજનું ગદ્ય ત્યાં જ અટકી ગયું. વૈષ્ણવવાર્તાઓ પછી ટીકાનાં રૂપમાં જે ગદ્ય સર્જાતું તે ઘણું જ અવ્યવસ્થિત અને નબળું હતું. એમાં અર્થ અને ભાવને સંબદ્ધ અને સુરેખ રૂપમાં પ્રકટ કરવાની શક્તિ ન હતી. આ ટીકાઓ સંસ્કૃતની "ઇત્યમર" અને કથંભૂતમ્" વાળી ટીકાઓની પદ્ધતિ પર રચાતી એટલે એ દ્વારા ગદ્યનો વિકાસ અશક્ય હતો. ભાષા એવી અણઘડ અને અધરી બનતી કે મૂળ સમજાય પણ ટીકાના ગુંચવાડામાંથી જ નીકળવું મુશ્કેલ થઇ પડે.

ત્યાર પછી સં. ૧૮૭૨ માં જાનકીપ્રસાદે લખેલી 'રામચંદ્રિકા' ટીકાની પણ એવી જ દશા છે. સરદાર કવિ છેક અઢારમી સદીના અંતમાં થયા તો પણ એમની કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા અને સતસઇ ઉપરની ટીકાની ભાષા અણઘડ અને અસંબદ્ધ છે. એટલે ગદ્યને માટે જ્યાં સુધી ખડીબોલીને સ્વીકારવામાં આવી ત્યાં સુધી ગદ્યનો વિકાસ જ થયો ન હતો.

હવે ખડીબોલીના ગદ્યના આરંભકાળને જોઇએ. ખડીબોલીના નિયમિત અને સુરેખ ગદ્યનાં પ્રણેતા તરીકે ચાર લેખકો–મુંશી સદાસુખલાલ, ઇશા-અલ્લાખાં, લલ્લુલાલ અને સદલમિશ્ર સં. ૧૮૬૦ ની આસપાસ મળે છે.

१ सदासुखलाल-'नियाज'-दिल्हीना रहेवासी हता. एमनो जन्म सं. १८०३ मां अने मृत्यु सं. १८८१ मां थयुं. सं. १८५७ नी आसपास कंपनी सरकारना ताबामां चुनार (जीला मीरजापुर) मां एओ एक पदाधिकारी हता. एमणे उर्दू अने फारसीमां घणा पुस्तको लख्यां छे अने कविता पण बहु करी छे. एमणे एमनी 'मुलअंखुतवारीख'मां जे लख्युं छे ए आधारे एओ ६५ वर्षनी अवस्था पछी नोकरी छोडीने प्रयाग चाल्या गया अने त्यां ज बाकीनुं जीवन हरिभजनमा गाळ्युं. मुंशीए श्रीमद् भागवतनो भावानुवाद 'सुखसागर' नामथी कर्यो छे. एमना गद्यनो नमुनो बीजा प्रकरणमा आप्यो छे.

मुंशीनुं गद्य कोइ अंग्रेज अधिकारीनी प्रेरणाथी लखायुं नथी. ए तो बिचारा भक्त आदमी हता. एमना समयमा हिंदुओनी बोलचालनी जे शिष्टभाषा चारे तरफ प्रचलित जोइ तेमा एमणे रचना करी. एमना गद्यमां घणां स्थळोए शुद्ध तत्सम संस्कृत शब्दोनो प्रयोग करीने एमणे ए गद्यना भावी साहित्यिक रूपनो संपूर्ण परिचय कराव्यो. मुंशी दिल्हीना रहेवासी होवा छता एमणे पोताना गद्यमा कथाकारो, पंडितो, साधुसंतो अने हिंदु जनतामा प्रचलित खडीबोलीनुं रूप राख्युं.

"स्वभाव कर के वे दैत्य कहलाये. बहुत जाधा चुक हुइ. उन्ही लोगो मे बन आवे है. जो बात सत्य होय" वगेरे प्रयोगो स्वतंत्र खडी-बोलीना प्रचारनी सूचना आपे छे.

२ इंशाअल्लाखा उर्दूना प्रसिद्ध शायर हता अने दिल्ही उज्जड थया पछी लखनौमा वस्या हता. एमना पिता मीर माशाअल्लाखां काश्मीरथी दिल्ही आव्या हता अने त्या शाही हकीमनुं मान पाम्या हतां. मोगल-सम्राटनी अवस्था गरीब अने दयामणी थइ जवाथी हकीम साहेब मुर्शिदाबादना नवाबने त्यां चाल्या गया हता. इंशानो जन्म मुर्शिदाबादमां थयो हतो. बंगाळामा ज्यारे नवाब सिराजुदौला मार्यो गयो अने त्यां

આખેર મળ્યું ત્યારે ઇંશાને દિલ્હી આવવા રહેવું પડ્યું અને ત્યાં એમણે શાહઆલમ બીજાના તહેનાત સ્વીકારી. ત્યાં સુધી એઓ મોગલ દરબારમાં રહ્યા ત્યાં સુધી પોતાની અદ્ભુત પ્રતિભા અને તેજસ્વી બુદ્ધિવૈભવ વડે કેટલાક નામચીન શાયરોને માથું ઊંચકવા ન દીધું. એક કમનસીબ દિવસે ગુલામકાદિર બાદશાહને અંધ બનાવીને શાહી ખજાનો લૂંટી ગયો ત્યારે પછી શાયરો અને દરબારીઓનો નિર્વાહ દિલ્હીમાં થવો મુશ્કેલ થઇ પડ્યો. આ વખતે ઇંશાને દિલ્હી છોડીને લખનૌ ચાલવું પડ્યું. સં ૧૮૫૫ માં નવાબ સઆદત અલીખાના દરબારમાં એમનું બહુમાન હતું પરંતુ એક દિવસ નવાબના સાથે જરા દિલ્લગી કરી એટલે એમનું વેતન અને આવોઆણું બંધ થઇ ગયું. જીવનનો અંતિમ સમય બહુજ દુઃખમાં વિત્યો અને સં ૧૮૭૫ માં એમનું મૃત્યુ થયું.

ઇંશાએ 'ઉદયભાન ચરિત યા રાની કેતકીકી કહાની', નામક કથા સં ૧૮૫૫ અને ૧૮૬૦ ની વચમાં લખી એમણે પોતાની ભાષાને ત્રણ પ્રકારના શબ્દોથી મુક્ત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. -

બહારની બોલી = અરબી, ફારસી, તુર્કી
ગામડી = વ્રજ, અવધિ વગેરે
ભાખાપન = સંસ્કૃત શબ્દોનો મેળ

આ વિશ્લેષણથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇંશાનો ઉદ્દેશ વિશુદ્ધ અને હિંદી ખડીબોલી લખવાનો હતો અને એમાં બીજી કોઇપણ ભાષાની સેળભેળ ન થઇ જાય એની એમણે ખાસ કાળજી રાખી હતી. આટલી બધી કાળજી રાખવા છતાં એમાં ફારસીની વાક્યરચનાની અસર કેટલેક ઠેકાણે સ્પષ્ટ દેખાય છે આરંભ કાળના ચારે લેખકોમાંથી ઇંશાની ભાષા સૌથી વધારે વેધક, સરસ અને વહેતી છે.

૩ લલ્લુલાલ આગ્રાના રહેવાસી અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ સં ૧૮૨૦ અને મૃત્યુ સં. ૧૮૮૨ માં થયું. સંસ્કૃતનું વિશદ જ્ઞાન

એમનામા દેખાતુ નથી પણ હિંદી કવિતાનો એમનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમનુ ઉર્દુનુ જ્ઞાન પણ સુંદર હતુ સં. ૧૮૬૦ મા કલકત્તાની ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજના પ્રમુખ જ્હોન ગિલક્રાઇસ્ટના આદેશથી એમણે ખડીબોલીના ગદ્યમા 'પ્રેમસાગર' લખ્યો આ ગ્રંથમા ભાગવતના દશમસ્કંધની કથા વર્ણવી છે ઇંશાની જેમ એમણે અસલ ખડીબોલી લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ન હતી પણ વિદેશી શબ્દોના વ્યવહારથી અસંગતિ અથવા ઔચિત્યભંગ ન થાય એની એમણે ખાસ કાળજી રાખી છે. અને આ કાળજી રાખવામા એમના ઉંડા જ્ઞાને એમને ખૂબ સહાય કરી છે

મુનશી સદાસુખલાલે અરબી ફારસી વગેરે વિદેશી ભાષાઓના શબ્દ પ્રયોગો ન કરીને સંસ્કૃત મિશ્રિત સાધુ ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે લલ્લુલાલની ભાષા સદાસુખની ભાષાથી જુદી પડે છે હિંદી વિવેચકોએ મુનશીની ભાષાને શુદ્ધ ખડીબોલી અને લલ્લુલાલની ભાષાને વ્રજરંજિત ખડીબોલી કહી છે અકબરના સમયમા ગંગ કવિએ જેવી ખડીબોલી લખી છે એવા જ જાતની ખડીબોલી લખવાનો લલ્લુલાલે પ્રયત્ન કર્યો છે બહુ માન એટલો જ છે કે ગંગે તે વખતે પ્રચલિત ફારસી અને અરબી શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે અને લલ્લુલાલે એવા શબ્દોથી પોતાની ભાષા બચાવી લીધી છે લલ્લુલાલનુ ગદ્ય કવિતાનો આભાસ કરાવે એવુ અને વ્યાખ્યાનોના સમનુ છે નિત્ય વ્યવહારને અનુકૂળ અને સંબદ્ધ વિચારધારાને ઉપયુક્ત નથી એવો પણ કેટલાક હિંદી વિવેચકોનો મત છે

લલ્લુલાલે ઉર્દુ, ખડીબોલી અને વ્રજ એમ ત્રણે ભાષાના ગદ્યમા પુસ્તકો રચ્યા છે ઉપરી અમલદારોના કહેવાથી એમણે વ્રજભાષામાથી ઉર્દુ અને ખડીબોલીમા ભાષાન્તરો પણ કર્યા છે આ રીતે લખાયેલા પુસ્તકોમા સિંહાસન બત્તીસી વૈતાલપચીસી શકુન્તલા નાટક માધોનલ અને પ્રેમસાગર એ મુખ્ય છે આ ઉપરાંત સંવત ૧૮૬૯ મા એમણે હિતોપદેશની કથાઓ (જે પદ્યમા લખાઇ હતી) ને 'રાજ-

નીતિ ' નામના પુસ્તકમાં વ્રજગદ્યમાં લખીને પ્રકટ કરી. માધવવિલાસ અને સભાવિલાસ નામના વ્રજભાષાના સંગ્રહગ્રંથો પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ત્યારબાદ એમણે કલકત્તામાં પોતાની માલિકીનું એક છાપખાનું પણ ખોલ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે સં. ૧૮૮૧ માં કૉલેજની નોકરી છોડીને પેન્શન ઉપર એઓ આગ્રે ગયા ત્યારે છાપખાનાને પણ સાથેજ લેતા ગયા. આગ્રામાં છાપખાનું વ્યવસ્થિત કરીને એઓ ફરી એક વાર કલકત્તે ગયા. અને ત્યાં મરણ પામ્યા. છાપખાનાનું નામ ' સંસ્કૃત પ્રેસ ' રાખ્યું હતું અને એ પ્રેસદ્વારા રામાયણ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. એમના પ્રેસમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોને લોકો બહુ આદરની દૃષ્ટિથી જોતા અને સત્કારતા.

૪ સદલ મિશ્ર બિહારના નિવાસી હતા. એઓ પણ ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજમાં જ કામ કરતા હતા. જેવી રીતે કૉલેજના અધિકારીઓની પ્રેરણાથી લલ્લુલાલે ખડીબોલી ગદ્યનું ' પ્રેમસાગર ' પુસ્તક તૈયાર કર્યું, તેમ સદલ મિશ્રે "નાસકેતોપાખ્યાન"ની રચના કરી. પરંતુ આ બન્ને પુસ્તકોની ભાષામાં બહુ અંતર છે. લલ્લુલાલની જેમ સદલ મિશ્રની ભાષામાં વ્રજના રૂપોની ભરતી અને પરંપરાગત કાવ્યભાષાની પદાવલીનો સમાવેશ નથી. એમણે વ્યવહારોપયોગી ખડીબોલી લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એમાં લલ્લુલાલ કરતાં એમને વધારે સફળતા મળી છે. એમના ગદ્યમાં વ્રજભાષાનાં રૂપો નહિ જેવાં જ છે પણ ઘણે ઠેકાણે પૂર્વી બોલીનાં રૂપોનો ઉપયોગ થયો છે.

ગદ્યની એક સાથે પ્રતિષ્ઠા કરનારા ઉપર્યુક્ત ચાર લેખકોમાંથી આધુનિક હિંદીનો પુરો આભાસ મળે એવી ભાષા તો સદાસુખલાલ અને સદલ મિશ્રની જ છે; અને આ બન્નેમાં પણ સદાસુખની સાધુભાષા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સં. ૧૮૬૦ માં હિંદી ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા તો થઇ ગઇ પરંતુ એની અખંડ પરંપરા એ વખતથી ન ચાલી. એની પરંપરા પચ્ચાસ. પંચાવન. વર્ષ પછી

રાજા લક્ષ્મણસિંહ અને રાજા શિવપ્રસાદના સમયથી અતૂટ ચાલી. સં. ૧૯૧૫ સુધીનો ગાળો ગદ્ય રચનાની દૃષ્ટિએ સાવ નિર્જીવ છે. સં. ૧૯૧૪ ના બળવા પછી હિંદી ગદ્યસાહિત્યની જે શરૂઆત થઇ તે આજ સુધી અખંડિત છે.

સં. ૧૮૬૦ માં હિંદી ગદ્યનાં જે બીજ વવાયાં એનો એ વખતે ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રચારકોએ સંગીન લાભ લીધો. સિરામપુર એ વખતે પાદરીઓનું મુખ્ય સ્થાન હતું. વિલિયમ કેરી અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજ પાદરીઓના ઉદ્યોગથી 'ઇંજીલ'નો અનુવાદ ઉત્તરભારતની ઘણી પ્રચલિત બોલીઓમાં થયો હતો. બાઇબિલના અનુવાદ માટે તો એવું કહેવાય છે કે એ અનુવાદ તો ખુદ કેરી સાહેબે જ કર્યો હતો. સં. ૧૮૬૬ માં એમણે 'નયેધર્મ નિયમ' નામક હિંદી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને સં. ૧૮૭૫ માં 'સમગ્ર ઇસાઇધર્મ' પુસ્તકનો અનુવાદ પુરો થયો. આ ખ્રિસ્તી અનુવાદકોએ સદાસુખ અને લલ્લુલાલની ભાષાને જ આદર્શ તરીકે સ્વીકારી અને ઉર્દૂપણાને બીલકુલ દૂર રાખ્યું. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે જનતામાં ખ્રિસ્તીઓને પોતાના મતનો પ્રચાર કરવો હતો એમાં ઉર્દુ પ્રચલિત ન હતી. જે ભાષામાં સાધારણ હિંદુજનતા પોતાની કથાવાર્તા સાંભળતી એજ ભાષાનું અવલંબન ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોએ આવશ્યક માન્યું.

ખ્રિસ્તીઓએ પોતાના ધર્મપુસ્તકોમાં ફારસી અને અરબીના શબ્દો કરતાં ગામડી હિંદીના વધારે શબ્દો મુક્યા છે. ખ્રિસ્તીઓની શૈલી લલ્લુલાલ કરતાં જરા વિલક્ષણ લાગે છે; અને એનું કારણ અંગ્રેજી ભાષાની રચના શૈલીનું અનુકરણ છે. જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય તેની નૈસર્ગિક શૈલીની હથોટી અનુવાદકને સિદ્ધ નથી હોતી ત્યારે એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રસક્ષતિ અને ઔચિત્યભંગ થાય છે. આટલું છતાં પણ ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રચારકોએ શુદ્ધ હિંદી વાપરવાની કાળજી રાખી છે.

સં. ૧૮૯૩ માં સિરામપુર પ્રેસ તરફથી 'દાઉદ કે ગીત' નામક એક પુસ્તક છપાયું. ત્યાર પછી ઘણાં શહેરોમાં બાળકોના શિક્ષણ માટે ખ્રિસ્તી-

ઓએ નાની મોટી નિશાળો શરૂ કરી અને શિક્ષણને આવશ્યક પાઠ્ય પુસ્તકો પણ રચવા માંડ્યાં. આ પુસ્તકોની ભાષા પણ સરળ હિંદી જ રહેતી. આગ્રા, મિરજાપુર, મુંગેર વગેરે એ વખતે ખ્રિસ્તીઓનાં પ્રચારનાં મુખ્ય થાણાઓ હતાં.

અંગ્રેજી શિક્ષણને માટે કેટલેક ઠેકાણે માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપરાંત કૉલેજો પણ સ્થપાઇ હતી અને એમાં અંગ્રેજીની સાથે હિંદી અને ઉર્દૂનું શિક્ષણ પણ અપાતું હતું. એટલે સં. ૧૯૦૦ પહેલાં જ પાઠ્ય પુસ્તકોની આવશ્યકતા જણાઇ. આ આવશ્યકતાને પહોંચી વળવા પાદરીઓએ આગ્રામાં સં. ૧૮૮૦ માં 'સ્કુલબુક-સોસાઈટી' સ્થાપી અને એ સંસ્થા દ્વારા સં. ૧૮૯૪ માં ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનો અનુવાદ અને સં. ૧૮૯૬ માં માર્સ મેઇન સાહેબના પ્રાચીન ઇતિહાસનો 'કથાસાર' નામનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયાં. 'કથાસાર'ના અનુવાદક પંડિત રતનલાલ હતા. આ બન્ને પુસ્તકોની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ છે.

આગ્રાની એ સોસાઇટી માટે સં. ૧૮૯૭ માં પંડિત ઓંકાર ભટ્ટે 'ભૂગોલસાર' અને ૧૯૦૪ માં પંડિત બદ્રિલાલ શર્માએ 'રસાયન પ્રકાશ' લખ્યાં. કલકત્તામાં પણ આવી એક બુકસોસાઇટી સ્થપાઇ અને એણે પણ સં. ૧૯૦૩ માં 'પદાર્થ વિદ્યાસાર' વગેરે વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આ પ્રકારે કેટલીક વાચનમાળાઓ પણ મિશનરી છાપખાનાઓમાંથી નીકળી. સં. ૧૮૯૭ માં અલ્હાબાદ મિશનપ્રેસે પ્રસિદ્ધ કરેલી આજમગઢ રીડર એનું દૃષ્ટાન્ત છે.

સં. ૧૯૧૦ ની આસપાસ મિર્જાપુરમાં ખ્રિસ્તીઓનું એક 'ઓરફન પ્રેસ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું; અને એમાંથી શેરિંગ સાહેબના સંપાદન હેઠળ ભૂચરિત્ર દર્પણ, ભૂગોલવિદ્યા, મનોરંજક વૃત્તાંત, જંતુપ્રબંધ, વિદ્યાસાગર, વિદ્વાન સંગ્રહ વગેરે શિક્ષણ વિષયક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. આ પુસ્તકોના સંવતો ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૯ ની વચ્ચેના છે. ત્યાર પછી મિશન

સોમાયટીઓ અને છાપખાનાઓ દ્વારા નિયમિત રીતે હિંદીગદ્યમા પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં. ગદ્ય ઉપરાંત કેટલાંક ભજનો પણ ખ્રિસ્તીઓએ રચ્યાં છે. આવા ભજનો રચનારાઓમાં દેશી ખ્રિસ્તીઓ ઉપરાંત આમી અને જોન નામના અંગ્રેજ પાદરીઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમનાં ભજનો દેશી ખ્રિસ્તીઓમાં ખુબ પ્રિય અને પ્રચલિત થઇ ચૂક્યા છે. આ રીતે હિંદીગદ્યનાં પ્રચાર અને વિકાસમાં ખ્રિસ્તીઓનો નમુનેદાર અને સંગીન ફાળો છે.

કેટલાક શહેરોમા છાપખાના શરૂ થઇ ગયા હતા અને સામાયિકપત્રો તરફ પણ લોકોનું ધ્યાન ગયું હતું. બંગાળામાં કેટલાંક અંગ્રેજી અને બંગાળી પત્રો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યા હતાં; અને એના વાચકો પણ મળી ગયા હતા. પરંતુ હિંદીની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. સરકારની રહેમથી ખડીબોલીનું અરબીફારસીમય સ્વરૂપ લખવા વાંચવાની અદાલતી ભાષા બનીને સૌની સમક્ષ આવ્યું હતું. આજીવિકા અને માનઆબરૂની દૃષ્ટિએ ઉર્દૂ જાણવું અનિવાર્ય બની ગયું હતું. દેશભાષાના નામ હેઠળ બાળકોને પણ ઉર્દૂની જ કેળવણી મળતી હતી. ઉર્દૂ ભણેલા લોકો જ શિક્ષિત કહેવાતા હતા. હિંદીની કાવ્ય પરંપરા યદ્યપિ રાજદરબારોના આશ્રય નીચે મરવાને વાંકે જીવતી હતી પરંતુ એના વાચકો અને ચાહનારાઓ ઘટતા જતા હતા. નવા કેળવાયેલા લોકોનો એની સાથેનો સંબંધ ઓછો થતો હતો. આવા પ્રતિકુળ સંજોગોમા પણ ઉર્દૂ ભણેલા હિંદુ લોકોની સહાનુભૂતિ ધર્મભાવનાને કારણે પોતાના પુરાતન સાહિત્ય તરફ કંઇક હતી. તુલસીદાસની રામાયણ અને સૂરદાસના ભજનો વિના એમને પણ ચેન પડતું નહતું. શ્રૃંગારી કવિતા પણ શોખનું નિમીત્ત બની રહી હતી. આવી કરૂણ પરિસ્થિતિનું વર્ણન "ગુપ્તનિબંધાવલી" માં બાલમુકુંદ લખે છે:—

" જે લોકો નાગરી અક્ષરો શિખતા હતા તેઓને વિવશ બનીને ફારસી અક્ષરો શિખવા પડયા અને હિંદી ભાષા ઉર્દૂના કદમોમાં સમર્પણ કરતી ચાલી. માત્ર દેવનાગરી અક્ષરોમાં જે તુટી ફુટી ભાષા લખાતી એજ ગંગાસ હિંદીનું સ્વરૂપ સમજાતું "

સં. ૧૯૦૨ માં રાજા શિવપ્રસાદે પોતાના પ્રિય હિંદી તરફના પક્ષપાતને કારણે કાશીમાં બનારસ અખબાર નામક છાપું શરૂ કરાવ્યું. આ છાપાના વાંચનાર શિક્ષિતો હતા પરંતુ એમની ભાષા ઉર્દૂ હતી; એટલે પત્રની ભાષા પણ નાગરી અક્ષરોમાં ઉર્દૂ જેવી જ રાખવી પડી.

આ પ્રયત્નથી હિંદીને જોઇએ તેટલું બળ ન મળ્યું. અને જનતામાં પણ એનો પ્રચાર ન વધ્યો. એટલે કાશીમાંથી બાબુ તારામોહન મિત્ર વગેરે કેટલાક હિંદી પ્રેમીઓના પ્રયત્નથી 'સુધાકર' નામનું બીજું પત્ર સં. ૧૯૦૭ માં શરૂ થયું. આ પત્રની ભાષા કંઇક હિંદી કહી શકાય એવી હતી, પણ એનું આયુષ્ય વધારે વખત ટક્યું નહિ. સં. ૧૯૦૯ માં આગ્રાથી મુંશી સદાસુખલાલના પ્રબંધ અને સંપાદન હેઠળ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નીકળ્યું અને કેટલાંક વર્ષ ચાલ્યું. મુંશી પ્રથમના ગદ્ય લેખકોમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવતા હતા એટલે એમની શૈલીનો આદર થયો.

સં. ૧૯૧૧ માં ચાર્લ્સ વુડે એક આયોજનપત્ર તૈયાર કર્યું અને એમાં ગામડાઓમાં અને કસ્બાઓમાં દેશી ભાષાની નિશાળો કાઢવાની વ્યવસ્થા કરી. આ વ્યવસ્થાનુસાર જ્યારે નિશાળો અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે હિંદીના પ્રશ્ને પાછું લક્ષ ખેંચ્યું. અદાલતોની ભાષા તરીકે ઉર્દૂને સ્થાન મળી ચુક્યું હતું પરંતુ એ ભાષા સામાન્ય જનવર્ગની ભાષા નથી એ સત્યની સૌને જાણ હતી. જેમ નાગરીલિપિનો ત્યાગ એ અશક્ય વાત હતી તેમ હિંદી સાહિત્ય તરફ પણ બેદરકાર થવાય એવું નહતું. એટલે અદાલતી ભાષા ઉર્દુ રહેવા છતાં નિશાળોના શિક્ષણમાં હિંદીને સ્થાન આપવું જ પડયું. કવિતાની સમૃદ્ધિ તો છલકાતી હતી એટલે એનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું પડયું, પરંતુ ગદ્યની ભાષા માટે ખેંચતાણ શરૂ થઇ. આ ખેંચતાણના નાજુક સમયમાં રાજા લક્ષ્મણસિંહ અને રાજા શિવપ્રસાદ જેવા હિંદીપ્રેમીઓએ આ સવાલ હાથ ધર્યો.

સં. ૧૯૧૩ માં રાજા શિવપ્રસાદ કેળવણી વિભાગમાં ઇન્સપેક્ટરના.

૫૬ પર નિમાયા. એ વખતે બીજા વિભાગોની જેમ કેળવણી વિભાગમાં પણ મુસલમાનોનું જોર હતું. એમને હંમેશા ભય રહેતો કે નોકરીને માટે 'ભાખા' (હિંદીને મશ્કરીમાં ભાખા કહેતા) શિખવાનો વખત ન આવે તો સારું. એટલે એમણે ઉર્દૂની સાથે હિંદીના શિક્ષણનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો. અદાલતી ભાષાને આગળ કરીને એમણે નવા બોજાનો અસ્વીકાર કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીને હિંદુઓની ધાર્મિક ભાષા કહીને નીચે પાડવાનો અખતરો પણ કરી જોયો. આવા કપરા સંજોગોમાં રાજા શિવપ્રસાદને હિંદીના રક્ષણ માટે ખુબ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડયો. જ્યારે જ્યારે હિંદીનો સવાલ આવતો ત્યારે 'મુશ્કિલ જબાન' કહીને ઉર્દૂ ભણેલા લોકો એનો સખત વિરોધ કરતા. એટલે રાજા સાહેબને એક એવી ભાષાનો આશ્રય લેવો પડયો કે જેમાં થોડા ઘણા ફારસી શબ્દો પણ આવી શકે. સાહિત્યના અભ્યાસક્રમ માટે તે વખતે પુસ્તકો નહતા. એટલે સૌથી પહેલા રાજા શિવપ્રસાદ અને એમના બે મિત્રો પંડિત શ્રીલાલ અને પંડિત બંસીધર પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યા. રાજા સાહેબે અભ્યાસક્રમને ઉપયોગી "રાજા ભોજ કા સપના, વીરસિંહ કા વૃત્તાત, આલસિયોકા કોડા વગેરે પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. અને એમની પ્રેરણાથી પંડિત બંસીધરે પણ સં. ૧૯૧૩ માં 'ભારતવર્ષીય ઇતિહાસ' અને 'જીવિકા પરિપાટી' તથા સં. ૧૯૧૫ મા 'જગત વૃત્તાંત' નામક પુસ્તકો લખ્યાં. શિવપ્રસાદે પહેલા થોડાક પુસ્તકોની ભાષા બોધપૂર્વક હિંદી જ લખી. પરંતુ એમનાં પાછળના પુસ્તકો (ઇતિહાસ તિમિરનાશક વગેરે) જોતા જણાય છે કે એમણે પણ પાછળથી ઉર્દૂનો વધારે ઉપયોગ કરવા માંડયો અને છેવટના પુસ્તકોની ભાષા તો એકદમ ઉર્દૂ જ બની ગઇ. 'માનવધર્મસાર' માં શુદ્ધ હિંદી છે, 'ગુટકા' મા પણ એવી જ શુદ્ધ અને સરળ હિંદી મળે છે પરંતુ સં. ૧૯૧૭ પછીનાં એમના પુસ્તકોમાં ઉર્દૂપણું વધી ગયું. એનું કારણ ગમે તે હો પરંતુ લોકવાયકા એને સરકારી નીતિનું પરિણામ કહે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં લખેલી 'ઇતિહાસ તિમિર નાશક' નો અંગ્રેજી

ભૂમિકામા તો એઓ પોતે ક્હુને છે કે એમણે 'બેતાલ પચીસી' નો ભાષાનુ અનુકરણ કર્યું છે

"બૈતાલ પચીસી' લલ્લુલાલની કૃતિ છે અને એની ભાષા ઉર્દૂ છે એવો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે એટલે ભાષા સબધી જે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાની રાજા સાહેબે હામ બીડી અને વિરોધી સજોગો વચ્ચે કાર્ય કરવાના કુનેહ રાખી એમા એમને બહુ યશ અને સફળતા ન મળ્યા. ભાષામા વિદેશી તત્ત્વ આવે એટલે એનુ સ્વાભાવિક સૌંદર્ય નષ્ટ થાય એ સ્પષ્ટ વાત છે કારણ ભાષામા જે રચના અને શબ્દોમા જે સૌદર્યનો ભાવ રહે છે એ દેશના પ્રકૃતિ અનુસાર હોય છે આ પ્રતિનિમાણમા જે રીતે દેશના પ્રાકૃતિક રૂપ રગ આચાર વિચાર આદિનો યોગ રહે , એજ પ્રમાણે પરપરાથી ચાલતા આવતા સાહિત્યને માટે પણ હોય છે આવશ્યક એટલા સસ્કૃત શબ્દોના સુયોગથી ભાષાનુ જે રુચિકર સાહિત્ય-રૂપ એકસો વર્ષથી સધાયુ હતુ એને કોઇ એક વિદેશી રૂપરગવાળી ભાષાને પરાણે જીવનમા વસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અસભવિત હતુ આ વિમવાદિતા ઘણાને ખટકતી હતી પણ એને દૂર કરવાનુ કોઇનામા સામર્થ્ય ન હતુ આ અંગેની પ્રસંગે રાજા લક્ષ્મણસિંહ નનુ પ્રસ્થાન કર્યું સ ૧૯૧૮ મા એમણે પ્રજા હિતૈષી નામનુ એક સાતવારિયુ આગ્રાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને એની ભાષા નાગર અને સ્વાભાવિક હિંદી રાખી આ ઉપરાત સ ૧૯૧૯ મા 'અભિજ્ઞાન શાકુતલ'નો મરસ અને શુદ્ધ હિંદી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો આ પ્રયત્નને લોકોએ વધાવી લીધો અને 'હિંદી' ના 'હિંદીપણા' માટે લોકોની આખો ખુલી રાજા સાહેબે એ વખતે જે ભાષા જનતા સમક્ષ મુકી એનુ આ ઉદાહરણ એમની સફળતાની સાખ પુરે છે—

અનસૂયા (પ્રિયબદાસે) સખી ! મૈં ભી ઇસી સોચ વિચારમે હુ અબ ઇસસે પૂછુગી (પ્રગટ) મહાત્મા ! તુમ્હારે મધુર વચનો કે

વિશ્વાસમે આકર મેરા ઇઝ યહ મુઝને ચાહતા હૈ કિ તુમ કિસ ગજવરા કે ભૂષણ હો, ઔર કિસ દેશ કી પ્રજાકો વિરહમેં વ્યાકુલ છોડ યહાં પધારે હો ? ક્યા કારન હૈ જિસ સે તુમને અપને કોમલ ગાત કો કઠિન તપોવનમેં આકર પિડિત કિયા હૈ ”

આ ભાષા નરમ અને મરળ હોવા છતા માહિત્યમા ચિરકાળથી વપરાતા સંસ્કૃતના કેટલાક રસસિદ્ધ શબ્દોના સુમેળથી બની છે. ‘ રઘુવંશ ’ મા ગદ્યાનુવાદમા પણ આવી જ મધુર ભાષાનો વ્યવહાર થયો છે

આ ભાષા રાજા શિવપ્રસાદને પણ ખુબ ગમી એટલે એમણે એમના ‘ ગુટકા ’ મા બીજા કથાનકોની સાથે ‘ શાકુંતલ ’ માથી પણ કેટલોક ભાગ મુક્યો આવી જાતની ગુટકાની મસ્ત્રીગયથી આવૃત્તિ સ ૧૯૨૪ મા પ્રસિદ્ધ થઇ

સયુક્ત પ્રાતમા જેમ રાજા શિવપ્રસાદ કેળવણી વિભાગમા રહીને હિંદીની કદર કરી સેવા કરતા હતા તેમ પજાબમા પણ નવીનચદ્ર રૉયનુ નામ આવે છે સ ૧૯૨૦ અને ૧૯૩૦ ના વચગાળામા, નવીનબાબુએ જુદા જુદા વિષયો ઉપર ઘણા હિંદી પુસ્તકો તૈયાર કર્યા અને કરાવ્યા. પજાબમા સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રચારકોમા એમનુ મુખ્ય સ્થાન હતુ આ પુસ્તકો અભ્યાસક્રમમા ઘણા વખત સુધી રહ્યા આ ઉપરાત ત્યાના સુધારકોમા પણ એમનુ બહુ માન હતુ એટલે આ સજોગોનો લાભ લઇને એમણે કેટલાક છાપાઓ પણ શરૂ કર્યા આ છાપાઓમા ‘ જ્ઞાન પ્રદાયિની પત્રિકા ’ મુખ્ય હતી એમા કેળવણી અને સામાન્ય જ્ઞાન સબધી લેખો આવતા આ પત્રિકા દ્વારા શુદ્ધ હિંદી ગદ્યના વિકાસમા ખુબ સહાય મળી

શિક્ષણના આ દોલનની સાથે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર રોકવા અર્થે ધાર્મિક આદોલનો પણ શરૂ થયા પેગંબરના એકેશ્વરવાદની તરફ નવા શિક્ષિત વર્ગનો ઝુકાવ જોઇને સ્વામી દયાનદ સરસ્વતીએ વૈદિક એકેશ્વરવાદનો વિજયઘોષ કર્યો સ ૧૯૨૦ થી એમણે અનેક નગરોમા પરિભ્રમણ કરીને

શાસ્ત્રાર્થ, વાતચિત અને વ્યાખ્યાનો દ્વારા વૈદિક ધર્મની વીરહાક પાડી. આ વ્યાખ્યાનોની ભાષા સ્વામીજીએ શુદ્ધ હિંદી જ રાખી હતી. 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' પણ સ્વામીજીએ શુદ્ધ હિંદીમાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને વેદભાષ્યો પણ મૂળ સાથે એજ હિંદીમા રચ્યાં. સ્વામીજીના અનુયાયીઓ હિંદીને 'આર્યભાષા' કહેતા. દયાનંદ સરસ્વતીએ સં. ૧૯૨૨ માં 'આર્યસમાજ'ની સ્થાપના કરી અને સમાજના અનુયાયીને માટે હિંદીનો અભ્યાસ ફરજીઆત બનાવ્યો. સંયુક્ત પ્રાતના પશ્ચિમી જીલ્લાઓમા અને પંજાબમાં 'આર્યસમાજ' ના પ્રભાવથી હિંદીગદ્યનો પ્રચાર ખુબ જ વધ્યો. પંજાબી બોલીમાં લિખિત સાહિત્ય બહુ ન હોવાને કારણે અને મુસલમાનોના અધિક સંપર્કથી પંજાબીઓની લખવા વાંચવાની ભાષા ઉર્દૂ બની ગઇ હતી. આજે પંજાબમાં હિંદીની જડ જે ઘર કરી ગઇ છે અને એનો જે વિસ્તાર સધાયો છે એનો યશ સ્વામીજીને વરે છે.

સં. ૧૯૨૦ માં વિલક્ષણ પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન પંડિત શ્રદ્ધારામ ફુલ્લૌરીનાં વ્યાખ્યાનો અને કથાઓની તેજસ્વી શરૂઆત થઇ. જાલંધરના પાદરી ગોકુલનાથના વ્યાખ્યાનોના પ્રભાવથી કપુરથલા નરેશ મહારાજા રણધીરસિંહજી ખ્રિસ્તીધર્મ તરફ ઢળતા હતા. શ્રદ્ધારામને ખબર પડતાં જ એઓ કપુરથલા પહોંચ્યા અને મહારાજાના બધા સંશયોનું સુંદર સમાધાન કરીને પ્રાચીન વર્ણાશ્રમ ધર્મનું એવું ભવ્ય નિરૂપણ કર્યું કે મહારાજા અને લોકો મુગ્ધ બની ગયા. આ ઉપરાત આખા પંજાબમાં એમના પરિભ્રમણની અને ઉપદેશની લોકસંઘ ઉપર ન ભુંસાય એવી છાપ પડી. એમણે ઘણે ઠેકાણે ધર્મસભાઓ સ્થાપી અને ઉપદેશકો તૈયાર કર્યા. કેટલાંક પુસ્તકો એમણે પંજાબી અને ઉર્દૂમા પણ લખ્યાં પરંતુ મુખ્ય પુસ્તકોની ભાષા તો શુદ્ધ હિંદી જ રાખી. એમના મુખ્ય અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ 'સત્યામૃત પ્રવાહ'ની ભાષા પ્રૌઢ અને સુંદર છે. શ્રદ્ધારામ સ્વતંત્ર પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતા અને વેદશાસ્ત્રના યથાર્થ અભિપ્રાયને નિર્ભય રીતે કહી દેતા. આ કારણે સ્વામી દયાનંદ સાથે પણ એમને કેટલોક વિરોધ રહેતો. છતાં પણ એ

જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી પંજાબની હિંદુ જનતાએ એમને 'ધર્મના સ્તંભ' માનીને સન્માન્યા.

શ્રદ્ધારામ પદ્યરચના કરતા પણ એમનું ઘણુંખરું સાહિત્ય ગદ્યમાં જ છે. અને ગદ્યના વિકાસના આરંભમાં એમનાં પુસ્તકોએ જબ્બર સહાય કરી છે. સં. ૧૯૨૮ માં પ્રસિદ્ધ થએલું પુસ્તક 'આત્મપચીસી' અને ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ થએલા 'તત્ત્વદીપક, ધર્મરક્ષા, ઉપદેશ સંગ્રહ' વગેરે પુસ્તકો એમના હિંદી પ્રેમનાં ઉદાહરણો છે. એમણે પોતાનું જીવનવૃત્ત લખ્યું છે પણ આજે એ મળતું નથી. આ પુસ્તકો ઉપરાંત એમણે 'ભાગ્યવતી' નામક સામાજિક નવલકથા પણ સં. ૧૯૩૪ મા રચી અને એ ખુબ લોકવિખ્યાત બની. સં. ૧૯૩૮ મા એમનું મરણ થયું.

રાજા લક્ષ્મણસિંહના સમયમાં જ હિંદી ગદ્યની ભાષા એ પોતાના ભાવી રૂપના દર્શન કરાવ્યાં હતા. હવે તો એવા સમર્થ લેખકોની આવશ્યકતા હતી કે જેઓ પોતાની સર્જક પ્રતિભાના સામર્થ્યથી એને સુવ્યવસ્થિત અને પરિમાર્જિત કરીને એમાં સંસ્કારી જનતાની રૂચિ અનુસાર સાહિત્યવિધાન કરે. આવે સમયે હિંદીના સુભાગ્યે ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રનો ઉદય થયો.

ભારતેંદુનો પ્રભાવ સાહિત્ય અને ભાષા બન્ને પર ઘેરો પડ્યો. એમણે ગદ્યની ભાષાને પરિમાર્જિત કરીને સ્વચ્છ, મધુર અને વહેતી બનાવી એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર હિંદી સાહિત્યને એક નવા માર્ગ ઉપર ખેંચી આણ્યું. એમના ભાષાસંસ્કારની મહત્તાને કેળવાયલા લોકસંઘે હર્ષથી વધાવી લીધી અને એમને વર્તમાન ગદ્યના પ્રવર્તક માન્યા. મુંશી સદાસુખની ભાષા સાધુ હોવા છતાં પાંડિત્યભરી હતી, લલ્લુલાલમાં વ્રજભાષાના સંસ્કારો હતા, સદલ મિશ્રમાં પૂર્વીપણુ દેખાતું; રાજા શિવપ્રસાદની ભાષામાં ઉર્દૂ તરફનો ઝુકાવ સ્પષ્ટ હતો અને રાજા લક્ષ્મણસિંહની ભાષા સ્વચ્છ અને મધુર હોવા છતાં એમાં આગ્રાની બોલચાલની ભાષાનાં કેટલાક રૂપો સમાઇ ગયાં હતાં. ભાષાનું નિખારેલું,

શિષ્ટ, સામાન્ય અને સુંદર રૂપ તો ભારતેંદુના કલા હાથે જ પ્રકટ થયું. પદ્યની વ્રજભાષામાં પણ એમણે કેટલાક નવાં સંસ્કાર આપ્યા. પ્રાચીન નકામા અને નબળા શબ્દો કાઢી નાખીને કાવ્યભાષામાં સફાઈ અને કાંતિ આપ્યા.

પરંતુ ભારતેંદુનું સૌથી મોટું કાર્ય તો એમણે સાહિત્યનો નવો માર્ગ ઉઘાડયો અને એને સંસ્કારી જનતાના સાહચર્યમાં લઈ આવ્યા તે છે. નવી કેળવણીની અસર વડે સમાજની વિચારધારા પલટાતી હતી. સામાજિક પુનરુત્થાન અને દેશભક્તિનો ઝંખના સહૃદય લોકોના અંતરમાં જાગીને સ્થિર થતી હતી. કાળના પ્રવાહની સાથે લોકસંઘની વિચારધારા ઘસડાતી હતી પણ સાહિત્ય પાછળ પડયું હતું. ભક્તિ, શૃંગાર વગેરે પ્રાચીન ઢંગની કવિતાના વહેણે હજી દિશા બદલી ન હતી. કેળવણી વિષયક પુસ્તિકા છુટાં છવાયાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં પરંતુ દેશકાળને અનુકૂળ સાહિત્ય સર્જનનો કોઈ વિશદ પ્રયત્ન થયો ન હતો. બંગાળામાં સમાજના નવા ભાવ અને રુચિના પ્રતિબિંબ સમાં નાટકો અને નવલકથાઓના સર્જનની શરૂઆત થઈ ચુકી હતી; પણ હિંદી સાહિત્ય હજી પ્રાચીનતાના પાળ ઓળંગી શક્યું ન હતું. આ રીતે જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચેનાં અંતર અને વિસંવાદિતા ભારતેંદુનાં સમ્યક પ્રયત્નથી દૂર થયાં. સાહિત્યમાં નવું દૃષ્ટિબિંદુ, નવો આદર્શ, નવું લક્ષ્ય અને નવું ઘડતર એ બધા હરિશ્ચંદ્રના પ્રતાપ અને પ્રતિભાનાં જ પરિણામ કહેવાય.

સં. ૧૯૨૨ માં એઓ પોતાનાં પરિવાર સાથે જગન્નાથપુરીની યાત્રાએ ગયા. એ યાત્રા વખતે બંગાળી સાહિત્યમાં થએલાં નવાં પ્રસ્થાન અને પ્રગતિ જાતે જોયાં. બંગાળી સાહિત્યમાં એમણે નવા ઢંગનાં સામાજિક, ઐતિહાસિક, અને પૌરાણિક નાટકો તથા નવલકથાઓ જોયાં અને હિંદી સાહિત્યમાં એવા પુસ્તકોનો અભાવ એમને સાલ્યો. સં. ૧૯૨૫ માં એમણે 'વિદ્યાસુંદર નાટક' બંગાળીમાંથી અનુવાદ કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ

અનુવાદમા જ એમણે પોતાની મુગ્ધ અને સુઘડ ગદ્યશૈલીનો પરિચય કરાવ્યો એજ વર્ષમા જનસમાજની સાહિત્યક વૃત્તિને પોષતી અને કેળવતી 'કવિવચન સુધા' પત્રિકા એમણે પ્રકટ કરવા માડી સં ૧૯૩૦ મા 'બાલાબોધિની' પત્રિકા દ્વારા નારીજીવનને સ્પર્શતા વિષયોની ચર્ચા આદરી અને તરત જ જીવનના સમ્યક વિકાસમા પ્રેરક અને ઉપયોગી થાય એવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા 'હરિશ્ચંદ્ર મેગેઝિન' ની શરૂઆત કરી થોડા વખતમા એનુ નામ બદલાઇને 'હરિશ્ચંદ્ર ચદ્રિકા' થયુ હિંદી ગદ્યનુ પરિષ્કૃત રૂપ 'ચદ્રિકા' દ્વારા દેખાયુ અને વિકાસ પામ્યુ જે હિંદિને હિંદી રસિકોએ પોતાની વિભૂતિ માની જેને જનતાએ ઉત્કટાપૂર્વક વ્હાલથી અપનાવી લીધી એ હિંદીના દર્શન ચદ્રિકા' એ કરાવ્યા ભારતેન્દુએ પોતે પણ નૂતન હિંદીનો ઉત્પકાળ આ સમયને જ માન્યો છે

આ 'હરિશ્ચંદ્રીહિંદી' ના આવિર્ભાવની સાથે સાથે નવા લેખકો પણ બહાર આવ્યા 'ચદ્રિકા' ની આગળ પાછળ એક નાનુ લેખકમડળ જનમી ગયુ. મુશી જ્વાલાપ્રસાદ, બાબુ તોતારામ અને મુશી કામતા પ્રસાદ ભારતેન્દુના પ્રિય સહચારીઓ હતા ન્ય પડિત બદ્રીનારાયણ ચૌધરીએ ભારતેન્દુની સપાદનકલાના ખુબ વખાણ કર્યા છ ભારતેન્દુનું પહેલુ મૌલિક નાટક 'વૈદિકી હિંસા હિંસા ન ભવતિ' સ ૧૯૩૦ મા પ્રસિદ્ધ થયુ આ પ્રહસનમા ધર્મ અને ઉપાસનાને નામે સમાજમા પ્રચલિત અનાચારોને સચોટ અને માર્મિક રીતે રજુ કર્યા રાજા શિવપ્રસાદને નજર સમક્ષ રાખીને ખુશામતીઆઓ અને સ્વાર્થી માણસોના સ્વભાવનું એમણે વાસ્તવિક વર્ણન કર્યું સ્વદેશપ્રેમી ભારતેન્દુ ઉપર પાછળથી સરકારની જે ખફગી ઉતરી એનુ કારણ રાજા શિવપ્રસાદ મનાય છે આ નાટક ઉપરાત કર્પૂર મજરી, સત્ય હરિશ્ચંદ્ર. ચદ્રાવલી નાટિકા, ભારત દુર્દશા, અંધેર નગરી, નીલદેવી, મુદ્રારાક્ષસ અને દુર્લભબધુ એ ભારતેન્દુના લોકવિખ્યાત નાટકો છે

ભારતેંદુએ નાટકો જ વધારે રચ્યા છે, પરંતુ સાહિત્યના બીજા ક્ષેત્રમાં પણ એમના સર્જનો અગત્યનું સ્થાન લે છે. ' કાશ્મીર કુસુમ ' 'બાદશાહ દર્પણ' વગેરે ગ્રંથો લખીને એમણે ઇતિહાસ રચનાનો માર્ગ બતાવ્યો. જીવનના છેલ્લા દિવસોમા એમણે નવલકથા લખવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ કંઇપણ પરિણામ આવે તે પહેલા તો તેઓ દેવલોક થયા. ભારતેંદુ સિદ્ધવાણીના સહૃદય અને ભાવુક કવિ હતા. એક બાજુ એમની લેખિનીમાથી શૃંગાર રસની માર્મિક અને સરસ કવિતા નિતરી અને બીજી બાજુ સ્વદેશપ્રેમના ગીતોએ દેશભક્તિની મંગલ ભાવનાના ગુંજનથી હિંદી જનતાને જાગ્રત કરી.

પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાના પ્રભાવથી એઓ પદ્માકર અને દ્વિજદેવની પરંપરાના લાગતા અને બીજી રીતે બંગાલી સાહિત્યકારો માઇકલ મધુસુદન દત્ત અને હેમચંદ્રની શ્રેણિમા બેસતા. એક તરફ એઓ રાધાકૃષ્ણની ભક્તિમા તલ્લીન બનીને નવીન ભજનમાળ ગુંથતા દેખાતા અને બીજીબાજુ મંદિરના અધિકારીઓ અને ટીલાધારી ભક્તોના દંભની હાંસી કરીને સ્ત્રી શિક્ષણ અને સામાજિક પુનર્વિધાનો પર વ્યાખ્યાનો આપતા. પુરાતન અને નૂતન તત્ત્વોનું સુંદર સામંજસ્ય એ ભારતેંદુની કલાનું અનોખું માધુર્ય છે. સાહિત્યના નવીન યુગના આદિ પ્રવર્તક બનીને એમણે એ પણ બતાવી આપ્યું કે બહારના નવા નવા ભાવોને પચાવીને એમાંથી એવું સમન્વય ભર્યું સર્જન કરવું જોઇએ કે એ ભાવો પોતાના સાહિત્યનાં જ સ્વાભાવિક અને વિકસિત અંગો લાગે. પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાના સંધિકાળે જેવી શીતળ કલાનો સંચાર અપેક્ષિત હતો એવી જ શીતળ કલાની સાથે ભારતેંદુનો ઉદય થયો.

ભારતેંદુના જીવનકાળમાં જ લેખકો અને કવિઓના મંડળો ચોતરફ જામતા હતા. પંડિત બદરીનારાયણ ચૌધરી, પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, બાબુ તોતારામ ઠાકુર, જગનમોહન સિંહ, લાલા શ્રીનિવાસદાસ, પં. બાલકૃષ્ણ

પ્રયાગ સમાચાર	દેવકીનંદન ત્રિપાઠી	૧૯૪૦
પીયૂષ પ્રવાહ	અંબિકાદત્ત વ્યાસ	૧૯૪૧
બ્રાહ્મણ	પ્રતાપ નારાયણ મિશ્ર	૧૯૪૦
ભારત જીવન	રામકૃષ્ણ વર્મા કાશી	૧૯૪૧
ભારતેંદુ	રાધાચરણ ગોસ્વામી વૃંદાવન	૧૯૪૧
શુભચિંતક	સીતારામ જબલપુર	૧૯૪૦
સદાચાર માર્તંડ	લાલચંદ શાસ્ત્રી જબલપુર	૧૯૪૦
હિંદોસ્થાન	રાજા રામપાલસિંહ લંડન	૧૯૪૦

આમાંથી ઘણાં પત્રો તો થોડો વખત ચાલીને બંધ પડી ગયા અને કેટલાંક નમુનેદાર લોકસેવા કરી. વિહારબંધુ, ભારતમિત્ર, ઉચિતવક્તા, આર્ય દર્પણ, બ્રાહ્મણ, હિંદીપ્રદીપ, અને હિંદોસ્થાનના નામો લોકસેવા કરનાર પત્રો તરીકે મશહુર થએલાં 'મિત્ર વિલાસ' સનાતન ધર્મનું સમર્થક પત્ર હતું અને એણે પંજાબમાં હિંદી પ્રચારનું સુંદર કામ બજાવ્યું હતું. બ્રાહ્મણ હિંદી પ્રદીપ અને આનંદ કાદંબિનિ સાહિત્યક પત્રો હતાં અને એ પત્રોમાં ઘણાં મૌલિક લેખો અને કવિતા પ્રસિદ્ધ થતાં. 'ભારતેંદુ'એ તો પ્રથમ કાર્ય હિંદીગદ્યને સુરેખ અને સ્થિર કરવાનું કર્યું. રાજા શિવપ્રસાદ અને રાજા લક્ષ્મણસિંહે જે ગદ્ય લખ્યું હતું એ પ્રસ્તાવના રૂપમાં હતું. જ્યારે એ કાળ સમાપ્ત થયો અને ભારતેંદુના સમયમાં નવીન લેખકોનું જુથ જામ્યું ત્યારે એ લેખકોની વિવિધ શૈલીની સમાલોચના કરવાનો અવસર આવ્યો. ભારતેંદુ અને એમના સમકાલીન લેખકોમાં એક સામાન્ય ગુણ એ સજીવતા અથવા જીંદાદીલી. પં. બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ, પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પં. બદરીનાથ ચૌધરી વગેરે હાસ્ય અને વિનોદના લેખકો હતા. રાજા શિવપ્રસાદ અને લક્ષ્મણસિંહ ભાષા ઉપર અધિકાર રાખનાર સ્થિર પ્રકૃતિના લેખકો હતા એમનામાં હરિશ્ચંદ્રમંડળ જેવી ચંચળતા, સ્વચ્છંદ અને ઉલ્લાસ ન હતાં. સંસ્કારી સમાજમાં સંચરિત ભાવોને આ લેખકમંડળે બહુજ ચંચળતા અને કુશળતાપૂર્વક ગ્રહણ કર્યાં.

૫ બદરીનારાયણ ચૌધરી (પ્રેમધન) ની શૈલી વિલક્ષણ છે ચૌધરી ગદ્યરચનાને કલા તરીકે ગ્રહણ કરનાર અને કલમની કારીગીરી સમજનાર લેખક છે એમના એક એક કૉલમ જેટલા લાંબા વાક્યોમા એઓ વાચકને એવી રીતે ભુલા પાડે કે જો વાચકના ચકોરતા અને ધ્યાન બગેરેર ન હોય તો પાચ વખત વાચે તોય સમજણ ન પડે અનુપ્રાસ અને સુન્દર પદ-વિન્યાસ તરફ પણ એમનુ લક્ષ હતુ કોઇ સામાન્ય વાતને પણ અસામાન્ય અને કોઇ વિશિષ્ટ રીતે કહેવી એને એઓ લેખનકલા અને લેખકની કારીગીરી સમજતા પ્રેમધન એક લેખને ત્રણ ચાર વાર સુધારતા અને લખતા ત્યાર જ છાપવા આપતા એઓ ભારતેન્દુના નિકટના સ્નેહી હોવા છતા એમની ઉતાવળી રીતની એઓ વારવાર ફરીઆદ કરતા પ્રેમધનના લેખો અર્થગર્ભિત અને ચિંતનશીલ મનાતા એમણે કવિતા ઉપરાત 'ભારત સૌભાગ્ય અને વારાગના રહસ્ય' (અધુરૂ) નામક બે નાટકો પણ લખ્યા છે 'આનન્દ કાદમ્બિની પ્રેમધનના ભાવો અને વિચારોનુ જ પ્રતિબિંબ હતી એમા એમના સિવાયના લેખો સ જ ઓછા આવતા

સમાલોચનાની શરૂઆત પણ એક રીતે ચૌધરીએ જ કરી એમ કહી શકાય પુસ્તકોના વિષયનુ સમ્યક્ રીતે વિશ્લેષણ કરી એના વિસ્તૃત નિરૂપણની દિશામા પહેલા એમણે જ પ્રસ્થાન કર્યું બાબુ ગદાધરસિંહ 'બગવિજેતા' નો જે અનુવાદ કર્યો હતો એની સમાલોચના 'કાદબિની' મા પાચ પાના ભરી થઇ હતી લાલા શ્રીનિવાસદાસના સયોગિતા સ્વયવર ની વિસ્તૃત અને કડક સમાલોચના પણ પ્રેમધને જ કરી હતી

ભારતેન્દુના સમકાલીન લેખકોમા દિલ્હીવાળા લાલા શ્રીનિવાસદાસનુ પણ એક વિશેષ સ્થાન છે એમણે તાપ્તા સવરણ' 'સયોગિતા સ્વયવર' અને 'રણધીરપ્રેમ મોહીની' નામના ત્રણ નાટકો અને 'પરીક્ષાગુરુ' નામક એક નવલકથા લખ્યા છે એમની વાક્યરચના સુઘડ અને સુદર છે ઉપરના ચારે લેખકોમા પ્રતિભાનો સ્વચ્છદ દેખાય છે પણ શ્રીનિવાસદાસમા

તો દક્ષતા અને સમયસૂચકતા ભાગેભાગ હતા; એટલે એમની ભાષા સયત અને સ્વચ્છ તથા રચના સહેતુક દેખાય છે.

ભારતેન્દુના મિત્રોમા એમના જેવા મનમોજીના ગણત્રીમા વિજય ગઘવગઢના રાજકુમાર જગનમોહનસિંહનું નામ આવે છે એમનુ નામ-સન્સ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસી, હિંદીના પ્રેમીકવિ તથા મધુર ગદ્યના લેખ તરીકે જાણીતુ છે પ્રાચીન સન્સ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિધ્યાટવીના રમણીય પ્રદેશના નિવાસને કારણે બહુરૂપી પ્રકૃતિના રૂપ માધુર્યની જેટલી સાચી પારખ અને અનુભૂતિ એમનામા હતા એટલી એ વખતના કોઇ પણ હિંદી કવિ - લેખકમા દેખાતા નથી. અત્યારસુધી જેટલા લેખનનું વિવરણ આપ્યું છે તેમના હૃદયમા પ્રકૃતિના વિવિધ સૌંદર્ય પ્રતિ કોઇ સાચો સ્નેહસ્ફુરણ ન હતો પરપરાના પાલન ખાતર એમણે પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે ત્યા એમનુ હૃદય નથી મળતું. જગનમોહનસિંહે પોતાના અન્તરમા ઝીનેલા ભારતીય ગ્રામ્ય જીવનના માધુર્યના સન્સ્કારને 'શ્યામા સ્વપ્ન' મા અસરકારક અને સરસ ગતિ વ્યક્ત કર્યા છે ભરતેન્દુ, પ્રતાપનારાયણ વગર કવિઓ અને લેખકોની દૃષ્ટિ અને ભાવુકના માનસક્ષેત્રમા જ સન્તાકન્ડી સ્નમી પ્રકૃતિના અપાર ક્ષેત્ર સુધી પહોંચી નહતી પરતુ જગનમોહનસિંહ માનવતા અને નિસર્ગના સૌંદર્યનો સુન્દર સવાદ ગુથ્યો કવિઓના પુરાતન પ્રેમની ભાષામા દેશના પ્રકૃતિ ચિત્રોને આલેખવાનુ સર્વ સમર્થન માત્ર જગનમોહનસિંહે જ કર્યું એ ઉપરાત ભાવની પ્રગલ્ભતા વડે પ્રગટથતી કલ્પનાના નિત્ય નવા અને વિક્ષેપોના વિધાન કરનારી એક પ્રકારની પ્રલાપશૈલીનો એમણે સરસ અને એમા રૂપવિધાનની વિલક્ષણતા પ્રગટ કરી આ શૈલીનો જો સ્વતત્ર વિકાસ સધાયો હોત તો બગાળી સાહિત્યની પ્રચલિત શૈલીનુ શબ્દપ્રધાન રૂપ જે હિંદી સાહિત્ય પર પોતાનો અસર પાથરી રહ્યુ છે એને સ્થાન ન મળત આ બધી દૃષ્ટિએ જોતા એ વખતના હિંદી સાહિત્યકારોમા જગનમોહનસિંહનુ સ્થાન વિશિષ્ટ અને શોભાભર્યુ છે

હિન્દીના સમ્યક વિકાસનું વિસ્તૃત કાર્ય જ્યારે ભારતેન્દુએ હાથ ધર્યું ત્યારે એમને સથવારો આપનારાઓમાં અલીગઢવાળા બાબૂ તોતારામ જીએ નું નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે એમણે ભાષા સંવર્દ્ધિની નામની એક સભા સ્થાપી હતી, અને 'ભારતબન્ધુ' નામક એક સામાહિક પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું 'હરિશ્ચન્દ્ર ચન્દ્રિકા'ના લેખ-મંડળમાં તોતારામનું નામ આગળ પડતું છે 'આસુબોધિની' એ એમની પ્રસિદ્ધ પુસ્તિકા છે એ ઉપરાંત અંગ્રેજીમાંથી 'કેટો કૃતાંત નાટક' નામક એક અનુવાદ પણ એમણે કર્યો છે એમની ભાષામાં કંઈ ખાસ વિશેષતા નથી

ભારતેન્દુના સહાયક પક્ષે તોતારામ ઉપરાંત નીચેના લેખકોનાં નામ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે

પંડિત કેશવરામ ભટ્ટને બિહારમાં હિન્દીપ્રચારને માટે કદી ભૂલી શકાય એવું નથી 'બિહાર બન્ધુ' નામ સામાહિક ઉપરાંત એમણે 'શમશાદ સૌસન' અને 'સજ્જાદ સંબુલ' નામના પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. એમની ભાષામાં ઉર્દૂની સ્પષ્ટ અને અધિક અસર છે

પંડિત રાધાચરણ ગોસ્વામીમાં ભારતેન્દુના સંસર્ગથી સમાજસુધારણા અને દેશભક્તિના ભાવો જાગ્રત થયા હતા એમણે સંગાળી અનુવાદો ઉપરાંત 'વિદેશયાત્રા વિચાર' અને 'વિધવા વિવાહ વિવરણ' નામનાં બે પુસ્તકો લખ્યાં છે એમનું 'ભારતેન્દુ' નામનું માસિક એ વખતનું પ્રસિદ્ધ સામાયિક હતું

પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ સંસ્કૃતના પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન હિન્દીના સહૃદય કવિ અને સનાતન ધર્મના ઉમંગી ઉપદેશક હતા 'અવતાર મિમાંસા' વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ઉપરાંત બિહારીના દોહાઓના ભાવને વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ કરવા ખાતર 'બિહારી-બિહાર' નામનો મોટો વિવેચનગ્રંથ લખ્યો છે એમનું ગદ્યરચનાનું વિવેચન પણ પાયાદાર અને વિશદ છે

પુરાતન રીતની કવિતા ઉપરાત એમણે 'લલિતા નાટિકા, ગોસંકટ નાટક, ગદ્યકાવ્ય મિમાંસા' વગેરે ગદ્યગ્રંથો લખ્યા છે.

પંડિત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યાએ અસ્ત પામતી 'હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા'ને ઉગારી લીધી અને પોતાનું નામ ઉમેરીને એના પ્રકાશને સ્થિર કર્યો. એ સમયના વિદ્વાનોમા તવારીખનવેશ તરીકે એમનું બહુમાન હતું. કવિ રાજા શ્યામલદાનજીએ જ્યારે 'પૃથ્વીરાજ ચરિત્ર'મા રાસોને કાલ્પનિક ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે 'રાસો સંરક્ષા' લખીને એને અસલ સિદ્ધ કરવાનો એમણે પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો હતો સંશોધનની દૃષ્ટિએ 'રાસો' પાછળ જહેમત કરનારાઓમા પંડ્યાનું નામ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

પંડિત ભીમસેન શર્મા પહેલા સ્વામી દયાનન્દનો જમણો હાથ મનાતા. સં ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૨ ની વચ્ચે એમણે ધર્મ સબધી કેટલાક હિંદી પુસ્તકો લખ્યા છે અને સંસ્કૃતના અનુવાદો પણ કર્યા છે. 'આર્ય સિદ્ધાન્ત' નામનું એક માસિકપત્ર પણ એમણે થોડો વખત ચલાવ્યું હતુ ભાષાના સંબંધમા એઓ જબરા વિશુદ્ધતાવાદી હતા. 'સંસ્કૃત ભાષા કી અદ્ભુત શક્તિ' નામક એક લેખ લખીને એમણે ફારસી નામોને સંસ્કૃત રૂપ આપવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ભારતેંદુના ઉદયની સાથે જેમ લેખકોનું એક જૂથ જામ્યું અને વિસ્તર્યું તેમ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાથી પત્ર પત્રિકાઓ પણ ખુબ પ્રસિદ્ધ થયા. આ પત્રપત્રિકાઓની સૂચિ આગળ આવે છે. એમાથી અગત્યના નામોનું ટુંક વિવરણ જોઈ લઈએ.

કલકત્તામાથી હિંદીના એક સુંદર પત્ર અને પત્રિકા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર બાબુ કાર્તિકપ્રસાદ ખત્રિ હતા. એમણે સં ૧૯૨૮ મા 'હિંદી દીપ્તી પ્રકાશ' નામક એક સંવાદપત્ર અને 'પ્રેમ વિલાસિની' નામની એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કર્યા. એ વખતે સંવાદપત્ર વાચનાર બહુ ઓછા એટલે આમુક્તને ખુબ પરિશ્રમણ કરવું પડ્યું. કેટલીક વખત તો એઓ પોતે

લોકોને ઘેર જઈને પત્ર વાંચી આવતા આટલું કરવા છતા પણ વાચકોના અભાવે થોડા વખતમા એ પત્ર બંધ થઇ ગયું. ત્યાર પછી સં. ૧૯૩૪ સુધી એકેય સુંદર અને સ્થાયી પત્ર ન નિકળ્યું. સં. ૧૯૩૪ મા પં. દુર્ગાપ્રસાદ મિશ્ર, છોટુલાલ મિશ્ર, સદાનંદ મિશ્ર અને બાબુ જગન્નાથ ખન્નાના પ્રયત્નથી કલકત્તામા 'ભારતમિત્ર કમિટી' સ્થપાઈ અને 'ભારતમિત્ર' પોતાની પ્રતિભા પ્રસારતું શરૂ થયું. આજે પણ વૃદ્ધ 'ભારતમિત્ર'નું સ્થાન હિંદીમા માનભર્યું છે. એજ સાલમા લાહોરમા પંડિત ગોપીનાથના ઉત્સાહથી 'મિત્રવિલાસ' નિકળ્યું. આની પહેલા પંજાબમા એક પણ હિંદી પત્ર ન હતુ. માત્ર 'જ્ઞાનપ્રદાયિની' નામની ઉર્દૂ હિંદી પત્રિકા દ્વારા બાબુ નવીનચંદ્ર કેળવણી, સમાજ સુધારણા અને બ્રાહ્મોમતનો પ્રચાર કરતા ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ થએલા 'હિંદુ બાંધવ'મા પણ ઉર્દૂ અને હિંદી મિશ્રિત હતી. એકેયી હિંદીનું એક પણ પત્ર ન હતું. 'કવિવચન સુધા'ની મનોહર લેખનશૈલી અને ભાષા ઉપર મુગ્ધ થઈને ગોપીનાથે 'મિત્ર વિલાસ' શરૂ કર્યું હતુ. એની ભાષા શુદ્ધ અને ઓજસ્વી હતી. ભારતેંદુના પરલોકવાસ પછી આ પત્રે સાદય અને મર્મસ્પર્શી શોક પ્રદર્શિત કરીને ભારતેંદુ સંવત ચલાવવાનું આંદોલન ઉપાડ્યું હતું.

આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૫ મા પં દુર્ગાપ્રસાદ મિશ્રના સંપાદન હેઠળ 'ઉચિતવક્તા' અને પં. સદાનંદ મિશ્રના સંપાદન હેઠળ 'સારસુધાનિધિ' નામના બે પત્રો કલકત્તાથી નીકળ્યા. હિંદીના વિકાસ અને વિસ્તારમા આ બન્ને સંપાદકોનો પ્રયત્ન મશહૂર છે. ત્યાર પછી કાલાકાંકરના મનસ્વી અને દેશભક્ત રાજા રામપાલસિંહજીએ પોતાની માતૃભાષાની સેવા અર્થે સં. ૧૯૪૦ મા 'હિંદોસ્થાન' નામનું હિંદી અંગ્રેજી પત્ર કઢાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. ભારતેંદુના મૃત્યુ પછી સં. ૧૯૪૨ મા આ પત્ર હિંદી દૈનિકના રૂપમા ફેરવાઈ ગયું અને લાંબા સમય સુધી એણે હિંદીની સેવા કરી. પં. મદન મોહન માલવીયા, પ્રતાપ નારાયણ મિશ્ર અને બાલમુકુંદ ગુપ્ત વગેરે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓએ એના સંપાદનનું કામ સહૃદયતાપૂર્વક કર્યું છે. ભારતેંદુની

હયાતીમાં અને એમની જ પ્રેરણાથી બાબૂ રામકૃષ્ણ વર્માએ 'ભારતજીવન' સં. ૧૯૪૦ માં શરૂ કર્યું.

અંગ્રેજી ઢંગની મૌલિક નવલકથા હિંદીમાં પહેલવહેલી લાલા શ્રીનિવાસદાસની 'પરીક્ષાગુરૂ' જ રચાઇ; પરંતુ બંગાળીમાં તો ઘણી નવલો પ્રસિદ્ધિ પામી ચુકી હતી. એટલે હિંદીમાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાની પરંપરા પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે કેટલીક બંગાળી-નવલકથાઓના અનુવાદની જરૂર પડી. બાબુ ગદાધરસિંહે 'વંગ વિજેતા' અને 'દુર્ગેશનંદિની'નો અનુવાદ કર્યો, બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસે 'સ્વર્ણલતા' અને 'મરતા કયા ન કરતા' વગેરે અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પં. પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે 'રાજસિંહ' 'ઇંદિરા', 'રાધારાની', 'યુગલાંગુલીય' અને પં. રાધાચરણ ગૌસ્વામીએ 'વિરજા', 'જાવિત્રી' અને 'મૃગમયી'ના અનુવાદો કર્યાં. ત્યાર પછી તો બંગાળી અનુવાદોની આખી પરંપરા ચાલી. પાછળના અનુવાદો અસમર્થ ભાષાને લઇને મૂળ બંગાળી ભાવને હિંદીમાં હુબહુ ન લાવી શક્યા. પરંતુ આ અનુવાદોથી નવા રંગની ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો પરિચય થયો અને સ્વતંત્ર નવલો રચવાની વૃત્તિ અને યોગ્યતા આવ્યાં. આ અનુવાદોના અવતાર પહેલા પં. બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ 'નૂતન બ્રહ્મચારી' અને 'સૌ અજાન એક સુજાન' નામક બે નાની નવલો લખી હતી.

નાટકોની પરંપરાનો ઇતિહાસ પણ કંઇક આવો જ છે. ભારતેંદુએ પોતાના 'નાટક' પુસ્તકમાં લખ્યુ છે કે હિંદીમાં મૌલિક નાટકો પહેલાં બેજ હતાઃ મહારાજા વિશ્વનાથસિંહનું 'આનંદ રઘુનંદન નાટક' અને બાબૂ ગોપાલચંદનું 'નહુષ નાટક' આ બન્ને નાટકો વ્રજભાષામાં હતા. ભારતેંદુની રચનામાં નાટકો જ વધારે છે. એમના નાટકોમાંથી છ અનુવાદ અને આઠ મૌલિક છે.

નાટકો રચવાનો જે માર્ગ ભારતેંદુએ શરૂ કર્યો તે માર્ગ પર ચાલનારા સિદ્ધહસ્ત લેખકો પણ એમના સમયમાં જ તૈયાર થઇ ગયા. પં. પ્રતાપ નારાયણ મિશ્રના 'કલિ કૌતુક રૂપક', 'કલિપ્રભાવ', 'હઠીહમીર',

ગો સંકટ' 'જુવારા ખુવારી', પં. બદરી નારાયણ ચૌધરીના 'ભારત સૌભાગ્ય' 'વારાંગના રહસ્ય', 'પ્રયાગ રામાગમન', અને 'વૃદ્ધ વિલાપ', લાલા શ્રી નિવાસદાસના 'રણધીર પ્રેમમોહિની', 'સંયોગિતા સ્વયંવર', અને 'તપ્તા સંવરણ', બાબુ તોતારામનું 'ટો વૃત્તાંત', પં. અંબિકાદત્ત વ્યાસના 'ગો સંકટ' 'લલિતા' 'મન કી ઉમંગ' 'ભારત સૌભાગ્ય' અને રાધાચરણ ગોસ્વામીના 'નિઃસહાય હિંદુ' 'દુખિની બાલા' અને પાછળથી લખાયેલું 'મહારાણા પ્રતાપ'. આ પરંપરાના અંતમાં કે ત્યાર પછી ભારતેન્દુના પ્રેમના અધ્યાય બાબુ ગમકૃષ્ણ વર્માએ બંગાળી નાટકોના અનુવાદ કરીને નાના સમય સુધી આ પરંપરા ચાલુ રાખી 'વીરનારી' પદ્માવતી અને કૃષ્ણકુમારી નાટકો એ વખતના સમાજ કે નાટકની આ વાત લોક સમાજ સુધી વળીને નવ થઈ ગઈ. આનું એક કારણ તો હિંદી રંગભૂમિનો અભાવ હતો. રંગભૂમિ હોય નાટકોની અભિરુચિ કેળવાય છે અને વિકાસ પણ નાટક એ દૃશ્ય કાવ્ય છે. એનું આકર્ષણ અભિનય પર અવલંબિત હોય છે. આ વખતે કેટલીક પારસી નાટક મંડળીઓ હતી પરંતુ તેઓ હિંદીને છોડીને હિંદી નાટક ભજવવા તૈયાર ન હતી. આવી રીતે નાટકોનો પણ રંગભૂમિના અભાવ અને હિંદીપ્રેમીઓના નિરુત્સાહમાં સમાઈ ગઈ.

સાહિત્યનું એક સંગીન અને અગત્યનું અંગ નિબંધ છે. ભારતેન્દુના લેખક મંડળે બીજા વિષયો સાથે નિબંધોને પણ પુરતો ન્યાય આપ્યો. 'હરિશ્ચંદ્ર ચંદ્રિકા' 'આનંદ કાદંબિની' અને 'હિંદી પ્રદીપ' વગેરે પત્રોમાં એ લેખકોના સુંદર નિબંધો જોઈએ તેના કે પરંતુ ત્યારથી આ પરંપરા પણ શિથિલ થઈ ગઈ. પંડિત ગોવિંદનારાયણ મિશ્ર, પં. માધવપ્રસાદ મિશ્ર, પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી જેવા ત્રણ ચાર લેખકો જ શુદ્ધ સાહિત્યિક નિબંધો લખતા હતા.

ભારતેન્દુના સમયમાં નૂતન દૃષ્ટિએ સાહિત્ય સર્જનનું કાર્ય તો શરૂ થઈ ગયું પણ એ સાહિત્યના વિસ્તૃત પ્રચારમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી.

અદાલતી ભાષા ઘણા લાંબા સમયથી ઉર્દૂ જ હતી એટલે અધિકતર બાળકોને અંગ્રેજની સાથે ઉર્દૂ અથવા એકલા ઉર્દૂનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતુ. શિક્ષણનો હેતુ સરકારી નોકરીને યોગ્ય બનવાનો આજ સુધી અખંડિત ચાલતો આવ્યો છે. એટલે ચોતર્ફ ઉર્દૂ કેળવણી પામેલા લોકો જ દેખાતા આવી અવસ્થામા પણ હિંદી પ્રચારે પોતાનું મુંડું જતા મ ગીન કામ કર્યું ભારતેન્દુ પોતે નાગરીલિપિની ઉપયોગિતા અને હિંદીનુ મહત્ત્વ સમજાવવા પરિભ્રમણ કરીને વ્યાખ્યાનો આપતા એઓ જ્યા જતા ત્યા એક જ મળ સિદ્ધાતને લઇને વ્યાખ્યાન રચતા —

નિજ ભાષા ઉન્નતિ અહૈ સબ ઉન્નતિ કો મૂલ
બિનુ નિજ ભાષા જ્ઞાન કે મિટત ન હિય કો સૂલ

આ દોહરાની ઉપર એમના મિત્રોએ પણ હિંદી પ્રચારની વિશાળ પ્રવૃત્તિ આદરી. હિંદી પ્રચાર માટે કેટલેક સ્થળે જે સભાઓ સ્થપાઇ તેમા બાબૂ તોતારામ દ્વારા સ્થાપિત અલીગઢની 'ભાષા સંવર્દ્ધિની' નો ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે એ ઉપરાત ઇ સ ૧૮૮૪ મા 'હિંદી ઉદ્ધારિણી પ્રતિનિધિ મધ્ય સભા' પ્રયાગમા પ્રતિષ્ઠિત થઇ સરકારી દફતરોમા નાગરીના પ્રવેશને માટે ભારતેન્દુએ કેટલીય વાર પ્રયત્નો કર્યા હતા એમા નિષ્ફળતા મળ્યા છતા એ પ્રકારના પ્રયત્નો અવિરત થતા રહ્યા એટલે જ્યારે લેખકોના બીજી પેઢી તૈયાર થઇ એમને પણ પોતાની શક્તિ આ કાર્યમા ખર્ચવી પડી આમ સતત મળતી નિષ્ફળતાઓને લીધે સાહિત્ય સેવકોમા એક પ્રકારની નિરાશા જામતી હતી. આ નિરાશાના ગમગીન વાતાવરણમા એક સમર્થ પ્રયત્ને સૌને આશાવંત બનાવી દીધા સં ૧૯૫૦ મા કાશીની 'ક્વીન્સ કૉલેજના ત્રણ વિદ્યાર્થી મિત્રોનો નેક આદર્શ અને સહૃદય જહેમતથી, 'કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા' અસ્તિત્વમા આવી. એ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ તે બાબુ શ્યામસુંદરદાસ, પં. રામનારાયણ મિશ્ર અને ઠાકુર શિવકુમારસિંહ આ સભાના પ્રથમ સભાપતિ બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસ થયા.

આ સભાના સહાયકોમાં ભારતેંદુના કેટલાક સમકાલીન સહચારીઓ પણ હતા. સભાએ બેજ મુખ્ય હેતુ નજર સમક્ષ રાખ્યા ૧ નાગરીલિપિનો પ્રચાર અને ૨ હિંદી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ.

ઉપરના બે ઉદ્દેશોમાંથી પહેલાનો પ્રત્યક્ષ સબંધ હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસ સાથે ન જણાય છતા પરોક્ષ સબંધ અવશ્ય છે. એટલે નાગરી પ્રચારના ઇતિહાસનું ટુંકુ વિવરણ અવશ્યક છે.

ભારતેંદુએ વ્યાખ્યાનોદ્વારા અને લેખોદ્વારા 'નાગરી પ્રચાર' શરૂ કરી દીધો હતો. તે વખતે બલીયાના હિંદીપ્રેમી કલેક્ટરના નિમંત્રણથી એઓ ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાં નાગરીલિપિની ઉપયોગિતા અને લાભ ઉપર સુંદર અને અસરકારક વ્યાખ્યાનો થયા પણ તે ઉપરાંત સાથે સાથે 'સત્ય હરિશ્ચંદ્ર' 'અંધેર નગરી' અને 'દેવાક્ષર ચરિત્ર' નાટકો ભજવાયાં. 'દેવાક્ષર ચરિત્ર' પંડિત રવિદત્ત શુક્લનું પ્રહસન હતું અને એમા ઉર્દુ લિપિ ઉપર વિનોદ પૂર્ણ કટાક્ષો હતા. ભારતેંદુના અસ્ત પહેલાં પં. ગૌરીદત્તે નાગરી પ્રચારનો ઝંડો ઉઠાવ્યો હતો. એઓ મેરઠના સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. મનસ્વી અને મક્કમ હતા એટલે ૪૦ વર્ષની ઉમ્મરે પોતાનો બધી જ મીલ્કત નાગરી પ્રચારને અર્થે ન્યોછાવર કરાવી દીધી અને સંન્યાસી બનીને નાગરીપ્રચારના કાર્યને જીવનકાર્ય બનાવી લીધું. એમના પ્રચારની અસરથી મેરઠની આસપાસ કેટલીય દેવનાગરી નિશાળો શરૂ થઇ ગઇ. શિક્ષણ વિષયના કેટલાક પુસ્તકો પણ એમણે લખ્યા છે. જ્યાં કોઇ મેળો ભરાય, ઉત્સવ થાય કે કંઇ સમારંભ હોય ત્યાં પણ નાગરીનો ધ્વજ લઇને ગૌરીદત્ત હાજર જ હોય. એમની આ વિચિત્ર રીત જોઇને છોકરાઓનું ઝુંડ પાછળ પડતું અને લોકો આ વૈચિત્ર્ય તરફ કુતુહલ દૃષ્ટિએ જોઇ રહેતા. એમને 'પ્રણામ' કે 'વંદન' કહેવાને બદલે લોકો 'જયનાગરી' કહેતા. સં. ૧૯૫૧ માં દફતરોમાં નાગરી શરૂ કરવા માટે એક અરજી પણ મોકલેલી. ગૌરીદત્તની એકલે હાથે કરેલી સેવા અને અંતરની લાગણી નાગરી પ્રચારના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેશે.

નાગરી પ્રચારિણી સભા ' સ્થપાઇ અને તરત જ એણે નાગરી પ્રચારનું કાર્ય આરંભી દીધું ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર સર એન્ટની મેક્ડૉનલ્ડ કાશી આવ્યા એ વખતે સભાએ એમને એક માનપત્ર આપ્યું અને એમાં નાગરીની દુર્દશાનું સચોટ વર્ણન કર્યું સભાના માનનીય સભ્ય અને હિંદના આગેવાન પં. મદનમોહન માલવીઆએ નાગરીના ઉપયોગથી થતા લાભોના વર્ણનની પોતાની રમતી નોંધમાં એક પુસ્તિકા લખી અયોધ્યાના મહારાજા સર પ્રતાપ નારાયણ સિંહના નેતૃત્વ હેઠળ એક વગદાર શિષ્ટમંડળે તા. ૨-૩-૯૮ ના દિવસે સર મેક્ડૉનલ્ડની સરકારના મુલાકાત લીધી અને અદાલતોમાં નાગરીની આવશ્યકતા ઉપર જોર દેતું એક સચોટ નિવેદન પેશ કર્યું બાબુ શ્યામસુંદરદાસ બાબુ કૃષ્ણદેવ વર્મા અને પં. કેદારનાથ પાઠકે આખા ઉત્તર ભારતમાં પરિભ્રમણ કરીને લોકમત જાગ્રત કર્યો અને એ પ્રયત્નોના ફળરૂપે ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના એપ્રીલની ૧૮ મી તારીખે સંયુક્ત પ્રાંતના સરકારે એક ખાસ જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરીને નાગરી લિપિને અદાલતમાં દાખલ કરી

સભાના જીવનનો ઇતિહાસ એક રીતે હિંદી સાહિત્યના છેલ્લા ૩૫ વર્ષનો ઇતિહાસ છે હિંદી ભાષાને શુદ્ધ અને પરિમાર્જિત તથા એની નષ્ટ શૈલીને સુંદર અને વિશિષ્ટ બનાવવાના એના પ્રયત્નો પ્રશંસનીય છે એ વખતે કવિઓ વિશેની અપ્રસિદ્ધ સામગ્રી મેળવવા તરફ સાહિત્યપ્રેમીઓનું ધ્યાન ગયું હતું એના પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં ઠાકુર શિવસિંહ સેંગરે 'શિવસિંહ સરોજ' પ્રસિદ્ધ કર્યો 'સરોજ' માં ઘણા પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ કવિઓના જીવનવૃત્ત અને કાવ્ય પરિચય છે ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં ભારતીય ભાષાઓના અભ્યાસી ડૉ. ગ્રિયર્સને 'Modern Vernacular Literature of Northern Hindustan ' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું આ રીતે કેટલીય અપ્રસિદ્ધ સામગ્રી હાથ લાગી આ જાતની આવશ્યક પ્રવૃત્તિને નાગરી પ્રચારિણી

સભાએ ત્રૈવાર્ષિક શોધ કાર્ય કરીને જનમન રૂજુ આપ્યો. સં. ૧૯૫૦ માં સભાને આ કાર્ય માટે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર તરફથી ૪૦૦ રૂપિયાની વાર્ષિક મદદ મળી પરંતુ શોધનું કાર્ય જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ સરકારની વાર્ષિક મદદ પણ ૨૮ ... રૂપિયા સુધી પહોંચી. આ શોધમાં જે જે મહત્ત્વના પ્રાચીન ગ્રંથો મળતા તે સભાના ... નાગરી પ્રચારિણી ગ્રંથમાળામાં સ્થાન પ્રસિદ્ધ થતા. આ શોધનું ... પરિણામ એ આવ્યું ... હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે નવીન અને મહત્ત્વની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ.

હિંદી ભાષાદ્વારા જ વૈજ્ઞાનિક વિષયોના શિક્ષણની વ્યવસ્થાનો વિચાર સભામાં ઉત્પન્ન થયો હતો પરંતુ સૌથી મોટી મુશ્કેલી હતી એના પારિભાષિક શબ્દોની. એટલે અનેક વૈજ્ઞાનિકોના સહયોગ અને પરિશ્રમ વડે સં. ૧૯૬૩ માં સભાએ 'વૈજ્ઞાનિક કોશ' પ્રસિદ્ધ કર્યો. એકલા પ્રાચીન ગ્રંથો જ પ્રસિદ્ધ કરીને સભા અટકી નથી પરંતુ નિત્ય-જીવનમાં ઉપયોગી થાય અને એના ઘડતરમાં ભાગ ભજવે એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ...ની લગભગ ૭૦ ગ્રંથમાળાનું સંચાલન સભા કરે છે. ... મનોરંજક પુસ્તક માળા'માં જીવન ચરિત્ર, નવલકથા, નાટક ... ઇ. ... અર્થશાસ્ત્ર અને ... વગેરે વિષયના ૪૦ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ...'દેવીપ્રસાદ ઐતિહાસિક પુસ્તક માળા'એ બાબર, હુમાયુન, શેરશાહ, સુલેમાન સોદાગર, અશોકની ધર્મલિપિઓ, ... ભાષામાં પ્રાચીન મુદ્રા, પ્રાચીન ભારત, ... અને મહત્ત્વ ... નામક અગત્યના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. 'સૂર્યકુમારી પુસ્તક માળા'માં ... સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના આઠ સુંદર પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ઉપરાંત '... પુસ્તકમાળા'માં ચાર ... પ્રાચીન કાવ્ય ગ્રંથો, 'પ્રકીર્ણ પુસ્તકમાળા'માં આવશ્યક સાહિત્યના પુસ્તકો અને 'મહિલા પુસ્તકમાળા'માં નારી જીવનને સ્પર્શતાં પુસ્તકો પોત-પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ ઉપરાંત હિંદીનું પ્રમાણભૂત વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ કરીને સભાએ હિંદી સાહિત્યની મોટી ખોટ પૂરી છે. પુરસ્કાર અને ચંદ્રકો આપીને સાહિત્યના જુદા જુદા વિષયમાં સાહિત્યકારો

ને ઉત્તેજન આપવાની પ્રથા શરૂ કરવાનું માન પણ સભાને ઘટે છે. 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા' એ સભાનું મોટું આકર્ષણ છે. ઉચ્ચ અને સમુત્ક્રાંત સંપાદનકલાના હુબહુ નમુના જેવી આ ત્રિમાસિક પત્રિકાનાં હિંદી સાહિત્યમાં જ નહિ પરંતુ પુરાતત્ત્વની આલમમાં પણ ખૂબ પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ વાળા છે.

પરંતુ સાહિત્ય સંવૃદ્ધિની દિશામાં સભાનું સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ અને અમરકાર્ય તે 'હિંદી શબ્દ સાગર' નું પ્રણયન છે. બાબુ શ્યામસુંદરદાસ અને એમના સહચારીઓના વીસ વર્ષના સતત અને અથાગ પરિશ્રમના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જેવો આ 'હિંદી શબ્દ કોષ' હિંદી સાહિત્યનો અમર મહાગ્રંથ છે. ગ્રંથમાં ૪૦૦૦ થી ઉપરાંત પૃષ્ઠો અને ૯૩૧૧૫ શબ્દોનો સમાવેશ છે. કોષની પાછળ લગભગ ૧૦૨૨૦૫ રૂપીઆનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદીનો પ્રથમ જ કોષ હોવા છતા વિવેચકોએ એને 'વિશદ અને પૂર્ણ' કહ્યો છે.

કોષનું અભ્યાસક અને વિવેચક દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરતા એક ત્રુટિ દેખાય છે. એમાં ઘણે ઠેકાણે મૂળ અંગ્રેજી શબ્દોને હિંદી શબ્દો તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો અનિવાર્ય રીતે આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં રૂઢ થઇ ગયા છે એ વાત સ્વીકારીએ તોપણ અંગ્રેજી શબ્દોને હિંદી શબ્દો તરીકે કોષમાં મુકવાની અઘટિત છૂટ આખા ગ્રંથની સુંદરતા અને મૌલિકતાને ઓછાં કરે છે.

આટલી ત્રુટિ છતાં પણ 'હિંદીશબ્દસાગર' ની સમાપ્તિ હિંદીસાહિત્યની વેદીપર એક વિશાળ સાત્વિક મહાયજ્ઞની સફળ પૂર્ણાહુતિ છે. કોષ એના સંપાદકોના વિસ્તૃત પારાયણ, વિશદ જ્ઞાન, ગંભીર પાંડિત્ય અને અપૂર્વ જહેમતનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ આ કોષને પ્રસિદ્ધ રશિયન પંડિતોના રચેલા સંસ્કૃત ભાષાના કોષ સાથે સરખાવ્યો છે.

સભાએ પોતાના ૩૫ વર્ષના જીવનમાં હિંદી સાહિત્યના વર્તમાનકાળની ત્રણે અવસ્થાઓ જોઇ છે. જે સમયે એ સ્થાપિત થઇ તે વખતે ભારતેંદુ દ્વારા પ્રવર્તિત પ્રથમ ઉત્થાનની પરંપરા ચાલતી હતી. એ પ્રચારકાળ હતો. નાગરી લિપિ અને હિંદી સાહિત્યના માર્ગમાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ હતી. ભારતેંદુ અને એમના મંડળે જે જોશ અને ઝીંદાદીલી સાથે કામ કર્યું એજ પ્રથમ ઉત્થાનનો ઇતિહાસ છે. સભાની સ્થાપના પછી ઘર સંભાળવાની ચિંતા અને વ્યગ્રતા જેવાં ચિહ્નો હિંદીસેવકોમાં દેખાવા માંડયાં. બાબુ હરિશ્ચંદ્રના ગોલોકવાસ પછી એમના સહયોગીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. એ ઉપરાંત નવા સાહિત્યકારોનો ઉદય થયો અને દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભમાં 'સરસ્વતી' પત્રિકાનાં હિંદી સાહિત્ય જગતને દર્શન થયાં.

કાવ્યરચના.

પુરાતન ધારા.

અલંકાર યુગની સમાપ્તિ વખતે આપણે દ્વિજદેવની કવિતાનો પરિચય કર્યો છે. ત્યાર પછી વર્તમાન યુગની શરૂઆતમાં એ પ્રાચીન ધારાને અનુસરીને છતાં કેટલાંક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં થોડા કવિઓએ કવિતા કરી છે.

સેવક કવિ અસનીના ઠાકુર કવિના પૌત્ર હતા, અને કાશીના જમીનદાર બાબુ દેવકીનંદનના પ્રપૌત્ર બાબુ હરિશંકરના આશ્રયે રહેતા હતા. વ્રજભાષાના એ અચ્છા કવિ હતા. એમણે "વાગ્વિલાસ" નામક નાયિકાભેદનો એક વિસ્તૃત ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ઉપરાંત બરવા છંદમાં નખશિખની એક રચના પણ કરી છે. એમના સવૈયા સામાન્ય જનતામાં ખુબ પ્રચલિત છે. "કવિ સેવક બૂઢે ભએ તો કહા પૈ હનોજ હૈ મૌજ મનોજ હીયે" નામક પ્રસિદ્ધ પંક્તિ ઘણાય વૃદ્ધ રસિકો હૃદય કટાક્ષમાં સંભળાવે છે. એમનો જન્મ સં. ૧૮૭૨ અને મૃત્યુ સં. ૧૯૩૮ માં થયું.

મહારાજા રઘુરાજસિંહ રીવાનરેશનો જન્મ સં. ૧૮૮૦ માં અને મૃત્યુ સં. ૧૯૩૬ માં થયા. એમણે ભક્તિ અને શ્રૃંગારના ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. એમનું 'રામ સ્વયંવર' (સં. ૧૯૨૬) નામક વર્ણનાત્મક પ્રબંધ કાવ્ય લોકપ્રસિદ્ધ છે. એમાં ઘણા છંદોમાં રામસીતાના વિવાહનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. વર્ણનોમાં એમણે વસ્તુઓની ગણત્રી કરાવનારી પ્રણાલિકાનું અવલંબન કર્યું છે. 'રામ સ્વયંવર' ઉપરાંત 'રૂક્મિણી પરિણય' 'આનદામ્બુનિધિ' 'રામાષ્ટયામ' વગેરે એમના રચેલા મુખ્ય ગ્રંથો છે.

સરદાર કવિ કાશીનરેશ મહારાજા ઇશ્વરીપ્રસાદનારાયણસિંહના આશ્રિત હતા. એમનો કવિતાકાળ સં. ૧૯૦૩ થી ૧૯૪૦ સુધી આવે છે. એમની નામના એક સિદ્ધહસ્ત અને સાહિત્યમર્મજ્ઞ કવિ તરીકે મશહૂર છે. 'સાહિત્ય સ્ત' 'વાગ્વિલાસ', ષટ્ઋતુ, હનુમત ભૂષણ, તૂલસી ભૂષણ, શ્રૃંગાર સંગ્રહ, રામ રત્નાકર, સાહિત્ય સુધાકર, રામલીલા પ્રકાશ આદિ કાવ્ય ગ્રંથોના રચનાર તરીકે સરદારનું નામ વિખ્યાત છે. આ ઉપરાંત એમનું એક સુંદર કાર્ય તે એમણે કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા, બિહારી સતસઈ, અને સૂરના દષ્ટિકુટ પર લખેલી ટીકાઓ છે

બાબા રઘુનાથદાસ રામસ્નેહી અયોધ્યાના મહંત હતા અને એ સમયના મોટા મહાત્મા મનાતા. સંવત ૧૯૧૧ મા એમણે 'વિશ્રામ સાગર' નામના વિશાળ ગ્રંથની રચના કરી અને એમાં અનેક પૌરાણિક કથાઓનો સમાવેશ કર્યો. ભકતજનોમા આ ગ્રંથનો ખૂબ આદર છે.

લલિતકિશોરીનું મૂળ નામ કુંદનલાલ શાહ હતું. એઓ લખનૌના એક પ્રસિદ્ધ વૈસ્ય ઘરાણામા જન્મ્યા હતા. પાછળથી વૃંદાવનમાં જઇ એક વિરક્ત ભક્તની જેમ રહેવા લાગ્યા. એમણે ભક્તિ અને પ્રેમ સંબંધી ઘણી ગઝલો લખી છે. એમની કવિતાનો સમય સં. ૧૯૧૩ થી ૧૯૩૦ સુધી આવે છે. વૃંદાવનનું પ્રસિદ્ધ 'મહાજીકા મંદિર' એમણે બંધાવેલું મનાય છે.

રાજા લક્ષ્મણુસિંહનો ઉલ્લેખ ગદ્યના વિકાસક્રમ દરમ્યાન કર્યો છે. એમણે વ્રજભાષાની મધુર અને સરસ કવિતા પણ રચી છે. વ્રજભાષાની સહજ મીઠાશ એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. 'શકુંતલા'નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમા કાવ્યો મુકયાં ન હતાં, પરંતુ બીજા સંસ્કરણ વખતે શ્લોકોને ઠેકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચગાળામા 'મેઘદૂત'નો મનોહર અને લલિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લછિરામ બ્રહ્મભટ્ટનો જન્મ સં. ૧૮૯૮ માં અમોઢા (બસ્તી જીલ્લા) માં થયો હતો. એઓ કેટલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દ્વિજદેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત બસ્તી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કલ્પતરૂ વગેરે. એમણે માત્ર શ્રૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં બીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમસ્યાપૂર્તિઓ બહુ જલ્દી રચી કહાડતા. વર્તમાન યુગમાં વ્રજભાષાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોવિંદ ગલાભાઇ ગુજરાતી ખવાસ છે. કાઠિયાવાડના સીહોર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વ્રજ ભાષાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. ભૂષણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉમદા સેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વ્રજ ભાષામાં ઠીક કવિતા કરી છે. નીતિવિનોદ, શ્રૃંગાર સરોજિની, પટઋતુ, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્યા પૂર્તપદીપ, વક્રોક્તિ વિનોદ, શ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રબીન સાગર એ એમના ખાસ પ્રબંધો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓનો સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમાં સહાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અખંડિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચોધરી, ઠાકુર જગન મોહનસિંહ, પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાબુ રામકૃષ્ણ વર્મા મુખ્ય છે.

ભારતેંદુએ ગદ્યની જેમ પદ્યની વ્રજ ભાષાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમાં રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા. એમાંથી ઘણા શબ્દો તો અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમાં લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી વ્રજ ભાષામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે વ્રજ ભાષાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ 'કવિ સમાજ' પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજોમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી. ઘણે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાનો ચમત્કાર પહેલાંથી જ બતાવ્યો હતો. ભારતેન્દુના શૃંગાર રસના કવિત્ત સવૈયા સરસ અને મર્મસ્પર્શી બનતા. એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શૃંગારનાં કેટલાંય પદ પ્રેમ ફુલવારી, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પલાપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહીત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શૃંગાર કવિતા પણ સરસ બનતી હતી. હાજપુરના 'રસિક સમાજ'માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને સ્નેહપૂર્વક સંભળાતી. કેટલીક વખત તો એ લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લલકારતા.

બદરીનારાયણ ચોધરીની કાવ્યરચના બહુ નથી. ઠાકુર જગનમોહન-સિંહના શૃંગારી કવિત્ત સવૈયા પણ સરસ બનતા. એમણે 'મેઘદૂત'નો

રાજા લક્ષ્મણસિંહનો ઊલ્લેખ ગદ્યના વિકાસક્રમ દરમ્યાન કર્યો છે. એમણે વ્રજભાષાની મધુર અને સરસ કવિતા પણ રચી છે. વ્રજભાષાની સહજ માધુરી એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. 'શકુંતલા'નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમાં કાવ્યો મુકયાં ન હતા, પરંતુ બીજા સંસ્કરણ વખતે શ્લોકોને ઠેકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચગાળામાં 'મેઘદૂત'નો મનોહર અને લલિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લછિરામ બ્રહ્મભટ્ટનો જન્મ સં. ૧૮૯૮ માં અમોઢા (બસ્તી જીલ્લા) માં થયો હતો. એઓ કેટલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દ્વિજદેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત બસ્તી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કલ્પતરૂ વગેરે. એમણે માત્ર શ્રૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં બીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમસ્યાપૂર્તિઓ બહુ જલ્દી રચી કહાડતા. વર્તમાન યુગમાં વ્રજભાષાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોવિંદ ગલાભાઇ ગુજરાતી ખવાસ છે. કાઠિયાવાડના સીહોર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વ્રજ ભાષાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. ભૂષણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉમદા સેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વ્રજ ભાષામાં ઠીક કવિતા કરી છે. નીતિવિનોદ, શ્રૃંગાર સરોજિની, ષટઋતુ, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્યા પૂર્તિપદીપ, વક્રોક્તિ વિનોદ, શ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રબીન સાગર એ એમના ખાસ ગ્રંથો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓનો સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમાં સહાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અખંડિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચોધરી, ઠાકુર જગન મોહનસિંહ, પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાબુ રામકૃષ્ણ વર્મા મુખ્ય છે.

ભારતેંદુએ ગદ્યની જેમ પદ્યની વ્રજ ભાષાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમાં રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા. એમાંથી ઘણા શબ્દો તો અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમાં લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી વ્રજ ભાષામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે વ્રજ ભાષાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ ‘ કવિ સમાજ ’ પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજોમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી. ઘણે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાનો ચમત્કાર પહેલાથી જ બતાવ્યો હતો. ભારતેન્દુના શ્રૃંગાર રસના કવિત્ત સવૈયા સરસ અને મર્મસ્પર્શી બનતા. એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શ્રૃંગારનાં કેટલાંય પદ પ્રેમ ફુલવારી, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પલાપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહીત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શ્રૃંગાર કવિતા પણ સરસ બનતી હતી. કાજપુરના ‘ રસિક સમાજ ’માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને સ્નેહપૂર્વક સંભળાતી. કેટલીક વખત તો એ લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લલકારતા.

બદરીનારાયણ ચોધરીની કાવ્યરચના બહુ નથી. ઠાકુર જગનમોહન-સિંહના શ્રૃંગારી કવિત્ત સવૈયા પણ સરસ બનતા. એમણે ‘ મેઘદૂત ’ના

રાજા લક્ષ્મણસિંહનો ઉલ્લેખ ગદ્યના વિકાસક્રમ દરમ્યાન કર્યો છે. એમણે વ્રજભાષાની મધુર અને સરસ કવિતા પણ રચી છે. વ્રજભાષાની સહજ માધુરી એ એમની વાણીની વિશેષતા હતી. 'શકુંતલા 'નો જે પ્રથમ અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એમા કાવ્યો મુકયા ન હતાં, પરંતુ બીજા સંસ્કરણ વખતે શ્લોકોને ઠેકાણે સરસ અનુવાદો મુક્યા. આ ઉપરાંત સં. ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૦ ના વચગાળામા 'મેઘદૂત 'નો મનોહર અને લલિત અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

લછિરામ બ્રહ્મભટ્ટનો જન્મ સં. ૧૮૯૮ માં અમોઢા (બસ્તી જીલ્લા) માં થયો હતો. એઓ કેટલોક સમય પ્રસિદ્ધ કવિ મહારાજા દ્વિજદેવને ત્યાં પણ રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત બસ્તી, દરભંગા અને પુરનિઆ વગેરે રાજ્યોમાં પણ એમનું સન્માન થયું હતું. સન્માન કરનાર પ્રત્યેક રાજા પર એમણે થોડી થોડી રચનાઓ કરી છે, જેમ કે માનસિંહામૃત, પ્રતાપ રત્નાકર, પ્રેમ રત્નાકર, લક્ષ્મીશ્વર રત્નાકર, રાવણેશ્વર કલ્પતરૂ વગેરે. એમણે માત્ર શ્રૃંગારરસ ઉપર જ કવિતા ન કરતાં બીજા રસો ઉપર પણ રચનાઓ કરી છે. એઓ સમસ્યાપૂર્તિઓ બહુ જલ્દી રચી કહાડતા. વર્તમાન યુગમાં વ્રજભાષાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પર કવિતા કરનારાઓમાં એઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોવિંદ ગલાભાઇ ગુજરાતી ખવાસ છે. કાઠિયાવાડના સીહોર ગામમાં એમનો જન્મ સં. ૧૯૦૫ માં થયો હતો. એમની પાસે વ્રજ ભાષાની કવિતાનો વિશદ સંગ્રહ છે. ભૂષણનાં કાવ્યોનું એક શુદ્ધ સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધ કરીને એમણે ઉમદા સેવા કરી છે. એમણે પોતે પણ વ્રજ ભાષામાં ઠીક કવિતા કરી છે. નીતિવિનોદ, શ્રૃંગાર સરોજિની, ષટઋતુ, પાવસ પયોનિધિ, સમસ્યા પૂર્તિપ્રદીપ, વક્રોક્તિ વિનોદ, શ્લેષ ચંદ્રિકા, પ્રારબ્ધ પચાસા અને પ્રબીન સાગર એ એમના ખાસ પ્રબંધો છે. એમનું મૃત્યુ સં. ૧૯૮૧ માં થયું.

પુરાતન ધારાના કવિઓ પછી એવા કવિઓનો સમય આવે છે કે જેમણે એક તરફ હિંદી સાહિત્યની નવીન ગતિના પ્રવર્તનમાં સહાય કરી અને બીજી તરફ પુરાતન ધારાની કવિતા સાથે પણ પોતાનો સંબંધ અખંડિત રાખ્યો. એવા કવિઓમાં ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્ર, પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, પંડિત બદરીનારાયણ ચોધરી, ઠાકુર જગન મોહનસિંહ, પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાબુ રામકૃષ્ણ વર્મા મુખ્ય છે.

ભારતેંદુએ ગદ્યની જેમ પદ્યની વ્રજ ભાષાનું પણ સંશોધન કર્યું. કેટલાક પ્રચલિત નહિ એવા અતિ જુના શબ્દો હજી કાવ્યમાં રૂઢિ અનુસાર વપરાતા હતા. એમાંથી ઘણા શબ્દો તો અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા હતા. આ ઉપરાંત શબ્દોને મરોડીને વિચિત્ર રૂપમા લખવાનો દોષ પણ એમણે સુધાર્યો. પોતાની કવિતામાં એ વખતે બોલાતી વ્રજ ભાષામાં સરસ કવિતા કરીને એમણે વ્રજ ભાષાને વર્તમાનમાં ખેંચી આણી.

ભારતેન્દુએ 'કવિ સમાજ' પણ સ્થાપિત કર્યા હતા. આ સમાજોમાં પાદપૂર્તિની ધૂમ મચતી. ઘણે દૂરથી કવિઓ આ સમાજમાં ભાગ લેવા આવતા. પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે પોતાની પ્રતિભાનો ચમત્કાર પહેલાંથી જ બતાવ્યો હતો. ભારતેન્દુના શૃંગાર રસના કવિત્ત સવૈયા સરસ અને મર્મસ્પર્શી બનતા. એ ઉપરાંત ભક્તિ અને શૃંગારનાં કેટલાંય પદ પ્રેમ ફુલવારી, પ્રેમ માલિકા, પ્રેમ પલાપ આદિ પુસ્તકોમાં સંગ્રહીત છે.

પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રની શૃંગાર કવિતા પણ સરસ બનતી હતી. હાજપુરના 'રસિક સમાજ'માં એમની પાદપૂર્તિઓ બહુ જ આદર અને સ્નેહપૂર્વક સંભળાતી. કેટલીક વખત તો એ લાવણી ગાનારાઓની વચ્ચે બેસીને પણ પોતાની લાવણીઓ લલકારતા.

બદરીનારાયણ ચોધરીની કાવ્યરચના બહુ નથી. ઠાકુર જગનમોહન-સિંહના શૃંગારી કવિત્ત સવૈયા પણ સરસ બનતા. એમણે 'મેઘદૂત'નો

'કવિત્ત સવૈયા'માં અનુવાદ કર્યો છે. એ ઉપરાંત 'પ્રેમ સંપત્તિલતા' (૧૮૮૫) 'શ્યામાલતા' અને 'શ્યામા સરોજિની'માં એમની કવિતા સંઘરાઇ છે.

પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસ અને બાબુ રામકૃષ્ણ વર્માના ઉત્સાહથી કાશી કવિ સમાજ ચાલતો હતો. 'બિહારી વિહાર' એ વ્યાસજીનો વિશાળ ગ્રંથ છે. એમાં બિહારીના બધા જ દોહરા ઉપર કુંડળિઓ રચીને મૂળભાવને પલ્લવિત કર્યા છે. આ મંડળીમાં 'મનોજ મંજરી'ના કર્તા ડુમરાંવ નિવાસી પં. નકછેદી તિવારી તથા પંડિત વિજયાનંદ ત્રિપાઠી પણ વ્રજભાષાની સુંદર કવિતા કરતા હતા.

આ પુરાતન ધારામાં લાલ સીતારામના બે પદ્યાનુવાદો પણ આવી જાય છે. રઘુવંશનો અનુવાદ દુહા ચોપાઇમાં અને મેઘદૂતનો ઘનાક્ષરીમાં કર્યો છે.

પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય ખડીબોલીના પ્રસિદ્ધ આધુનિક કવિ છે. પ્રારંભ કાળમાં એઓ પણ પ્રાચીન ઢંગની સુંદર કવિતા કરતા. એમના નિવાસ સ્થાન નિજામાબાદમાં શિખ સંપ્રદાયના મહંત બાબા સુમેરસિંહ હિંદી કાવ્યના પ્રેમી હતા. એમને ત્યાં કવિઓ હંમેશાં પોતાની મંડળી જમાવતા. આ મંડળીમાં ઉપાધ્યાય પણ પોતાની પાદપૂર્તિઓ સંભળાવતા. એમનું 'હરિ ઔધ' ઉપનામ એ વખતનું જુનું છે. એમનું 'રસકલશ' વ્રજ ભાષાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે.

સ્વ. પંડિત શ્રીધર પાઠકનો સંબંધ પણ ખડીબોલી સાથે મનાય છે. પરંતુ ખડી બોલી ઉપરાંત વ્રજ ભાષાની પણ એમણે સરસ અને હૃદયંગમ કવિતાઓ કરી છે. અને એ કવિતાઓ એમની મધુર સ્મૃતિને ચિરંજીવ રાખશે. 'ઋતુસંહાર'માં એમની ભાવુકતા દેખાય છે. આવી ભાવવાહી કાવ્યકલા પુરાતન ધારાના એક બે કવિઓમાં જ છે. એમની કવિતામાં વ્રજ ભાષાનું સજીવ રૂપ આપણને દેખાય છે.

વ્રજભાષાની પુરાતન ધારાના કવિઓમાં બાબુ જગન્નાથદાસ (રત્નાકર)નું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. ભારતેન્દુના અસ્ત પછી સં. ૧૯૪૬ થી એમણે

વ્રજમાં કવિતા કરવા માંડી, ' હિંડોલા ' વગેરે પુસ્તકો એ વખતનાં છે. કાવ્ય સંબંધી એક પત્રિકા પણ એમણે થોડો સમય ચલાવી હતી. એમની કવિતા મોટા મોટા પ્રાચીન કવિઓ સાથે ટકકર લે એવી સમર્થ છે. એ સમયમાં એમના જેવી ગમ અને ઉક્તિવૈચિત્ર્ય ક્વચિતજ દેખાય છે. ઉત્ક્રાંત અને સંયત ભાષા એ એમની કવિતાનું આકર્ષક અંગ છે. આજે પણ સાહિત્ય તથા વ્રજભાષાના મર્મજ્ઞ લેખે એમનું સ્થાન ઊંચું છે. રોળાછંદમાં એમણે હરિશ્ચંદ્ર અને ગંગાવતરણ નામક બે પ્રસિદ્ધ કાવ્યો રચ્યાં છે, અને બિહારી સતસઇનું ટીકા સહિત અતિ પ્રમાણિક અને વિશદ સંસ્કરણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

કાનપુરના રાયદેવીપ્રસાદ ' પૂર્ણ ' ની કવિતા પણ વ્રજભાષાના પુરાતન કવિઓનું સ્મરણ કરાવનારી બનતી હતી. એમના નિવાસ દરમ્યાન કાનપુરમાં ' કવિ અને કવિતા ' નું સન્માન વધુ હતું. એમણે ' રસિક વાટિકા ' નામક એક પત્રિકા પણ થોડા સમય સુધી ચલાવેલી. માત્ર ૪૭ વર્ષની અવસ્થામાં સં. ૧૯૭૭ માં એમનો દેહાંત થયો. એમની લલિત પદાવલી કેવી સરસ હતી એનું અનુમાન આપણને ' ધારા ધર–ધાવન ' (મેઘદુતનો અનુવાદ) જોવાથી થાય છે. એ ઉપરાંત આજની નવી ધારામાંથી પણ લાલાભગવાનદીન, સનેહી વગેરે કવિઓ પણ પુરાતન ધારાની કવિતા કરતા હતા.

નવી ધારા.

દેશકાળ અનુસાર જેમ ગદ્યનો વિકાસ થયો તેમ કાવ્યની પુરાતન ધારા પણ પલટાઇ ગઇ. આનો યશ ઉપર કહ્યું તેમ ભારતેન્દુને છે. અલંકાર યુગમાં એક બે વિષયમાં ગુંચવાયલી કવિતાએ સમય મળતાં પોતાનો પ્રવાહ અનેક દિશામાં રેલાવ્યો. વિષયોની અનેકરૂપતાની સાથે સાથે એના વિધાનની રીત પણ બદલાઇ. પ્રાચીન ધારામાં મુક્તક અને પ્રબંધની જે પ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી એનાથી જુદીજ પ્રણાલિકાનું અવલંબન નવી ધારાના કવિઓને કરવું પડયું. નવી ધારાના આરંભમાં નાની નાની

પદ્યાત્મક નિબંધોની પરંપરા ચાલી. આ પરંપરા પ્રથમ ઉત્થાનમા તો ભાવ પ્રધાન રહી પરંતુ આગળ જતા શુષ્ક અને matter of fact બનવા લાગી. નવી ધારાના પ્રથમ ઉત્થાનમા ભારતેન્દુ, પ્રતાપનારાયણ મિશ્ર, અંબિકાદત્ત વ્યાસ, રાધા કૃષ્ણદાસ, બદરીનારાયણ ચોધરી વગેરેનાં નામો પણ આવી શકે છે. એમણે જેમ પુરાતન ધારાની કવિતામાં પોતાની રચનાનો ફાળો આપ્યો છે તેમ નવી ધારાની કવિતામાં પણ પોતાની સહાય અર્પી છે.

નવી ધારામા ભારતેન્દુની વાણીનો પ્રધાન સૂર દેશભક્તિ હતો. નીલદેવી, ભારત દુર્દશા આદિ નાટકોમા મુકાયલી કવિતા દેશ દેશની માર્મિક વ્યંજના છે. આ ઉપરાંત એમની સ્વતંત્ર કાવ્યરચનામાં પણ દેશની અતીત ગૌરવગાથા, વર્તમાન અધોગતિની ક્ષોભભરી વેદના, ભવિષ્યના ભાવનાથી જાગેલી ચિંતા ઇત્યાદિ અનેક નવા ભાવોનો સંચાર દેખાય છે. મિસરમાં ભારતીય સેનાના વિજય સમયે રચાયલી 'વિજયિનિ વિજ્ય વૈજ્યંતી' મા ગર્વ, ક્ષોભ, વિષાદ વગેરે દેશભક્તિ વ્યંજક વિવિધ સંચારી ભાવોના ઉદ્‌ગાર છે. ચિતોડ, પાણીપત, એ નામોમાં જ હિંદુહૃદયને માટે કેટલીય ભાવના ભરી છે. 'નીલદેવી' મા એની કરુણ સ્મૃતિ આપણને દેખાય છે.

ભારતેન્દુએ હિંદી કાવ્યધારાને નવા વિષયો તરફ વાળી પણ એમાં નવીન વિધાન અથવા નૂતન પ્રણાલિકાની શરૂઆત ન કરી. બીજી વાત એ છે કે એઓ માત્ર 'પુરુષ પ્રકૃતિ'નાજ કવિ હતા, બાહ્ય પ્રકૃતિની અનંત રૂપતાની સાથે એમના અંતરનું સામંજસ્ય દેખાતું નથી. એમનાં નાટકોમાં એમણે એકેક ઠેકાણે જે નિસર્ગનાં વર્ણનો મુકયાં છે તે તો રૂઢિગત છે, અંતરમાંથી પ્રકટેલાં નથી.

ભારતેન્દુ પોતે પદ્યાત્મક નિબંધો તરફ અગ્રસર થયા નથી પરંતુ એમના ભક્ત અને શિષ્ય પંડિત પ્રતાપનારાયણ મિશ્રે બરાબર એ તરફ કુચ કરી

છે. એમણે દેશદશા ઉપર આસુ વહાવ્યા ઉપરાંત ' બૂઢાપો ' ' ગોરક્ષા ' વગેરે વિષયો પણ કવિતા માટે પસંદ કર્યા. આવી કવિતામાં કંઇક વિચારણીય વાતો છે, કંઇક ભાવવ્યંજના છે અને કંઇક વિચિત્ર વિનોદ પણ છે. મિશ્રની વિશેષતા એમની હાસ્યવિનોદપૂર્ણ રચનાઓમાં દેખાય છે. હરગંગા, તૃપ્યન્યન્, બુઢાપા વગેરે કાવ્યો વિનોદપૂર્ણ અને મનોરંજક છે. ' હિંદી, હિંદુ હિંદુસ્તાન ' વાળી હિંદીની હિમાયત પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે.

બદરીનાથ ચોધરીએ નવી ધારાની કવિતામાં પ્રાસંગિક કવિતાઓ જ વધારે કરી છે. જેમ કે દાદાભાઇ નવરોજી પાર્લામેન્ટમાં ચુંટાયા એ અવસર પર, મહારાણી વિક્ટોરીઆની હીરક જ્યુબીલી વખતે, નાગરીલિપિ અદાલતમા સ્વીકારાઇ તે વખતે વગેરે. આવી પ્રાસંગિક કવિતાઓમાં માત્ર ખુશામદ જ રહેતી હતી એમ નહતું. એમાં એ વખતની રાજકીય અથવા સામાજિક અવસ્થાનું વર્ણન પણ આવતું. ચોધરીની થોડી પણ સરસ અને શુદ્ધ કવિતા એમનાં બે નાટકોમાં છે. ' ભારત સૌભાગ્ય ' ભજવવા યોગ્ય નથી પરંતુ દેશ દશા ઉપર એવું અપૂર્વ અને હૃદયંગમ નાટક બીજું નથી લખાયું. એના આરંભના ત્રણ અંકોમાં સરસ્વતિ, લક્ષ્મી અને દુર્ગા એ ત્રણ દેવીઓનું ભારતમાંથી અનુક્રમે પ્રસ્થાન થાય છે એ દૃશ્યો ભવ્ય છે, અને એ ત્રણે દેવીઓના મુખમા જતી વખતે જે કવિતા મુકી છે એ મર્મસ્પર્શી છે.

ઠાકુર જગનમોહનસિંહે પોતાનો કવિતાપ્રવાહ નવા વિષયો તરફ વાળ્યો નથી, પરંતુ પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યોનાં પ્રાકૃતિક વર્ણનોના સંસ્કાર મનમાં રાખીને, પોતાની પ્રેમચર્યાની મધુરસ્મૃતિ સાથે સંકળાયલા, વિંધ્યા પ્રદેશના રમણીય સ્થળોને જે સાચા અનુરાગની દૃષ્ટિએ એમણે નિરખ્યાં છે એ લક્ષ ખેંચે છે. આ દર્શનોદ્વારા એમણે હિંદી સાહિત્યમાં એક નૂતન વિધાનનો આભાસ કરાવ્યો. જે વખતે હિંદી સાહિત્યનો અભ્યુદય થયો તે વખતે સંસ્કૃત કવિતા પોતાની પુરાતન વિશિષ્ટતા ખોઇ બેઠી હતી એટલે હિંદી સાહિત્ય એના પાછલા રૂપને લઇને જ અગ્રસર થયું, પ્રકૃતિનું જે

સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ વાલ્મિકી, કાલિદાસ અને ભવભૂતિમાં દેખાય છે તે સંસ્કૃતના પાછળના કવિઓમાં નથી દેખાતું. પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિ પ્રાકૃતિક દશ્યોના વિધાનમાં કેટલીય વસ્તુઓની સૂક્ષ્મ અને સંશ્લિષ્ટ યોજના દ્વારા 'બિંબગ્રહણ' કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ કાર્યને સુંદર રીતે પુરૂં કરીને પછી ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા આદિ દ્વારા અપ્રસ્તુત વસ્તુવિધાન પણ કરી દેતા. પરંતુ પાછળથી મુક્તકોમાં સૂક્ષ્મ અને સંશ્લિષ્ટ યોજનાને સ્થાને કેટલીક ગણત્રીની વસ્તુઓને જુદી જુદી ગણવી ને "અર્થ ગ્રહણ" કરાવવાનો પ્રયત્ન રહી ગયો અને પ્રબંધ કાવ્યોનાં વર્ણનોમાં ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાની એટલીબધી ભરતી થતી ગઇ કે પ્રસ્તુત દશ્ય અલોપ થતું આવ્યું.

આ પાછલું વિધાન હિંદી સાહિત્યમાં આવ્યું. 'ષટઋતુ વર્ણન'માં પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ અને વ્યાપારોનો જે ઉલ્લેખ થતો હતો એ કેવળ 'ઉદ્દીપન'ની દૃષ્ટિએ; એટલે નાયક અથવા નાયિકા પ્રતિ પહેલેથી પ્રતિષ્ઠિત ભાવને વધારે ઉદ્દીપ્ત કરવાને માટે. આ કાર્યને માટે કેટલીક વસ્તુઓનાં જુદાં જુદાં નામ ગણાવી જવાં બસ છે. સ્વયં પ્રાકૃતિક દશ્યો પ્રતિ કવિના ભાવ બતાવનારાં વર્ણનો હિંદી કાવ્યમાં નહિ જેવાં છે.'

સંસ્કૃતના પ્રાચીન કવિઓની પ્રણાલી પર હિંદી કાવ્યના સંસ્કારનો જે સંકેત જગતમોહનસિંહે આપ્યો એ તરફ કોઇએ પણ ધ્યાન ન દીધું.

પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસે નવા વિષયો ઉપર પણ થોડી કવિતા કરી છે.

ભારતેન્દુના સહયોગીઓના કથા અહિં સમાપ્ત કરીને એમના મૃત્યુ પછી જે લોકો ક્ષેત્રમાં આવ્યા અને જેમણે કાવ્ય ભાષાની શૈલીમાં કંઇક પરિવર્તન આણ્યું એવા કવિઓને જોઇએ. ભારતેન્દુના સહયોગી લેખક જો કે દેશકાળને અનુકૂળ નવા નવા વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયા પરંતુ એમણે ભાષા અને છંદ તો પરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં જ સ્વીકાર્યાં. પરંતુ ભારતેન્દુના મૃત્યુ પછી થોડા જ વખતમાં ભાષા સંબંધી નવા વિચારો ઉદય પામ્યા. લોકોએ જોયું કે ગદ્યની ભાષા તો ખડીબોલી બની ગઇ અને

એમાં સાહિત્ય પણ સરજાઇ ચુક્યું. પરંતુ કાવ્યની ભાષા ઉપરથી હજી વ્રજભાષાએ અધિકાર ઉઠાવ્યો નથી. ગદ્ય એક ભાષામાં લખાયું અને કાવ્ય બીજી ભાષામાં લખાય એ સ્થિતિ સૌને ખટકી. આ ચર્ચા ભારતેન્દુની હયાતિમાં પણ ઉઠેલી અને એની અસરથી એમણે 'દશરથ વિલાપ' નામની એક કવિતા ખડીબોલી (ફારસી છંદ) માં લખી હતી.

ઉર્દૂ છંદમાં ખડીબોલીની કવિતાની શરૂઆત ભારતેન્દુના પહેલાં થઈ ચુકી હતી. ઇશાઅલ્લીખાંએ 'રાની કેતકીકી કહાની' માં જે પદ મુક્યાં હતાં તે ખડીબોલીનાં જ હતાં પરંતુ એમના પહેલાં ૪૦ વર્ષે નજીર અકબરબાદી (જન્મ સં. ૧૮૨૭ મૃત્યુ ૧૮૭૭) એ કૃષ્ણલીલા સંબંધી ઘણાં પદો ખડીબોલીમાં લખ્યાં હતાં. નજીર મનસ્વી સુફી ભક્ત હતા. આ ઉપરાંત અલંકાર યુગના કોઇ કોઇ કવિએ પણ છુટક છુટક પંક્તિએ રચેલી એટલે કાવ્ય ભાષાનો સવાલ જ્યારે નજર સમક્ષ આવ્યો ત્યારે ખડીબોલીની ત્રણ છંદ પ્રણાલીઓ પ્રચલિત હતી. હિંદી કવિતા સવૈયાની, ઉર્દૂ છંદોની અને લાવણીની પ્રણાલી. સં. ૧૯૪૩ માં પંડિત શ્રીધર પાઠકે પાછલી લાવણીની પ્રણાલીને અનુસરીને 'એકાંત વાસી યોગી' ખડી બોલીમાં રચ્યું.

ત્યાર પછી 'ખડીબોલીનો' પ્રચાર વધતો ચાલ્યો. મુજફ્ફરપુરના બાબુ અયોધ્યાપ્રસાદ ખત્રી એ 'ખડીબોલી' નો ઝંડો હાથ ધર્યો. સં. ૧૯૪૫ માં 'ખડીબોલી આંદોલન' નામક એક પુસ્તક પણ છપાવ્યું. એમાં વ્રજ ભાષાને હિંદીથી સ્વતંત્ર ભાષા કહીને 'ખડીબોલી' ને જ હિંદી ગણવાનો સુર ઉઠાવ્યો. ભારતેન્દુના મિત્ર અને ચંપારણ્યના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદ્વાન પંડિત ચંદ્ર શેખર મિશ્ર જેવા કવિઓ પાસે 'ખડીબોલી' ની થોડી પંક્તિઓ રચાવીને એમણે 'ખડીબોલી' ને કાવ્ય ભાષા તરિકે પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રચાર પાછળ તનતોડીને મહેનત કરી.

"એકાંતવાસી યોગી" પછી લાંબા સમયે પંડિત શ્રીધર પાઠકે 'ખડીબોલી' માં બીજી રચનાઓ કરવા માંડી. ખડીબોલીની બીજી

પુસ્તિકા 'શ્રાંત પથિક' (ગોલ્ડસ્મિથના Traveller નો અનુવાદ) પ્રસિદ્ધ થઇ. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત બન્ને કાવ્ય સાહિત્યનો પરિચય હોવાને કારણે પાઠકજીની રૂચિ પરિષ્કૃત હતી. શબ્દ શોધનમા તેઓ અજોડ મનાતા. 'ઉજડ ગ્રામ' એમણે વ્રજભાષામા રચ્યું છે. છતાં એમાં એમની કાવ્ય પ્રતિભા સ્પષ્ટ દેખાય છે. હમણા જ એમના મૃત્યુ સમયે હિંદી જગતે એમને પ્રતિભાશાળી, ભાવુક અને સુરૂચિ સંપન્ન કવિ સમ્રાટ 'કહિને સ્નેહાંજલિ અર્પી છે. એમના જીવનમાં જે સૌમ્યતા, સરળતા અને મીઠાશ હતા તેનું જ પ્રતિબિંબ એમની કવિતામાં દેખાય છે. એમના કાવ્યની એકેય પંક્તિ અયોગ્ય નથી લાગતી. પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા છંદો ઉપરાંત કેટલાક નવા છંદોની પણ એમણે રચના કરી છે. 'એકાંતવાસી યોગી' એમણે લાવણીમાં અને શ્રાંત પથિકની રચના રોળા છંદમા કરી છે. એ ઉપરાંત સવૈયામાં ખડી બોલીની કવિતા થઇ શકે છે અને શોભી શકે છે એ પણ એમણે બતાવ્યું. એમની કવિતાના વિષયો પણ વિવિધ હતા. એમને સમાજ સુધારો ગમતો એટલે વિધવાઓની વેદના, શિક્ષણ પ્રચાર વગેરે વિષયોને પણ એમણે સ્વીકાર્યા છે. વિષયોને કાળનું સંપુર્ણ સ્વરૂપ આપવામા એઓ સફળ ન થયા હોય, ગંભીર નૂતન વિચાર ધારા કદાચ એમની કવિતામાં મળતી નહોય પરંતુ એમની વાણીમાં કંઇક એવો સૌમ્ય અને અપૂર્વ પ્રસાદ હતો કે જે તે વાત એમની કલાદ્વારા પ્રકટ થતી એમાં સરસતા અને મધુરતા સ્વાભાવિક જ વસતાં. એમના સમયના કવિઓમાં પ્રકૃતિના વર્ણનો એમણે સૌથી વધારે કર્યાં છે એટલે એઓ પ્રકૃતિના ઉપાસક કહેવાતા. અહિં એટલું કહેવું આવસ્યક છે કે મનુષ્યને સુખદ અને આનંદપ્રદ લાગે એવા પ્રકૃતિના સુંદર અને ભવ્ય રૂપો સુધી જ એમની ઉપાસના હતી. પ્રકૃતિના સીધા, સાદા અને નિત્ય દૃષ્ટિ સમીપ આવનારા દેશના પરંપરાગત જીવન સાથે સંબંધ રાખનારાં દશ્યોની મધુરતા તરફ એમની વૃત્તિ ઉન્મુખ નહતી. આમ એમની પ્રતિભા સમ્યક રીતે વિકસિત અને તેજસ્વી ન હોવા છતા ખડીબોલીના નવા આચાર્ય તરીકે

એમણે હિંદકાવ્ય સાહિત્યની ન ભુલાય એવી સેવા કરી છે. એકાંતવાસી યોગી, ઉજ્જડગ્રામ, મનોવિનોદ, કાશ્મીર સુખમા અને ભારતગીત એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય પુસ્તકો છે. 'સત્યં શિવં સુંદરમ્' ને જીવનમંત્ર સ્વીકારીને એને અનુરૂપ પોતાની જીવનલીલા વિસ્તારી અને સંકેલી. એ અદ્દભૂત અને રંગદર્શી સામ્ય વિરલ છે.

ભારતેન્દુ પછી દ્વિતીય ઉત્થાનના પહેલા હિંદીના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિ પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયે (હરિઔધ) પણ નવીન તત્વોનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. ખડી બોલીને માટે એમણે ઉર્દુના છંદોને ઉપયુક્ત માન્યા. કારણ એ છંદોને ખડી બોલી બરાબર અનુરૂપ બની ગઇ હતી. સં. ૧૯૫૭ ની પહેલાં એમણે આવી જાતની થોડી રચનાઓ કરી હતી અને ત્યાર પછી પણ થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે એઓ આવા જ પ્રકારની કવિતા કરતા હતા. પરંતુ દ્વિતીય ઉત્થાન પછી જ્યારે પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીના પ્રભાવથી ખડી બોલીએ સંસ્કૃત છંદો અને પદાવલીનો આશ્રય લીધો ત્યારે ગદ્યમાં પોતાની પ્રતિભા ચમકાવનારા હરીઔધે એ શૈલીને સ્વીકારી અને સં. ૧૯૭૦ માં 'પ્રિય પ્રવાસ' નામક મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું.

હરિઔધમાં લોકસંગ્રહનો ભાવ બહુ પ્રબળ છે. ઉક્ત કાવ્યમા શ્રીકૃષ્ણને વ્રજના રક્ષક નેતાના રૂપમા આલેખ્યા છે. ખડી બોલીમાં આટલું મોટું કાબ્ય હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. આ કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે એ સંસ્કૃત વર્ણવૃતોમા છે; અને સામાન્ય રીતે એમાં આટલી મોટી રચના કરવી મુશ્કેલ છે. એમનો સંસ્કૃત પદવિન્યાસ યોગ્ય અને કાવ્યને અનુરૂપ હોય છે. દ્વિવેદી અને એમના અનુયાયી કવિઓની રચના કરતાં હરિઔધની રચનાઓ આ રીતે જરા જુદી પડી જાય છે. આમાં એક ઉણપ એ પણ લાગે છે કે બધીંજ રીતે સંસ્કૃતનો આશરો લેવાથી કેટલેક ઠેકાણે સંસ્કૃત શબ્દો એટલા બધા એકત્રિત થઇ જાય છે કે ક્રિયાપદ વિના બીજા શબ્દો હિંદી હોયજ નહિ. બાકી એમની હિંદી એ એક રીતે માલિક છે.

૧૧

વર્તમાન યુગ.

(દ્વિતીય ઉત્થાન)

દ્વિતીય ઉત્થાનનો આરંભ સં. ૧૯૫૭ થી મનાય છે. આ વખતમાં કેટલાંક એવાં ચિંતનો અને આકાંક્ષાઓ દેખાય છે કે જે ભારતેંદુના સમયમાં ન હતાં. ભારતેંદુ મંડળે મનોરંજક સાહિત્યનિર્માણ દ્વારા હિંદી સાહિત્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો ભાવ પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ ભાવ સ્થિર થયો હતો અને શિક્ષિત સમાજને આ નવા ગદ્ય સાહિત્યનો પરિચય પણ થઇ ચુકયો હતો. પહેલા ઉત્થાનમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા અને ડીગ્રી-ધારી લોકો હિંદી સાહિત્યના નવીન નિર્માણમાં સહાય નથી કરતા એવો જે આરોપ હતો એ બીજા ઉત્થાનમાં ન રહ્યો. પરંતુ હજી લેખકોને પોતાના લેખનું મહત્વ બતાવવા ફારસી, અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાંથી ઉતારા અને પ્રમાણો મુકવાં પડતાં.

હિંદીભાષાને વર્ણસંકર બનાવવામાં સહાયક તત્ત્વો પણ ધીરે ધીરે વધવા માંડ્યાં હતાં. હવે હિંદી વાચકોનો અભાવ ન હતો. તેમાંય નવલકથાઓના વાચકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. બંગાળી નવલકથાઓના અનુવાદોને

'પ્રિયપ્રવાસ' એક રીતે વર્ણનાત્મક છે. કેટલાંક વર્ણનો સુંદર અને માર્મિક છે. વિરહ વેદનાથી ક્ષુબ્ધ પદાવલીની અંદર જ્યારે ભાવધારા અનેક વળ ખાતી ખાતી ઘણે દૂર ચાલી જાય છે ત્યારે વાચક સાનભાન ભૂલીને ભાવમગ્ન બની જાય છે. આ કાવ્ય પછી એમનું ધ્યાન પાછું બોલચાલની ભાષાતરફ ગયું. બોલચાલની ભાષામાં એમણે ઘણી કવિતા રચી છે. આવી પરચુરણ કવિતાનો એક સંગ્રહ 'ચોખે ચૌપદે' નામથી સં. ૧૯૮૧ મા પ્રસિદ્ધ થયો "પદ્ય પ્રસુન" (૧૯૮૨) માં સાહિત્યક અને બોલ ચાલની એમ બે ભાષાઓ છે, અને બન્ને ભાષાઓમાં એમને સફળતા વરી છે. આવી બેવડી કલાછટા એ હરિઔધની વિશિષ્ટતા છે; અને આ વિશિષ્ટતા એમનો સમૃદ્ધ ભાષાભંડાર સિદ્ધ કરે છે.

૧૧

વર્તમાન યુગ.
(દ્વિતીય ઉત્થાન)

દ્વિતીય ઉત્થાનનો આરંભ સં. ૧૯૫૭ થી મનાય છે. આ વખતમા કેટલાક એવા ચિંતનો અને આકાક્ષાઓ દેખાય છે કે જે ભારતેંદુના સમયમા ન હતા. ભારતેંદુ મંડળે મનોરંજક સાહિત્યનિર્માણ દ્વારા હિંદી સાહિત્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો ભાવ પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ ભાવ સ્થિર થયો હતો અને શિક્ષિત સમાજને આ નવા ગદ્ય સાહિત્યનો પરિચય પણ થઇ ચુકયો હતો પહેલા ઉત્થાનમા અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા અને ડીગ્રી-ધારી લોકો હિંદી સાહિત્યના નવીન નિર્માણમા સહાય નથી કરતા એવો જે આરોપ હતો એ બીજા ઉત્થાનમા ન રહ્યો. પરંતુ હજી લેખકોને પોતાના લેખનું મહત્વ બતાવવા ફારસી, અગ્રેજી કે સંસ્કૃતમાથી ઉતારા અને પ્રમાણો મુકવા પડતા.

હિંદીભાષાને વર્ણસંકર બનાવવામા સહાયક તત્ત્વો પણ ધીરે ધીરે વધવા માડ્યા હતા હવે હિંદી વાચકોનો અભાવ ન હતો. તેમાય નવલકથાઓના વાચકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. બંગાળી નવલકથાઓના અનુવાદોનો

તોટો ન હતો. ઘણાં લોકો હિંદી જાણવા માટે કેવળ સંસ્કૃત શબ્દોનું જ્ઞાન આવશ્યક માનતા; અને આ આવશ્યકતા બંગાળીમાંથી થયેલા અનુવાદોમાંથી પુરી કરી લેતા. આમ આછું અધુરૂં જ્ઞાન થાય ન થાય ત્યા તો એ વાચકોમાંથી લેખકો બની જઇને બંગાળીમાંથી હિંદી અનુવાદો શરૂ કરી દેતા. હિંદીના આ અધુરા જ્ઞાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી કેટલાક મૂળ શબ્દો હિંદીમાં ઉતરી આવ્યા. બંગાળી તો સ્વદેશની ભાષા હોવા ઉપરાંત હિંદીની સાથે સામ્ય ધરાવતી હતી; એના અભ્યાસ અને પરિચયથી પ્રસંગ અને સ્થળને અનુરૂપ ઘણા સુંદર અને ઉપયુક્ત સંસ્કૃત શબ્દો મળતા હતા. એટલે બંગભાષા તરફના ઝોકથી પરિમાર્જિત અને સુંદર સંસ્કૃત પદવિન્યાસની પરંપરા હિંદીમાં આવી એ સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી.

પરંતુ અંગ્રેજી વિચાર કરવાવાળાઓ જ્યારે આપ્ટેનો અંગ્રેજી સંસ્કૃત કોષ લઇને પોતાના વિચારોનો શાબ્દિક અનુવાદ કરવા બેસતા ત્યારે તો બીચારી હિંદીની કમબખ્તી થતી. એવા લેખકો શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક હિંદી ન લખતાં સંસ્કૃત અને હિંદી શબ્દો જ લખતા. એમના ઘણા વાક્યોનું તાત્પર્ય તો અંગ્રેજી જાણકાર જ સમજી શકે. હિંદી અને સંસ્કૃતના જાણનારને આ વિચિત્ર પદ્ધતિ સમજાતી ન હતી.

ભારતેંદુના સમયના લેખકોની દૃષ્ટિ વ્યાકરણના નિયમો ઉપર બરાબર જામી ન હતી. 'ઇચ્છા કિયા, આશા કિયા' વગેરે ખોટા પ્રયોગો થતા હતા અને કયારેકતો વાક્યરચના તરફ પણ શિથિલતા દેખાતી. પરંતુ એમની ભાષામાં વર્ણસંકરતા ન હતી. હિંદીનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય હતું. ભાવ અને ભાષાનું વિચિત્ર અંતર એમની લેખનકલામાં ન હતું. પરંતુ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં તો ઘણા વખત સુધી વ્યાકરણની શિથિલતા અને ભાષાની રૂપહાનિ બન્ને રહ્યાં. વ્યાકરણના વ્યતિક્રમ અને ભાષાની અસ્થિરતા ઉપર તો થોડા જ સમયમાં કોપદૃષ્ટિ પડી પણ ભાષાની રૂપહાનિ તરફ એટલું ધ્યાન ન ગયું. પરંતુ જેટલું ગયું તેટલું ય ઘણું થયું અને એને ખાતર

હિંદી સાહિત્ય પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીનું સદા ઋણિ રહેશે વ્યાકરણની શુદ્ધિના પહેલા પ્રવર્તક દ્વિવેદી થયા 'સરસ્વતી'ના સંપાદકના અધિકાર અને હકથી સમાલોચના માટે આવેલા પુસ્તકોમાં વ્યાકરણની અશુદ્ધિઓ ચચોટ અને સણસણતી ભાષામાં બતાવીને લેખકોની આંખો ઉઘાડી નાખી બે ત્રણ હઠીલા લેખકોએ પોતાની ભૂલોનું સમર્થન કર્યા કર્યું પણ બાકી બધા જ લેખકોએ આ માર્ગદર્શનનો લાભ લીધો અને ભવિષ્યના સાહિત્યમાં વ્યાકરણ માટે પૂરતી કાળજી લેવાઈ ગદ્યની ભાષા ઉપર દ્વિવેદીના આ શુભ પ્રભાવનું સ્મરણ જ્યાંસુધી ભાષાને માટે શુદ્ધતા આવશ્યક મનાશે ત્યાં સુધી ચિરંજીવ રહેશે

વ્યાકરણ તરફ ધ્યાન જવાથી એનો વિગતવાર વિચાર થવા માંડ્યો અને આ તકનો લાભ લઈને પંડિત ગોવિંદ નારાયણ મિશ્રે 'વિભક્તિ વિચાર' નામની એક પુસ્તિકા લખી, અને હિંદીની વિભક્તિઓને શુદ્ધ સાબિત કરી દ્વિતીય ઉત્થાનમાં જેમ અનેક પ્રકારના વિષયો લેખકોની વિશાળ દૃષ્ટિમાં આવ્યા તેમ શૈલીની બહુરૂપતાનો પણ વિકાસ થયો વિશિષ્ટ શૈલીવાળા અને પોતાના મૌલિકતાને લઈને સાહિત્યમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવતા લેખકો વધતા ગયા આના સાથે સાથે વાક્યરચના પણ વધારે સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત બની. અને ચિહ્નોના આવશ્યક અને ઉચિત પ્રયોગો થવા માંડ્યા. અંગ્રેજી અને બીજી સમુન્નત ભાષાઓની ઉચ્ચ વિચારસરણીથી પરિચિત અને પોતાની ભાષા ઉપર પણ યોગ્ય કાબુ ધરાવતા લેખકોની કૃપાદૃષ્ટિથી હિંદીના અર્થ પ્રકટ કરવાની શક્તિ વધી અને અભિવ્યંજન પ્રણાલિકાનો પણ સુંદર પ્રચાર થયો ગૂઢ અને ગુંફિત વિચારસૂત્રોને વ્યક્ત કરનારી તથા શુદ્ધ ભાવોને બેઠી લાવનારી ભાષા હિંદી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થવા લાગી, અને એ ભાષાને અનુરૂપ સાહિત્યના ઉપરાંગ પણ ઉત્કૃષ્ટ થયા. બંગાળીમાંથી સામાજિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓની સતત આયાતથી હિંદી વાચકોની રૂચિ પરિષ્કૃત બનતી હતી એટલે થોડા જ સમયમાં જાદૂ

અને જમુના ઉપરાંત ઉચ્ચ કોટિની અને સાચી સાહિત્યિક નવલકથાઓની મૌલિક રચનાનો દિવસ પણ આવ્યો. નાટકના ક્ષેત્રમા વિકાસ ન થયો, પણ બાબુ રાધાકૃષ્ણદાસના 'મહારાણા પ્રતાપ' ની થોડા વખત સુધી તો ખૂબ ધૂમ રહી અને ઘણો વખત એ રંગભૂમિ ઉપર પણ ભજવાયું. રાય દેવીપ્રસાદ પૂર્ણે 'ચંદ્ર કલાભાનુ કુમાર' નામક નાટક સાહિત્યના વિવિધ અંગોને સ્પર્શતું લખ્યું પરંતુ વસ્તુ વૈચિત્ર્યના અભાવ અને સંવાદની કૃત્રિમતા વગેરે કારણોથી લોકપ્રિય ન થયું. બંગાળમાંથી નાટકો કરતા નવલકથાઓ જ વધારે પ્રાપ્ત થયાં. એટલે નાટકોની ગતિ મંદ પડી. પ્રયાગની ભારતેન્દુ નાટક મંડળી અને કાશીની નાગરી નાટક મંડળીને ખાતર રંગભૂમિને અનુકૂળ બે ત્રણ નવા નાટકો લખાયા પરંતુ સાહિત્યમા એનું સ્થાન ન રહ્યું. પ્રયાગમા પંડિત માધવ શુક્લે અને કાશીમા પંડિત દુર્ગાવેકરે પોતાની રચનાઓ અને મોહક અભિનયનો રાગ ઘણા વખત સુધી દશ્યકાવ્યની લોકરુચિ સંભાળી. એવામા બંગાળી સાહિત્યમા દ્વિજેન્દ્રલાલ રોયના દર્શન થયાં અને એમના નાટકોને તરત જ હિંદી રૂપ મળ્યાં. આ ઉપરાંત રવીન્દ્રનાથના પણ કેટલાક નાટકો હિંદીમા આવ્યાં. દ્વિતીય ઉત્થાનમા નાટકોનો વિકાસ એક રીતે ગરીબ છે.

નિબંધના વિભાગમા પણ જોઇએ તેટલું ધ્યાન અપાયું નથી. એટલે એમાંથી પાંચ સાત વિશિષ્ટ લેખકોને તારવી કાઢવા મુશ્કેલ છે. દ્વિતીય ઉત્થાનમા સાહિત્યના વિવિધ અંગમા લેખકોની જે વિશિષ્ટ પ્રતિભા ચમકવી જોઇએ તે ન ચમકી. કોઇ વિષયમા પોતાની શક્તિના પરિચય અને માપ લઇને એ કાર્યને પોતાનું કરી બેસવાની વૃત્તિ ન દેખાઇ. લેખકોમાંથી કેટલાક અખબારનવેશનો સ્હેલો ધંધો કરતા, કેટલાક ચાલુ જમાનાની નવલકથાઓ લખતા, કેટલાક નાટકો ચિતરતા અને કેટલાક કવિતાની સમાલોચના કરતા. આવી અવસ્થામા ભાષાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રગટ કરનારા ગૂઢ અને ગંભીર નિબંધોના લેખકો ક્યાંથી તૈયાર થાય? નાગરી પ્રચારિણી સભાની 'મનોરંજન પુસ્તકમાળા'મા જે 'હિંદી નિબંધમાળા' બે ભાગમા

પ્રસિદ્ધ થઇ છે એ જોતા એ વખતની જુદી જુદી શૈલીઓ વ્યક્ત કરતા કેટલાક સારા લેખકોની કૃતિઓના નમુના મળે છે

સમાલોચનાની શરૂઆત જો કે ભારતેન્દુના જીવન કાળમા જ થઇ ગઇ હતી પરન્તુ એનો અધિક વૈભવ દ્વિતીય ઉત્થાનમા દેખાય છે. પં. મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદીએ સૌથી પહેલા વિસ્તૃત સમાલોચનાનો માર્ગ ઉઘાડયો ત્યાર-બાદ મિશ્રબન્ધુ અને પ. પદ્મસિંહ શર્માએ પોતપોતાની રીતે કેટલાક પ્રાચીન કવિઓ ઉપર પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા પરન્તુ આ બધી આલોચના અધિકતર માત્ર વિશ્લેષણના રૂપમા જ રહી. ભાષાના ગુણ દોષ, રસ, અલંકાર આદિની સમાલોચના આમ બાહ્ય સ્વરૂપમા જ મર્યાદિત રહની ચિરસ્થ સાહિત્યમા સ્થાન પામે એવી કોઇ કવિની અન્તર્વૃત્તિની સૂક્ષ્મ વિવેચના કે એની માનસિક પ્રવૃત્તિની વિવિધ વિશેષતાઓ દેખાડની સમા-લોચના બહુ જ ઓછા પ્રમાણમા થઇ

જેનુ સાહિત્યિક મૂલ્ય આંકી શકાય એવા ત્રણ જીવનચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયા પ માધવ પ્રસાદજી મિશ્રની 'વિશુદ્ધ ચરિતાવલી' અને બાબુ શિવ-નન્દન સહાય લિખિત "બાબુ હરિશ્ચન્દ્રકા જીવન ચરિત" તથા "ગો તુલસીદાસકા જીવન ચરિત

દ્વિતીય ઉત્થાનમા ગદ્ય સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તારનુ દર્શન સરળતાને ખાતર આપણે ચાર ખડમા જોઇએ નાટક, નવલકથા નિબંધ અને સમાલોચના

નાટક.

સ ૧૯૫૭ પહેલા બાબૂ ગોપાલરામે 'વસ્રવાર્દન' 'દેશદશા', 'વિદ્યાવિનોદ' અને રવીન્દ્રબાબુના 'ચિત્રાગદા'ના અનુવાદ કર્યા હતા સ. ૧૯૪૬ મા ગોપીનાથ પુરોહિત એમ. એ એ શેકસપિયરના રોમિયો જુલિયટ અને As you like it ના અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા આજ કાલમા પ કિશોરીલાલ ગોસ્વામીનુ 'પ્રણયિની પરિણય' નાટક છપાયુ

સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ તરીકે રાય બહાદુર સીતારામ બી. એ. નું નામ મુખ્ય આવે છે. ભારતેંદુના મૃત્યુ પહેલાં જ એમણે સંસ્કૃત કાવ્યોના અનુવાદ શરૂ કર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં મેઘદૂતનો ધનાક્ષરી છંદમાં કરેલો અનુવાદ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં 'નાગાનંદ'નો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો. પછી તો ધીરેધીરે 'મૃચ્છકટિક' 'મહાવીર ચરિત', 'ઉત્તર રામચરિત' 'માલતી માધવ' અને 'માલવિકાગ્નિ મિત્ર'ના અનુવાદો પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ સર્વ અનુવાદોમાં સીતારામની સાદી, સરળ અને આંડબરરહિત શૈલીએ એમને ઠીક ઠીક સફળતા આપી છે. સંસ્કૃતના ભાવોને હિંદીમાં એવી કુશળ રીતે ઉતાર્યા છે કે એમાં સંસ્કૃતપણું અથવા જટિલતા કંઇ લાગતું નથી.

સં. ૧૯૭૦ માં પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ને ભવભૂતિના 'ઉત્તર રામચરિત' અને ત્યારબાદ 'માલતી માધવ'ના અનુવાદો કર્યા. પંડિતજીના આ બન્ને અનુવાદો હિંદી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં મૂળ ભાવોની રક્ષા ઉપર પુરૂં ધ્યાન અપાયું છે. પદ્યનો અનુવાદ વ્રજભાષાના સવૈયામાં છે એટલે વાંચતી વખતે મધુર લાગે છે. પરંતુ એમાં બે ત્રુટિઓ ખટકે છે. કેટલાક એવા રૂઢ અને ગામડી શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે કે જેઓ સાહિત્યમાં પરિચિત નથી અને કેટલેક ઠેકાણે મૂળ શ્લોકોનો સંપૂર્ણ ભાવ ઉતારવા જતાં ભાષા કિલષ્ટ અને અવ્યવસ્થિત બની ગઇ છે.

લક્ષ ખેંચે એવું મૌલિક નાટક આ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં કાનપુરના રાય દેવીપ્રસાદ પૂર્ણનું 'ચંદ્રકલા ભાનુકુમાર' કહી શકાય. 'પૂર્ણ' વ્રજભાષાના સિદ્ધહસ્ત કવિ અને સાહિત્યમર્મજ્ઞ હતા. એમણે આ નાટક ભજવવાના ઉદ્દેશથી નહિ પણ સાહિત્યના ઉદ્દેશથી જ લખ્યું હતું. વસ્તુવિધાનમાં કુતુહલ ઉત્પન્ન કરે એવું જે વૈચિત્ર્ય હોય છે તેના અભાવથી આ નાટક બહુ લોકપ્રિય ન થયું. લલિત અને અલંકૃત સંવાદથી શોભતું આ નાટક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનું મનાય છે. દ્વિતીય ઉત્થાનના અંતમાં પંડિત રૂપનારાયણ પાંડેએ પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉયના બંગાળી

ગાઝીપુરના મુન્શી ઉદિતનારાયણલાલે પણ કેટલાક અનુવાદો કર્યા જેમા, 'દીપનિર્વાણ'ની ઐતિહાસિક નવલકથા મુખ્ય છે

આ ઉત્થાનમા બકિમચદ્ર, રમેશચદ્ર દત્ત, હારાણચદ્ર રક્ષિત, ચડી ચરણસેન શરતબાબૂ અને ચારુચદ્ર વગેરે કેટલાય પ્રસિદ્ધ બગાળી નવલકથાકારોની નવલકથાઓ હિંદીમા ઉતરી આવી. રવિબાબુની 'આખકી કીરકીરી' અને બીજી નવલકથાઓના રૂપાતરોને લઇ દ્વિતીય ઉત્થાનના અતમા આવિર્ભૂત થનારા હિંદીના મૌલિક નવલકથાલેખકોનો આદર્શ કઇક ઉચ્ચ થયો અનુવાદકોમા પડિત ઇશ્વરીપ્રસાદ શર્મા અને પડિત રૂપનારાયણ પાડેના નામો ખાસ ઉલ્લેખ યોગ્ય છે આ ઉપરાત મરાઠી અને ગુજરાતીમાથી પણ કેટલીક નવલો રૂપાતર પામી પણ બગાળી જેટલી નહિ. બાબુ રામચદ્ર વર્માની 'છત્રસાલ' આવા અનુવાદોમા મોખરે આવે છે

અગ્રેજીમા Short story ના વિકાસ પછી બગાળી સાહિત્યમા 'ગલ્પ' ના નામથી નવનિકાઓ લખાવા માડી હતી આ નવનિકાઓમા મધુર અને ભાવવ્યજક ઐતિહાસિક તથા સામાજિક ચિત્રો સજાતા દ્વિતીય ઉત્થાનનો રગ લઇને ઉદય પામતી 'સરસ્વતી' પત્રિકામા નવનિકા ના પ્રથમ દર્શન થયા નવલિકાની શરૂઆત 'સરસ્વતી' ના ત્રીજા વર્ષમા બાબુ ગિરિજાકુમાર ઘોષે કરી હિંદીમા એમણે પોતાનુ નામ લાલા પાર્વતી નદન રાખ્યુ હતુ એ વખતે એઓ ઇડિયન પ્રેસ પ્રયાગના વ્યવસ્થાપક હતા, અને બહુ જ સરસ અને મધુર હિંદી લખતા હતા ત્યારપછી તો નવનિકાના અનુવાદોનો રાફડો ફાટ્યો લોકો પણ આ નવી જાતની વાર્તાઓ તરફ ખૂબ આકર્ષાયા અને પરિણામે આ ઉત્થાનના અતમા કેટલાક મૌલિક નવનિકા લખનાર લેખકો દેખાયા

મૌલિક નવલકથાના પ્રથમ લેખક તરીકે બાબુ દેવકીનદન ખત્રીનુ નામ આવે છે તેમની નવલકથાઓ સર્વ સાધારણ સમાજમા બહુ હોશ અને ઉલ્લાસપૂર્વક વચાતી 'નરેંદ્ર મોહિની', 'કુસુમ કુમારી', 'વીરેંદ્ર વીર'

વગેરે નવલકથાઓ એમણે સં. ૧૯૫૭ પહેલાં જ લખી હતી. આ ઉત્થાનના આરંભમાં એમની 'ચંદ્રકાંતા' અને 'ચંદ્રકાંતા–સંતતિ' ખૂબ જ લોકપ્રિય અને વિખ્યાત થઇ. પરંતુ આ નવલોનું લક્ષ માત્ર ઘટના વૈચિત્ર્ય જ રહ્યું. રસસંચાર, ભાવવિભૂતિ અને પાત્રાલેખન તરફ બીલકુલ ધ્યાન ન ગયું. એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમની બહુ કિંમત નથી. દેવકી નંદનનું નામ સાહિત્યમાં વધારે સ્મરણીય તો એટલા માટે છે કે એમણે હિંદીના વાચકોની સંખ્યા એકદમ વધારી લીધી. એમણે શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિનો આશરો લઇને પ્રસિદ્ધિમાં આવનારાઓમાં ખાણુ હરિકૃષ્ણ જૌહરનું નામ ઉલ્લેખનીય છે.

દેવકીનંદનની ભાષા ઉર્દૂમિશ્રિત હિંદી છે. આવી ભાષા વખત જતાં શુદ્ધ સાહિત્યક રચનાઓમાં કામ ન આવતા હલકી પંક્તિના સાહિત્ય નિર્માણમાં જ વપરાતી રહી.

મૌલિક નવલકથાની સંખ્યાને પોતાની રચનાઓથી સમૃદ્ધ કરનાર બીજા નવલકથાકાર પંડિત કિશોરીલાલ ગૌસ્વામી છે. એમની રચનાઓ સાહિત્યક છે. એમની નવલોમા સમાજના મહત્વ ચિત્રો, વાસનાઓના રૂપરંગ, હૃદયંગમ વર્ણનો અને થોડું રમણિય પાત્રાલેખન પણ દેખાય છે. ગૌસ્વામી સંસ્કૃતના વિદ્વાન સાહિત્યકાર અને હિંદીના જૂના કવિ છે, સં. ૧૯૫૫ મા એમણે 'ઉપન્યાસ' નામનું એક માસિકપત્ર કાઢયું હતુ. અને નાની મોટી મળીને લગભગ ૬૫ નવલો એમણે લખી છે. એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એઓ હિંદીના પહેલા નવલકથાકાર કહેવાય છે. બીજા લેખકોએ પણ નવલકથાઓ લખી છે પણ એમને બધાને 'નવલકથાકાર' કહી શકાય એમ નથી. ગૌસ્વામીનું તો એક જ વ્રત કે કંઇ પણ લખવું તો તે નવલકથા. એમણે પોતાને માટે એક જ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું અને વિકસાવ્યું. એમના સંબંધમાં એક વાત એવી કહેવાય છે કે એમની ઘણીખરી નવલોની અસર જુવાન વર્ગ ઉપર ઠીક નથી પડી. 'ચપલા' નું નામ એ માટે ખાસ . ગવાય છે. એમની એક બીજી વાત ખટકે છે તે ભાષા

સાથેની એમની અઘટિત છૂટ. છેવટે એમને ઉર્દૂ લખવાનો શોખ થયો અને હિંદી ઉર્દૂ મેળવીને એક વિચિત્ર ભાષા લખવાનો અખતરો કર્યો. આ અખતરાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ એમની કેટલીક નવલકથાઓનું સાહિત્યક ગૌરવ ઘટી ગયું. ગોસ્વામીની ઐતિહાસિક નવલોમાં તે તે સમયની સામાજિક અવસ્થાનું અધ્યયન અને સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનું અનુસંધાન નથી દેખાતું. કેટલેક ઠેકાણે તો કાળદોષ તરત ધ્યાનમાં આવે છે. એમની કેટલીક ખાસ નવલકથાઓ 'તારા', 'ચપલા', તરુણ 'તપસ્વી', 'રઝીઆ બેગમ', 'ઇંદુમતી', 'લીલાવતી', 'રાજકુમારી', 'ક્રનંગલતા', 'હૃદયહારિણી', 'હીરાબાઇ', 'લખનઉ કી કબ્ર' વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

જાણીતા કવિ અને ગદ્ય લેખક પં. અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયે પણ બે નવલકથાઓ લખી છેઃ 'ઠેઠ હિંદી કા ઠાટ' (સં. ૧૯૫૬) અને 'અધખિલાફુલ' (૧૯૬૪). આ નવલોની ભાષા મૂળ હિંદી છે. બન્ને પુસ્તકો ભાષાની દૃષ્ટિએ લખાયાં છે, વાર્તિક કૌશલની દૃષ્ટિએ નહિ. એમના પ્રથમ ગ્રંથ 'બેનિક કા બાંકા'માં ભાષા જેમ ઠેઠ સંસ્કૃતપણાની સીમાએ પહોંચી છે તેમ આ પુસ્તકોમાં અસલ હિંદીની સીમા દેખાય છે. ઉપાધ્યાયની સાથે પં. લજ્જારામ મહેતાનું પણ સ્મરણ થાય છે. એઓ વૃત્તવિવેચનની મધ્યમાં રહીને પ્રાચીન હિંદુ મર્યાદા, હિંદુધર્મ અને હિંદુકૌટુંબિક વ્યવસ્થાનું સૌંદર્ય દેખાડવા નાની નવલો લખતા. 'ધૂર્ત રસિકલાલ'(૧૯૫૬) 'હિંદુ ગૃહસ્થ', 'આદર્શપતિ' (૧૯૬૧), 'બિગડે કા સુધાર' (૧૯૬૪) અને 'આદર્શ હિંદુ' (૧૯૭૨), એ એમની નવલકથાઓ છે. આ બન્ને લેખકોને નવલકથાકાર નહિ પણ ઉપાધ્યાયને કવિ અને મહેતાને જુના પત્રકાર કહી શકાય.

ભાવો અને મનોવ્યાપારોની પ્રગલ્ભ અને વેગવતી વ્યંજનાનું લક્ષ પ્રધાન હોય એવી ભાવપ્રધાન નવલકથાઓ 'સૌંદર્યોપાસક' અને 'રાધા રાની'—(૧૯૩૯) ના લેખક બાબુ વ્રજનંદન સહાય બી. એ, નું નામ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. શુદ્ધ સાહિત્યની કક્ષામાં એમની નવલકથાઓ વિના સંકોચેમુકાય છે.

નિબંધ ૮.

ભાષાની સંપૂર્ણ શક્તિનો વિકાસ નિબંધોમાં વધારે સંભવિત છે એટલા માટે ગદ્યશૈલીના વિવેચક ઉદાહરણોને માટે અધિકતર નિબંધ જ સ્વીકારે છે નિબંધો ચિંતનાત્મક, ભાવાત્મક અને વર્ણનાત્મક વગેરે ઘણા પ્રકારના હોય છે પ્રવીણ લેખક પ્રસંગાનુસાર આ વિધાનોનો સુંદર સંવાદ સાધે છે લક્ષ્યોને લઇ ઘણા પ્રકારની શૈલીનો વ્યવહાર દેખાય છે જેમ ચિંતનાત્મક નિબંધોમાં વ્યાસ અને સમાસની રીત તેમ ભાવાત્મક નિબંધોમાં ધારા અને વિક્ષેપની રીત આ વિક્ષેપની અંદર જ 'પ્રલાપશૈલી' આવે છે, જેનો બંગાળીની દેખાદેખી હિંદીમાં પણ વ્યવહાર વધ્યો છે શૈલીઓ અનુસાર ગુણદોષ પણ જુદા જુદા હોય છે

ભારતેંદુના સમયથી નિબંધોની પરંપરા દેખાય છે ભારતેંદુના અસ્ત પછી સ્થાયી વિષયો ઉપર નિબંધો લખવાની પરંપરા જાણે બંધ થઇ ગઇ એની સાથે સાથે વર્ણનાત્મક નિબંધ પદ્ધતિ પર સામાયિક ઘટનાઓ દેશ અને સમાજની જીવનચર્યા આદિનું આલેખન પણ ઓછું થયું આ ઉત્થાનમાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ કોટિના સ્થાયી ગદ્યસાહિત્યનું નિર્માણ જેવું થવું જોઇએ તેવું ન થયું ઘણા લેખકો બુદ્ધિને ઓછો શ્રમ પડે એવા વ્યાપારોમાં લાગી ગયા પરિણામ એ આવ્યું કે યુનિવર્સિટીઓમાં ઉચ્ચ શ્રેણીના લોકો માટે આવશ્યક હિંદીગદ્યના પુસ્તકોનો અભાવ ચોતર્ફ દેખાય છે

ભારતેંદુના સહયોગી લેખકો સ્થાયી વિષયોની સાથે સાથે સમાજની જીવનચર્યા, ઋતુચર્યા પર્વ, તહેવાર વગેરે ઉપર પણ સાહિત્યક નિબંધો લખતા હતા એમના લેખોમાં દેશની પરંપરાગત ભાવનાઓ અને ઉમંગોનું પ્રતિબિંબ રહેતું હતું હોળી વિજ્યાદશમી, દીપાવલી, રામલીલા વગેરે વિષયો ઉપર એમના લેખોમાં જનતાના જીવનનો રંગ સંપૂર્ણ દેખાતો એટલે વર્ણનાત્મક અને ભાવાત્મક બન્ને વિધાનોનો સુંદર સંવાદ જામતો. આ સામાજિક સજીવતા પણ દ્વિતીય ઉત્થાનના લેખકોમાં ન રહી.

આ ઉત્થાનકાલના આરંભમાં નિબંધના માર્ગદર્શક બે અનુવાદ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયાઃ બેકન વિચાર રત્નાવલી (અંગ્રેજીના પ્રાચીન નિબંધ લેખક લોર્ડ બેકનના કેટલાક ચિંતનશીલ નિબંધોનો અનુવાદ) અને નિબંધમાલા આદર્શ (પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ચિપલુણકરના મરાઠી નિબંધોનો અનુવાદ). પહેલો અનુવાદ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી અને બીજો પં. ગંગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રીનો હતો. એ વખતે આશા હતી કે આ બન્ને લેખકો આ અનુવાદ પછી એ જ પ્રકારના મૌલિક નિબંધો હિંદીને આપશે; પરંતુ એમ ન બન્યું. આ સમયમાં ઘણા માસિકપત્રો નીકળ્યાં પરંતુ એમાં લેખકોના અંતરમંથન અને ગંભીર ચિંતનના પ્રતિબિંબ જેવી વિચારધારા હોવાને બદલે અધિકતર વાર્તાઓના સંગ્રહો જ પ્રકટ થતા. માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા નિબંધલેખકોનાં નામો ઉલ્લેખને યોગ્ય છે.

પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં સરસ્વતીના સંપાદનનો ભાર લીધો. ત્યાર પછીનો પોતાનો બધો જ સમય એમણે લેખન વ્યવસાયમાં જ ગાળ્યો. 'સરસ્વતી' નો સંપાદન–કાળ, એ જ એમના જીવનનો સર્વથી અધિક સાહિત્યસેવાનો સમય ગણાય છે. નાના મોટા પુસ્તકો ઉપરાંત પરચુરણ લેખો પણ એમણે બહુ લખ્યા. પરંતુ આમાથી ઘણા લેખો તો 'વાતોના સંગ્રહ' રૂપમાં જ છે. ભાષાની નૂતન શક્તિના ચમત્કારની સાથે નવા વિચારોની ઉદ્ભાવના વાળા નિબંધો બહુ ઓછા છે. સ્થાયી નિબંધોની શ્રેણિમાં આવનારા ચાર પાંચ લેખોઃ 'કવિ અને કવિતા' 'પ્રતિભા' વગેરે મળે છે. પરંતુ આ નિબંધો લેખનકલા અથવા સાહિત્યક વિમર્શની દૃષ્ટિએ નથી લખાયા.

દ્વિવેદીના લેખો ચિંતનાત્મક શ્રેણિમાં આવે છે. પરંતુ વિચારોની એ ગૂઢ ગુંફિત પરંપરા એમાં નથી મળતી કે જેથી વાચકની બુદ્ધિ ઉત્તેજિત થઇને કોઇ નવી વિચારપદ્ધતિ પકડી લે. જેના એકેએક પેરેગ્રાફમાં વિચારો કરીકસીને ભર્યા હોય અને એકએક વાક્ય કોઇ સબદ્ધ અને સ્પષ્ટ વિચારને લઇને વહેતું હોય એને જ શુદ્ધ અને આદર્શ ચિંતનાત્મક નિબંધ

કહી શકાય. દ્વિવેદીના લેખો વાંચવાથી એવું જણાય છે કે. લેખક બહુ જાડી બુદ્ધિવાળા વાચકને માટે લખે છે. એટલે એકને એક વિચારને જુદા જુદા શબ્દોદ્વારા વારંવાર સામે ધરવાનો એઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેથી વિધાનનું સૌંદર્ય અને ગંભીરતા ઓછાં થઇ જાય છે. વકીલની જેમ એક વાતને જુદી જુદી રીતે ઠસાવવાની આ શૈલી વિવાદમાં ઉપયોગી થાય એવી છે.

દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભકાળમાં એક પ્રભાવશાળી લેખકના ઉદયની ઉજ્જવળ પ્રભા ચમકી અને સ્થિર થતા પહેલાં અલોપ થઇ ગઇ. 'સુદર્શન'ના સંપાદક પં. માધવપ્રસાદ મિશ્રના મર્મસ્પર્શી અને ઓજસ્વી લેખો જેમણે વાચ્યા હશે તેમના હૃદયમાં એમની મધુર સ્મૃતિ અવશ્ય અંકિત થઇ હશે. એમના નિબંધો ભાવાત્મક હતા. એમના લેખોમા સુંદર મર્મપથનું અનુસરણ કરતી સ્નિગ્ધ વાગ્ધારા સતત ચાલુ રહેતી.

નવલકથા લખીને પરવાર્યા પછી બાબુ ગોપાલરામ છુટક લેખો પણ લખતા. એમના લેખોની ભાષા ચંચળ, પ્રગલ્ભ અને મનોરંજક હતી. વિલક્ષણ મૂર્તિમત્તાએ એમના નિબંધોની વિશિષ્ટતા છે. પોતે અનુભવેલા વિષયને યથાર્થ રીતે ચરિતાર્થ કરનારા વિલક્ષણ અને કુતુહલજનક ચિત્રોમા થઇને વાચકને એઓ એવી રીતે લઇ જાય છે કે એને હૃદયંગમ દૃશ્ય મ્હાણતાં હોય એવો આનંદ થાય. એમની શૈલી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસ્વામી બંકીમચંદ્રને મળતી આવે છે.

બાબુ બાલમુકુંદ ગુપ્તે સામાયિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને લઇને ખુબ મનોરંજક નિબંધો લખ્યા છે. 'શિવશંભુકા ચિઠ્ઠા' એ એમનો બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ લેખ છે. એમની ભાષા વહેતી, સજીવ અને વિનોદપૂર્ણ છે. ગમે તેવો વિષય હોય તો પણ એમની લેખિની એના ઉપર વિનોદનો રંગ ચઢાવી દેતી. એઓ પહેલા ઉર્દુના અચ્છા લેખક હતા અને હિંદીની હથોટી પણ એમને નૈસર્ગિક રીતે જ બેસી ગએલી. પોતાના વિચારોને વિનોદી વર્ણનોમાં લપેટીને એવી સુંદર રીતે રજુ

આ ઉત્થાનકાળના આરંભમાં નિબંધના માર્ગદર્શક બે અનુવાદ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા બેકન વિચાર રત્નાવલી (અંગ્રેજીના પ્રાચીન નિબંધ લેખક લોર્ડ બેકનના કેટલાક ચિંતનશીલ નિબંધોનો અનુવાદ) અને નિબંધમાલા આદર્શ (પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ચિપલુણકરના મરાઠી નિબંધોનો અનુવાદ) પહેલો અનુવાદ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી અને બીજો પં ગંગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રીનો હતો એ વખતે આશા હતી કે આ બન્ને લેખો આ અનુવાદ પછી એ જ પ્રકારના મૌલિક નિબંધો હિંદીને આપશે પરંતુ એમ ન બન્યું આ સમયમાં ઘણાં માસિકપત્રો નીકળ્યાં પરંતુ એમાં લેખકોના અંતરમંથન અને ગંભીર ચિંતનના પ્રતિબિંબ જેવી વિચારધારા હોવાને બદલે અધિકતર વાતાઓના સંગ્રહો જ પ્રકટ થતા માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા નિબંધલેખકોના નામો ઉલ્લેખને યોગ્ય છે.

પં મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ ઇ સ ૧૯૦૩ માં સરસ્વતીના સંપાદનનો ભાર લીધો ત્યાર પછીનો પોતાનો ઘણો જ સમય એમણે લેખન વ્યવસાયમાં જ ગાળ્યો 'સરસ્વતી' નો સંપાદન-કાળ, એ જ એમના જીવનનો સૌથી અધિક સાહિત્યસેવાનો સમય ગણાય છે નાના મોટા પુસ્તકો ઉપરાંત પરચૂરણ લેખો પણ એમણે બહુ લખ્યા પરંતુ આમાંથી ઘણા લેખો તો વાતોના સંગ્રહ' રૂપમાં જ કે ભાષાની નૂતન શક્તિના ચમત્કારની સાથે નવા વિચારોની ઉદ્ભાવના વાળા નિબંધો બહુ ઓછા કે જેથી નિબંધોની શ્રેણિમાં આવનારા ચાર પાંચ નિબંધો 'કવિ અને કવિતા' 'પ્રતિભા' વગેરે મળે છે પરંતુ આ નિબંધોના લેખનકલા અથવા સાહિત્યિક વિમર્શની દૃષ્ટિએ નથી લખાયા

દ્વિવેદીના લેખો ચિંતનાત્મક શ્રેણિમાં આવે છે પરંતુ વિચારોની એ ગૂઢ ગુંફિત પરંપરા એમાં નથી મળતી કે જેથી વાચકની બુદ્ધિ ઉત્તેજિત થઇને કોઇ નવી વિચારપદ્ધતિ પકડી લે જેના એકેએક પેરેગ્રાફમાં વિચારો ઠસોઠસ ભર્યા હોય અને એકએક વાક્ય કોઇ સબદ્ધ અને સ્પષ્ટ વિચારને લઇને વહેતું હોય એને જ શુદ્ધ અને આદર્શ ચિંતનાત્મક નિબંધ

કહી શકાય. દ્વિવેદીના લેખો વાંચવાથી એવું જણાય છે કે લેખક બહુ જાડી બુદ્ધિવાળા વાચકને માટે લખે છે. એટલે એકને એક વિચારને જુદા જુદા શબ્દોદ્વારા વારંવાર સામે ધરવાનો એઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેથી વિધાનનું સૌંદર્ય અને ગંભીરતા ઓછાં થઇ જાય છે. વકીલની જેમ એક વાતને જુદી જુદી રીતે ઠસાવવાની આ શૈલી વિવાદમાં ઉપયોગી થાય એવી છે.

દ્વિતીય ઉત્થાનના આરંભકાળમાં એક પ્રભાવશાળી લેખકના ઉદયની ઉજ્જવળ પ્રભા ચમકી અને સ્થિર થતા પહેલા અલોપ થઇ ગઇ. 'સુદર્શન' ના સંપાદક પં. માધવપ્રસાદ મિશ્રના મર્મસ્પર્શી અને ઓજસ્વી લેખો જેમણે વાચ્યા હશે તેમના હૃદયમાં એમની મધુર સ્મૃતિ અવશ્ય અંકિત થઇ હશે. એમના નિબંધો ભાવાત્મક હતા. એમના લેખોમા સુંદર મર્મપથનું અનુસરણ કરતી સ્નિગ્ધ વાગ્ધારા સતત ચાલુ રહેતી.

નવલકથા લખીને પરવાર્યા પછી બાબુ ગોપાલરામ છુટક લેખો પણ લખતા. એમના લેખોની ભાષા ચંચળ, પ્રગલ્ભ અને મનોરંજક હતી. વિલક્ષણ મૂર્તિમત્તાએ એમના નિબંધોની વિશિષ્ટતા છે. પોતે અનુભવેલા વિષયને યથાર્થ રીતે ચરિતાર્થ કરનારા વિલક્ષણ અને કુતુહલજનક ચિત્રોમા થઇને વાચકને એઓ એવી રીતે લઇ જાય છે કે એને હૃદયંગમ દૃશ્ય મ્હાણ્યાનો હોય એવો આનંદ થાય એમની શૈલી પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસ્વામી બંકીમચંદ્રને મળતી આવે છે.

બાબુ બાલમુકુન્દ ગુપ્તે સામાયિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને લઇને ખૂબ મનોરંજક નિબંધો લખ્યા છે. 'શિવશંભુકા ચિઠ્ઠા' એ એમનો બહુ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ લેખ છે. એમની ભાષા વહેતી, મજીવ અને વિનોદપૂર્ણ છે. ગમે તેવો વિષય હોય તો પણ એમની લેખિની એના ઉપર વિનોદનો રંગ ચઢાવી દેતી. એઓ પહેલા ઉર્દૂના અચ્છા લેખક હતા અને હિંદીની હથોટી પણ એમને નૈસર્ગિક રીતે જ બેસી ગએલી. પોતાના વિચારોને વિનોદી વર્ણનોમા લપેટીને એવી સુંદર રીતે રજુ

કરે કે વસ્તુની જાણ વાચકને બહુ મોડી થાય, પણ થાય એટલે મર્મને સ્પર્શે, અને આજ એમની લેખનકળાની લાક્ષણિકતા હતી

ગોવિંદનારાયણ મિશ્ર હિંદીના જૂના લેખકોમા ગણાતા અને એમના બંધુ સદાનંદ મિશ્રના 'સારસુધાનિધિ' પત્રમા ક્યારેક સામાયિક અને ક્યારેક સાહિત્યક લેખો લખતા એમના લેખો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થવા જોઈતા હતા પણ હજી થયા નથી એમની ગદ્યશૈલીનુ નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપ દ્વિતીય ઉત્થાનમા જ સંપૂર્ણ પ્રકાશ્યુ એમની લેખનશૈલીનો પરિચય એમના સંમેલનના ભાષણો અને 'કવિ ઔર ચિત્રકાર' નામક લેખમા થાય છે ગદ્યના સંબંધમા એમની ધારણા પ્રાચીનોના ગદ્યકાવ્ય જેવી હતી લખતી વખતે બાણ અને દંડી એમની નજર સામે રહેતા પરન્તુ એતો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમા ગદ્યનો સમ્યક્ વિકાસ નથી થયો બાણ અને દંડીનુ ગદ્ય કાવ્યાલંકારની છટા દેખાડનારુ ગદ્ય હતુ, વિચારને ઉત્તેજનારુ વ્યવહારિક નહિ વિચાર પદ્ધતિને ઉન્નત કરનાર ગદ્યનો સમ્યક અને ઉપયોગી વિકાસ તો યુરોપીય ભાષાઓમા જ સધાયો છે ગદ્યકાવ્યની પુરાતન રૂઢિના અનુસરણથી સમર્થ ગદ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ શકતો નથી હાસ્ય વિનોદના લેખકોમા કલકત્તાવાળા પં જગન્નાથપ્રસાદ ચતુર્વેદીનુ નામ મુખ્ય છે હિંદી ભાષા તેમ જ સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવનાર સભાસમાજોમા એમને લીધે કેટલી ચળવળ થાય છે એ જાણીતી વાત છે. પરંતુ એમના લેખ માત્ર ભાષણો છે, જ્યાથી વિષયો પર લખેલા નિબંધો નથી

આ સમયમા બે નિબંધલેખકો એવા છે કે જેમણે બહુ ઓછુ લખ્યુ છે પણ એમના લેખોમા ભાષાનુ નવુ વિધાન અને આધુનિક જગતની વિચારધારાથી ઉદ્ભિત નૂતન ભાવમયતાના દર્શન થાય છે. સરસ્વતિના જુના અને પરિચિત વાચકોમા અધ્યાપક પૂર્ણસિંહનુ નામ સ્મરણીય છે એમના ચાર પાચ નિબંધો જ પત્રિકામા પ્રસિદ્ધ થયા હતા પરંતુ વિચારો અને ભાવોને એક અનોખા ઢંગથી વ્યજિત કરનારી

નવી શૈલીનુ અવલબન કાને કહે છે એ એમણે બતાવી આપ્યુ એમની લાક્ષણિકતા હિંદીગદ્યમા નવી વસ્તુ હતી ભાષાની વિચારોની સાથે ઉડવાની શક્તિ એ લાક્ષણિકતામા દેખાય છે ભાષા અને ભાવની જે નવી વિભૂતિ એમણે જનતાની સામે મુકી એ તરફ કાઇએ ધ્યાન ન દીધુ કારણ એઓ કોઇ પણ સાહિત્યનેતાની મડળીમા નહતા એમના નિબધો ભાવાત્મક કોટિમા આવે છે તોપણ એમા સુક્ષ્મ વિચારધારા સ્પષ્ટ દેખાય છે એમના ત્રણ નિબધો આચરણકી સભ્યતા ' મજદુરી ઔર પ્રેમ ' અને ' સચ્ચી વીરતા ' વાચીને ઉપરના વિચારો આવ્યા વિના રહેતા નથી એમની વિધાનશક્તિનો પરિચય ગુજરાતીમા અનુવાદ થએલુ ચારિત્ર્યની સભ્યતા જેણે જોયુ હશે તેને થયો હશે

આ કોટિના બીજા લેખક બાબુ ગુલાબરાય એમ એ એલ એલ બી છે એમણે ચિતનાત્મક અને ભાવાત્મક બન્ને પ્રકારના નિબધો લખ્યા છે ' કર્તવ્ય સબધી રોગ ' નિદાન ઔર ચિકિત્સા ' સમાજ ઔર કર્તવ્ય પાલન અને ફિર નિરાશા ક્યો ' વગેરે એમના મુખ્ય લેખો છે ફિર નિરાશા ક્યો ' એમા જુદા જુદા વિષયો ઉપર નાના લેખો છે નિબધનો વિષય અહિ સમાપ્ત થાય છે યુક્ત ભાષામા એક સપૂર્ણ અર્થ પરપર સમાયલી હોય એવી સમાસશૈલી પ્રમાણે લખનાર ચાર પાચ નિબધ લેખકો પણ આ ઉત્થાનમા મુશ્કેલીએ દેખાય છે

સમાલોચના

સસ્કૃત સાહિત્યમા સમાલોચનાની પ્રાચીન રીત એવી હતી કે જ્યારે કોઇ આચાર્ય અથવા સાહિત્યમા મિમાસક નવો લક્ષણગ્રથ રચે ત્યારે જે કાવ્યો એમને ઉત્કૃષ્ટ લાગે તેમને રસ–અલકાર આદિના ઉદાહરણમા ઉદ્ધૃત કરતા અને જેમને અધમ સમજતા તેમને દોષોના ઉદાહરણના રૂપમા મુકતા પછી જેને એ વિવેકદૃષ્ટિ નાપસદ આવે તેઓ એજ ઉદાહરણોમાથી ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોમા દોષ બતાવતા અને અધમમા દોષ નથી એવુ સાબિત કરતા–આ વિના સમાલોચનાની એક બીજી રીત હતી

અને તે કવિની વિવિધ વિશિષ્ટતાઓનુ દિગ્દર્શન પરતુ આવુ દિગ્દર્શન માત્ર એક બે શ્લોકોમા જ દર્શાવતુ જેમકે —

> નિર્ગતાસુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિષુ
> પ્રીતિઃ મધુ સાંદ્રાસુ મંજરીષ્વિ જાયતે
> ઉપમાં કાલિદાસસ્ય ભારવેરર્થ ગૌરવમ
> નૈષધે પદ લાલિત્યં માઘે સન્તિ ત્રયો ગુણાઃ

કોઇ કવિ અથવા પુસ્તકના ગુણદોષ તેમ જ વિશિષ્ટતાઓ દેખાડવા માટે સ્વતત્ર પુસ્તક રચવાની પદ્ધતિ એ વખતે ન હતી પરતુ યુરોપમા એથી ઉંધુ હતુ ત્યાતો વિવેચનના સ્વતત્ર ગ્રથોની રચનાનો આરભ ક્યારનોય થઇ ચુકયો હતો સમાલોચના એ કાવ્યસિદ્ધાતનિરૂપણથી એક સ્વતત્ર વિષય જ બની ગઇ માત્ર ગુણદોષ બતાવનારા લેખો અથવા પુસ્તકો થોડા સમય જ વચાતા પરતુ કોઇ કવિની વિશિષ્ટતાઓના દર્શન કરાવનારા તથા એની વિચારધારામા ડુબકી મારીને એની અતવૃત્તિનુ વિશ્લેષણ કરનારા પુસ્તકો ચિરકાલ સાહિત્યમા સ્થાન પામતા

હિંદી સાહિત્યમા સમાલોચના પહેલા તો માત્ર ગુણદોષના જ રૂપમા ઉદય પામી લેખોના રૂપમા એની શરૂઆત ભારતેંદુના વખતથી થઇ ગઇ હતી લેખોના રૂપમા પુસ્તકોની વિસ્તૃત સમાલોચના પં બદરીનારાયણ ચૌધરીએ પોતાની આનદકાદબિની પત્રિકામા શરૂ કરી લાલા શ્રીનિવાસ દાસના સયોગિતા સ્વયવરની વિશદ અને કડક સમાલોચના જેમા દોષોનુ નિદર્શન બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે કરવામા આવ્યુ હતુ એ ઉક્ત પત્રિકામા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી પરતુ કોઇ ગ્રથકારના ગુણ અથવા દોષનુ નિદર્શન કરાવતુ પુસ્તક ભારતેંદુના સમયમા પ્રસિદ્ધ થયુ નહતુ આ પ્રકારની પહેલી પુસ્તિકા પં મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીની 'હિંદી કાલિદાસકી આલોચના' આ ઉત્થાનના આરભમા પ્રસિદ્ધ થઇ એમા લાલા સીતારામે કરેલા અનુવાદોમા ભાષા તથા ભાવો સબધી દોષ વિસ્તારથી બતાવવામા આવ્યા

હતા આ અનુવાદોની સમાલોચના હોવાથી એ ભાષાની ત્રુટિઓ અને મૂળભાવના વિપર્યય સુધી જ માત્ર જઇ શકી અને બીજી વાત એ કે એમા દોષોનો જ ઉલ્લેખ હતો ગુણોનો નહિ

આ ઉપરાત દ્વિવેદીએ કેટલાક સ્વતત્ર કવિઓની વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય કરાવતી સમાલોચનાઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરી આવા પુસ્તકોમા 'વિક્રમાકદેવ ચરિત ચર્ચા' અને 'નૈષધચરિત ચર્ચા' મુખ્ય છે આ પુસ્તકોમા પડિત મડળીમા પ્રચલિત રૂઢિ પ્રમાણે સુદરતા ગોતાની ખૂબી એનુ નિરૂપણ અને કેટલાક જુદા જુદા વિદ્વાનોનો મત સગ્રહ છે આ પુસ્તકોથી હિંદી વાચકોને બે વસ્તુઓ જાણવાની મળી કે સસ્કૃતના એ કવિઓની કવિતા કેવા ઢગની છે અને વિદ્વાન મડળીમા એનો કેવો આદર છે દ્વિવેદીની ત્રીજી પુસ્તિકા 'કાલિદાસ કી નિરકુશતા' મા ભાષા અને વ્યાકરણના વ્યતિક્રમ એકત્ર કરીને બનાવવામા આવ્યા છે આ પુસ્તક સસ્કૃતના જાણકારો માટે છે કે હિંદીના એ સમજાતુ નથી ગમે તે હોય પરતુ આ પુસ્તકને એક લોકમા કેનાયની વાતને બીજા લોકમા પરિચિત કરવાના પ્રયત્નનુ રૂપ આપીએ તો અતિશયોક્તિ નથી એ સમાલોચનાનુ સ્વતત્ર રૂપ નથી 'હિંદીભાષાની ઉત્પત્તિ' એ દ્વિવેદીની સકલિત કરેલી ઉપયોગી પુસ્તિકા છે

જો કે દ્વિવેદીએ હિંદીના મોટા મોટા કવિઓની ગભીર અને વિશદ સમાલોચનાનુ સાહિત્ય સર્જ્યુ નથી પરતુ નવા પ્રકટ થએલા પુસ્તકોની ભાષા વગેરેની કડક અને સાચી સમાલોચના કરીને એમણે હિંદી સાહિત્ય પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે જો દ્વિવેદીએ કડક આલોચના શરૂ ન કરી હોત તો જે અવ્યવસ્થિત અશુદ્ધ અને વિચિત્ર ભાષા ચોતરફ દેખાતી હતી એની પરપરા આટલી જલદી રોકી શકાત નહિ એમના પ્રભાવથી લેખકો સાવધાન બની ગયા અને જેમનામા ભાષાની સમજણ અને લેખનની કળા હતી તેમણે આવશ્યક સુધારાઓ સ્વીકારી લીધા

ત્યાર પછી મિશ્રબંધુ રચિત હિંદી નવરત્ન નું નામ આવે કે હિંદીના નવ મહાકવિઓ તુલસીદાસ સૂરદાસ દેવ બિહારી ભૂષણ કેશવદાસ મતિરામ ચંદ અને ભારતેંદુ હરિશ્ચંદ્રના વિસ્તૃત જીવન પરિચય સાથે એમના ગ્રંથોની આલોચનાનો એમાં સમાવેશ છે નવરત્નના બીજા સંસ્કરણ વખતે ભૂષણની આગળ કબીરનું નામ ઉમેરીને ભૂષણ તથા મતિરામને ત્રિપાઠીબંધુ કહીને ભેગવી દીધા છે આ પ્રાચીન કવિઓને સમાલોચના માટે આગળ લાવીને મિશ્રબંધુઓએ એક મોટું કાર્ય કર્યું છે અને આજ યુગમાં સાહિત્યશાસ્ત્રનું સસ્કૃત જેવું સમૃદ્ધ નિરૂપણ નથી થયું એ વાત આપણે જોઈ ગયા છીએ હિંદીના અને આ ગ્રંથોના અભ્યાસથી લક્ષણા વ્યંજના રસ આદિના વાસ્તવિક સ્વરૂપની સંપૂર્ણ ધારણા થઈ શકતી નથી અને કવિતાની સમાલોચનાને માટે આ ધારણાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે આ ઉપરાંત આધુનિક શૈલીની સમાલોચના માટે સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ બુદ્ધિ અને મર્મગ્રાહિણી પ્રજ્ઞા અપેક્ષિત છે આ બધી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'નવરત્ન' વિવેચના ગ્રંથની પ્રથમ પંક્તિમાં નથી આવતો એમાં કવિઓના જીવનનો વિસ્તૃત અને વિગતવાર પરિચય છે એમની કવિતાના ભરપૂર ઉદાહરણો છે અને એમના ગ્રંથોની વસ્તુનું નિદર્શન પણ છે પરંતુ એમાં સમાલોચનાનું તત્ત્વ બહુ ગરીબ છે આ ગ્રંથમાં વિવેચકો કવિઓના સંવેદનોના મર્મને સ્પર્શી શક્યા નથી અને એમની કાવ્ય નાને માણી શક્યા નથી આ ઉપરાંત એમનું ગદ્ય પણ વિકસિત અને સમુન્નત નથી લાગતું આ બધા કારણોને લઈને કવિઓની અને એમની કવિતાની જે સમ્યક અને વાસ્તવિક સમાલોચના થવી જોઈએ એ થઈ નથી કવિઓની વિશિષ્ટતા અને એમની કવિતાની માર્મિકતાના માર્મિક નિરૂપણની આશાએ કોઈ આ ગ્રંથ જુએ તો એને નિરાશા જ થાય

સં ૧૯૬૭ માં નવરત્ન પ્રસિદ્ધ થયું અને સં ૧૯૭૦ માં ખંડવાની હિંદી ગ્રંથ પ્રસારક મંડળીએ મિશ્રબંધુઓ કૃત 'મિશ્રબંધુ વિનોદ'નો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો આજ સુધી 'વિનોદ'ના ત્રણ ભાગ તો પ્રસિદ્ધ

થઇ ગયા છે, અને ચોથો થોડા જ સમયમા પ્રસિદ્ધ થશે. આ પુસ્તકોમાં નાના મોટા મળીને લગભગ ૨૫૦૦ કવિ લેખકોનો અને એમનો ગ્રંથોનો પરિચય છે. તેમાથી માત્ર ૫૦૦ ઉપરાત કવિઓના તો માત્ર નામ અને ગ્રંથોનો જ ઉલ્લેખ છે. બાકીના ૧૫૦૦ ના જીવનની થોડી માહિતી, ગ્રંથો અને કવિતાના થોડા ઉદાહરણો અને બીજા ૫૦૦ કવિઓનો જરા વિસ્તૃત પરિચય છે. પરંતુ આ ત્રણેય ગ્રથોમા સમાલોચનાનું તત્ત્વ બહુ ઓછું છે. એમણે ‘ વિનોદ ’નું બીજુ નામ ‘કવિ કીર્તિન’ રાખ્યું છે અને એજ યથાર્થ છે. ‘ શિવસિંહ સરોજ ’ ‘ કાલિદાસ હજાગ ’ વગેરે ગ્રથોની સમાલોચના કરતા જેમ વિગતોની દષ્ટિએ વધારે કિંમત છે તેમ ‘ વિનોદ ’ની કિંમત પણ હિંદી સાહિત્યનો ભાવિ ઇતિહાસલેખક કરશે.

આ ઉપરાત પંડિત પદ્મસિંહ શર્માએ બિહારી ઉપર એક સુંદર આલોચનાત્મક પુસ્તક લખ્યુ આ પુસ્તકમા બિહારીએ જે સાહિત્યપર પગનું અનુકરણ કરીને પોતાની ‘ સતસઇ ’ રચી છે એનુ સુંદર ઉદ્દ્ઘાટન છે. ‘ આર્યા સપ્ત શતી ’ અને ‘ ગાથા સપ્ત શતી ’ ના ઘણા પદોની સાથે બિહારીના દોહરાઓનો સપૂર્ણ સવાદ બતાવીને શર્માએ વિશદ વિદ્વતાપૂર્વક, એક સાથે ચાલી આવતી સાહિત્યક પરપરાની વચ્ચે બિહારીને મુકીને એની સુદરતા અનેકગણી વધારી છે કોઇ ચાલી આવતી સાહિત્યક પરપરાનુ ઉદ્દ્ઘાટન કરવુ એ પણ સમાલોચકનુ એક કર્તવ્ય છે હિંદીના બીજા કવિઓના મળતા આવતા પદોની સાથે બિહારીના દોહરાની તુલના કરીને શર્માએ તારતમ્યક આલોચનાનો શોખ જન્માવ્યો બીજા વિવેચકોએ બિહારી કરતા દેવની પ્રતિભા તેજસ્વી છે એમ સિદ્ધ કરવા ખાતર જે આક્ષેપો કર્યા છે એનો પણ શર્માએ આ ગ્રથમા ઉત્તર આપ્યો છે. શર્માનો બિહારી તરફનો પક્ષપાત આમા સ્પષ્ટ દેખાય છે પરતુ એ પક્ષપાતનુ સાહિત્ય-મૂલ્ય છે. અહિં એટલુ કહેવું ઉચિત લાગે છે કે શર્માની આ સમીક્ષા પણ રૂઢીગત છે શૃગારી કવિઓથી નિરાળા પાડનારી બિહારીની વિશિષ્ટતાઓના અન્વેષણ અને અત પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દ્ઘાટનનો પ્રયત્ન આમા નથી થયો; અને

એ જ આધુનિક સમાલોચનાનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. બીજી ખુંચે એવી વાત એ છે કે એમા ઘણે ઠેકાણે અનાવશ્યક શાબાશીનાં વાક્યોની ભરતી છે. શર્માના પુસ્તકે બે વસ્તુઓ તરફ જનતાનું ધ્યાન આકર્ષ્યું. એક તો દેવ મોટા કે બિહારી ? એ ગંદો ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો અને બીજી 'તુલનાત્મક આલોચના' ઉપર લોકોએ જોર દીધું.

'દેવ અને બિહારી' ના ઝઘડાને આગળ કરીને પહેલું પુસ્તક પંડિત કૃષ્ણ બિહારી મિશ્રે લખ્યું. આ પુસ્તકમાં શિષ્ટતા, સભ્યતા અને માર્મિકતા વડે બન્ને કવિઓની ભિન્ન રચનાઓનો વિચાર થયો છે. આમાં જે વાતો કહેવાઇ છે એ સાહિત્યક વિવેચનના અંશ જેવી લાગે છે, 'નવરત્ન' ની જેમ માત્ર અભિપ્રાયો નથી. આ પુસ્તકનું સ્થાન્ સમાલોચનાના ક્ષેત્રમાં અવશ્ય છે. 'દેવ અને બિહારી 'ના ઉત્તરમાં લાલા ભગવાનદીને 'બિહારી અને દેવ' નામક પુસ્તક લખ્યું અને એમાં મિશ્રબંધુઓના આક્ષેપોનો ઉચિત શબ્દોમાં ઉત્તર આપીને એમણે પં. કૃષ્ણ બિહારીની વાતોનો પણ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો, આ 'નાનામોટા' નો ઝગડો વધારે ન વિસ્તરતાં આટલેથી જ અટક્યો.

હવે 'તુલનાત્મક સમાલોચના' ની વાત લઇએ. આ તરફ લોકોનો ઝુકાવ માલમ પડતાં કેટલાક લેખકોએ 'તુલના 'ને જ સમાલોચનાનો આદર્શ માની જુદાં જુદાં પત્રપત્રિકાઓ અને જુદા જુદા કવિઓની તુલનાત્મક સમાલોચનાનો ઢગલો વાળ્યો. આ પવન એટલો ફેલાયો કે જે બે પદોમાં વાસ્તવિક રીતે કંઇ ભાવસામ્ય હોય નહિ એમાં પણ બાદરાયણ સંબંધ સ્થાપિત કરીને લોકોએ તુલનાત્મક સમાલોચનાનો શોખ હસ્તગત કર્યો. આની અસર કેટલાક સારા અને સાચા સમાલોચકો ઉપર પણ પડી. પં. કૃષ્ણબિહારી મિશ્રે, 'મતિરામ ગ્રંથાવલી' સંપાદન કરીને પ્રસિદ્ધ કરી. એની ભૂમિકામાં આવશ્યકતા કરતાં વધારે અંશ એમણે 'તુલનાત્મક સમાલોચના-ને અપર્ણ કર્યો છે. આમ દ્વિતીય ઉત્થાનમાં સમાલોચનાની ઉન્નતિ થઇ પરંતુ એનું સ્વરૂપ રૂઢીગત જ રહ્યું. કવિઓની વિશિષ્ટતાઓનું અન્વેષણ અને એમના અંતર સંવેદનોનું વિશ્લેષણ કરનારી ઉચ્ચ કોટિની સમાલોચનાનો પ્રારંભ તો ત્રીજા ઉત્થાનમાં થયો.

કાવ્યધારા.

(દ્વિતીય ઉત્થાન.)

આ ઉત્થાનના આરંભકાળમાં પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી પદ્ય રચનાની એક પ્રણાલીના પ્રવર્તક દેખાય છે ગદ્ય ઉપર જે શુભ પ્રભાવ એમનો પડ્યો એનો પણ ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે ખડીબોલીના કલાવિધાન ઉપર પણ એમની અસર છુપી ન રહી પહેલી વાત તો એ બની કે એમના પ્રભાવથી ભાષામાં જે સફાઇ આવી તે કાવ્યક્ષેત્રમાં પણ ઉત્તરી ઘણા કવિઓની ભાષા શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત હતી અને એમના કાવ્યોમાં અવધિ અને વ્રજભાષાઓનું મિશ્રણ થતું 'સરસ્વતી' ના સંપાદનકાળમાં એમની પ્રેરણાથી ઘણા નવા કવિઓએ અવધિમાં કવિતા કરવા માંડી આવા નવા કવિઓ પોતાની જે કવિતા 'સરસ્વતી' માં મોકલતા તેને એઓ સુધારીને એમાં છાપતા આ સંશોધનથી ધીરે ધીરે ભાષા સ્વચ્છ બની ગઇ અને આ ઉદાહરણ લઇને બીજા કવિઓએ પણ પોતાની ભાષા સુધારી

આ ભાષાની વાત થઇ હવે એમણે પદ્ય રચનાની જે પ્રણાલી સ્થિર કરી એના સંબંધમાં કાંઇ વિચાર કરીએ દ્વિવેદી કેટલાય સમય સુધી મુંબાઇ તરફ રહ્યા હતા એટલે મરાઠી સાહિત્ય સાથે એમનો પરિચય થયો હતો એ સાહિત્યનો પ્રભાવ એમના ઉપર ઘણો પડ્યો મરાઠી કવિતામાં અધિકતર સંસ્કૃતના વૃત્તોનો વ્યવહાર થાય છે પદવિન્યાસ પણ લગભગ ગદ્યના જેવો જ હોય છે બંગભાષા જેવી 'કોમળકાંત પદાવલી' એમાં નથી એટલે આ મરાઠીના નમુના પ્રમાણે એમણે હિંદીમાં રચના શરૂ કરી પહેલાં તો એમણે વ્રજભાષાનું અવલંબન કર્યું નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થએલી 'નાગરી તેરી યહ દશા ?'' અને 'રઘુવંશ' નો કેટલોક આધાર લઇને ગ્યાયલું 'અયોધ્યાગ વિનાપ' વ્રજભાષામાં જ છે એ કાવ્યરચના સંસ્કૃત વૃત્તમાં હતી પાછળથી એમણે વ્રજ છોડી અને અવધિમાં કાવ્યરચના શરૂ કરી

મરાઠીના સંસ્કાર તો હતા જ ત્યા તો એમના મનમા વર્ડઝવર્થના 'ગદ્ય અને પદ્યનો પદવિન્યાસ એક જ પ્રકારનો હોવો જોઇએ ' એ સિદ્ધાંતે ઘર કર્યું. પરંતુ એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે વર્ડઝવર્થનો એ સિદ્ધાંત અસંગત સિદ્ધ થયો હતો અને પોતાની ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓમાં પણ તે સિદ્ધાતનું પાલન સંપૂર્ણરૂપે થયું નહતું. દ્વિવેદીએ પણ એ સિદ્ધાંતને અનુકૂળ રચના કરી નથી. પોતાની કવિતામાં વચ્ચે વચ્ચે અનુપ્રાસ અને કોમળ પદાવલીનો વ્યવહાર કર્યો છે. પરંતુ બોલચાલની ભાષામાં કવિતા થવી જોઇએ એ વાત ઉપર એમનું વધારે જોર હતું. પરિણામ એ થયું કે એમની ભાષા વધારે Prosaic બની ગઇ. એમની ઘણીખરી કવિતા Matter of fact બની. રસસંસારની ગતિને તિવ્ર કરે અને મનનો આકર્ષે એવી લાક્ષણિકતા એમની રચનાઓમાં બહુ ઓછી રહી.

એમણે સંસ્કૃત વૃત્તોનો વ્યવહાર વધારે કર્યો છે. પરંતુ હિંદીના કેટલાક પ્રચલિત છંદોમાં પણ કવિતા કરી છે. એમનો ' કુમાર સંભવસાર ' એનું ઉદાહરણ છે. આ અનુવાદ સુંદર છે. એમાં મૂળ ભાવોને યથાવત્ ઉતાર્યા છે. સંસ્કૃતના અનુવાદોમાં મૂળભાવ લાવવાના પ્રયત્નમાં ભાષા કિલષ્ઠ બની જાય છે. પરંતુ આ અનુવાદ એવી કિલષ્ટતાથી મુક્ત છે. આવો જ સુંદર અને મૂળ ભાવોને સાચવતો અનુવાદ પંડિત કેશવપ્રસાદ મિશ્રનો ' મેઘદૂત ' નો છે. દ્વિવેદીની રચનાઓનો એક સંગ્રહ 'કાવ્યમંજૂષા' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

એમના પ્રભાવ અને પ્રોત્સાહનથી હિંદીના કેટલાક શ્રેષ્ઠ કવિઓ થયા એમાં બાબુ મૈથલીશરણ ગુપ્ત, પંડિત રામચરિત ઉપાધ્યાય અને પંડિત લોચનપ્રસાદ પાંડેય મુખ્ય છે.

ગુપ્તની કવિતા દ્વિવેદીજીના સંપાદન કાળમાં ' સરસ્વતી ' માં નિયમિત-પ્રસિદ્ધ થતી હતી. એમનું પહેલું પુસ્તક ' ભારત ભારતી ' બહાર આવ્યું. સામાન્ય જનતામા એનો ઠીક આદર થયો અને ખાસ કરીને દેશભક્તિના

રંગે છંદાયલા જુવાનોએ એને ખૂબ સત્કાર્યું. આ પુસ્તક હાલીના પ્રસિદ્ધ 'ઉર્દૂ' પુસ્તકનો આદર્શ સ્વીકારીને લખાયલું છે. એમાં ભારતના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની દશાનું પ્રવાહી અને સ્વચ્છ ભાષામાં વર્ણન છે. આ પુસ્તકમા ખડીબોલીનું બહુ જ વ્યવસ્થિત, સ્વચ્છ અને પરિષ્કૃત રૂપ દેખાયું. જો કે એમા પ્રસ્તુત વિષયને કાવ્યનું સંપૂર્ણ રૂપ પ્રાપ્ત થયું નથી અને વર્ણનો પણ Matter of fact છે. પરંતુ એણે હિંદી કવિતાને માટે ખડીબોલીનું સૌષ્ઠવ સિદ્ધ કરી દીધું. ત્યાર પછી ગુપ્તજીની જે કવિતાઓ રચાતી ગઇ એમા એમની કાવ્યકલા વિકસતી ગઇ અને કાવ્યત્વ વધારે ને વધારે જામતું ગયું. 'જયદ્રથવધ' માં એમની રમાત્મકતા સ્પષ્ટ દેખાઇ. 'કેશોની કથા' 'સ્વર્ગ સહોદર' વગેરે જે પરચુરણ કાવ્યો રચ્યા એ બધાય રુચિર ભાવોથી પૂર્ણ છે અંતમા જ્યારે રવીંદ્રબાબુની 'નીરવક્રાંતિ' એ હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગુપ્તજીની વાણીમા કાવ્યની મનોહર લાક્ષણિકતા અને સુદર મુર્તિમત્તાનું વિધાન થયું. 'આમકા ઉપયોગ' એનુ સુદર ઉદાહરણ છે એમના જે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે એમાથી રંગમે ભગ, કિમાન, વિરહિણી વજાગના પત્રાવલી, વૈતાલિક, ચદ્રહાસ, તિલોત્તમા પલાસીના યુદ્ધ, પચવટી, મેઘનાદવધ, સ્વદેશી સંગીત, શૈરંધ્રી, વીરાગના એ મુખ્ય છે 'મેઘનાદવધ' વગેરે માઇકલ મધુસુદન દત્ત બગાળી મહાકાવ્યોના અનુવાદ છે.

પડિતરામ ચરિત ઉપાધ્યાય સસ્કૃતના વિદ્વાન છે એમની છુટક રચનાઓ કરતા "રામચરિત ચિંતામણી" ના પ્રબધકાવ્યના કર્તા તરીકે એમની નામના ખૂબ છે. એમની ભાષામા સફાઇ ઉપરાત સુદર ભાવવિધાન છે પડિત લોચન પ્રસાદ પાડેયે ઘણી નાની વયે કવિતા કરવા માડી. એમની કવિતાઓ 'સરસ્વતી'મા નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે એમની રચનાઓ સરલ હોય છે પરતુ 'મૃગી દુ:ખ મોચન' નામક એક માર્મિક કથા રચીને પશુ જગતના અતરભાવો સુધી પહોચતી પોતાની ઉદાર કવિ દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવ્યો છે.

દ્વિવેદીજીના પ્રભાવથી સ્વતંત્ર કેટલાંક સારા કવિઓએ પણ આ, સમયમાં સુંદર રચનાઓ કરી છે. એમાંથી રાય દેવીપ્રસાદ (પૂર્ણ), પંડિત નાથુરામશંકર શર્મા, પંડિત ગયાપ્રસાદ શુકલ (સનેહી) પંડિત સત્યનારાયણ કવિરત્ન, લાલા ભગવાનદીન, પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી; વિયોગી હરિ પંડિત રૂપનારાયણ પાંડેય અને ગોપાલશરણસિંહ એ મુખ્ય છે.

રાય દેવીપ્રસાદ (પૂર્ણ)નો ઉલ્લેખ પુરાતન ધારામાં કર્યો છે. અહિં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમણે દેશકાળને અનુકૂળ નવા નવા વિષયો ઉપર પરચુરણ કવિતા કરી છે. એમાંથી ઘણી કવિતાઓ વ્રજભાષામાં છે. જીવનના અંતિમ ભાગમાં એમણે ખડીબોલીમાં પણ થોડી રચનાઓ કરી છે. 'પૂર્ણ સંગ્રહ' નામક પુસ્તકમાં એની કવિતા સંઘરાઇ છે.

પંડિત નાથુરામ શર્મા હિંદીના પ્રાચીન કવિઓમાં આવે છે. પહેલાં એઓ વ્રજભાષામાં સુંદર કવિતા કરતા. પાછળથી ખડીબોલીનો પ્રચાર વધ્યો એટલે એમણે એને પોતાની કાવ્યભાષા તરીકે સ્વીકારી. એમની કવિતામાં ઉદ્દંડતાની માત્રા વધારે છે, અને એનું કારણ આર્યસમાજ સાથેનો એમનો સંબંધ છે. અંધવિશ્વાસ અને સામાજિક કુરિવાજો પ્રત્યેનું આર્યસમાજનું વલણ જાણીતું છે. એટલે આ અંતર્વૃતિઓનો આભાસ એમની રચનાઓમાં દેખાય છે. 'ગર્ભરંડા રહસ્ય' નામનું એક વિશાળ પ્રબંધકાવ્ય વિધવાઓની કરુણ સ્થિતિ અને દેવ મંદિરોના અનાચાર દેખાડવાના હેતુથી લખ્યું છે. ફિટકાર અને કટાક્ષ એમની કવિતામાં વધારે દેખાય છે.

પંડિત ગયાપ્રસાદ શુકલ (સનેહી) હિંદીના ભાવુક અને સહૃદય કવિ છે. એઓ પ્રાચીન અને નવીન બન્ને જાતની કવિતા લખે છે. આ ઉપરાંત એઓ ઉર્દુના પણ અચ્છા શાયર છે. એમની જુના પ્રકારની કવિતાઓ 'સાહિત્ય સરોવર' 'કાવ્યસુધાનિધિ' અને 'રસિકમિત્ર' માં નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતી. નવી કવિતાઓમાં પણ એમને જે સફળતા વરી છે એથી એમનું સ્થાન આગળની પંક્તિમાં આવે છે.

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠીનું નામ ખડીબોલીના કવિઓમાં આદરપૂર્વક લેવાય છે. એમની કવિતામાં ભાષાની સફાઇ અને ભાવોની માર્મિકતાનો સુંદર સંવાદ હોય છે. એમના 'પથિક' નામક પ્રબંધકાવ્યની હિંદી પ્રેમીઓમાં ખૂબ ચર્ચા થઇ હતી. એ કાવ્યના ભાવો ઉત્કૃષ્ટ અને ભાષા પ્રાંજલ છે. એમની પરચુરણ કવિતાઓ પણ સુંદર હોય છે. એઓ હિંદી અને ઉર્દુ બન્ને છંદોનો ઉપયોગ કરે છે. 'કવિતા કૌમુદી' નામના હિંદી કવિતાના બે વિસ્મૃત સંગ્રહો કવિઓના જીવન પરિચય સાથે એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. આજે 'હિંદી લોકગીતો' પાછળ એમણે ભેખ લીધો છે અને એના સંગ્રહ અને સંશોધનને જ પોતાનું પ્રિય કાર્ય બનાવી દીધું છે. એમની જહેમતના ફળ સ્વરૂપ લોકગીતોનો એક સંગ્રહ 'ગ્રામ્યગીત'ને નામે હમણાં જ બહાર પડયો છે.

લાલા ભગવાનદીને ("દીન") પોતાની યુવાવસ્થામા ઠીક ઠીક જવાહીર બતાવ્યું. ત્યાર પછી 'લક્ષ્મી'ના સંપાદક બનીને એમણે ખડીબોલીમાં રચનાઓ કરવા માડી એમના છંદો તો ઉર્દુ છે જ પરંતુ અરબી અને ફારસીના શબ્દો પણ પુષ્કળ વાપરે છે. ખડીબોલીની રચનાઓમા અધિક્તર કવિતા વીર રસની દેખાય છે. 'વીર ક્ષત્રાણી', 'વીર બાલક' અને 'વીર પંચરત્ન' એમના પ્રસિદ્ધ વીર કાવ્યો છે. કેટલાક પ્રાચીન કાવ્યોની ટીકા લખીને એમણે સાહિત્યમા સારો ફાળો આપ્યો છે. એમની પરચુરણ કવિતાનો સંગ્રહ 'નદીમે દીન' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પંડિત રૂપનારાયણ પાડેયે ઘણી ખરી કવિતાઓ વ્રજભાષામાં કરી છે પરંતુ એઓ ખરી રીતે ખડીબોલીની કવિતાથી પ્રસિદ્ધ છે. એમની વિષય પસંદગી સુંદર હોય છે અને એમા જોઇએ તેટલી રસાત્મકતા લાવી શકે છે. 'પરાગ'એ એમનો પ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ છે. એમના 'વન વિહંગમ' કાવ્યમા એમની ભાવુક્તા અને સરસતાનો પરિચય થાય છે. 'દલિત કુસુમ'ની અન્યોક્તિ પણ હૃદયંગમ છે. સંસ્કૃત અને હિંદી બન્નેના છંદોમા એમણે ખડીબોલીને સુઘડ રીતે ઢાળી છે.

ખડીબોલીના આ ખડખડાટમાં વ્રજભાષાના બે રસિક કવિઓનો મધુર ગુંજારવ જુદો તરી આવે છે. પંડિત સત્યનારાયણુ કવિરત્ન અને વિયોગી હરિનાં નામો હિંદી સાહિત્યમાં લોકપ્રસિદ્ધ છે.

કવિરત્ન વ્રજની એકાંત ભૂમિમા વાસ કરતા વ્રજની સરસ પદાવલીના આશક કવિ છે. એમણે નંદદાસ આદિ કવિઓનાં જેવાં પદો પણુ રચ્યાં છે. પરંતુ એમાંથી કેટલાંક પદોમાં દેશના નવયુગની અસરનો ધીમે રવ સંભળાય છે. વ્રજભાષાના સવૈયા વાંચવાની એમની રીત એટલી મોહક હતી કે સાંભળનાર મુગ્ધ બની જતાં. અંગ્રેજીનું ઉંચુ શિક્ષણુ પામીને પણુ એમનું જીવન એટલું સાદું અને સૌમ્યતાભર્યું હતું કે લોકોને નવાઇ લાગતી. એમના જીવનમાં કાવ્ય દેખાતું. એમનાં કેટલાંક પદોમાં ઘેરો વિષાદ દેખાય છે. વિષાદ મ્હાણુવામાં એમને એક જાતનું સુખ થતું હતું એમ કહેવાય છે.

વિયોગીહરિ વ્રજભાષા, વ્રજભૂમિ અને વ્રજપતિના અનન્ય ઉપાસક છે. વાસ્તવિકતાના આ યુગમાં કદાચ એવી વૃત્તિને હસી કઢાય પણુ એઓ દર્દી જીવ છે.

ગુજરાતી કવિ ખબરદારે જેમ જુની થઇ ગએલી ભક્તિને નવાયુગના ભાવશણુગાર સજાવીને સહૃય વેદના દ્વારા વ્યક્ત કરી તેમ વિયોગીહરિએ જુના કૃષ્ણુભક્ત કવિઓને અનુસરી સુંદર પદોની રચના કરી છે. ભક્તિ એ પ્રેમનું એક અંગ છે અને પ્રેમ એ હૃદયની અનિવાર્ય ભૂખ છે એ સત્યને નબળી મનોવૃત્તિ કરીને ઠોકરે મારતા વાસ્તવિકતા પૂજકોનેય અડકે એવા સમર્થ સૂર કાઢનાર હિંદના આ દર્દી કવિની વાણી કરુણુમધુર છે. વિયોગી હરિએ પ્રેમ રસ ઉપરાંત વીર કવિતા પણુ કરી છે અને એમાં પણુ એટલી જ સફળતા મેળવી છે. 'વીર સતસઇ' નામક એમના મશહૂર કાવ્ય પર આફ્રીન થઇને હિંદી સાહિત્ય સંમેલને ૧૨૦૦ રૂપીઆનો મંગળાપ્રસાદ પુરસ્કાર એમને ભેટ કર્યો છે.

ગોપાલ શરણસિંહની કવિતાઓનો હમણાં જ પ્રગટ થએલો સંગ્રહ 'માધવી' જોતાં એમની ભાવુકતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભાવને અનુકૂળ શબ્દ-રમત એ એમનો વિશેષ ગુણુ છે.

૧૨

વર્તમાન યુગ.

(ત્રીજું ઉત્થાન)

બીજા ઉત્થાનની સમાપ્તિ સં. ૧૯૭૭ માં થાય છે એટલે ત્યારપછી થનારા ત્રીજા ઉત્થાન વિષે અત્યારથી વિશેષ કહેવું ઉપયુક્ત નથી. તો પણ, ગદ્યનાં વિવિધ પ્રકારના વિકાસનું આછું દર્શન કરીએ.

દ્વિજેંદ્રલાલ રૉયના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા પછી નાટકો તરફ લોકરુચિ વળી અને એના પરિણામે કેટલાંક મૌલિક નાટકો સર્જાયાં. પ્રેમચંદના 'સંગ્રામ' અને 'કર્બલા', ઉપરાંત બાબુ જયશંકર પ્રસાદના 'જન્મેજય કા નાગયજ્ઞ', 'અજાતશત્રુ' અને 'સ્કંદગુપ્ત' વગેરે ઐતિહાસિક નાટકો મુખ્ય છે 'વરમાલા' અને 'દુર્ગાવતી' જેવા મૌલિક નાટકો પણ આજ ઉત્થાનનાં ફળ છે. 'અજાતશત્રુ'એ કાશીનાગરી પ્રચારિણી સભાનું 'બટુકપ્રસાદ પારિતોષક' જે સર્વોત્તમ નાટક અથવા નવલકારને મળે છે તે મેળવીને પોતાની શ્રેષ્ટતા સિદ્ધ કરી છે.

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પ્રેમચંદના ઉદય સાથે એના સમુન્નત વિકાસનો પરિચય થાય છે.ઉચ્ચ કોટિના પ્રથમ મૌલિક નવલકથાકાર પ્રેમચંદ જ થયા.

હિંદી રસિકોએ એમનુ ભાવપૂર્વક સ્વાગત કર્યું માનવની અ તરપ્રકૃતિનુ જે વિશ્લેષણ અને વસ્તુવિધાનની જે નૈસર્ગિકતા પ્રેમચ દની નવલકથામા દેખાયા એ પહેલાના કોઇ પણ નવલકથાકારમા દેખાતા નથી એમની પ્રવાહી અને પાત્રોને અનુરૂપ બદલાતી ભાષા પણ નવી જ છે નવલકથા કરતા નવલિકાલેખક તરીકે પ્રેમચદ હિંદી જગતમા વધારે લોકપ્રસિદ્ધ છે હિંદીજનતાએ એમને ઉપન્યાસ સમ્રાટ' કહીને નવાજ્યા છે વિધાનની સજીવતા અને શૈલીની સ્વાભાવિકતા એ પ્રેમચદની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ છે એમની નવલકથાઓમા 'સેવાસદન', 'પ્રેમાશ્રમ', 'રગભૂમિ', 'કાયાકલ્પ', 'વરદાન','પ્રેમા', 'નિર્મલા' અને 'પ્રતિજ્ઞા' મુખ્ય છે આમાથી 'કાયાકલ્પે' તો 'અજાતશત્રુની' જેમ કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભાનુ 'મન્નુપ્રસાદ પારિતોષક' બીજા વર્ષે મેળવ્યુ છે એમની નવલિકાઓના લગભગ બારેક સ ગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાથી 'પ્રેમપૂર્ણિમા', 'પ્રેમપ્રસુન', 'પ્રેમપચીસી 'પ્રેમ દ્વાદશી', 'પ્રેમપ્રમોદ, અને 'પ્રેમપ્રતિમા' વગેરે પ્રસિદ્ધ છે આ ક્ષેત્રમા 'ચિત્રશાલા' નામક નવલિકા સગ્રહના વિલક્ષણ લેખક પ. વિશ્વભરનાથ શર્મા કૌશિક 'પુષ્પલતા'ના તેજસ્વી લેખક સુદર્શન 'મનોરમા', 'નદનનિકુજ' અને 'વનમાલા'ના કર્તા ચડીપ્રસાદ 'હૃદયેશ', અને 'પ્રતિધ્વનિ'ના સમર્થ લેખક જયશકર પ્રસાદના નામો મુખ્ય છે હજી આ વર્તમાન લેખકોની કલા વિકસની જાય છે એટલે એ ઉપર કઇ પણ વિવેચના કરવાની ઉતાવળ કરવી એ અજુગતુ છે

નિબધોમા ભાવાત્મક નિબધો તરફ લોકરુચિ વધતી જવાથી બગભાષાના 'ઉદ્ભ્રાત પ્રેમ' જેવી રચનાઓ પ્રસિદ્ધ થવા માડી પત્ર અને પત્રિકાઓમા પ્રેમોદ્ગારના રૂપમા ભાવનાના પ્રબળ વેગની વ્યજના અસબદ્ધ રીતે ઘણી સમય સુધી ચાલી ત્યારપછી પં ચતુરસેન શાસ્ત્રીના 'અ ત સ્તલ'મા પ્રેમ ઉપરાત બીજા ભાવોની વ્યજના પણ વિવિધ ભાવાત્મક પ્રબધોમા મળી આમા 'ધારા' અને 'વિક્ષેપ્પા' બન્ને શૈલીઓનો મેળ દેખાય છે પરતુ. આ બન્ને પ્રકારનુ ગદ્ય રગભૂમિના સવાદના રૂપમા જ પ્રાપ્ત થયુ એમા

સુંદર લાક્ષણિક મૂર્તિમત્તા અને ભાષાનું કોમળ પદમાધુર્ય ન હતાં. રવિબાબુના પ્રભાવથી રહસ્યભરી આધ્યાત્મિકતાનો રંગ પકડીને જે ભાવાત્મક ગદ્યનો વિકાસ થયો એમાં ઉપરની બન્ને વસ્તુઓનો સંવાદ જામ્યો. આ પ્રકારની રચનાઓમાં રાય કૃષ્ણદાસની 'સાધના' અને વિયોગી હરિનું 'અંતર્નાદ' ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. આ બન્ને પુસ્તકોમાં જેમ પરોક્ષ આલંબન પ્રતિ પ્રેમભાવનો ઉત્કર્ષ છે તેમ તેને અર્થરૂપ મનોરમ રૂપ વિધાન અને સરસ પદવિન્યાસ પણ છે.

સમાલોચનાનો દૃષ્ટિકોણ પણ આ ઉત્થાનમાં બદલાયો. ગુણદોષ કથનની આગળ વધીને કવિઓની વિશિષ્ટતાનાં અન્વેષણ અને એમના મંથનોના વિશ્લેષણ તરફ સમાલોચકો ધ્યાન આપે છે. તુલસી, સૂર જાયસી, દીનદયાલગિરિ અને કબીરની કવિતાની સમાલોચના કરનારે આ આદર્શને મૂર્ત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. પં. મદનમોહન માલવીઆની પ્રેરણાથી બાબુ શ્યામસુંદરદાસે 'સાહિત્યલોચન' નામક લાક્ષણિક પુસ્તક પણ આજ ઉત્થાનમાં હિંદી સાહિત્યને આપ્યું. એમા સાહિત્યશાસ્ત્ર, રસ અને કાવ્યશાસ્ત્રની સુક્ષ્મ અને મર્મસ્પર્શી આલોચનાઓ છે. આ ઉપરાંત ગદ્ય અને પદ્યના વિકાસને નવો રંગ અને નવો વેગ આપતા જે માસિકપત્ર પત્રિકાઓ નીકળે છે એમાં 'સરસ્વતી' 'માધુરી' 'સુધા' મનોરમા' 'ચાંદ' 'ત્યાગભૂમિ' અને 'વિશાળભારત' મુખ્ય છે. હિંદી સાહિત્યના આજના પ્રવાહનું સમ્યક વિવેચન અશક્ય છે. કેટલાય લેખકો અને કવિઓની પ્રતિભા હજી તો વિકસતી જાય છે. આવા પ્રબોધકાળમાં સમગ્ર સાહિત્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ રચાવો મુશ્કેલ છે. એટલે આ કાર્ય ભવિષ્યના તવારીખનવેશ માટે રાખવું એજ ઉચિત છે.

કાવ્યધારા.

તૃતીય ઉત્થાન.

દ્વિવેદીજીના પ્રભાવથી જે પ્રકારના Prosaic અને matter of fact કાવ્યોનો ખડીબોલીમાં ઢગલો થવા માંડયો હતો એનું Reaction

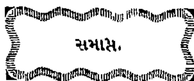
થવું અનિવાર્ય હતુ. આ તૃતીય ઉત્થાનની પહેલાજ એના લક્ષણો દેખાયા કેટલાક લેખકો ખડીબોલીની કવિતામા કોમળ પદવિન્યાસ અને લાક્ષણિકતાને માટે અનુકૂળ થવા લાગ્યા. આ ઉપરાત જે દબાયલી અને પોચી ભાષામા ભાવોની વ્યજના થવા માડી હતી એનાથી પણ સતોષ નહતો કલ્પનાના ઉચા ઉડ્ડયનો અને ભાવની વેગવતી અનર્ગલ વ્યંજનાના અધિક ઉત્ક્રાત સ્વરૂપની આશા વધવા માડી–પરંતુ આની સાથે બિલ્કુલ પ્રાચીન ઢંગ તરફ પણ જવાની ઇચ્છા નહતી: જેમા રૂઢિગત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક આદિની પ્રધાનતા થઇ ગઇ હતી. એમને લાક્ષણિકતા જોઇતી હતી, પણ તે અગ્રેજી કવિતામા હોય છે તેવી લક્ષણાના રૂપમા, અલકારોના રૂપમા નહિ આમ તથ્યોના માહત્મ્ય વિધાનને માટે પરિષ્કૃત રૂચિ અનુસાર 'દષ્ટાત' વગેરે સ્થૂલ વિધાનની વાછના ન હતી પણ અન્યોક્તિ પદ્ધતિ જ વધારે અનુકૂળ અને યોગ્ય લાગતી હતી

આ સર્વ આકાક્ષાઓને જલદી જલદી પૂર્ણ કરવાને ખાતર ઘણા લોકોએ ચોતરફ દષ્ટિને દોડાવી જોઇ. કોમળ પદવિન્યાસને માટે બગાળી પર નજર કરી અને સાથે સાથે રવીન્દ્રબાબુની રહસ્યમયી રચનાઓના ઉદયમા અન્યોક્તિ પદ્ધતિ પ્રમાણે મર્મસ્પર્શી મૂર્તિમત્તા પણ દેખાઇ. હવે રહી લાક્ષણિકતા, એને અગ્રેજી સાહિત્યમાથી લઇ લીધી વેદનાની વિવૃત્તિને માટે ઉર્દુ સાહિત્ય બહુ દૂર ન હતુ. પરિણામ એ થયુ કે જેને જયાથી મન ફાવ્યુ ત્યાથી તે ઉઠાવ્યુ અને એકું ખેચી લાવ્યો.

પરતુ Reaction નુ સુસગત અને ઉચિતરૂપ આ ત્રીજા ઉત્થાન પહેલા જ બાબુ જયશકરપ્રસાદની રચનાઓમા પ્રકાશી ઉઠ્યું હતુ. વેદનાની વિવૃત્તિ થોડી ઘણી મૂર્તિમત્તા સાથે એમની કવિતામા સુરેખ થવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પરતુ બીજા કેટલાક કવિઓની દોડાદોડથી હિન્દી સાહિત્યમા એક વિલક્ષણ દશ્ય દેખાય છે. લાક્ષણિકતા લાવવા માટે કેટલાકોએ અગ્રેજી કવિતાનો આશરો લીધો અને એમાથી

લાક્ષણિક પદાવલીનો જેમનો તેમ અનુવાદ કરીને હિંદી જગતને ચકિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો છે. આવી જે કવિતાઓ રચાય છે એ 'છાયાવાદ' ની કવિતા કહેવાય છે; અને સામાન્ય રીતે એવી બધીય કવિતા 'રહસ્યવાદ' ની અંતર્ગત સમજાય છે. પરંતુ ઘણી ખરી કવિતાઓનો 'રહસ્યવાદ' સાથે કશો સંબંધ નથી દેખાતો. આવી કૃત્રિમ અને નકલી અસરથી દૂર રહીને ઉગતા કવિઓમા પોતાની કાવ્યકલાની સુવાસ ફેલાવતા બાબુ સુમિત્રાનંદન પંતનું નામ સ્મરણીય છે.

તૃતીય ઉત્થાનમા Reaction ની આવશ્યકતા છે એમા સંદેહ નથી. Reaction સ્વતંત્ર રીતે શરૂ થાય એમા કોઇને વાધો ન હોય પરંતુ આમથી તેમથી Reaction લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો શ્રેયસ્કર નથી. Reaction એકલી 'રહસ્યવાદ' ની કવિતામા જ નહિ પરંતુ સમગ્ર કવિતાના ક્ષેત્રમા આવશ્યક છે. પરંતુ કોઇની નકલના રૂપમા નહિ. મૌલિક રીતે હિંદીમા લાક્ષણિક શકિત ઓછી નથી એમા પણ સ્વતંત્ર વ્યંજના પ્રણાલિકાઓનો વિકાસ સુંદર રીતે થઇ શકે છે. ભાષાની શકિત હોય છતા સર્જકની પ્રતિભા ન હોય તો એ વિસંવાદી સ્થિતિમાથી 'લાક્ષણિકતા' જન્મેજ નહિ. શબ્દની શકિત અને સર્જકની પ્રતિભા એ બંન્નેના સંવાદ અને સમન્વયમાથી જગતને અમર સાહિત્ય મળ્યું છે એ તવારીખ છે.

કવિ—લેખક સૂચિ.

શુદ્ધિપત્ર.

જ્યાં જ્યાં છે—				ત્યાં ત્યાં વાંચવું—		
ઊમ	રૂકિમણી	કરૂણ	કુતુહલ	ઊર્મિ	ઋકિમણી	કરુણ કુતૂહલ
કુશન	કુબ્જ	ખુમાન		કુશાન	કુબ્જ	ખુમાણ
સુર	ગૌસ્વામી	પુરૂષ	મિમાંસા	શૂર	ગોસ્વામી	પુરુષ મીમાંસા
તિવ્ર	પાર્તંજલિ	પિયુષ		તીવ્ર	પતંજલિ	પીયૂષ
રૂદ્ર	રૂચિ	ભિષ્મ	પટ્ઋતુ	રુદ્ર	રુચિ	ભીષ્મ ષડ્ઋતુ

પ્રકરણ ૨ બીજામાં જે જે અવતરણો સાદા બીબામા છાપ્યા છે તે બધા જ કાળાં બીબામા જોઇએ.

પૃ. ૩૯–૪૭ દેવનાગરી અક્ષર પછી જ્યાં જ્યાં = છે ત્યાં ત્યા – (ડેશ) વાચવું.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	ભાષાઓ જેટલી પ્રાચીન	ભાષાઓ પ્રાચીન
૧	૮	અને અસર	અને તેમની અસર
~૨/૨૬૮	૨૨/૧૨	સંક્ષિપ્તમા	સંક્ષેપમા
૫	૩	એવું એ વ્યવસ્થિત	એ વ્યવસ્થિત
૫	૪	વર્તમાન	વિદ્યમાન
૫	૨૩/૨૪	દેશભાષાના રૂપમાં	દેશભાષાઓનાં અનેક રૂપમાં
૮	૧	શૌરમેનીથી	શૌરસેની અને પાલીથી
૮	૧૦	કે બીજા શિષ્ટ	કે શિષ્ટ
૮	૧૫	પાચમા અને છઠ્ઠા સૈકાના પ્રાચીન	હિંદના
૯	૪	પૈશાચિકાના પહેલા બે	પૈશાચીના બે

.

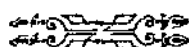
પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૧/૨૨	આધુનિક હિંદી ભાષા– એ શબ્દો છેકી નાખવા.	અને કેટલાક અપભ્રંશ માંથે પણ મળે છે.
૧૫	૮	થયું	(વાક્યાતે ઉમેરો–) એમ મનાય છે.
૧૭	૧	રાજનૈતિક	રાષ્ટ્રિય
૨૦	૧૨	ખુશરોએ પોતાની	ખુશરોએ સૈકાઓ પહેલાં પોતાની
૨૨	૧૧	ભરૂચ	સુરત
૨૨	૧૩	ગુર્જર રાજનો	ગુર્જર રાજવંશનો
૨૭	૨	કાકાજીનું	દિલ્લીમાં કાકાજીનું
૩૦	૧૧	વહન	બહન
૩૬	૨૮	(ચાલુ)	(ચાલુક્ય)
૩૭	૧૭	રાષ્ટ્રકુટ	રાષ્ટ્રકૂટ
૩૮	૧	૭૦૬	૭૦૯
૪૨	૧૩	૧૨૫૬ (૧૨૮૦)	૧૨૩૬ (૧૧૮૦)
૪૪	૨૨	૧૭૭૫	૧૧૭૫
૪૫	૧૯	૪૩૫	૪૬૫
૫૪	૧૬	આમ	અને
૫૫	૨૨	ઠીક રૂપ	રૂપ પણ
૫૭	૨૫	૯૮૦	૮૯૦
૬૧	૧૦	રણિ=માં	રણિ=રણમાં
૬૬	૧	પ્રતીતિના	પ્રતીતિતા
૬૬	૨	વાયતો	વામતો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦	૭	સ્યામલદાસજી	સ્યામલદાનજી
૭૧	છેલ્લી	આવેલાને એવકા	આવેલાને ચૌહાણ એવકા
૭૭	૮	પદ્મવતી	પદ્માવતી
૭૯	૪	પરમર્દિ દેવ	પરમર્દિ દેવ
૮૧	૧૪	હિભંગી	ત્રિભંગી
૮૭	૧૦	પહેલા	પહેલી જ કબીર સાહેબની મળે છે, જો કે
૯૦	૭	પારિજત	પારિજાત
૯૭	૧૫	રામાનંદગી ગોષ્ટી	રામાનંદકી ગોષ્ટી
૧૦૦	૧૮	વ્યંગ્	વ્યંગ્ય
૨૭૭	૧૯	,,	,,
૩૦૯	૨૧	,,	,,
૧૦૯	૧૧	પ્રાધાન્ય	પ્રધાન
૧૧૯	૧૦	Visions	Vision
૧૨૩	૨૨/૨૪	ચોતી/બ્રજમાલા	ચોરત/બ્રજબાલા
૧૩૯	૫	અનુમાન	અનુમિત
૧૪૦	૧૯	એક દિવસ ૩૬	એક દિવસ એમણે ૩૬
૧૫૧	૬	દસ્ય	યસ્ય
૧૫૪	ઉપાત્ય	વિશાદ	વિશદ
૧૬૫/૧૭૯	૭/૧૬	રૂપ્પક	રૂક્ટ
૧૮૮	૮	૧૭૮૦	૧૬૯૦
૧૯૨	૧૪	સંક્ષિપ્ત	સંક્ષેપ
૧૯૭	૧	મંગધસિંહ	મંગલસિંહ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧૮	૧૩	એ	અને
૨૩૭	૨૦	મળ્યા.	મળ્યા છેઃ—
૩૦૨	૧	વૈદિક	વેદિક
૩૧૨	૭	કોરા કૃતાત	કોરા કૃતાંત
૩૨૧	૪/૫	(છે તેને બદલે વાંચવું)-	પત્રિકાનાં પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ હિંદી સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ પુરાતત્વની આલમમાં પણ સારી પેઠે ફેલાયાં છે.
૩૩૩	૧	હિંદુ કાવ્ય	હિંદી કાવ્ય
૩૫૭	૧૭	'મેઘનાદ વધ' વગેરે	'મેઘનાદ વધ'
૩૬૨	ઉપાંત્ય	વિક્ષેપપા	વિક્ષેપા

સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ

પુસ્તકો	કર્તા
૧ મિશ્રબંધુ વિનોદ ભાગ ૧ થી ૩.	શ્રી ગણેશ બિહારી મિશ્ર „ શુકદેવ બિહારી મિશ્ર „ શ્યામ બિહારી મિશ્ર
૨ હિંદી નવરત્ન	„ „
૩ હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ	પં. રામચંદ્ર શુક્લ
૪ હિંદીભાષાકા વિકાસ	બાબુ શ્યામસુંદરદાસ
૫ હિંદી	પ્રો. બદરીનાથ ભટ્ટ
૬ પ્રાચીન લિપિમાલા	ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા
૭ કવિતા કૌમુદી ભા. ૧-૨	રામનરેશ ત્રિપાઠી
૮ હિંદી ભાષાકી ઉત્પત્તિ	પં. મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદી
૯ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રથમ ૧૦ વર્ષના હેવાલો	

10 History of Hindi by Key

11 Greave's Sketch of Hindi Literature

12 Grierson's Modern Vernacular Literature of Hindustan

13 Selections from Hindi Literature 4 Parts by Lala Sitaram B. A. Culcutta University

14 Grierson-Linguistic Survey of India. Hindi Volumes

15 The Influence of English Literature on Urdu literature by Sayyid Abdul Latif